

Az ANP Füzetek eddig megjelent kötetei:

1. TÓTH, E. & HORVÁTH, R. (eds.) (1997): *Research in Aggtelek National Park and Biosphere Reserve. Proceedings of the „Research, Conservation, Management” Conference. Aggtelek, Hungary, 1–5 May 1996.* Volume II. Aggtelek National Park Directorate, [Jósvafő]. 311 p. /ANP Füzetek I./
2. BOLDOGH S. (szerk.) (2003): *Kutatások az Aggteleki Nemzeti Parkban. Researches in Aggtelek National Park and Biosphere Reserve.* Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvafő. 143 p. /ANP Füzetek II./
3. BOLDOGH S. & ESTÓK P. (szerk.) (2007): *Földalatti denevérszállások katasztere I. Catalogue of underground bat roosts of Hungary I.* Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvafő. 340 p. /ANP Füzetek III./
4. BOLDOGH S. & G. FARKAS T. (szerk.) (2008): *A keleméri Mohos-tavak. Kutatás, kezelés, védelem. The Mohos peat bogs in Kelemér. Research, conservation, management.* Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvafő. 334 p. /ANP Füzetek IV./
5. NAGY D. (2008): *A Gömör–Tornai-karszt történeti felszínborítása. Historický vývin povrchových vrstiev Gemersko-Turnianskeho krasu.* Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvafő. 107 p. /ANP Füzetek V./
6. BOLDOGH S. (szerk.) (2008): *Vásárhelyi István – Borsod-Abaúj-Zemplén megye gerinces faunája.* Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvafő. 214 p. /ANP Füzetek VI./
7. VARGA ZS. (2010): *Madártani monitoring az Aggteleki-karszt területén (1986–2006). Ornithological monitoring on the Aggtelek Karst (1986–2006).* Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvafő. 143 p. /ANP Füzetek VII./

Az ANP Füzetek előkészületben lévő kötetei:

- VIRÓK V. & SITASOVÁ, É. (szerk.): *A Gömör–Tornai-karszt flórája.*
DOBÁNY Z.: *A Sajó-Bódva köze történeti földrajza (18-20. század).*
DOBÁNY Z.: *Történeti földrajzi tanulmányok a Hernád-völgy területéről (18-20. század).*

DOBÁNY ZOLTÁN

A CSEREHÁT TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA (18–20. SZÁZAD)

HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE CSEREHÁT REGION (18TH–20TH CENTURY)

ANP FÜZETEK VIII.

DOBÁNY ZOLTÁN

A CSEREHÁT TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA
(18-20. SZÁZAD)

HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE CSEREHÁT REGION
(18th – 20th CENTURY)

ANP FÜZETEK VIII.

DOBÁNY ZOLTÁN

**A CSEREHÁT TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA
(18-20. SZÁZAD)**

**HISTORICAL GEOGRAPHY
OF THE CSEREHÁT REGION
(18th – 20th CENTURY)**

AGGTELEKI NEMZETI PARK IGAZGATÓSÁG

JÓSVAFŐ, 2010

Tartalomjegyzék

Szakmai lektor:

DR. SÜLI-ZAKAR ISTVÁN tanszékvezető egyetemi tanár

†DR. ÚDVARI ISTVÁN tanszékvezető egyetemi tanár

Ábrák:

DR. DOBÁNY ZOLTÁN

Angol nyelvi lektor:

KESTER EDDY

Technikai szerkesztő:

DR. BOLDOGH SÁNDOR

Tördelés:

FAZEKAS GÁBOR

Bevezetés	7
1. A kutatás célkitűzései, az alkalmazott módszerek	11
2. A mezőgazdasági termelés földrajzi alapjai	17
2.1. Domborzati kép – tagoltság – geomorfológiai sajátosságok	20
2.2. Éghajlati viszonyok	22
2.3. A Cserehát vízrajza	24
2.4. Talajerőforrások	25
2.5. Tájtipusok és agroökológiai típusterületek a Csereháton	29
3. A csereháti települések demográfiai helyzete	33
3.1. A népességszám és a népsűrűség alakulása 1784/87 és 1941 között	35
3.2. A települések népmozgalma	45
3.3. A népesség kormegoszlása	52
3.4. Egyéb demográfiai sajátosságok	57
4. A Cserehát településföldrajza	67
5. A Cserehát mező- és erdőgazdasága	93
5.1. A gazdálkodás sajátosságai a feudalizmus bomlása idején (18. század vége – 19. század első fele)	93
5.2. A Cserehát mező- és erdőgazdasága a tőkés átalakulás idején (1848–1920), valamint az azt követő évtizedekben	114
5.2.1. A földhasznosítási viszonyok változásai 1848 és 1945 között	116
5.2.2. Növénytermesztés és erdőgazdálkodás	155
5.2.3. Állattenyésztés	176
6. Bányászat és ipar a Csereháton	193
7. A közlekedés és a kereskedelem a 18-20. századi Csereháton	197
8. Összegzés	207
Summary	211
Felhasznált és ajánlott irodalom	217
Fontosabb statisztikai források	222

A kötet a Magyarország-Szlovákia Határon Átnyúló
Együtműködési Program 2007–2013 támogatásával készült (HUSK 0801/2.2.1./0045).

Publishing is sponsored by the Hungary-Slovakia Cross-border
Co-operation Programme 2007–2013 (HUSK 0801/2.2.1./0045).

Publikácia vydaná za podpory projektu Program cezhraničnej spolupráce
Maďarská republika-Slovenská republika 2007-2013 (HUSK 0801/2.2.1./0045).

Hungary-Slovakia
Cross-border Co-operation
Programme 2007-2013

Building partnership

European Union
European Regional Development Fund

Bevezetés

Egy évtizede jelent meg a hazai turisztikai könyvkiadás akkor bizonyos értelemben kuriózumnak számító könyve „*A Cserehát turistakalauza*” (RAKACZKY, 1998). Joggal kérdezheti az olvasó, hogy egy turistakalauz miért számított különlegességnek, hiszen bármelyik nagyobb könyvesboltban a legkülönbélebb turisztikai kiadványok gazdag kínálatából válogatható az érdeklődő. A válasz viszonylag egyszerű: a Cserehátról addig még nem adtak ki a széles olvasóközönség számára is elérhető, földrajzi, történelmi, néprajzi és egyéb információkban gazdag, közérthetően megírt könyvet. Kuriózum volt azért is, mert a Cserehát nem bővelkedik kedvelt turisztikai célpontokban, nincsenek nagy hegyei, festői völgyei, történelmi nevezetességekkel, múzeumokkal tarkított városai, így egy ilyen vidékről turistakalauzt kiadni üzleti szempontból kockázatos vállalkozás lehetett. Ugyanakkor a halmozottan hátrányos helyzetbe került vidékek közül talán elsőként kapott nagyobb publicitást a Cserehát, e széles körben elérhetővé tett kiadvány révén, amire addig nem volt példa hazánkban.

A hétköznapi emberek egyébként ma is alig ismerik a Cserehát nevét, vagy ha hallottak róla, nevét gyakran összekeveri a Börzsöny és a Mátra között elterülő Cserháttal. A köztudatban egészen a legutóbbi időkig kevés figyelem irányult erre a félreeső vidékre. A Cserehát a környező hegyvidékek – a Bükk, az Aggteleki-karszt, a Zempléni-hegység – árnyékában csaknem „fehér folt” számít, legalábbis idegenforgalmi szempontból. Legfeljebb a Cserehátot átszelő Országos Kék Túra útvonalán el-eltévedő, szálláslehetőséget és egyéb szolgáltatást kereső és azokat nem igen találó gyalogos turisták vitték eddig hírét, nem éppen kedvező színben feltüntetve a vidéken uralkodó állapotokat. Turisztikai feltárása és az említett útikalauz megjelentetése csak a rendszerváltást követő eseményeknek, valamint a vidék jövőjéért aggódó, valamilyen szempontból a Csereháthoz kötődő emberek áldozatos munkájának köszönhető. Az utóbbiak közé tartozó SZABÓ JÓZSEF geográfus professzor, a Cserehát kutatója s egyik legjobb ismerője a következő sorokat írta az útikönyv egyik fejezetébe. „*S mégis, ha kisüt a nap a lankás dombok fölött, s az ember felkapaszkodik valamelyik magasabb tetőre, mondjuk a Vadász-patak tágas, páholyszerű völgyfőjében lombok takarta apró Szanticska fölött 328 méterig emelkedő Magas-hegy háromszögelési pontjához – a Cserehát központi vízválasztójára – bizonyosan rabul ejti e szelíd táj békéje. Marasztaló nyugalmat áraszt a távolba vesző, erdőfoltokkal tarkított dombhátak és paszteliszíneket keverő, csendben álmodó völgyek lassú ritmusa.*” Már-már költői fogalmazott gondolatok, bennük tapintatosan elrejtett földrajzi információk, s ezek így együtt mind a valóságot idézik és igazak. A Cserehát átvitt értelemben és a valóságban is a mélyen álmodó völgyek hazája, szelíd dobhátai között kanyargó, keskeny, gyakran zsákutcába torkolló útjaival, egyre inkább elcsendesülő, szendergő falvaival.

Aki rövidebb-hosszabb időt eltöltött már a Csereháton, s fogékony mindarra az élményre és értékre, amit a vidék képes nyújtani, nem lehet közömbös a táj és a még ott élő emberek sorsa iránt sem. A Cserehát ugyanis az ország egyik legelmaradottabb vidékének számít, olyan térségnek, melyet csak a 20. században több „trauma” is ért. E kedvezőtlen hatások külön-külön is elegendőek lettek volna fejlődésének lassítására, illetve stagnálásának hosszú ideig történő elnyújtására. 1920-ban pl. megszakadt kapcsolata hagyományos gazdasági, közigazgatási és kulturális központjaival, s a területét kettészelő új országhatár egyik pillanatról a másikra perifériális helyzetűvé változtatta a Cserehát vidékét. A második világháborút követően ráadásul ezt a városhiányos térséget egyesítették Borsoddal, ami még inkább visszavetette fejlődését. A 1960-80-as évek gazdaságpolitikája ugyanis vajmi kevésbé törődött az olyan, as-

ványkincsekben szegény, minden ipart nélkülöző, a kedvezőtlen agroökológiai potenciál miatt nagyüzemi gazdálkodásra is kevésbé alkalmas területtel, mint amilyenek a Cserehát számított. Mindezek következtében az 1960-as években már szembeűnő volt a térség lemaradása az ország többi részétől, majd ez a tendencia később még inkább erősödött. A folyamatos jövedelem-elvonás sújtotta agrártérségben mind nagyobb méreteket kezdett ölteni a népesség elvándorlása, a demográfiai erózió, a gazdasági élet szétzilálódása, s ezek együttesen vezetnek – divatos szóhasználatával élve – a halmozottan hátrányos helyzet kialakulásához. Ez a folyamat a 20. század végére az egész térséget tartós és általános válságba sodorta. Különösen azokat a településeket hozta szinte kilátástalan helyzetbe, melyek a cserehátai átlagnál már korábban is kedvezőtlenebb sorsúak voltak. Ma nem ritkák az egykori lakóikat teljesen elvesztő, vagy csak 20–30 állandó lakost számláló cserehátai települések sem.

A 70-es években egyre aggasztóbb tünetegyüttest mutató vidék mind több terület- és településfejlesztéssel foglalkozó kutató figyelmét irányította a Cserehátra. A Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézetének munkatársai az 1970-es 1980-as években kezdték el a cserehátai állapotok feltárását, s vizsgálataik eredményeit több publikációban közölték. Kisebb-nagyobb megszakításokkal azóta is folynak a feltáró-elemző vizsgálatok, melyekbe más kutatóműhelyek is bekapcsolódtak. Több mint egy évtizedes kutatómunkával természetföldrajzi szintézis is sikerült készíteni e sajátos arculatú tájról. A szerteágazó kutatások eredményeként felhalmozódott hatalmas mennyiségű információ azonban az ilyen-olyan elvek vezérelte fejlesztési tervekben alig került felhasználásra. A kutatók azon szándéka, hogy munkájuk eredménye az elvárható mértékig hozzájárulhasson a kedvezőtlen tendenciák lassításához, netán megállításához, nem igen valósulhatott meg.

Az elmúlt évtizedekben a térség gondjaival komolyan foglalkozó szakemberek új(?) stratégiát követve igyekeztek megoldást találni. E stratégia leglényegesebb gondolata tömören úgy fogalmazható meg, hogy a vidék elmaradottságát jelző mutatókon való kesergés helyett a ténylegesen meglévő erőforrásokat, gazdasági potenciálokat kell feltárni, s a térség felzárkóztatása érdekében hasznosítani. (A Cserehátról készült turisztatérkép és útikalauz már ennek a szemléletnek is köszönhetően jelent meg, felcsillantva annak a lehetőségét, hogy e kevésbé ismert terület is részesedhet talán az idegenforgalom nyújtotta előnyökből.) Hitük szerint ez mutathat kedvező perspektívát a még ott élő, egyre fogyó, a mindenkori gazdaságpolitikai gyakorlattal szemben mindinkább bizalmát veszítő cserehátai népesség számára.

A megvalósítás különböző stádiumaiban lévő, s a térség kilábalását elősegíteni szándékozó kezdeményezésekhez, cselekvési programokhoz kíván a maga szerény eszközeivel hozzájárulni e könyv is. Bár történeti földrajzi munka, s mint ilyen meglehetősen különbözik a regionális társadalomföldrajzi kutatások gyakorlatától, de a benne leírtak – FRISNYÁK SÁNDOR egyik munkájából vett gondolat szerint – „a jelen megértését is szolgálják, tanulságait a terület- és gazdaságfejlesztési koncepciók is hasznosíthatják”.

A múlt megismerése által talán az ott élők meggyengült önbecsülése is erősítést nyerhet, hiszen az elmúlt évszázadok embert próbáló viszonyai között sohasem volt olyan időszak, amikor a Csereháton élő népesség tartósan meghátrált volna az eléje tornyosuló nehézségek elől.

A könyv megírását természetesen nem az érzelmi kötődések determinálták elsősorban, hanem az a szakmai kihívásnak is tekinthető tény, mely szerint a Cserehátról még nem készült átfogó, analitikus jellegű történeti földrajzi vizsgálat. Erről bárki meggyőződhet, ha áttekinti a Csereháton eddig befejezett, a földrajzhoz valamilyen mértékig kapcsolódó kutatásokat s az azokról közölt publikációkat. Átnézve a listát két fontos észrevételt tehetünk: alig van történeti földrajzi dolgozat, s a publikációk száma sem nagy.

Anélkül, hogy a Cserehát szűkebb vagy tágabb környezetének kutatástörténetében elmélyednénk, néhány kutató tevékenységéről azért feltétlenül meg kell emlékeznünk.

A Cserehát földtani sajátosságait vizsgáló geológusok (pl. STRAUSZ, 1939; FÖLDEVÁRI, 1942; REICH, 1949, 1950; LEÉL-ŐSSY, 1953; RÓNAI, 1961; MIHÁLY, 1975) általában nem az egész területet, hanem annak csak egy-egy szegmensét kutatták. E munkálatoknak köszönhetően a felszín földtani viszonyait ma már jól ismerjük, de nagyobb mélységekben ma sem tisztáztak teljes mértékben a felszín alatti geológiai képződmények térbeli viszonyait.

PEJA GYÖZÖ, korának kiemelkedő geográfusa a kor színvonalának megfelelő, de ma már sok tekintetben idejétmúlt természetföldrajzi leírását adta a vidéknek (1962, 1973). A Cserehát legújabb s egyben legkomplexebb természetföldrajzi szintézisét SZABÓ JÓZSEF készítette el, több mint két évtizede folytatott kutatásainak összegzéseként (pl. 1978, 1982, 1984, 1986, 1998a, 1998b). Feltáró munkája során az egész Cserehátra vonatkozóan elvégezte a természeti környezet mezőgazdasági szempontú minősítését, a természeti adottságok összevont értékelése alapján agroökológiai típusterületeket bemutató térképet szerkesztett stb.. A Csereháton megfigyelt tömegmozgásos jelenségekről írt publikációi pedig ma is alpműveknek számítanak.

A kisebb terjedelmű írások között kell megemlíteni a Szikszóról 1963-ban megjelent, FRISNYÁK SÁNDOR által írt dolgozatot, melyben a Cserehát egyik legfontosabb településének földrajzi sajátosságait mutatta be.

A vidéket is érintő társadalomföldrajzi kutatások megindulásának az időszaka az 1970-es évekre tehető. Az elsősorban az MTA Földrajztudományi Kutató Intézete által koordinált kutatásoknak köszönhetően a Cserehátról viszonylag bőséges, a területi tervezésben kiválóan hasznosítható anyag gyűlt össze az elmúlt évtizedekben (pl. BARTA *et al.*, 1975; BELUSZKY, 1977, 1979; BELUSZKY & SIPOS, 1982; G. FEKETE, 1991, 1994, 1995; SÜLI-ZAKAR, 1982, 1987, 1994 stb.).

A BARTA GYÖRGYI, BELUSZKY PÁL & BERÉNYI ISTVÁN szerzőhármas a társadalmi-gazdasági struktúra és fejlettségi színvonal alapján az egész megyére vonatkozóan elvégezte az elmaradott területek elhatárolását, típusokba sorolását, az elmaradottság okainak és folyamatának feltárását, a fejlesztésre alkalmas körzetek kijelölését, valamint a fejlesztési lehetőségek számbavételét. BELUSZKY PÁL 1977-ben megjelent dolgozata Krasznokvajdának és falukörzetének településfejlesztési lehetőségeit vizsgálta. 1982-ben publikálta a „*Társadalmi térfolyamatok a Cserehát–Aggteleki-karszt vidékén (1900–1945–1980)*” című tanulmányát, amelyben kísérletet tett – saját szavait idézve – „...a társadalmi térben (alias gazdasági földrajz) olykor elburjánzó verbalizmus és redundancia lehető kiküszöbölésére...”. E szándék megvalósításaként született egy olyan, első ránézésre talán bonyolultnak tűnő táblázat, melyben a vázolt térfolyamatok egyes elemei (mint ok-jellegű tényezők) visszautalnak a korábbi századok társadalmi-gazdasági viszonyaira is, nem hagyva figyelmen kívül a vidék ökológiai adottságaiból eredő problémákat s az azokból fakadó következmény-ek állapotokat sem. A szerző ezzel a sajátos megoldással egy olyan történeti földrajzi „szintézis-vázlat” alkotott, amely a Csereháton kutatók számára iránymutatóként szolgálhat a későbbiekben is.

G. FEKETE ÉVA egyik dolgozatában (1991) felvázolta a Cserehát felzárkóztatásának történeti földrajzi lehetőségeit, s ez a legteljesebb történeti földrajzi jellegű munkának tekinthető, ami eddig a Cserehátról megjelent. Egy másik, 1994-ben közölt cikkében az egyre inkább akut problémává váló cserehátai „*cigánykérdés*” társadalmi-gazdasági vonatkozásait ismerteti.

SÜLI-ZAKAR ISTVÁN elsősorban az elmaradott térségek demográfiai valamint infrastrukturális helyzetét kutatja. E tekintetben különösen jelentős az „*Az infrastrukturális ellátottság szintje Abaújban*” című, 1994-ben megjelent dolgozata, amelyben az egykor Abaúj-Torna vármegyéhez tartozó cserehátai települések állapotfelmérését is elvégezte.

BOROS LÁSZLÓNAK a Szikszó-cserehátai borvidék történeti földrajzáról írt munkája felhívja a figyelmet arra, milyen fontos szerepet töltött be a szőlő és a bor a Cserehát egyes településeiben az elmúlt századokban (BOROS, 1994).

E könyv szerzőjének két kisebb terjedelmű történeti földrajzi dolgozata (DOBÁNY, 1998a, 1998b) a Cserehát 18–19. századi gazdasági életének tömör összefoglalását adja.

A földrajzi kutatásokon kívül a történészek, a néprajzosok és egyéb tudományágak képviselői is hozzájárultak a Cserehát feltáráshoz. OROSZ ISTVÁN történész (1969) Szalonna község jobbágyszabadtól utáni birtokviszonyait vizsgálta, míg SZUHAY PÉTER (1982) a Szendrő környéki falvak paraszti gazdálkodásának sajátosságait tárta fel a kapitalizmus időszakában. 1973-ban jelent meg SÁPI VILMOS szerkesztésében az „*Edelény múltjából*” című könyv. Ennek néhány fejezete számottevő mértékben gazdagítja a Cserehátról szerzett ismereteinket. (FARAGÓ TAMÁS a 18. századi jobbágyság gazdálkodásáról, valamint Edelény és környéke demográfiai viszonyairól, F. TÖRÖK KATALIN a kapitalizmus időszakának mezőgazdaságáról nyújtott átfogó képet, míg DONÁCZI FERENC és BERTALAN JÓZSEF az edelényi szénbánya és a cukorgyár történetét dolgozták fel.)

TÓTH PÉTER, CSORBA CSABA, UDVARI ISTVÁN és TAKÁCS PÉTER 18. századi, Cserehátra vonatkozó forrásközlő dolgozataikkal ugyancsak hozzájárultak a vidék kutatásához.

A néprajztudomány neves képviselői közül elsősorban SZABADFALVI JÓZSEF és VAJKAI-WAGENHUBER AURÉL nevét említhetjük. SZABADFALVI JÓZSEF (1972, 1991) a Csereháton folytatott makkoltató sertésnevelésről írt, VAJKAI-WAGENHUBER AURÉL (1937) pedig az abauji Cserehát népi építkezéséhez közölt adalékokat.

E rövid áttekintés után már csak egyetlen szerző munkájából idéznék néhány sort. Azokat olvasva döbbenhet rá igazán az olvasó, mennyire állni látszik az idő ezen a tájon, s milyen nagy szükség volna arra, hogy – átvitt értelemben – az idő kerekét kilendítsük arról a holtpontról, ahonnan immáron több emberöltő óta képtelen kimozdulni.

PESTY FRIGYES „*Borsod vármegye leírása 1864-ben*” című munkájában Hegymeg községről olvashatjuk a következő sorokat. „*Ezen helység lakosainak föld mivélésén kívül semmi kereset módja nincsen, fő piaccza Miskolcz, és Kassa, apró szükségait a' közzellévő Szikszai és Edelényi vásárokról fedezik, bár a' Tiszai vasút Szikszónál két órányi távolságban van e' vidéktől; a' lakosok valamint a' birtokosok bentlakó nagyobb része is szegény állapotba élvezik napjaikat, s' mind inkább alá sülyednek a' szük és terméketlen földből vett természetnyek adományai miatt.*” Ezeket a mondatokat ÖTVÖS PÁL, a község jegyzője vetette papírra, s juttatta el PESTY FRIGYESnek. Az éles szemű, jó tollú jegyző gondolatai akár a mai állapotokat is idézhetnék, s e néhány sor szinte megrázó erővel sűríti össze azt a rideg valóságot, amellyel a csereháti népességnek a múltban és sajnos a jelenben is szembe kellett, s kell néznie boldogulása végett.

1. A kutatás célkitűzései, az alkalmazott módszerek

E munkának nem feladata tudományelméleti kérdésekkel foglalkozni, de a célkitűzések és az alkalmazott módszerek megfogalmazása illetve ismertetése előtt indokolt a természet- és társadalomtudomány kutatási eredményeit szintetizáló történeti földrajzról – mint a társadalomföldrajz önálló tudományágáról – egy rövid ismertetést adni, elsősorban azon olvasók számára, akik nem pusztán szakmai, hanem a Cserehát iránt megnyilvánuló érdeklődésük révén lapozgatják e könyvet.

A történeti földrajz csak a legutóbbi években foglalhatta el az őt megillető helyét a földrajztudomány hierarchiáján belül. Az 1945 előtti időkből elsősorban a történészek írásai között találkozhatunk történeti földrajzi aspektusokat is hordozó, ám a történeti földrajz mai értelmezésének nem mindenben megfelelő, pusztán a jelenségek és folyamatok térbeli regisztrálását megvalósító munkákat (pl. ORTVAY TIVADAR, CSÁNKI DEZSŐ, GYÖRFFY ISTVÁN). A korabeli geográfusok közül CHOLNOKY JENŐ, TELEKI PÁL, FODOR FERENC, MENDÖL TIBOR és HÉZSER AURÉL a legismertebbek, de másoktól sem volt idegen a történeti földrajzi szemlélet. Ennek egyik alapkoncepcióját TELEKI PÁL fogalmazta meg. Ő a tájöldrajzi munkákban az ok-okozati összefüggés feltárását, a szintézist és a genetikai elv alkalmazását tartotta elsődlegesnek. A korszak geográfusainak többsége a történeti földrajzot az emberföldrajz részének tekintette, s elméleti-módszertani alapjait és feladatait nem különítette el az antropogeográfia általánosan megfogalmazott koncepciójától.

FODOR FERENC a történeti földrajzot nemzeti tudománynak minősítette, s komplexitás-ira törekvő kutatómunkájában következetesen érvényesíteni igyekezett a történeti földrajzi szemléletet is.

A történeti földrajz elméleti kérdéseivel MENDÖL TIBOR is foglalkozott, noha ő maga nem írt történeti földrajzi dolgozatot. Szerinte a geográfus feladata a kultúrtáj kialakulásának és fejlődésének magyarázó, ok-okozati összefüggéseket feltáró leírása, a tájformáló erők, folyamatok és életjelenségek összegzése. A történeti földrajz feladata pedig a táj múltbeli állapotának a rekonstruálása, időkeresztmetszetek, valamint a táj időben egymást követő állapotainak vagy a táj változásának a megrajzolása (FRISNYÁK, 1983).

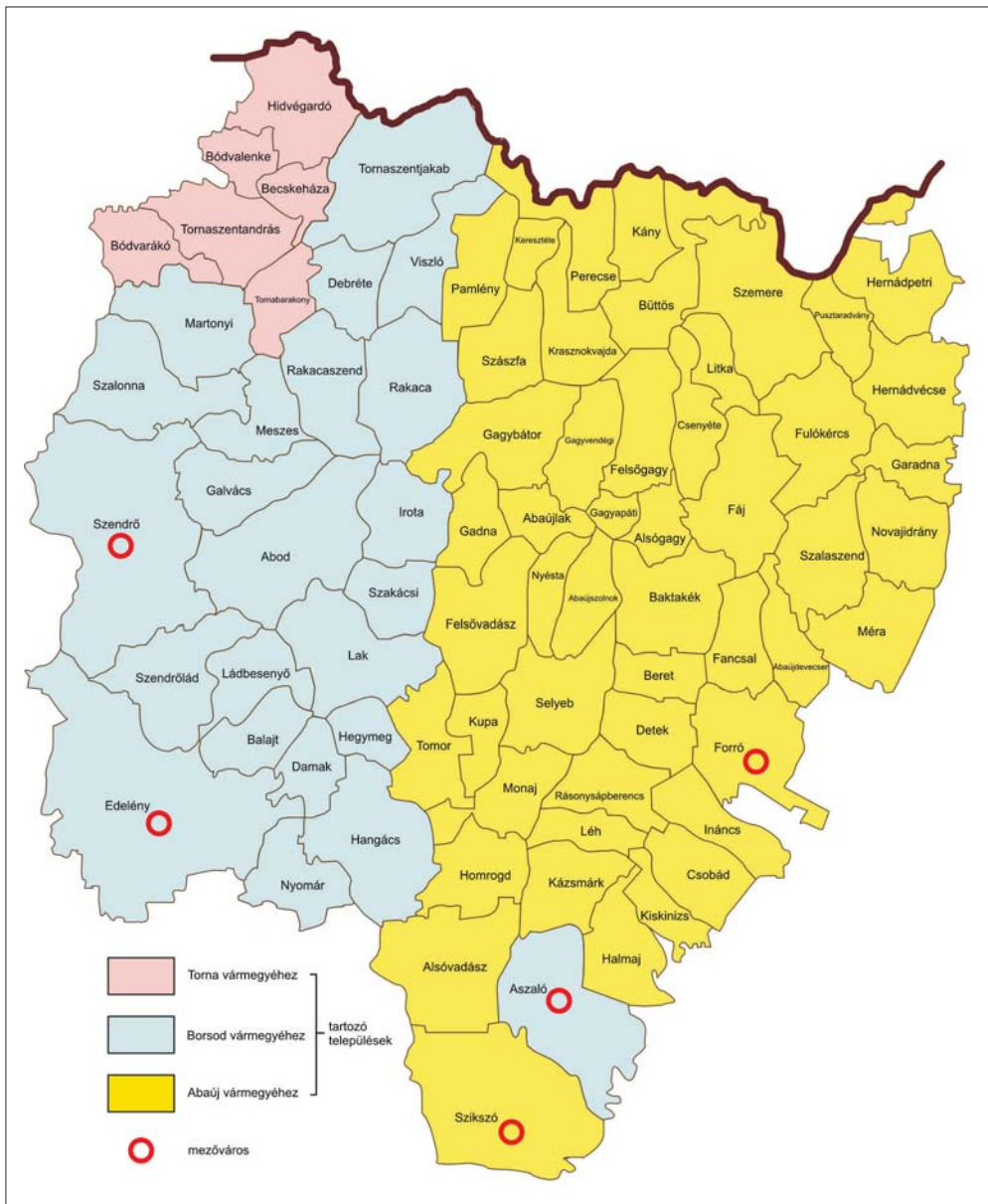
Az 1945 utáni évtizedekben történeti földrajzi jellegű kutatások nem igen folytak. A gyakorlati célokot szolgáló kutatások váltak meghatározóvá, de a politikai hatalomtól való – egyébként nem alaptalan – félelem is más irányba terelte a kutatók figyelmét. Az 1970-es évek vége felé FRISNYÁK SÁNDOR, majd később más geográfusok publikációi jelentették a történeti földrajzi kutatások újrakezdését, immár a kor követelményeihez igazított elvi-módszertani szempontok szerint. Az utóbbi két évtizedben az öröndetesen gyarapodó publikációk mellett a történeti földrajz definíciója is változásokon ment keresztül, s e definíciókban a külföldi szakirodalomból átvett elemek nyomai is felfedezhetők (pl. FRISNYÁK, 1983, 1990, 1996, 1999, 2002; SOMOGYI, 1988).

A történeti földrajz legújabb, s egyben legkomplexebb szemléletű definícióját FRISNYÁK SÁNDOR fogalmazta meg egyik 1999-ben megjelenő dolgozatában, amelyben annak feladatát és módszereit is részletesen ismerteti. Szerinte „*a történeti földrajz valamely korban élő ember geográfiai környezetét (annak természeti adottságait és erőforrásait), a társadalmi-etnikai tagolódás és az emberi tevékenységi formák térbeli jellemzőit, az anyag- és energiaáramlás folyamatait, a településhálózatot, infrastruktúrát, a kultúra és a közigazgatás térszerveződéseit vizsgálja írott források alapján. Feladata a földrajzi környezet múltbeli állapotának komplex földrajzi feltárása és értékelése.*” A történeti földrajzban alkalmazott kutatási módszer és fel-

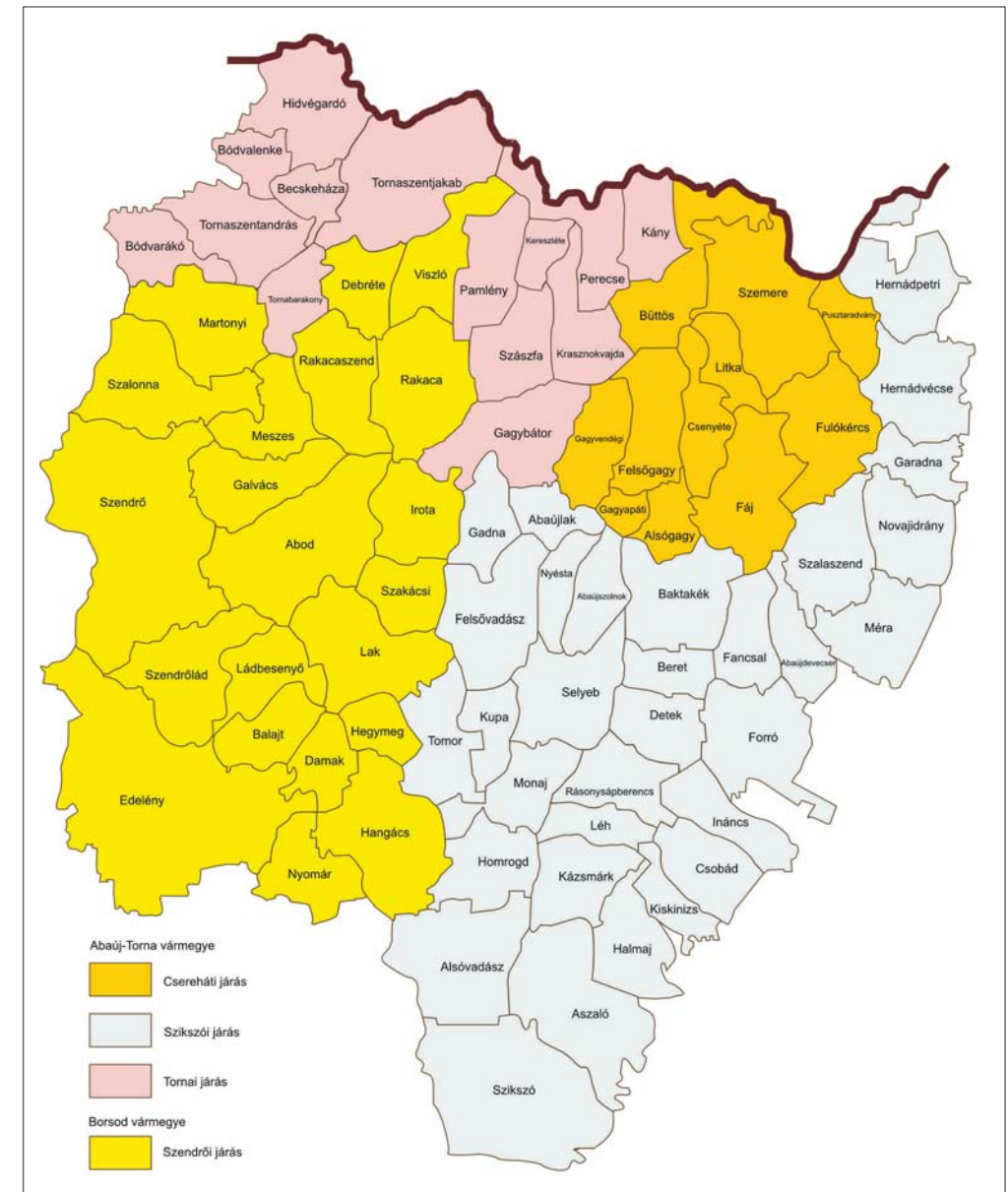
dolgozási koncepció – a földrajzi környezet modern szemlélete alapján – a vizsgált terület környezeti alrendszer – természeti, átalakított (mesterséges), társadalmi-gazdasági és kulturális-politikai – integrált rendszerének kell, hogy tekintse. A kultúrtáj (humanizált tér) és erőforrásainak valamely korban volt képét és fejlődését e környezeti alrendszer rekonstrukciójával, integrált értékelésével szükséges megrajzolni. A történeti földrajzi munkák strukturáját a mai modern társadalomföldrajzi szintézisek témaköréhez hasonlóan kell kialakítani, kiemelve a földrajzi környezet meghatározott korra jellemző specifikumait.

A cseréhati települések 18-20. századi történeti földrajzának kutatásánál a – fentebb vázolt – komplexitásra való törekvés volt az alapcélkitűzés, figyelembe véve azonban azt, hogy – itt most nem részletezendő okok következtében – teljes körű monografikus feldolgozásra jelenleg nem nyílik lehetőség.

A Cseréhatról eddig megjelent történeti földrajzi vonatkozású munkák – különösen BELUSZKY & SIPOS 1982-ben megjelent dolgozata – nagy vonalakban már vázolták a településeket a múltban általában jellemző társadalmi-gazdasági folyamatokat. Ennek figyelembe-

1. ábra. Különböző vármegyékhez tartozó cseréhati települések a 18. század végén.

2. ábra. Közigazgatási viszonyok a Cseréhaton a 20. század elején (1900).

vételével legfontosabb feladatommak azt tekintetem, hogy a Cserehát, mint szubrégió múltbeli (18-20. század) állapotának komplex földrajzi feltárását és értékelését úgy végezzem el, hogy az általam kiválasztott 78 településről minél több időkeresztmetszetben, minél hosszabb időszakot átfogva a lehető legegzaktabb elemzést nyújtsam, eleget téve így annak a követelménynek is egyben, hogy a táj történetét fejlődéscentríkusan vizsgáljam. A célkitűzések között lényeges elem volt egy településtípiálásnak az elkészítése is. Ennek révén ugyanis eldönthetővé válik annak ténye, hogy vajon ezen a tradicionális tájon a viszonylagos autarkia (önellátásra) berendezkedett települések látszólagos egyveretűsége mellett feltárható-e különbségek az emberi tevékenységi formák térbeli jellemzőit illetően (ha vannak egyáltalán ilyenek). Az is világossá válhat, hogy kialakult-e a területi specializáció valamilyen formája a szubrégió belül, s ha igen, mely településeket érintett leginkább.

Végül alapvető célom volt annak a felvázolása is, hogy a Cserehát a nagy térszerkezeti egységek között (Felvidék, Alföld) hogyan kapcsolódott be a földrajzi munkamegosztás rendszerébe, s ha nem következik be 1920-ban a terület külső periferiára való kerülése, vajon korábban is létező elszigeteltségéből hogyan tudott volna kitörni.

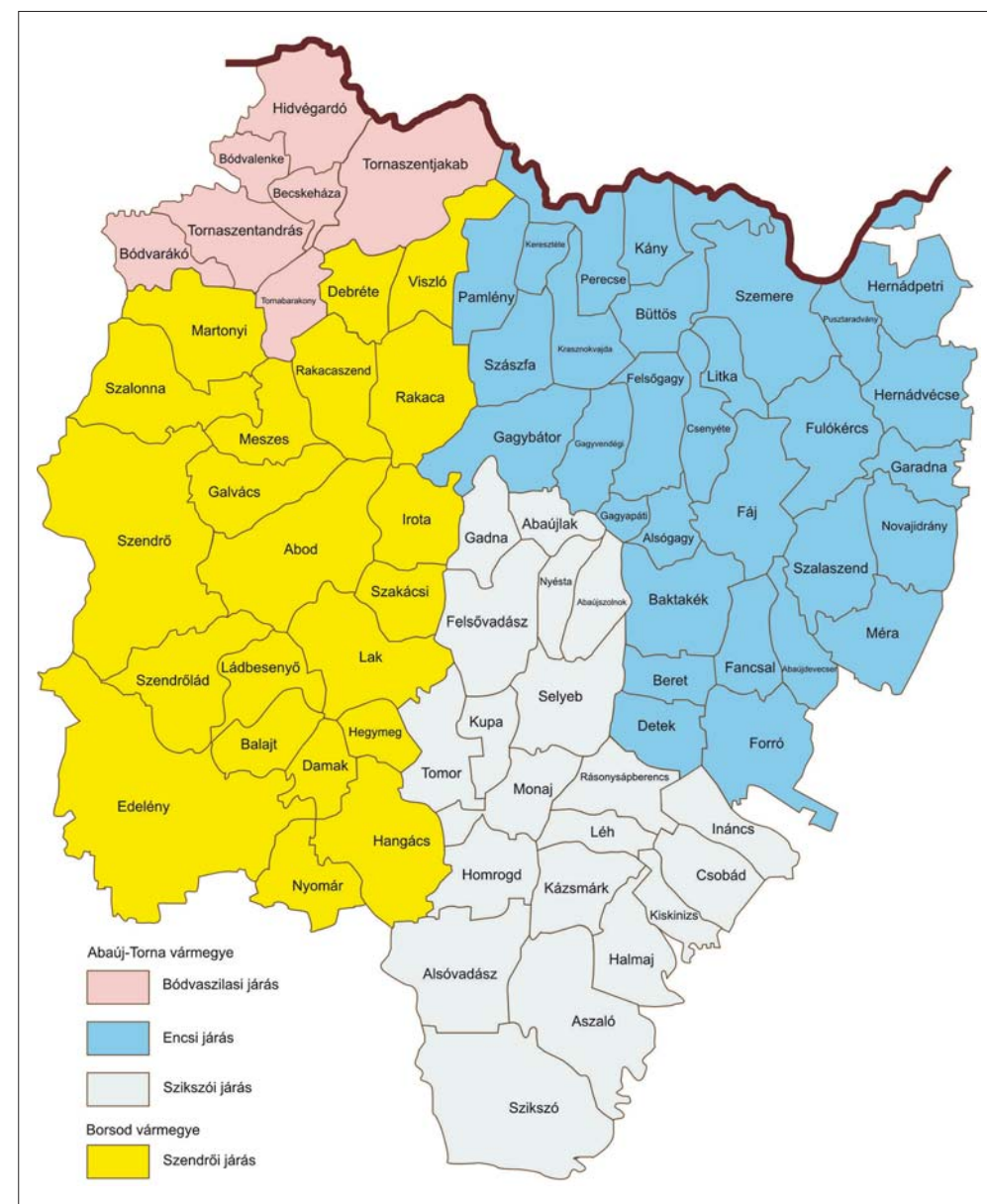
A kutatás során leggyakrabban az összehasonlító-elemző módszert alkalmaztam, ami a cserehátai települések sajátos helyzete következtében nem kis nehézséget okozott.

A legnagyobb problémát az jelentette, hogy a természeti képét tekintve viszonylag egységes s ma egy szubrégióként kezelt tájon a települések különböző törvényhatósághoz tartoztak az elmúlt századokban. A 18. században pl. a dombvidék északnyugati része Torna vármegye részét alkotta, nyugati fele Borsod, a keleti Abaúj vármegyéhez tartozott (1. ábra).

A történelem sodrásában Torna hol egyesült Abaújjal, hol különvált. Közigazgatási szempontból legstabilabb helyzetben (Aszaló kivételével) a Borsod vármegyéhez tartozó települések voltak. A vármegyéken belül a járások határai változtak viszonylag gyakran. A legdrasztikusabb intézkedések hatásait 1920 után kellett elszenvedniük a települések lakóinak, helyzetük e tekintetben csak az 1950-es években stabilizálódott (2-3. ábra).

A történeti földrajzi feldolgozásnál alapvető szempont, hogy a provincializmus csapdáját elkerüljük. Az egzakt módon mérhető társadalmi-gazdasági jelenségek, jelenségcsoportok a tágabb környezet (közigazgatási egység pl. vármegye, országrész, a teljes országterület) általános fejlettségi szintjével összehasonlítva adják valódi értéküket (FRISNYÁK, 1983). A Cserehát esetében az összehasonlítás alapjául elsősorban a vármegye szolgálhatna abban az esetben, ha a települések csak egy vármegyéhez tartoztak volna. Itt azonban – mint láttuk – más a helyzet. Ha a Cserehátot egy adott időkeresztmetszetben jellemző társadalmi-gazdasági jelenség alapján össze akarjuk hasonlítani a vármegyei átlaggal, akkor azt vagy Borsod, vagy pedig Abaúj (-Torna) adatai alapján tehetjük meg. Csakhogy a vizsgált 78 település közül valamivel több mint 20 Borsodhoz tartozott, míg a többség Abaúj (-Torna) vármegyéhez. Az összevetést nehezítette az is, hogy a két vármegye ökológiai-ökonómiai viszonyai számottevően különböztek egymástól. Ha tehát a Cserehát településeit – azokat a Felvidéki régió részeként egy szubrégióként tekintve – valamilyen gazdasági mutató alapján csak az egyik vármegye hasonló adataival vetjük össze, következtetésünk nem lesz korrekt. Viszonyításra így mindkét vármegye, esetleg a Felvidék összesített, ám nem minden tekintetben teljes adatsora és az országos adatok jöhetnek szóba.

A társadalmi-gazdasági jelenségeket községi szintű adatbázisra épülő mennyiségi mutatókkal jellemeztem. Egyszerű matematikai-statisztikai módszereket alkalmazva trendeket határoztam meg, viszonyszámokat képeztem, az így nyert adatokat tematikus térképvázlatokban jelenítettem meg. A tematikus térképvázlatok több ezer statisztikai adat felhasználásával készültek azzal a céllal, hogy segítségükkel a Cserehát belüli területi különbségeket és hasonlóságokat fel lehessen tárni. Nagyszámú statisztikai adatot valamint a tematikus térképe-

3. ábra. Az egyes cserehátai települések közigazgatási hovartartozása 1920-ban.

ket felhasználva, meghatározott szempontok szerint, tipizáltam a településeket. E tipizálásoknál azonban figyelembe kellett venni azt, hogy a korabeli statisztikai adatok sem mennyiségüket, sem pedig a belőlük képzett mutatókat tekintve nem felelnek meg a mai tipizálási elvek támasztotta követelményeknek. Így a könyvben szereplő, csekély számú mutató alapján történt területelhatárolás (tipizálás) csak szerény kísérletnek tekinthető.

A szakirodalom és az igen részletes (1:10 000 méretarányú) térképek által nyújtott információk mellett a terepbejárás során szerzett tapasztalatok nagymértékben hozzájárultak a

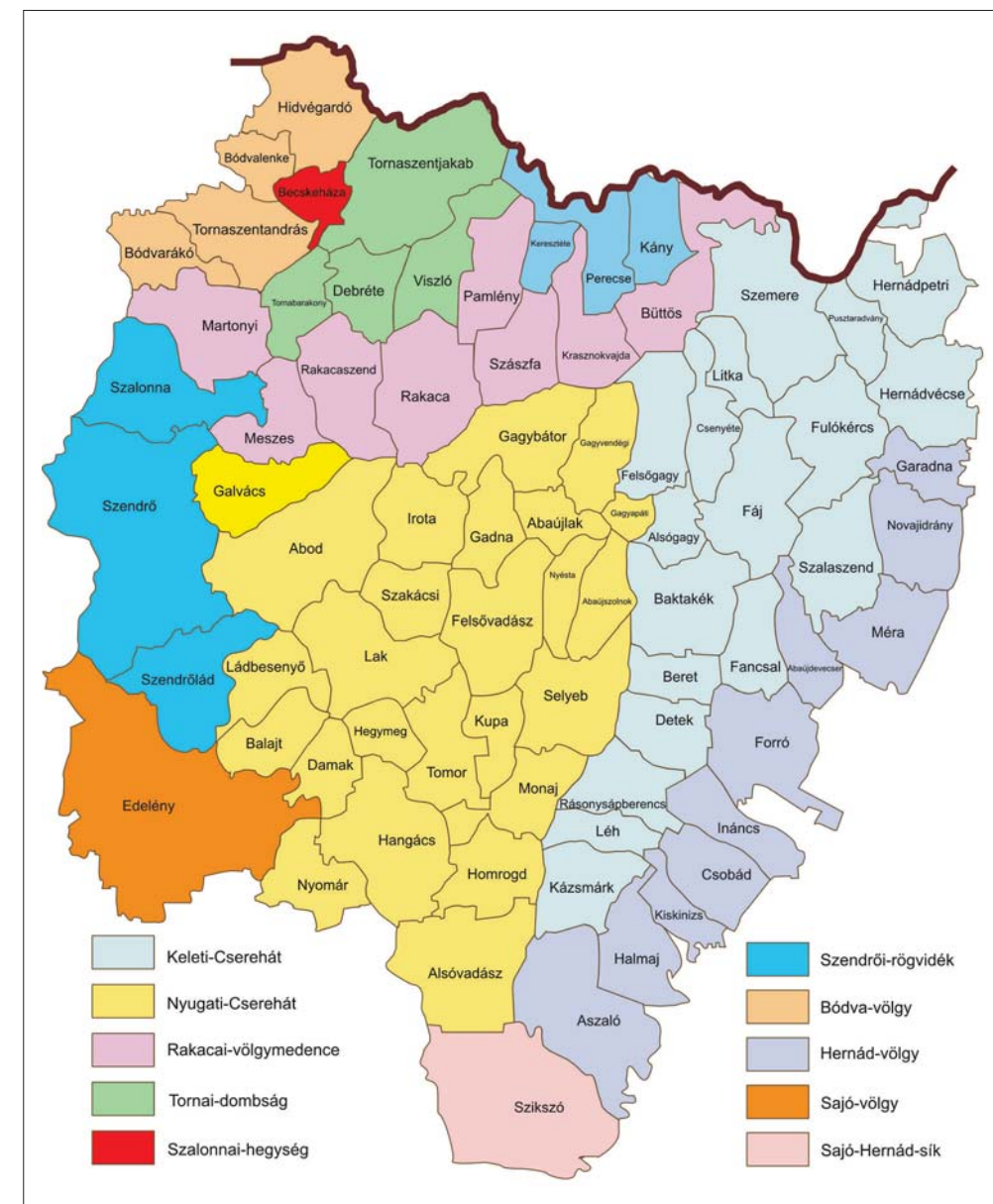
Cserehát múltbeli állapotának a feltárásához. További segítséget jelentettek a levéltári források, történeti statisztikai kiadványok, a megyei, városi monográfiák, korabeli földrajzi leírások, helynévtárak, címtárak, egyházi iratok, régi kéziratos és nyomtatott térképek s azok névanyaga, stb.

Végezetül a települések kiválasztásáról szeretnék néhány gondolatot megosztani az olvasóval. Valószínű, hogy a Csereháttal valamilyen szinten foglalkozó szakemberek kétségbe fogják vonni azt, hogy valóban a Csereháthoz tartozik-e az általam kiválasztott összes település, illetve a települések számával sem értenek majd egyet. Lesz olyan, aki még több települést vont volna be a vizsgálat körébe, de valószínűleg akad majd olyan is, aki sokallani fogja az általam Csereháthoz soroltakat. A kiválasztásnál igyekeztem minden szakmailag indokolható érvet figyelembe venni annak eldöntéséhez, hogy a konkrét település vajon a Csereháthoz tartozik-e vagy nem. Mindent mérlegelve 78 olyan települést találtam, amelyek véleményem szerint múltjukat tekintve többé-kevésbé a Csereháthoz köthetők. Döntésem természetesen rejt némi bizonytalanságot, elsősorban olyan települések esetében, mint pl. Borsodszirák, Ziliz, Boldva, Sajósenye, Sajóvámos, Sajópálfalva, Arnót, Onga, de talán nem tévedek nagyot, ha úgy ítélem meg, hogy ezek a települések sokkal inkább orientálódtak a Sajó-völgy irányába, mint a számukra nem sokat nyújtó Cserehát felé. Hasonló a helyzet Füged, Encs, Hernádszurdok, Hidasnémeti és Tornyosnémeti esetében, ahol a Hernád-völgy kedvező forgalmi helyzete, a viszonylag közeli Tokaj-Hegyalja fontosabb települései sokkal inkább befolyásolták e települések fejlődését, mint a kedvezőtlen adottságokkal rendelkező Cserehát. Az kétségtelen tény, hogy a felsorolt településeknek mindig volt kapcsolata a csereháti falvakkal, s közigazgatásilag gyakran együvé is tartoztak.

A térképábrázolásokon és a táblázatokban a települések neveit a mai írásmód szerint jelöltem (néhány vázlat kivételével). A régi statisztikai kiadványokban a ma összevont, de akkor még külön jelölt települések adatait összeadva dolgoztam fel. Borsod és Fínke településeket Edelénnyel vontam össze, s minden statisztikai adatot Edelény neve alatt szerepeltettem.

2. A mezőgazdasági termelés földrajzi alapjai

A Cserehát a felvidéki tájak közül sajátos – alföldi vonásokat is hordozó – karakterével tűnik ki. A Felvidék déli medencesorának a tagja, s egyben a mai országterület legészakibb dombosági tája.

4. ábra. A vizsgált települések területi hovatartozása a jelenleg használatos természeti tájbeosztás szerint (MAROSI & SOMOGYI, 1990).

Magyarország kistájainak katasztere szerint (MAROSI & SOMOGYI, 1990) a Cserehát kistájcsoport (szubrégió), amelyhez még két kistáj (mikrorégió), a Szendrői-rögök és a Rakacai-völgymedence tartozik. E magterülethez északnyugaton a Tornai-dombság és a Szalonnai-hegység, nyugaton a Bódva-völgy, délnyugaton a Sajó-völgymedence egy igen kicsiny térszíne, keleten pedig a Hernád-völgy jobb parti része kapcsolódik. Szikszó határa részben már az Alföld északi peremén fekvő Sajó–Hernád-sík területéhez tartozik (PÉCSI *et al.*, 1989). Ez utóbbi tájak magterülethez való csatlósítását az indokolja, hogy a köztudatban elterjedt, hagyományos történelmi Cserehát elnevezés valójában kiterjedtebb vidéket foglal magába, mint a természeti tájak rendszertani felosztásában megjelölt Cserehát (4. ábra).

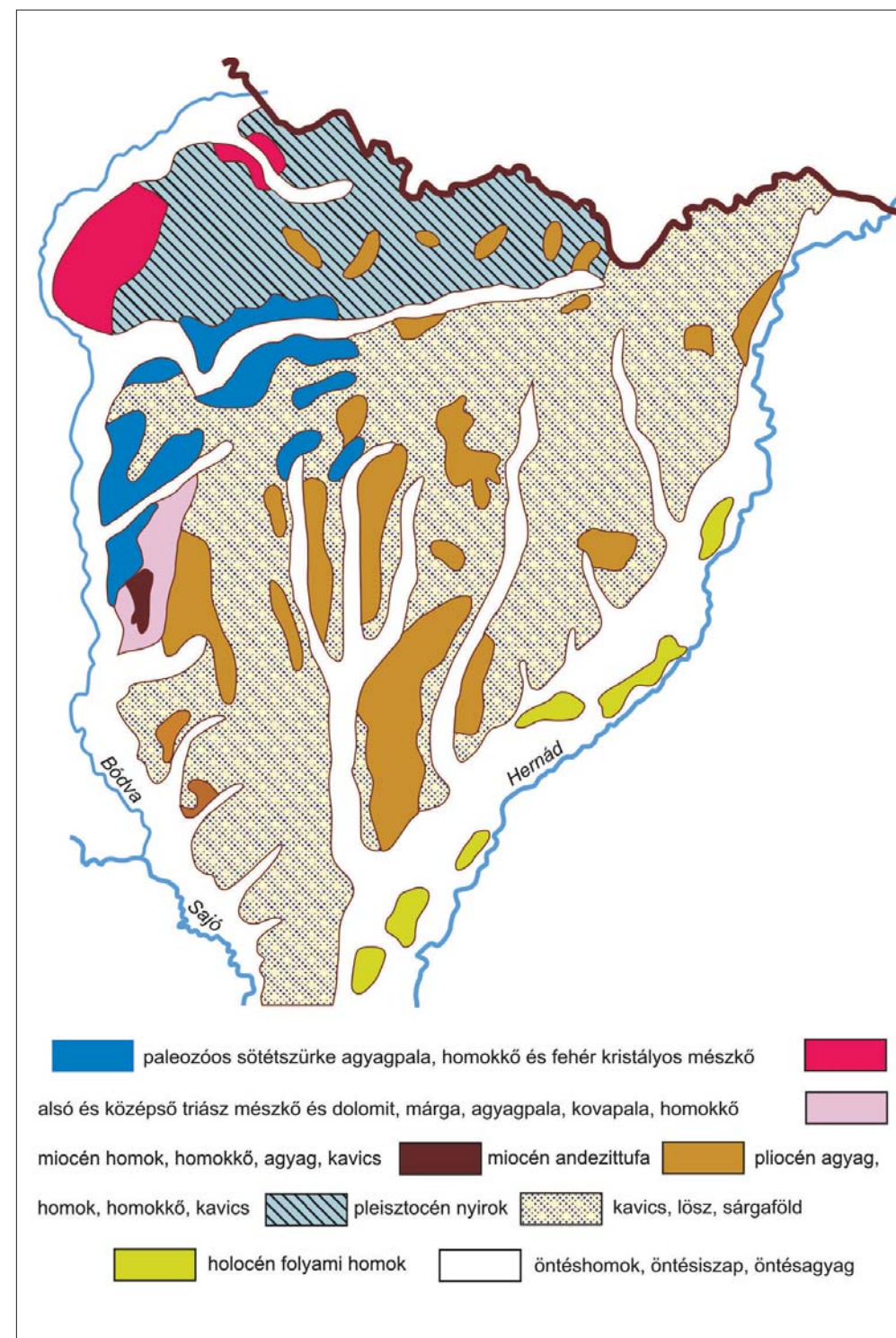
A Hernád, a Bódva (a Sajó) és az országhatár által bezárt terület valamivel több, mint 1 300 km² kiterjedésű. Ha a szűkebben értelmezett, a folyóvölgyektől többé-kevésbé távolabb kiemelkedő dombvidék kiterjedését nézzük, akkor a reális érték 1 000 km² körüli (SZABÓ JÓZSEF a magterület nagyságát 1 050 km²-ben határozza meg, az általam vizsgált 78 település közigazgatási határának összkiterjedése 1 132,8 km²).

A Cserehát tágabb környezetéhez viszonyítva kettős arculatú táj, ún. medence-dombság. A Bükk, a Zempléni-hegység, az Aggteleki-karszt és az északi hegységkeret vonulatai átlagosan 300-600 méterrel magasodnak a dombvidék fölé, ezekhez képest tehát medence jellegű, a dombsági arculat elsősorban az Alföld, illetőleg a Hernád és a Bódva völgyei felől nézve szembevető. E környezetéhez viszonyított kettős jelleg sajátos földtörténeti fejlődés következtében, két fő szakaszban alakult ki. Mint medence egy korábbi (elsősorban miocén-pliocén) akkumulációs fejlődési szakasz tükrözője, mint felszabdalt dombvidék fiatalabb (pleisztocén-holocén) eróziós-denudációs folyamatok eredménye (SZABÓ, 1998).

Ahhoz, hogy a mezőgazdasági termelés földrajzi alapját képező természeti adottságok és erőforrások legfontosabb sajátosságait korrekt módon megismerhessük, célszerű – ha csak vázlatosan is – áttekinteni az egyes szakaszokhoz köthető, a tájfejlődés fő vonásait jelentő eseményeket.

A paleozoikumban lejátszódó folyamatok hozták létre azokat az idős (devon-karbon) földtani képződményeket, melyek – mint a vidék legrégebbi kőzetfésülései – a Bódva mellékén (Szendrői–Rakacai-rögvidék) bukkannak a felszínre (Rakacai, Szendrői, Abodi mészkő, Szendrői fillit, valamint agyagpala és homokkő – 5. ábra). Magasságuk itt nem egy helyen a 300 métert is eléri, míg e rögvidéktől keletebbre az ugyanilyen korú képződményeket már csak több száz méteres mélységben, harmad-negyvedidőszaki üledékekkel fedetten tárták fel. Valószínű, hogy a harmadidőszak elején még a felszínen lehettek, s csak a miocénben felerősödő szerkezeti mozgások hatására indult meg süllyedésük. Felszínükre az egymást követő tengerelöntésekből laza üledékes takaró rakódott, amire az északi hegységkeret irányából érkező folyók a felsőpannoniai időt követően vastag hordalékot terítettek delták és hordalékkúpok formájában (akkumulációs glaci). E pannoni végi és pliocén időszaki folyóvízi akkumuláció homokos-kavicsos üledékei jelentik a Cserehát akkumulációs fejlődési szakaszának záró rétegeit (SZABÓ, 1998). (Az alsó-, és felső-miocénben a táj délnyugati-nyugati peremén jelentős kiterjedésű mocsarak alakultak ki kedvező feltételeket teremtve a szénképződéshez (BÉRCZI *et al.*, 1989; JÁMBOR & SZENTGYÖRGYI, 1989).

A kis reliefenergiájú hegyláb felszín szervesen kapcsolódott a Szepes–Gömöri-érhegységhez, annak déli előteréhez. Az északi hegységkeret a pliocén végén, pleisztocén elején erőteljesen emelkedett, ennek következtében megnőtt a folyók hordalék-elragadó képessége, s a hegyláb felszín északi részére kavicsos hordalékot raktak le („*kassai kavicsformáció*”). Az ezt követő geomorfológiai inverzió elsősorban a hegyláb felszín és az alföldi előtér között megnövekedő szintkülönbség következménye volt. A Cserehát emelkedése valószínűleg egy tömbben történt, s az emelkedés hatására megkezdődő völgybevégyés

5. ábra. A Cserehát geológiai vázlata (MAGYARORSZÁG NEMZETI ATLASZA, 1989 alapján).

legerősebben a tektonikusan preformált zónákban (Hernád-árok, a Bódva-völgy egyes szakaszai) indult meg. Közben a pleisztocén korban besüllyedt Kanyapta-lapály – természetes hátként – elszakította az északi hegységkerettől a Cserehátot, s megakadályozta a továbbiakban az élő vízfolyások Csereháton történő áthaladását. Ez egyben azt is eredményezte, hogy a későbbiekben a dombvidék már önállóan fejlődött tovább.

A Hernád és a Bódva formálódó völgyei a belső területek helyi erózióbázisai lettek, így a Cserehát felszabdálódása döntően a keretvölgyek felől regresszióval kialakuló völgyhálózat következménye.

A Bódva, Hernád és a Sajó viszonylag gyors ütemű völgyképződése folyóteraszok kialakulásával járt együtt. A Hernádból észak-déli irányba gyorsan hátravágódó völgyek végül is teljesen átfomálták az egykori heglábfelszín maradványait, s a Cserehát nagyobbik, délkeletre eső részének konzekvens lefutású völgyei, domború völgyközi hátai elnyerték mai formájukat. A Bódvába torkolló, kelet-nyugati csapásirányú völgyek idősebb, keményebb kőzetekbe ágyazódva epigenetikus völgyképződés révén alakultak ki, sajátos, az általános cserehátai tájképhez képest változatosabb, egyénibb arculatot kölcsönözve a vidéknek.

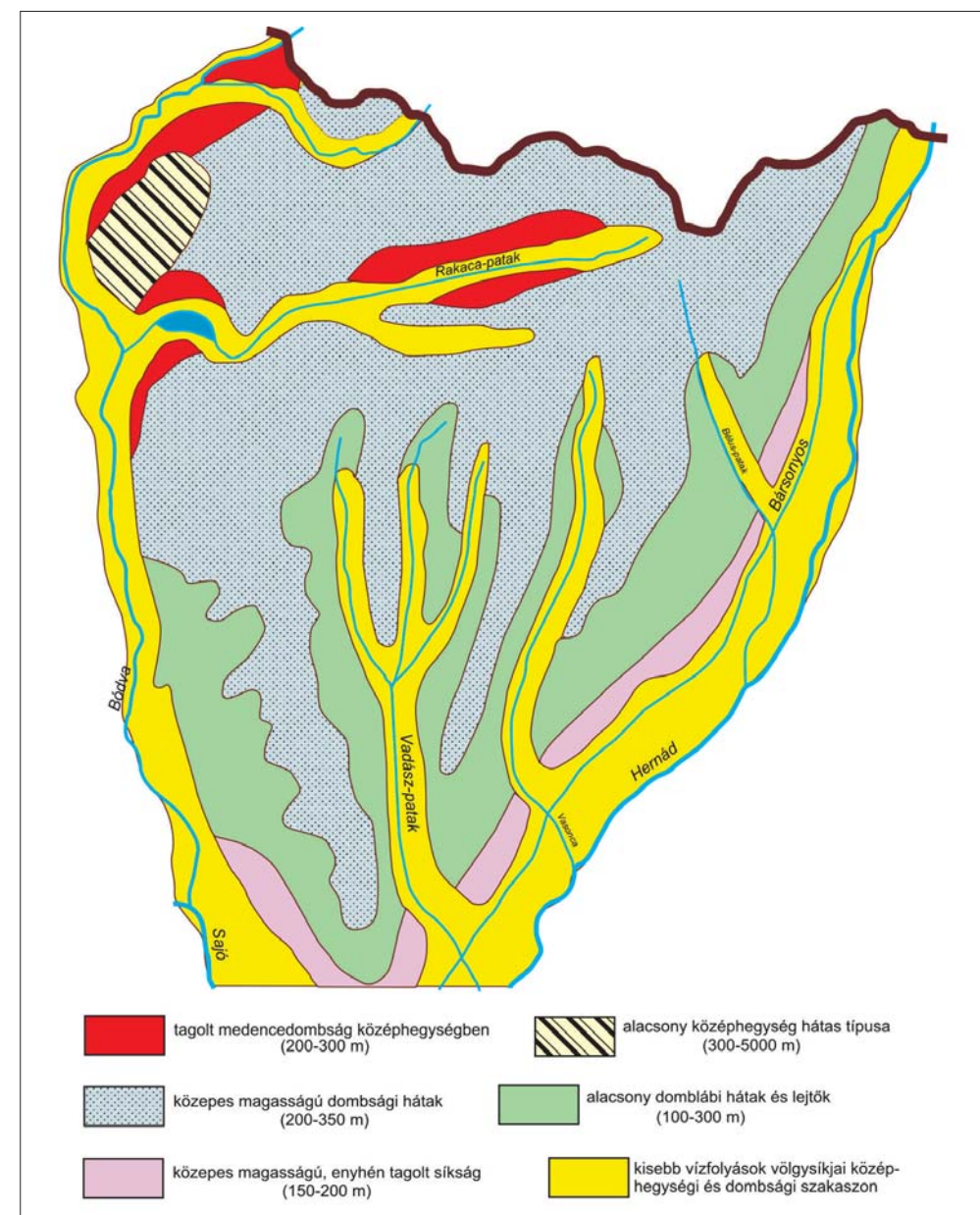
Az eddigiektől némileg eltérően fejlődött a Szalonnai-karszt és a Tornai-dombság, melyek inkább az Aggtelek–Rudabányai-hegyvidékkel mutatnak rokonságot. A Szalonnai-karszt (vagy Martonyi-hegység) jól karsztosodó triász időszi mészkő sásbércei egészen 520 méteres magasságig emelkednek, s csak topográfiailag tekinthetők a Cserehát részének (SZABÓ, 1986). A Tornai-dombság triász mészkőrögei általában már nem emelkednek a környező pannóniai dombhátak fölé, s a dombság sokkal inkább hasonlít a Csereháthoz, mint a Bódvától nyugatra eső hegyvidékhez.

2.1. Domborzati kép – tagoltság – geomorfológiai sajátosságok

A Cserehát több szempontból is egységes táj, melyet nagyfokú egyveretőség jellemez. Legmagasabb pontja (Kecske-pad, 340 m) Irotától északra található, míg a legalacsonyabb Szikszó környékén (115 m). A legnagyobb átlagmagasságú felszín északkeleten, a Rakacpatak forrásvidékén terül el, jórészt egybefüggő térszint alkotva (Szemere, Pusztaradvány, Litka, Büttös, Kány, Perecse stb.). Az északkeleti részen az egykori heglábfelszín maradványaként terjedelmes tetők maradtak meg, s a völgyek felső szakaszának fenékszintje is viszonylag magason fekszik (SZABÓ, 1998a). A Cserehátra általában igaz, hogy a fő völgyközi vízválasztó gerincek 275-300 méter magasak, s a dombhátak tetőszintje viszonylag egyező értéket mutat (BALOGH *et al.*, 1989 – 6. ábra).

A domborzat élénkségét tükröző relatív relief az északnyugati karsztvidéken éri el legnagyobb értékeit (Bódvarákó 157 m/km², Szalonna 126 m/km², Martonyi 122 m/km²), a terület közel felén 60-80 m/km² közötti az értéke. A kis reliefenergiájú felszínnek a Sajó és a Hernád mentén fordulnak elő legnagyobb arányban. Legtipikusabb cserehátai arculatot az Irotától Fáj irányába húzódó vízválasztó vidéke mutatja, a legváltozatosabb tájképek egyikét pedig a Szendrő–Rakacai-rögvidéken csodálhatjuk. Mindkét területen jellemző a viszonylag magas lejtősségi érték (Szendrőládon éri el maximumát, ott 1 397, a maximálisan lehetséges érték 55,9%-a). Mindebből az is következik, hogy a szántóföldi növénytermesztés számára a mészkővidék és a vízválasztó környéke kevésbé alkalmas terület.

A Cserehátra általában jellemző, hogy a meredek (>25%) és a lankás (<12%) lejtők aránya is viszonylag alacsony. A mezőgazdasági termelés számára a lejtőviszonyok elsősorban a Hernád völgye mentén jelentenek legkevesebb gondot.

6. ábra. Domborzattípusok a Csereháton (MAGYARORSZÁG NEMZETI ATLASZA, 1989 alapján).

A Csereháton igen alacsony a völgyűrűség, a magyarországi dombságok között az egyik legkisebb (2 km/km²), jelentős területi különbségekkel. A Cserehát déli, délnyugati felén a legkisebb, a Bódva mentén és az északkeleti peremen a legnagyobb. A cserehátai völgyeknek, mint domborzati elemeknek nincs a táj gazdálkodására meghatározó befolyása, csak ott, ahol az aktívan fejlődő, vagy már részben megkötött, de mégis jelenlévő vízmosások, eróziós árkok hossza tekintélyes (pl. Kány, Gadna, Gagypáti, Büttös, Hernádvécse, Alsógagy, Szakácsi 350 m/km² feletti értékkel – SZABÓ, 1998a, 1998b).

Az expozíciós viszonyok és annak mezőgazdasági termelésre kifejtett hatását vizsgálva megállapítható, hogy néhány településen (pl. Abod, Rakaca, Rakacaszend, Tornaszentandrás, Gadna, Szalaszend, Pusztaradvány, Hernádvécse stb.) a lejtők égtáji kitettsége általában kedvezőtlen, míg pl. Damak, Szendrőlád, Szakácsi, Irota, Meszes, Szalonna, Martonyi lejtői kissé kedvezőbb hatásúak.

A mezőgazdasági termelés (elsősorban a szántóföldi növénytermesztés) szempontjából vizsgálva a domborzat általános alkalmasságát elmondhatjuk, hogy a cserehádi települések közül legkedvezőbb adottságokkal Halmaj, Kiskinizs, Csobád, Ináncs és Méra rendelkezik, s viszonylag jó Szikszó, Aszaló és Novajidrány helyzete. Edelény, Forró Abaújvecser, Gagyvendégi, Krasznokvajda, Szászfá és Debréte már lényegesen kedvezőtlenebb, de a cserehádi átlagtól még mindig jobb körülményeket mondhat magáénak, míg Bódvarákó, Martonyi, Szalonna, Galvács, Rakaca, Gadna, Szendrőlád, Szendrő, Hernádvécse, Hernádpetri, Pusztaradvány stb. határa a legkevésbé alkalmas a szántóföldi növénytermesztés számára (SZABÓ, 1998a adatai alapján).

A Cserehát keskeny völgyközi hátakkal szabdaltságon jellemzően zajlott a völgyek fejlődése. A Kanyapta-lapály besüllyedése megfosztotta a Cserehátot korábbi vízutánpótlási területétől, így vízbevétele kizárólag a mindenkori csapadékviszonyoktól függött. Ennek következtében – elsősorban a pleisztocén szárazabb periódusaiban – a folyóvízi erózió a völgyek formálásában alárendelt szerepet játszott a deráziós folyamatokkal szemben (felszíni leöblítés, talajfolyás, geliflukció stb.). A völgyek mindjobban kiszélesedtek, a teraszok a domboságok belsejében és a Sajó és Hernád völgye peremén is nagyjából elpusztultak. Ez utóbbi részeken a pleisztocénben viszonylag terjedelmes, lankás félsíkok (völgyi glacisok) keletkeztek (pl. Forró és Csobád között). A szántóföldi gazdálkodás számára ma ezek a legkedvezőbb adottságú térszínek (7. ábra).

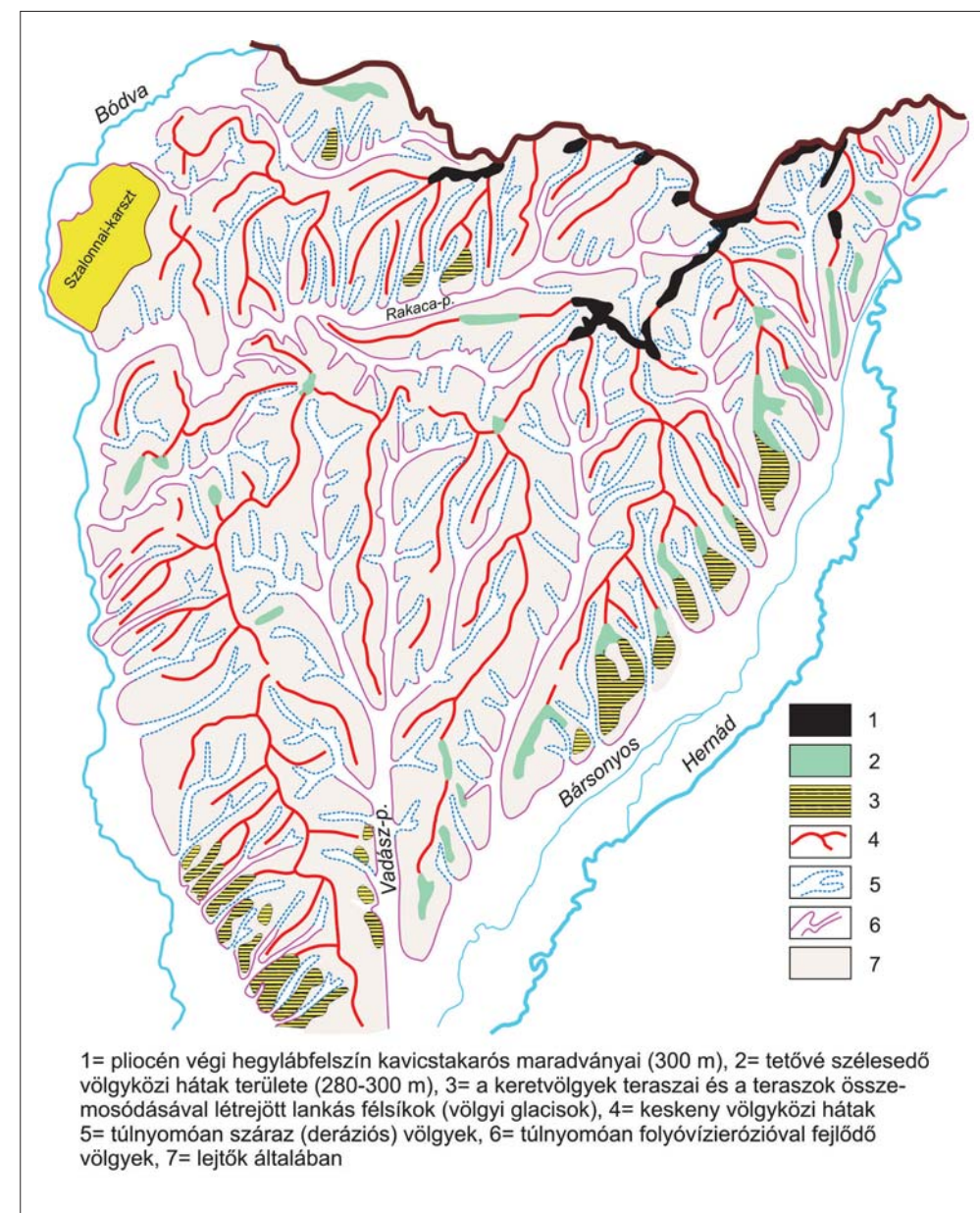
A dombhákat elsősorban gyenge állékonyságú, eltérő szemcsenagyságú pannóniai üledékek (kékeszürke, barnássárga agyag, homok, helyenként kavics) borítják, ahol a bevágódó völgyek lejtői a vízzáró és vízvezető rétegeket egyes szakaszokon többször is elmetszve a tömegmozgások (csuszamlások) számára kedvező feltételeket teremtenek (pl. Mohó-völgy, Csenyete). E tömegmozgásoknak is köszönhető, hogy a Cserehátról – a délkeleti peremvidéket, valamint Forró környékét kivéve – gyakorlatilag hiányzik a lösz (SZABÓ, 1986, 1998a, 1998b).

2.2. Éghajlati viszonyok

Ha a PÉCZELY GYÖRGY által a víz- és hőellátottság alapján definiált éghajlati körzetek szerint jellemezzük a Cserehát és tágabb környezete éghajlatát, akkor nagyobbik, déli fele a mérsékelt hűvös-száraz, északi része pedig a mérsékelt hűvös-mérsékelt száraz éghajlati körzet jellemvonásait hordozza. Ehhez hasonló, de valamivel árnyaltabb a Magyarország Nemzeti Atlaszában található éghajlati tipizálás (lásd. MAGYARORSZÁG NEMZETI ATLASZA, 1989), ahol a Csereháton áthaladó vízválasztótól délre eső területet a mérsékelt meleg, a tenyészidőszakban elégtelen nedvességű, mérsékelt száraz, hideg tél típusba sorolták, míg az északi rész a mérsékelt meleg, mérsékelt nedves, hideg tél típusába tartozik.

Éghajlati tekintetben átmeneti helyzetet foglal el, az alföldi éghajlati hatások elsősorban a Hernád- és Sajó-völgy mentén érzetetik hatásukat.

A napsugárzás évi összege az egész területen általában 4300 MJ m⁻² alatt marad. A napfénytartam évi összege nem haladja meg az 1900 órát (pl. a Szalonnai-karszton, a Bódva völ-

7. ábra. A Cserehát fő geomorfológiai szintjei (SZABÓ, 1998a után egyszerűsítve).

gyében, a Tornai-dombságon, a Szendrői-rögvidéken, a Keleti- és a Nyugati-Csereháton 1850 óra/év körüli – AMBRÓZY & KOZMA, 1990).

Az évi középhőmérséklet 8,6-9,5 °C (ez utóbbi a Hernád-völgy déli részén jellemző), a vegetációs időszak hőmérsékleti átlaga 15,3 és 16,3 °C közötti, a tenyészidőszak hőmérsékletösszegei 2900-3100 °C körüliek. A mezőgazdasági termelés szempontjából igen jelentős 10 illetve 15 °C átlagos hőmérsékletet meghaladó napok évi száma az országban a legalacsonyabbak közé tartozik (SZABÓ, 1986). A Szalonnai-karszton pl. átlagosan 175 na-

pon haladja meg a napi középhőmérséklet, a 10 °C-ot, a Hernád völgyében ez az érték 180–182 nap. Általában április 15. és október 13. között tart ez az időszak. A fagymentes periódus 160–170 napig tart április 25. és október 10. között. A nyári legmelegebb napok maximum hőmérsékletének átlaga 32–33,5 °C, a téli abszolút minimumoké -15,5 °C és -19,5 °C. A hőségnapok száma (max. hőmérséklet ≥ 30 °C) általában 12–16 nap, a nyári napok száma (a hőmérsékleti maximum ≥ 25 °C) meghaladhatja a 60-at. 110–120 fagyos nap (min. hőmérséklet ≤ 0 °C) és 35–40 téli nap (max. hőmérséklet ≤ 0 °C) jellemző a vidékre. A hótakarós napok száma 40–55, a hótakaró átlagos vastagsága 16–20 cm körüli (AMBRÓZY & KOZMA, 1990).

A csapadék szempontjából a medencejelleg a meghatározó. Az évi csapadékösszegek a Hernád- és a Bódva-völgy alsó szakaszán nem haladják meg az alföldi értékeket. A 600 mm-es évi csapadékmennyiség görbéje nagyjából a Rakaca déli vízválasztóján fut, attól északra általában több csapadék hull (600–650 mm), a Keleti- és a Nyugati-Csereháton, valamint a Hernád-völgy déli szakaszán 600–533 mm. A vegetációs időszakban 330–420 mm-nyi csapadék esik átlagosan, ami némileg mérsékli a nyári vízhiányt. (Az imént felsorolt területek a legszárazabbak e tekintetben is.) Az éghajlati vízhiány nyári félévi összege 100 és 250 mm lehet, az évi összeg 50 és 200 mm közötti. A nagyobb érték délen és a Hernád-völgyben, a kisebb az északnyugati területeken jellemző (a teljes terület ariditási indexe 1–1,21) (KOZMÁNÉ & ZÁRBOK, 1989). A Cserehát jelentős részén a csapadék a növénytermesztés, illetve annak egyes ágai számára nem, vagy nem mindig elegendő.

A borult napok évi száma (110–120) igen magas, duplája a derült napokénak (50–60).

A leggyakoribb szélirány az északi, északnyugati, az átlagos szélesebesség 2–2,5 m/s. A viharos napok száma alacsony, nem haladja meg a 25 napot (ADÁMYNÉ & SZABÓNÉ, 1989).

2.3. A Cserehát vízrajza

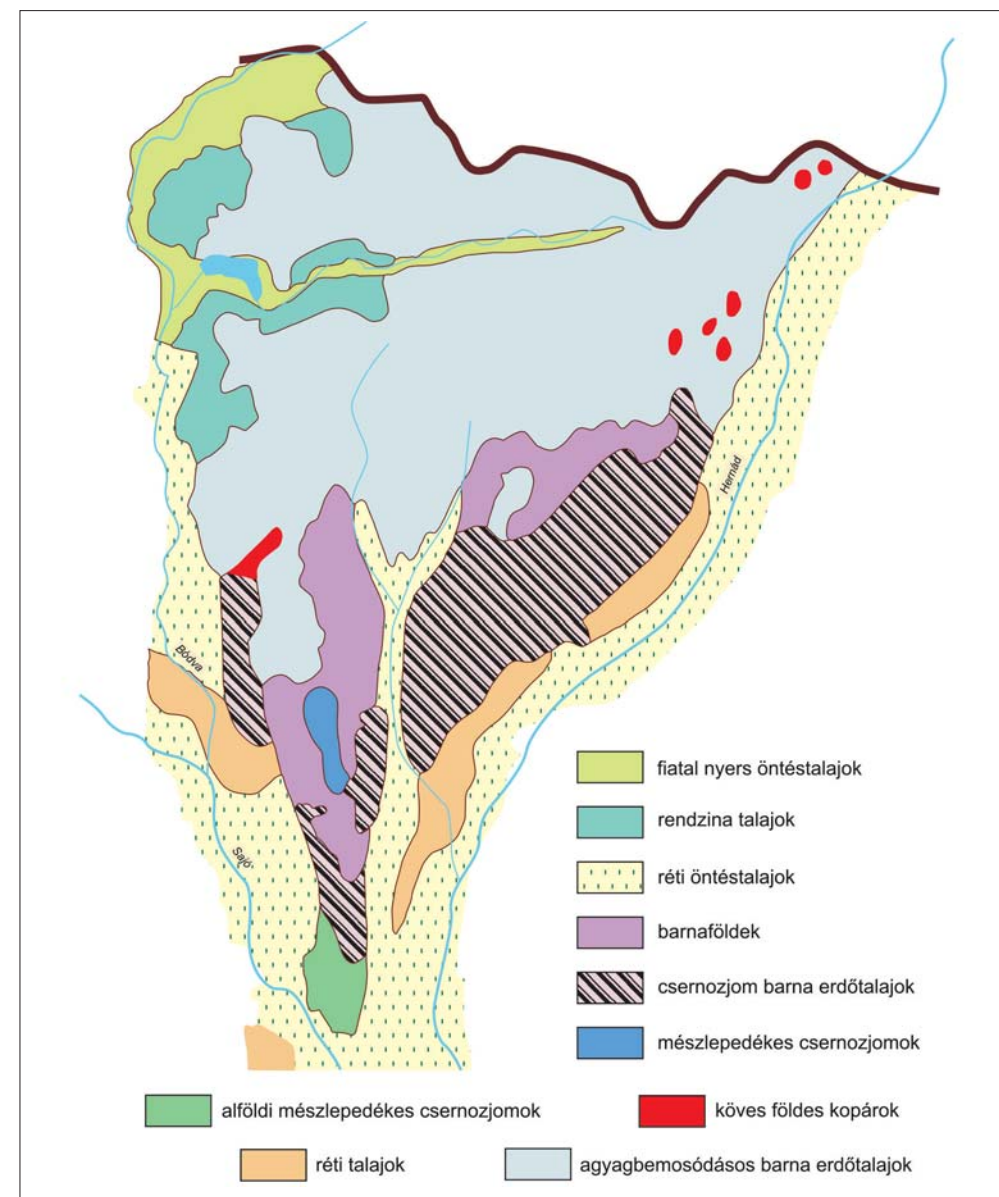
A Cserehát domborzati szigetjellege miatt lényegében a területére hulló csapadékvízzel gazdálkodhat, s ez a kiemelt helyzet nemcsak a felszíni, hanem – egyéb tényezőkkel együtt – a felszín alatti vízutánpótlást is lehetetlenné teszi. Hidrológiai szempontból a finomszemű agyagos üledékek általában rossz vagy közepes vízáradó képességűek, vízraktározás terén elsősorban a változó mélységben és vastagságban előforduló homokrétegek jöhetnek szóba, valamint a nyugat-északnyugati mészkővidék paleozoos, mezozoos mészkövei. Az itt felszínre bukkanó néhány forrás vízmennyisége azonban a mezőgazdasági gyakorlatban számottevő szerepet nem játszhat. Ugyanez mondható el a dombvidék belső területein fakadó rétegforrásokról is.

Egységes talajvízszint a Csereháton csak a nagyobb völgyek völgytalpi sávjában van. Ez a gyakran túl magas, a völgytalpak mezőgazdasági hasznosítását nehezítő talajvíz elégitette ki évszázadokon át a völgyfenékre települt falvak vízszükségletének túlnyomó részét, jóllehet felhasználása egészségügyi szempontból mindig is problematikus volt.

A felszíni vizek a nem túl bőséges csapadékból táplálkoznak, a medrekben lefolyó víz mennyisége az év néhány árvizes napjától eltekintve szinte jelentéktelen. A több mint negyven patak közül csak néhánynak említésre méltó a vízgyűjtő területe. Legnagyobb a Bódvába torkolló Rakaca-pataké (236,2 km²), amely teljes hosszában a Csereháton kanyarog keresztül. Ugyancsak a Bódvához tartoznak a Sas-patak (46,7 km²), a Juhász-patak (19,8 km²), a Galvácsi-patak (18,5 km²) és az Abodi-patak (33,2 km²). E patakok egy részének völgyei nyugat-keleti, a Rakacába ömlő patakok völgyeinek némelyike észak-déli csapásirányú. A Hernádhoz tartozó vízgyűjtők közül a Vadász-pataké a legerjedelmesebb (209,7 km²), a Vasonca-patak (94,9 km²) és a Bélus-patak (46 km²) vízgyűjtői annak csak töredékei (SZABÓ, 1986).

2.4. Talajerőforrások

Az éghajlati sajátosságok észak-déli irányú, illetve a határoló völgyektől a dombság északi pereme felé tapasztalható lassú változása, a természetes vegetáció ehhez igazodó módosulása, a domborzati és földtani adottságok helyi eltérései együttesen a talajföldrajzi képet övezetes szerkezetűvé formálják a Csereháton (8. ábra). Az övezetesség a Hernád-völgy déli szakaszától a Rakaca-patak felé tartva a legszembetűnőbb, a délnyugati perem felől északkelet felé haladva már kevésbé markánsan jelentkezik (SZABÓ, 1986).

8. ábra. A Cserehát vázlatos talajtérképe (MAGYARORSZÁG NEMZETI ATLASZA, 1989 alapján).

A Hernád-völgy folyó menti síkját zömmel réti öntéstalajok borítják. Mérától délre, a völgy peremén réti talajok fednek viszonylag nagyobb, összefüggő területet. A völgytalp kicsiny foltjain nyers öntéstalajok is előfordulnak. Az öntés- és réti talajokra leginkább az agyagos vályog mechanikai összetétel, a közepes vízvezető és a nagy víztartó képesség a jellemző. A nyers öntéstalaj termékenysége gyenge, a réti öntéstalajoké valamivel kedvezőbb, a nagyobb szervesanyag-tartalom következtében a réti talajok a legtermékenyebbek. Réti öntéstalajok a Vadász-patak völgyében (Szikszó, Alsóvadász, Homrogd, Monaj, Selyeb, Kupa, Tomor), valamint a Bódva mellékén Edelény, Szendrőlád és Szendrő határában is előfordulnak.

A Hernád völgyétől északnyugati irányba haladva Novajdránytól Aszalóig összefüggő területet borítanak a vályogon kialakult csernozjom barna erdőtalajok (Szalaszend, Méra, Abaújvecser, Fancsal, Forró, Ináncs, Csobád, Kiskinizs, Detek, Rásonyáberencs, Léh, Kázmárk, Monaj és kisebb területeken Alsóvadász és Szikszó). A táj délnyugati felén Nyomár, Edelény és Damak határában is megtalálható e talajtípus, de ott agyagon, agyagos vályogon. A csernozjom barna erdőtalajok kedvező vízgazdálkodásúak, tápanyag-szolgáltató képességük jó, s mivel a kedvező domborzati viszonyok következtében az erózió sem sújtja lényegesen felszínüket, a szántóföldi növénytermesztés számára kedvező feltételeket biztosítanak. Kialakulásukban a klimatikus és a földtani hatások mellett az évszázadok óta folytatott szántóművelésnek is számottevő szerepe volt (SZABÓ, 1986).

A következő övezet a barnaföldek (Ramann-féle barna erdőtalaj) területe Szalaszendtől Selyebig, valamint Vadász-patak jobb parti szakaszán Lak és Szikszó között. Kedvező termékenységű, ám a mostohább domborzati viszonyok következtében eróziótól jobban veszélyeztetett talajféleség. (Ebbe az övezetbe korlátozott kiterjedésben mészlepedékes csernozjom ágyazódik Alsóvadász nyugati határterületén, valamint Szikszó északnyugati peremén.)

A legnagyobb összefüggő területet az agyagbemosódásos barna erdőtalajok foglalják el a Csereháton. Balajt, Lak, Felsővadász, Fáj, Garadna vonalától északra, zömmel agyagon, agyagos vályogon és nyirkon kialakult altípusai és változatai fordulnak elő. Vízgazdálkodásukra a gyenge vízvezető és a nagy víztartó képesség a jellemző. VII. termékenységi kategóriába tartoznak, humuszosodásuk szoros kapcsolatot mutat az erózió mértékével. A talajképző kőzet többféle homokos (pl. Fáj, Szanticska magasabb tetőin), s itt az agyagbemosódásos barna erdőtalajok mélyben kovárányos altípusai is előfordulnak. Több helyen sekély termőrétegű változatokat is találhatunk, pl. északkeleten a felszínközeli kavicsréteg következtében (Litka, Szemere, Hernádpetri), nyugaton pedig a paleozoos mészkövek miatt (pl. Irota, Gadna, Abod környékén – SZABÓ, 1986).

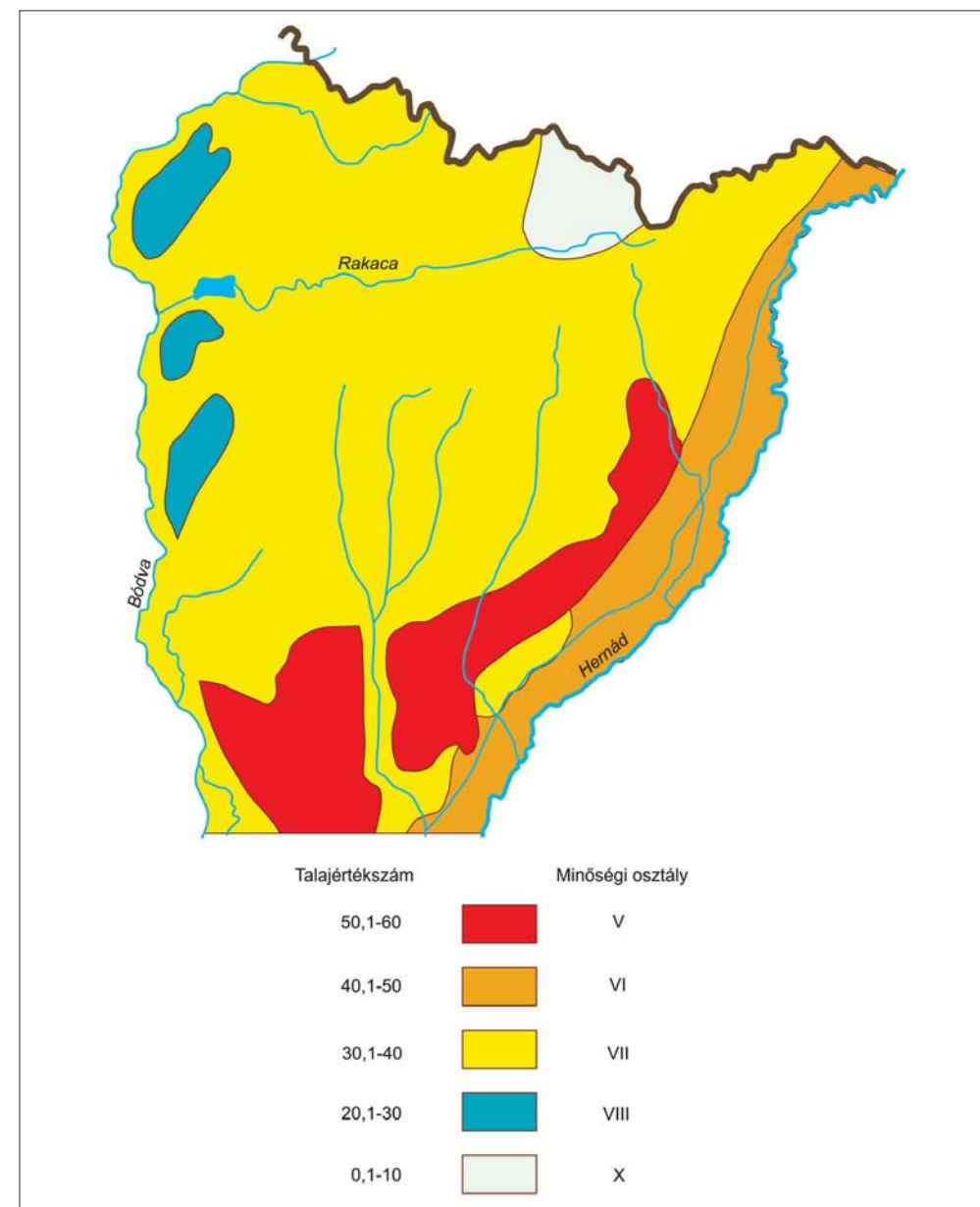
Abod, Galvács, Meszes, Rakacaszend, Rakaca, Martonyi, Bódvarákó, Tornaszentandrás, Tornaszentjakab települések határában gyenge termőképességű, alacsony humusztartalmú rendzina talajok a jellemzőek. A Rakacai-völgy-medence völgytalpán, valamint a Bódva-völgy Szendrőtől Hidvégardóig terjedő szakaszán nyers öntéstalajok borítják a felszínt. A dombvidék belsejében a völgyek talpát rendszerint a környező lejtőkről lemosott erdőtalajok hordalékaként lejtőhordalék talajok bélelik. A Cserehát sajátos geomorfológiai adottságai következtében kis területen belül is sokféle talajváltozat fordul elő.

A Csereháton előforduló talajok összességében viszonylag alacsony humusztartalmúak, közepes vagy attól gyengébb termőképességűek, kémhatásuk zömmel enyhén savanyú, a kilúgzási szintek pH értéke többnyire 5,5-6,5 közötti (9. ábra).

Az erózió által még meg nem bontott talajok „A” szintjéből a kalcium-karbonát hiányzik vagy csak nyomokban található meg, a mélyebb szintekben, szeszélyes területi eloszlásban kisebb-nagyobb mértékű kalcium-karbonát akkumuláció figyelhető meg. A legfontosabb tápanyagok tekintetében viszonylag jó a kálium-ellátottság, közepes (vagy gyenge) a nitrogén- és egyértelműen gyenge a foszfor-ellátottság. A talajok vízgazdálkodása általában kedvezőtlen,

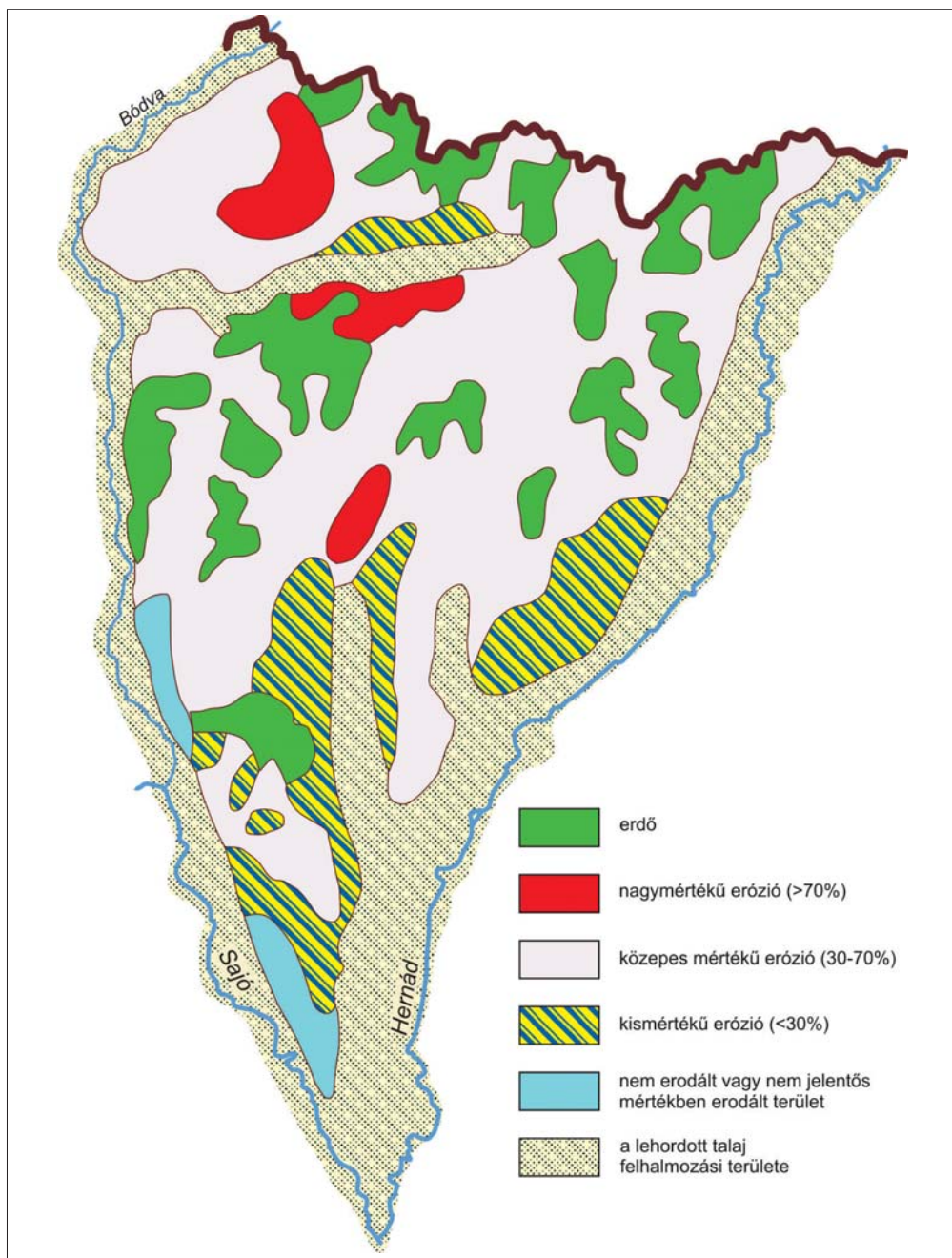
a magas agyagtartalom miatt rossz a vízvezető képesség. Ennek következtében a felszínre hulló csapadék jelentős része lefolyik a lejtőn, erodálva így a laza felső, humuszban gazdag réteget. Az erózió révén felszínre kerülő, kötöttebb felhalmozódási szint viszont csökkent termőképességű.

A Cserehát erdővel nem borított felszínén, elsősorban a szántóföldi növénytermesztés területein – kisebb mértékben a legelőknél és a kevésbé zárt erőkben – a talajképződés sebessége általában számottevően elmarad a lejtőleöblítés anyagáttelepítő teljesítményétől. A Cserehát

9. ábra. A Cserehát-dombvidék talajminőségi térkép-vázlata (MAGYARORSZÁG TERVEZÉSI-GAZDASÁGI KÖRZETEI II. c. atlasz alapján).

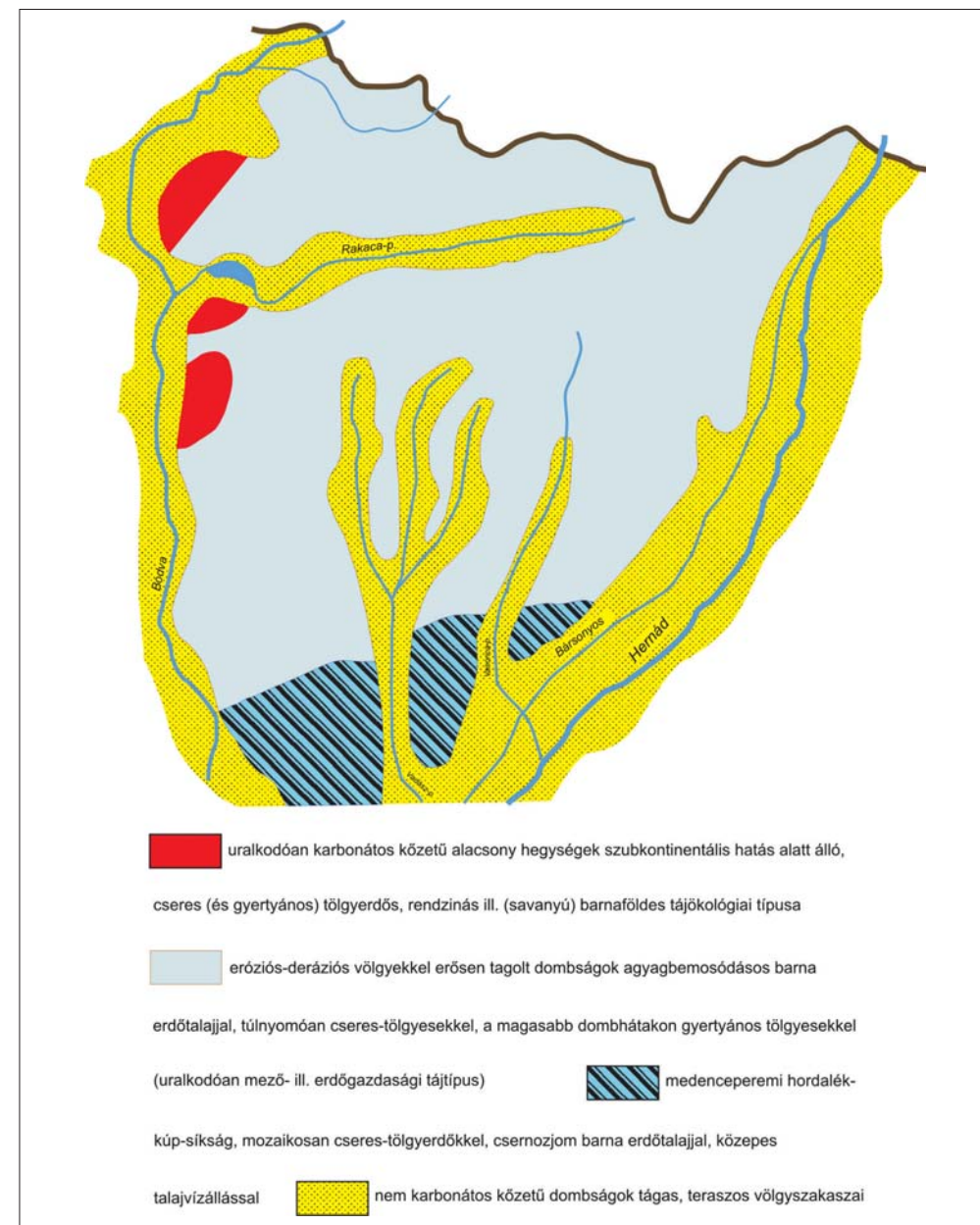
egészében nézve talajerózió sújtotta terület (SZABÓ, 1986; DUCK & STEFANOVITS, 1989; BOROS, 1990). Legnagyobb mértékű erózió Tornaszentandrás, Debréte, Viszló, Tornabarakony, Rakaca, Gagybátor, Gagyvendégi és Kupa határában jellemző, a dombvidék nagyobbik felén közepes az erózió (10. ábra).

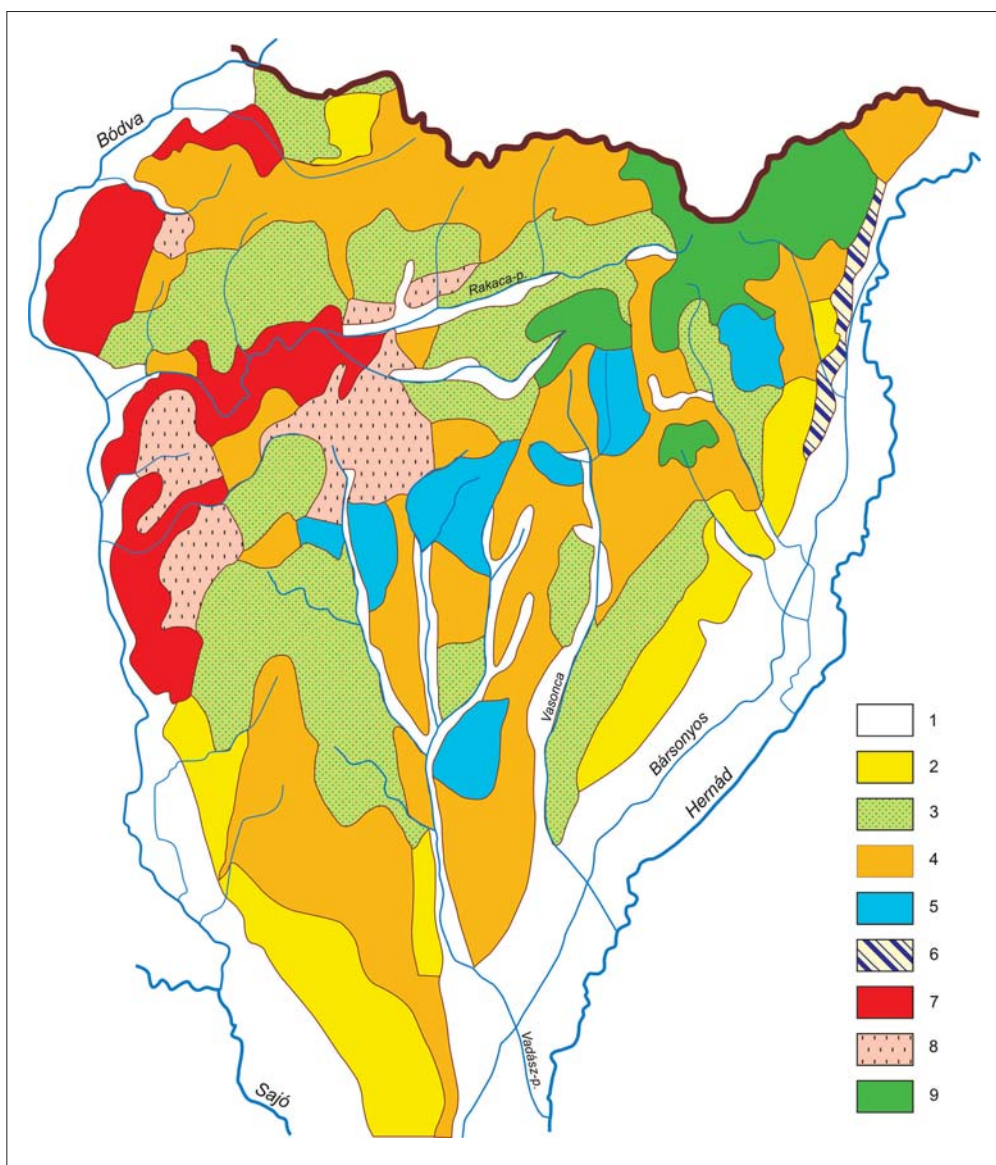
10. ábra. Az erózió mértéke az 1970-es években a Cserehát (MAGYARORSZÁG TERVEZÉSI-GAZDASÁGI KÖRZETEI II. c. atlasz alapján).

2.5. Tájtípusok és agroökológiai típussterületek a Cserehát

A természeti környezet teljesítőképességének (természeti környezetpotenciáljának) eme nagyvonalú áttekintése után – mintegy összefoglalásként – nézzük meg milyen tájtípusok jelölhetők ki a Cserehát.

11. ábra. Tájtípusok a Cserehát (MAGYARORSZÁG NEMZETI ATLASZA, 1989 alapján).

12. ábra. Agroökológiai típusterületek (agroökológiai részpotenciáltípus-csoportok) a Cseréhaton (SZABÓ, 1986 alapján egyszerűsítve).

1= völgytalpak és közvetlen környezetük általában mély humusrétegű öntés-, réti- vagy lejtőhordalék talajú, gyakori vízhatásnak kitett típuscsoportja, 2= közel sík vagy lankás lejtőjű, nagyobb méretű összefüggő felszínekkel jellemezhető, alig erodált csernozjom barna erdőtalajjal fedett, elsősorban szántóterületként hasznosított típuscsoport, 3= zömmel lankáslejtőjű, közepesen hullámos felszínű, enyhén vagy közepesen erodált, főleg agyagbemosódásos barna erdőtalajokkal és vegyes talajhasznosítási módokkal jellemezhető típuscsoport, túlnyomóan szántóként hasznosítva, 4= változatos meredekségű és tagoltságú lejtők egészében közepesen erodált talajokkal és vegyes talajhasznosítási módokkal jellemezhető típuscsoportja, 5= viszonylag nagy reliefenergiájú, aktív csuszamlásokkal és vízmosásokkal tarkított, közepesen vagy erősen erodált agyagbemosódásos

erdőtalajokkal jellemezhető, mezőgazdasági hasznosítását tekintve különösen problematikus típuscsoport, 6= a Hernád-völgyre ereszkedő, igen meredek, csuszamlásokkal zavart lejtők erősen erodált speciális típuscsoportja, 7= a paleozoos mészkövek és palák felszínén kialakult, nagy reliefenergiájú, agyagbemosódásos erdőtalajokkal és részben rendzinákkal jellemzett, zömmel összefüggő erdőkkel fedett típuscsoport, 8= a paleozoos alapkőzetek kisebb-nagyobb felszíni foltjaival tarkított, változatos reliefenergiájú és mértékű talajerózióval sújtott, zömmel agyagbemosódásos barna erdőtalajokkal jellemzett jelentős erdősültségű típuscsoport, 9= a Cseréhat ÉK-i részének felszíni vagy felszínközeli kavicsrétegek által meghatározott, változatos eróziós fokú agyagbemosódásos barna erdőtalajokkal borított, jelentős erdősültségű típuscsoportja

A völgyekre (Hernád-völgy, Vasonca, Vadász-patak, Bódva- és Rakaca-völgy) a nem karbonátos kőzetű dombságok tágas, (teraszos) völgyszakaszai tájökölógiai típusa a jellemző. Több mint negyven település határa részben vagy teljes egészében e táj típus része.

A dombvidék számottevő területe az eróziós dombságok uralkodóan mező-, illetve erdőgazdasági jellegű tájtípusaihoz, mint főtípushoz, azon belül az eróziós-deráziós völgyekkel tagolt dombságok agyagbemosódásos barna erdőtalajjal, túlnyomóan cseres-tölgyesekkel, a magasabb dombháton gyertyános tölgyesekkel borított altípusához tartozik. Nyomár, Hangács, Alsóvadász, Szikszó, Aszaló, Homrogd, Kázsmárk, Kiskinizs, Csobád, Ináncs, Léh és Rásonysápberencs határterületeinek egy-egy részlete a medenceperemi hordalékkúp-síkság csernozjom barna erdőtalajjal, közepes talajvízállással, mozaikosan cseres-tölgyerdőkkel borított tájtípusába sorolható. Szendrő, Abod, Galvác, Martonyi, Bódvarákó, Tornaszentandrás területeinek kisebb-nagyobb része az uralkodóan karbonátos kőzetű alacsony hegységek (dombságok) szubkontinentális hatás alatt álló, cseres és gyertyános tölgyerdős, rendzinás, illetve barnaföldes tájökölógiai típusához tartozik (JAKUCS *et al.*, 1989; MAROSI & SOMOGYI, 1990 – 11. ábra).

SZABÓ JÓZSEF az 1980-as években elvégezte a természeti adottságok összevont értékelését, s agroökológiai típusterületeket (agroökológiai részpotenciáltípus-csoportokat) ábrázoló térképet szerkesztett (1986). A dombsági tájak és a dombsági gazdálkodás szempontjából meghatározó jelentőségű domborzati, valamint a földtani, talajtani és korlátozottan az éghajlati és vízrajzi adottságokat figyelembe véve 9 potenciáltípus-csoportot és két alcsoportot különített el (12. ábra).

E térképet szemlélve kiderül, hogy a 9 potenciáltípus-csoport közül mindössze az első három jellemzői biztosítanak többé-kevésbé kedvező feltételeket a mezőgazdálkodás számára, míg a többi, a Cseréhat nagyobbik felét lefedő típuscsoportok e tekintetben meglehetősen problematikusnak tekinthetők. A kedvező felszínek általában alacsony vagy viszonylag kis reliefenergiájú, kis lejtősségű, ritka völgyhálózatú, cseréhati viszonylatban jobb termőképességű, kedvezőbb vízellátású talajokkal borított térszínek, ahol nincs vagy csak kismértékű az erózió. Novajidrány, Méra Szalaszend, Abaujvecser, Fancsal, Forró, Beret, Detek, Ináncs, Csobád, Kiskinizs, Halmaj, Aszaló, Szikszó, Alsóvadász, Edelény, Balajt, Hangács, Hegymeg, Lak, Gagyvendégi, Gagybátor, Krasznokvajda, Debréte, Tornabarakony stb. települések határainak kisebb-nagyobb része sorolható e három potenciáltípus-csoport valamelyikébe vagy esetleg mindháromba (a települések kb. 1/3-a). A Cseréhat településeinek nagyobbik hányada a mezőgazdálkodás (elsősorban a szántógazdálkodás) természeti feltételeit tekintve kedvezőtlen területen található.

3. A cserehádi települések demográfiai helyzete

A Felvidék peremén, az Alföld szomszédságában elterülő Cserehát évszázadok óta lakott vidék volt. Völgyeiben több apró, csekély lélekszámú település rejtőzött, a határoló völgyek peremén, a fontosabb útvonalak mentén valamivel nagyobb falvak feküdtek.

A népesség korai betelepülését a különböző régészeti leletek bizonyítják (pl. Borsod település neolitik és bronzkori, Edelény, Felsővadász, Méra rézkori, Alsóvadász, Felsővadász, Ináncs bronzkori, Edelény, Szikszó, Martonyi, Szendrő, Novajdrány vaskori, Edelény gepida, avar és honfoglaló magyaroktól származó leletegyüttese – RÉVÉSZ, 1994; HADOBÁS, 1999).

A honfoglaló magyarság megtelepedését követően a 10–11. századokban a Cserehát peremén, a közlekedési útvonalaként szolgáló, hadászati is fontos folyóvölgyekben már több jelentősebb település szerveződött (pl. Borsod, Abaújvár), s a betelepülések első hulláma során németek, besenyők csoportjai jelentek meg a vidéken. Ennek emlékét elsősorban a földrajzi nevek őrzik, pl. Ládbesenyő neve valószínűleg a besenyőkre utal, a Hernád és a Bódva, valamint az Edelény, Boldva és Méra elnevezések pedig a németektől származtathatók.

A Hernád és a belé torkoló patakok völgyeiben, de a középső és északi Csereháton is gyérebb szláv szórványok fordultak elő. A 12. században a Csereháton is megjelentek a vallok, akik a szőlőművelés elterjesztésében fontos szerepet játszhattak.

Az akkor még sűrű erdővel borított, vadban gazdag dombvidék kultúrtájja alakította a Hernád, a Sajó és a Bódva felől, a patak völgyeken át történt. A lassan formálódó cserehádi települések királyi határvármegyék (Borsod és Újvár) részeit alkották. A királyi vármegyerendszer népeinek egy-egy csoportját különféle szolgáltatásokra kötelezték, s azok általában külön településeken éltek. Ilyen falvak a Csereháton is voltak, pl. Hidvérgárdó és Baktakék, ahol valószínűleg az erdőispánságokban az erdőségek és a vizek gondozói, az erdő- és vízóvók is laktak, Alsó- és Felsővadász nevei pedig a királyi vadászokra utalnak. Szolgáltató népek faluja lehetett a Borsod vármegyéhez tartozó Szakácsi is. Már a 11. századtól vasműveséget folytattak néhány cserehádi településen, amelyre ugyancsak a sajátos nevek utalnak (Tornaszentandrás, Szendrőlád, Tornabarakony). A vidéken megtelepedő különféle etnikumú földművelők, állattenyésztők, erdőművelők, halászok-vadászok végül is jól kiegészítették egymást. A 11–12. században kialakultak a hegyvidék és az Alföld kontaktzónájában, a fontos közlekedési útvonal mentén (Hernád-völgy) a később fontos szerepet betöltő vásáros helyek is (CSORBA, 1994). A korai és a virágzó feudalizmus idején Szikszó, Kázmárk, Forró, Edelény és Borsod szinte folyamatosan vásárhelyek voltak, míg a várral rendelkező Szendrő hadászati szempontból számított jelentős településnek. Forró – miután Abaújvár jelentőségét veszítve megszűnt vármegyei központ lenni – 1288 és 1300 között Abaújvár megye első településévé vált. Mindamellet esperességi székhely, 1319-től vámszedő hely, s a 14. században a vármegyén belül a hetedik legnagyobb pápai adót fizető helység volt.

Az 1330-as években Abaújban népesebb településnek számított Szikszó és Gagybátor, Borsodban pedig Szendrő. Az 1332-es pápai tizedlajstrom szerint Felsőgagy 42 garast fizetett, ami – a korabeli viszonyokat tekintve – számottevő népességet feltételez. A Borsod vármegyéhez tartozó Edelény adója csak 29 garas volt, de a Felsőgagyénál minden bizonnyal kisebb lélekszámával még így is a vármegye negyedik legnépesebb települése volt akkoriban. Egy oklevél az 1430-as években oppidumként említi. Szendrő mezővárosi rangra utaló pápai tizedet fizetett az 1330-as években. Szikszó jelentősége hol nőtt (pl. 1392-ben királyi városi rangot kapott), hol csak éppen említik az egykori források, mint pl. a 15-16. század fordulóján, amikor a céhek létrejöttét örökítették meg a dokumentumok. Hernádpetri 1330 körül vármegyei

székhely lett, később már csak egy volt a többi abaúji falu között. Homrogd, Litka, Abaújlak, Fancsal, Keresztéte, Szászfa neveit a 15. századi forrásokban olvashatjuk, viszonylag nagyszámú adózó portáik okán. A legtöbb cserehádi település nevét a 13-14. századi oklevelekben találjuk meg először, s a vidék településállománya – legalábbis a települések számát tekintve – akkorra már nagyjából stabilizálódott.

A 16. században Szikszót Kassa és Gönc után a harmadik legfontosabb abaúji településnek rangsorolták. Nem úgy Forró, amely a történelem szeszélyei folytán sokat veszített korábbi jelentőségéből. Borsod vármegyében Miskolc mellett Edelény volt az egyik legnagyobb gazdasági súllyal rendelkező település. A török időkben Szikszó erődített hajdútelepülés, Felsővadász, Hangács, Finke, Borsod, Gagybátor, Szemere várkastéllyal rendelkező falvak. Erődített temploma volt Alsóvadásznak, Felsőnovajnak, Forrónak, Hidvérgárdónak, Szalonának, Szikszónak és Tornaszentandrásnak. Legnagyobb stratégiai jelentősége kétségtelenül a várral, erődített templommal és fallal, sánccal megerősített Szendrőnek volt (CSORBA, 1994).

A 16. század második és a 17. század nagyobbik fele a török támadások időszaka volt, melyek nem kímélték a cserehádi településeket sem. Ennek, valamint a 17. század utolsó évtizedeinek s a századfordulót követő viharos évek eseményeinek köszönhetően végül is a cserehádi falvak némelyike részben vagy teljesen elnéptelenedett, amit csak betetőzött az 1707 körül kezdődött, s 1711-ben még javában dühöngő pestisjárvány hatása. Egyes források szerint a járvány a vidék lakosságát csaknem egészen kiirtotta. Az 1715-20 körüli községi extraktusok rendre néptelen vagy alig néhány lakosú helyeket jeleznek. Pl. Abaújlak, Alsógagy, Alsókázmárk, Alsóméra, Beret, Bódvalenke, Fancsal, Fáj, Felsőkázmárk, Felsőméra, Gadna, Hernádpetri, Hidvérgárdó, Homrogd, Idrány, Kány, Keresztéte, Litka, Szala, Szárazberencs, Szárazkék, Tomor, Tornaszentandrás teljesen lakatlan volt, de a falvak többségében is csak alig néhány család (nemes és jobbágy, valamint zsellér) tengődött. A különböző okok miatti népességvesztést a cserehádi települések még sokáig nem heverték ki. 1720 körül Abaúj vármegye összes lélekszáma mindössze 17 943 fő volt (ACSÁDI IGNÁC szerint 15 982 fő), s ettől alig valamivel több Borsodé (20 009 fő). Tornában mindössze 3 816 fő lakott.

A néptelen vagy csekély lélekszámú falvakat – zömmel a 18. század második feléig terjedő időszakban – újratelepítették református és katolikus magyarokkal, katolikus tótokkal, felvidéki lutheránus telepésekkel, görög katolikus ruténekkal. A pusztításoktól kevésbé sújtott, viszonylag túlnépesedett északi, nyugati és keleti hegyvidékekről szlovákok (tótok) és ruszinok indultak több hullámban délnek – többek között a Cserehát vidékére – s a német nyelvterületről is érkeztek – igaz nem nagy számban – telepesek. A hegyvidékinél kedvezőbb adottságú tájon a három-ötévi adómentesség és egyéb kedvezmények nem lebecsülendő vonzerőt jelentettek (CSORBA, 1994). Dél-Borsodból és Zemplén vármegyéből is jöttek telepesek, pl. Bakta és Detek így népesült be ismét. Szepességi lutheránus tótok települtek Beret elhagyott telkeire, de tótokkal népesítették be Abaújdevecsert, Bódvarákót, Fancsallt és Keresztétét is. Sáros megyei ruszinok jöttek Abaújszolnokra, s ugyancsak ruszinokkal pótolták a hiányzó népességet pl. Abaújlakon, Felsővadászon, Gadnán, Perecsén, Kányon, Abodon, Rakacán, Viszlón, Homrogdon stb. Több faluba tótok és ruszinok vegyesen települtek (ilyen volt pl. Kány, Rakacaszend), s jó néhány falut magyarokkal népesítettek be. A 18. század második felére így a cserehádi települések kivétel nélkül újra lakott helyekké váltak. A völgyekbe települt szlovákok, ruszinok, németek stb. a vidék gazdasági fejlődésében, az interetnikus kapcsolatok kiépítésében és elmélyítésében később már aktív elemként vettek részt, de a betelepítésnek az is a következménye lett, hogy nem egy, korábban színmagyar település vegyes nemzetiségűvé

vált, sőt olyan települések is akadtak, amelyekben a szlovákok és ruszinok lélekszáma meghaladta a magyarokét. Később azonban e falvak lakói asszimilálódtak, legfeljebb valásuk utalt korábbi származásukra.

Sajnos a települések népességszámára vonatkozó pontos adatokat nem találhatunk, így nem tudjuk nyomon követni, hogy a prestatisztikus korszak egy-egy időszakában mennyien is laktak a vidéket.

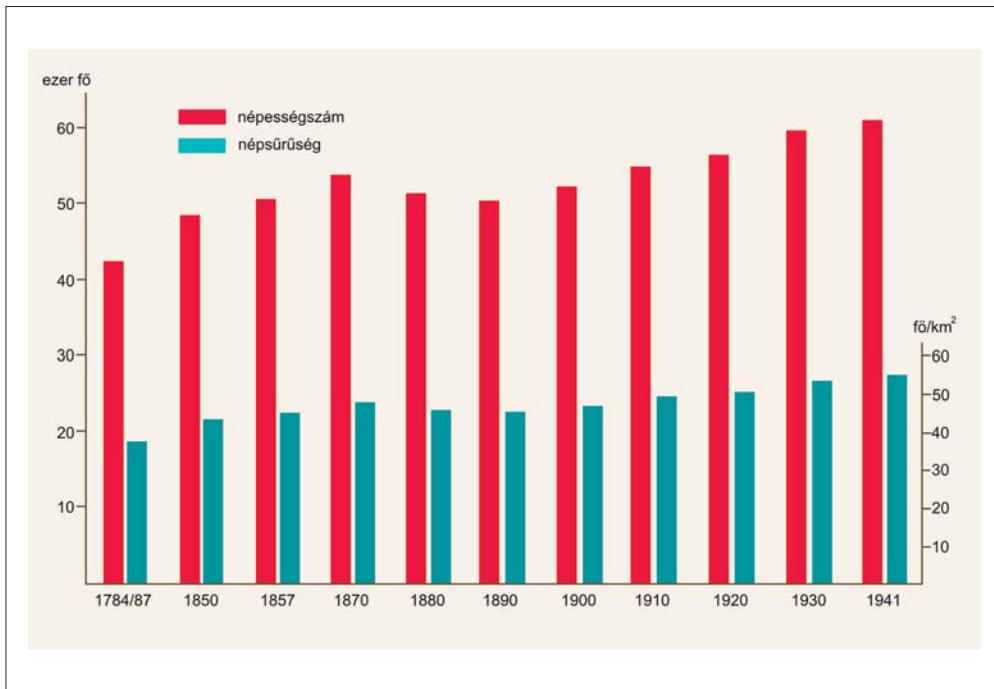
3.1. A népességszám és a népsűrűség alakulása 1784/87 és 1941 között

Az első, már teljes körűnek tekinthető népszámlálás (1784/87) alapján – figyelembe véve, hogy a rendelkezésre álló adatok meglehetősen hiányosak – csak nagy vonalakban állapíthatjuk meg a cserehádi népesség tényleges számát (DANYI & DÁVID, 1960). Mindezek ellenére az eléggé nyilvánvaló, hogy a települések többsége csak néhány száz lelket számlált, átlagosan alig valamivel többet 500 főnél. Legnagyobb népességgel Szikszó rendelkezett (2 991), mellette még öt településnek volt 1 000 főt meghaladó lakossága: Szendrő (1 999), Aszaló (1 652), Edelény – Borsod és Finke nélkül – (1 215), Méra (1 085) és Alsóvadász (1 070). Legkevesebben Tornabarakonyban (164), Gagyvendégiben (167), Keresztétén (176) és Debrétén (184) éltek. Ugyanakkor Miskolc mezőváros lakossága már elérte a 14 000 főt, a korábban Miskolcnál sokkal jelentősebb Kassa népessége viszont még csak megközelítette a 8 000 lelket. A cserehádi falvak számára fontos kereskedelmi központnak számító települések közül pl. Alsómecenzéfen 3 429-en, Felsőmecenzéfen 2 313-an, Szepsiben 1 654-en, Abaújszántón 2 313-an laktak. Torna vármegye központjának, az ugyancsak mezővárosi rangú Tornának mindössze 1 314 lakosa volt, kevesebb, mint Szendrőnek vagy Aszalónak. A vizsgált 1 132,8 km²-es területnek valamivel több, mint 42 000 fő a népessége 1787-ben. Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy Abaúj vármegye lakossága akkor (Kassa népességével együtt) már több mint 110 000 fő volt, Borsod vármegyében 136 685-en éltek, míg a kicsiny Torna vármegye népessége nem haladta meg a 18 000 főt sem.

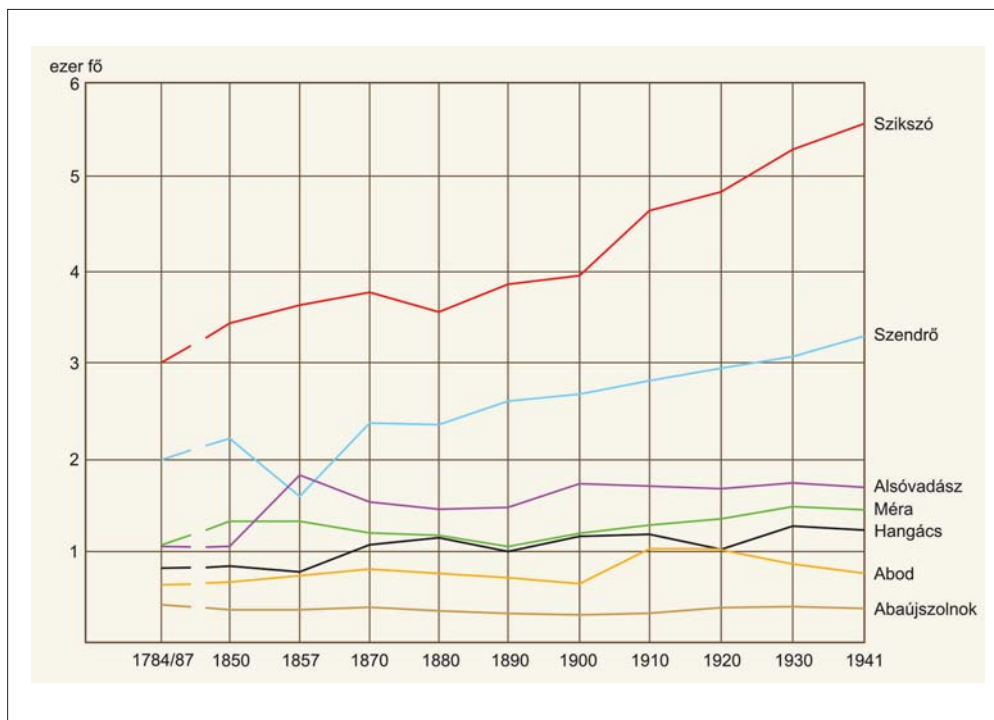
A 18. század végétől 1870-ig, tehát közel 100 éven keresztül a népességszám ha lassan is, de emelkedett, a növekedési index mértéke 128%-os volt. Ugyanezen időszak alatt Abaúj-Torna lakossága 139,1%-kal, Borsodé pedig 140,8%-kal lett több. Az ország népességének gyarapodása még dinamikusabb, a növekedési index megközelítette a 190%-ot, tehát akár a vármegyei, akár az országos viszonyszámot tekintjük összehasonlítási alapként, a cserehádi települések hasonló mutatója lényegesen elmarad azokéhoz képest.

A 18. század végétől 1941-ig mindössze 47,4%-kal gyarapodott a cserehádi népesség, míg az ország lakossága 1787 és 1920 között 253,6%-kal. Mindez abszolút számokban kifejezve azt jelenti, hogy a 18. század végének kb. 42 000 fős összlakosságához képest kevesebb, mint 20 000 fő a növekmény (13. ábra).

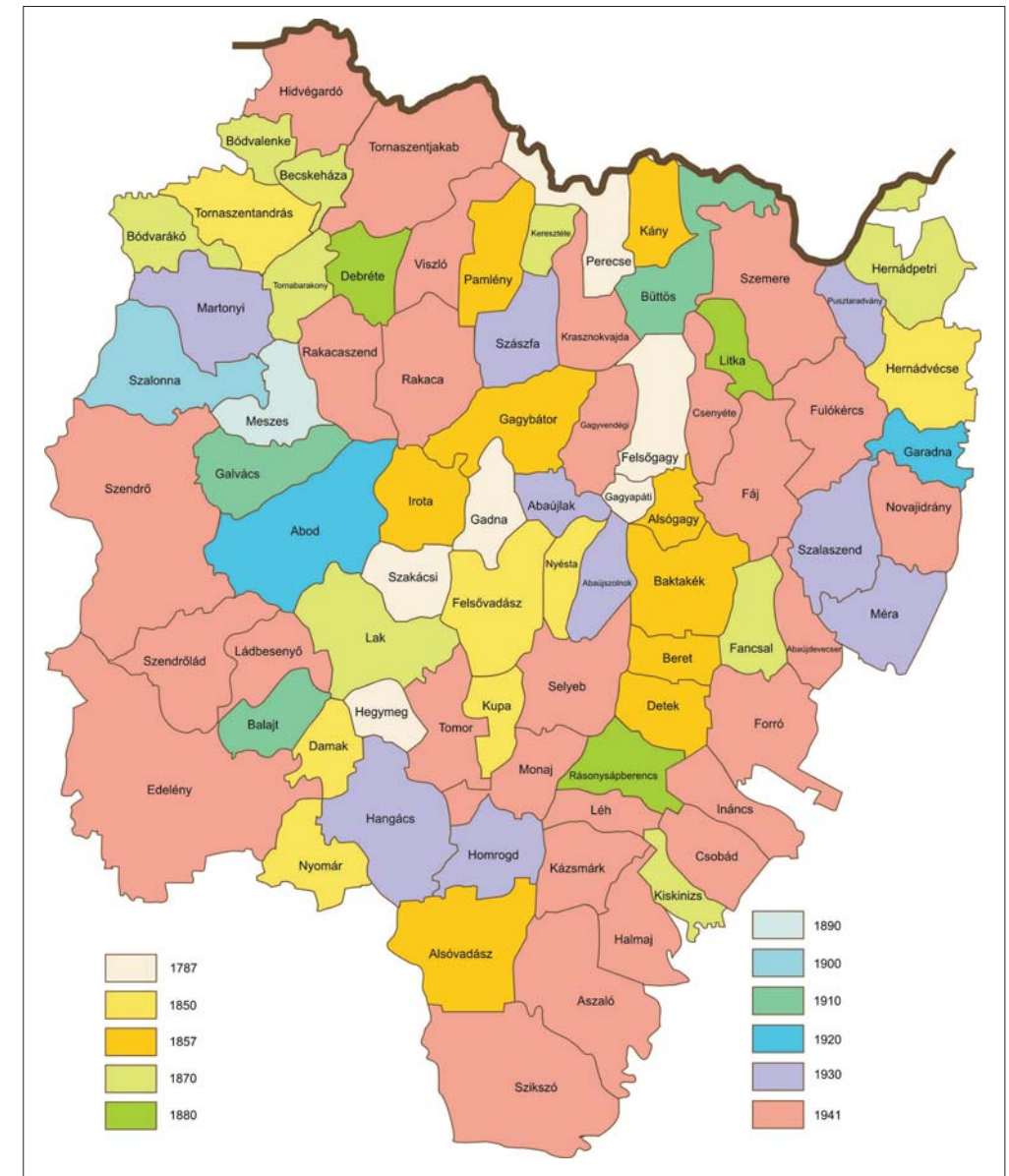
A népességszám változása meglehetősen differenciáltan jelentkezett az egyes települések esetében (14. ábra). A 78 település közül egy sem akadt, melynek a népessége a vizsgált időszakban folyamatosan növekedett volna. 1870 és 1890 között a települések túlnyomó részében – elsősorban a kivándorlás következtében – fogyott a népesség. A falvak 47,4%-a 1900-ra elérte népességmaximumát, de pl. Felsőgagy, Gadna, Gagyapáti, Hegymeg, Perecse és Szakácsi esetében ez már a 18. század végére bekövetkezett. Cserehádi viszonylatban legdinamikusabb népességszám-gyarapodást Szikszó, Edelény, Szendrő, Halmaj, Szemere, Novajdrány, Krasznokvajda, Aszaló, Monaj, Hidvérgárdó és Rakaca produkált (15. ábra; 1. táblázat).

13. ábra. A cserhádi települések népességének és népsűrűségének alakulása a jelzett időpontokban.

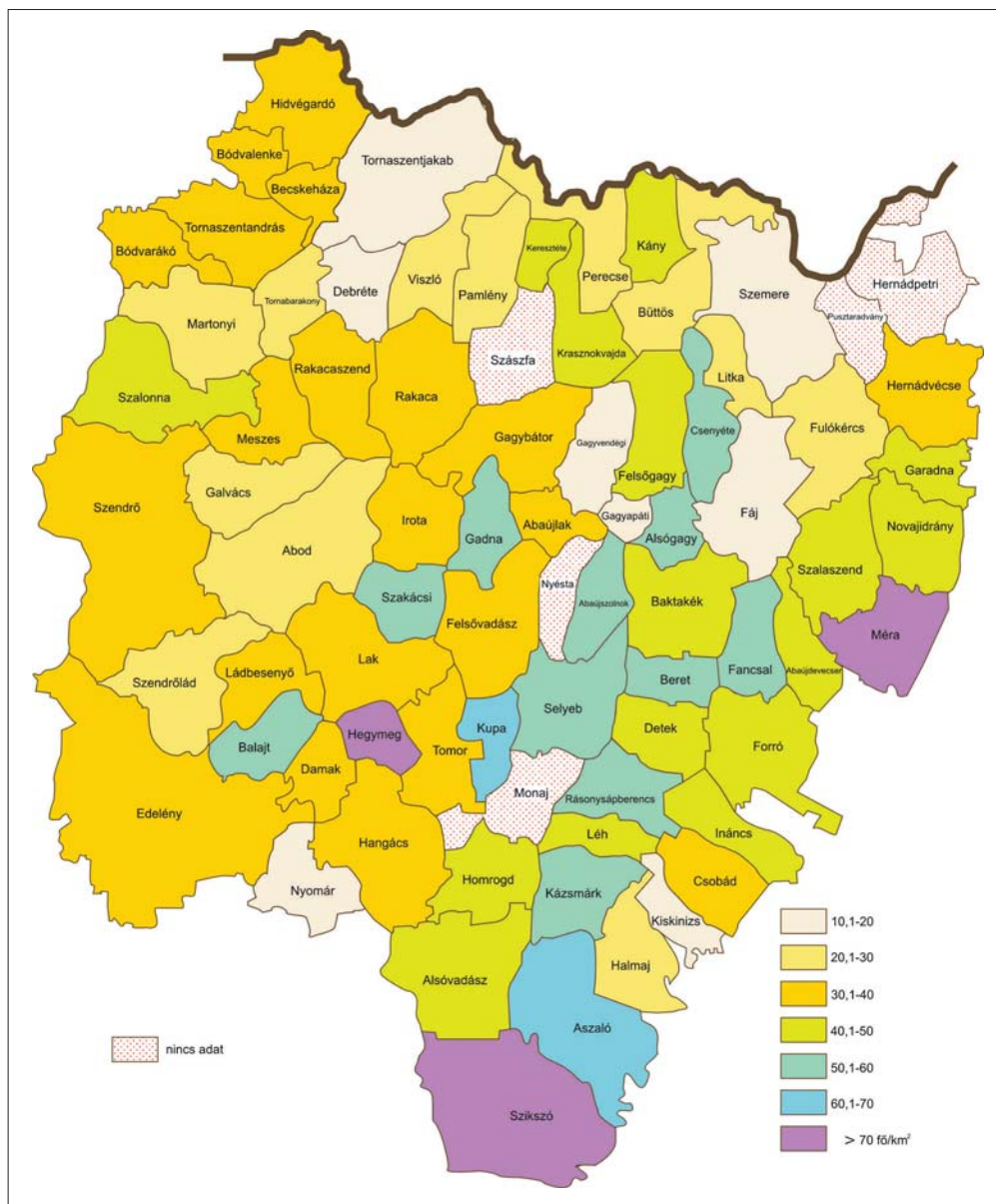

14. ábra. Néhány település népességszám-változása a vizsgált időszakban.

15. ábra. A népességmaximum éve 1787 és 1941 között a cserhádi településeken.

A 18. század végén a Cserhát népsűrűsége (37,1 fő/km²) meghaladta az országos átlagot (29,4 fő/km²), s közel azonos nagyságú volt Abaúj (39,9 fő/km²) és Borsod vármegyével (37,6 fő/km²). Tulajdonképpen az ország sűrűn lakott vidékeinek egyike volt akkoriban. Legnagyobb népsűrűséggel (fő/km²) Szikszó (82,6), Méra (71,1), Hegymeg (70,1), Gagypáti (68,9) és Aszaló (64,9) rendelkezett. Szemere, Tornaszentjakab és Gagyvendégi településeken viszont nem haladta meg a 15 fő/km²-es értéket sem. Nagyobb népsűrűség elsősorban a Cserhát déli és keleti részén alakult ki, aminek egyaránt oka lehetett a valamivel kedvezőbb agroökológiai potenciál és az előnyösebb forgalmi helyzet is (16. ábra).

16. ábra. A népsűrűség alakulása a 18. század végén a Cserébaton.

1. táblázat. A vizsgált települések népességszámának alakulása 1784/87 és 1941 között.

	1784/87	1850	1857	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941
Abaújdecser	457	551	574	499	567	537	546	545	598	632	685
Abaújjak	262	294	191	316	297	281	299	334	378	381	365
Abaújszolnok	437	383	392	410	380	354	337	398	417	438	405
Abod	661	688	753	836	781	732	666	1039	1043	898	789

	1784/87	1850	1857	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941
Alsógagy	352	326	461	373	344	375	369	353	318	365	368
Alsóvadász	1 070	1 069	1 876	1 570	1 473	1 506	1 745	1 715	1 692	1 758	1 704
Aszaló	1 652	1 639	1 536	1 688	1 598	1 571	1 641	1 644	1 679	1 829	1 893
Baktakék	850	1096	1532	1 019	877	926	961	964	1 008	1 048	1 095
Balajt	524	536	410	567	563	570	584	594	563	586	574
Becskeháza	201	232	207	261	249	253	238	228	211	217	198
Beret	387	479	691	463	471	395	367	377	463	443	450
Bódvalenke	248	282	266	339	262	254	279	311	301	318	315
Bódvarákó	298	393	325	414	323	331	342	337	332	310	343
Büttös	444	168	246	295	331	317	378	426	498	533	538
Csenyéte	456	427	521	439	416	417	472	521	570	589	605
Csobád	373	625	630	613	584	610	606	692	725	730	760
Damak	287	471	444	445	420	381	398	367	374	362	407
Debréte	184	116	169	222	238	222	210	216	194	208	211
Detek	441	564	709	595	590	558	631	645	607	681	645
Edelény	1 215	2 334	2 777	3 647	3 647	2 970	3 189	3 497	4 053	4 293	4 682
Fancsal	509	582	552	598	511	470	454	495	565	557	557
Fáj	268	308	459	441	369	392	392	413	461	479	510
Felsővadász	638	430	499	496	516	496	495	467	508	497	476
Felsővadász	687	1 180	1 104	902	822	841	847	844	870	899	867
Forró	915	1 338	1 285	1 393	1 383	1 280	1 304	1 281	1 344	1 462	1 508
Fulókércs	469	428	474	444	429	414	455	464	501	469	496
Gadna	470	431	428	402	382	368	328	329	325	328	331
Gagyapáti	222	129	146	146	110	119	111	123	134	147	136
Gagybátor	772	729	776	714	603	621	643	674	702	734	745
Gagyvendégi	167	309	369	361	327	333	353	367	380	402	412
Galvács	355	435	476	496	472	467	408	518	470	423	389
Garadna	401	516	486	555	605	599	651	709	765	651	620
Halma	360	495	520	504	506	467	540	634	716	911	989
Hangács	819	857	790	1 082	1 165	1 029	1 198	1 210	1 040	1 285	1 255
Hegymeg	401	292	310	298	324	316	332	326	327	321	303
Hernádpetri	-	418	394	446	395	398	386	406	436	415	409
Hernádvecse	612	1 309	1 125	1 148	1 097	1 062	1 126	1 117	1 163	1 170	1 117
Hidvégardó	678	722	732	806	694	808	872	844	885	870	965
Homrogd	650	588	507	699	731	709	807	807	806	916	859
Ináncs	545	771	672	810	891	883	855	907	872	978	1 061
Irota	383	387	446	415	365	350	341	338	372	430	391
Kány	430	338	478	362	285	254	228	265	259	264	276
Kázmárk	715	594	692	700	675	699	639	663	667	743	803
Keresztéte	176	148	149	179	160	151	167	144	142	174	169
Kiskinizs	-	512	484	578	520	554	509	496	552	536	542
Krasznokvajda	505	388	373	481	353	431	484	602	604	727	749
Kupa	508	539	396	402	435	404	403	485	446	363	455
Lak	665	772	746	912	764	777	779	785	787	786	780

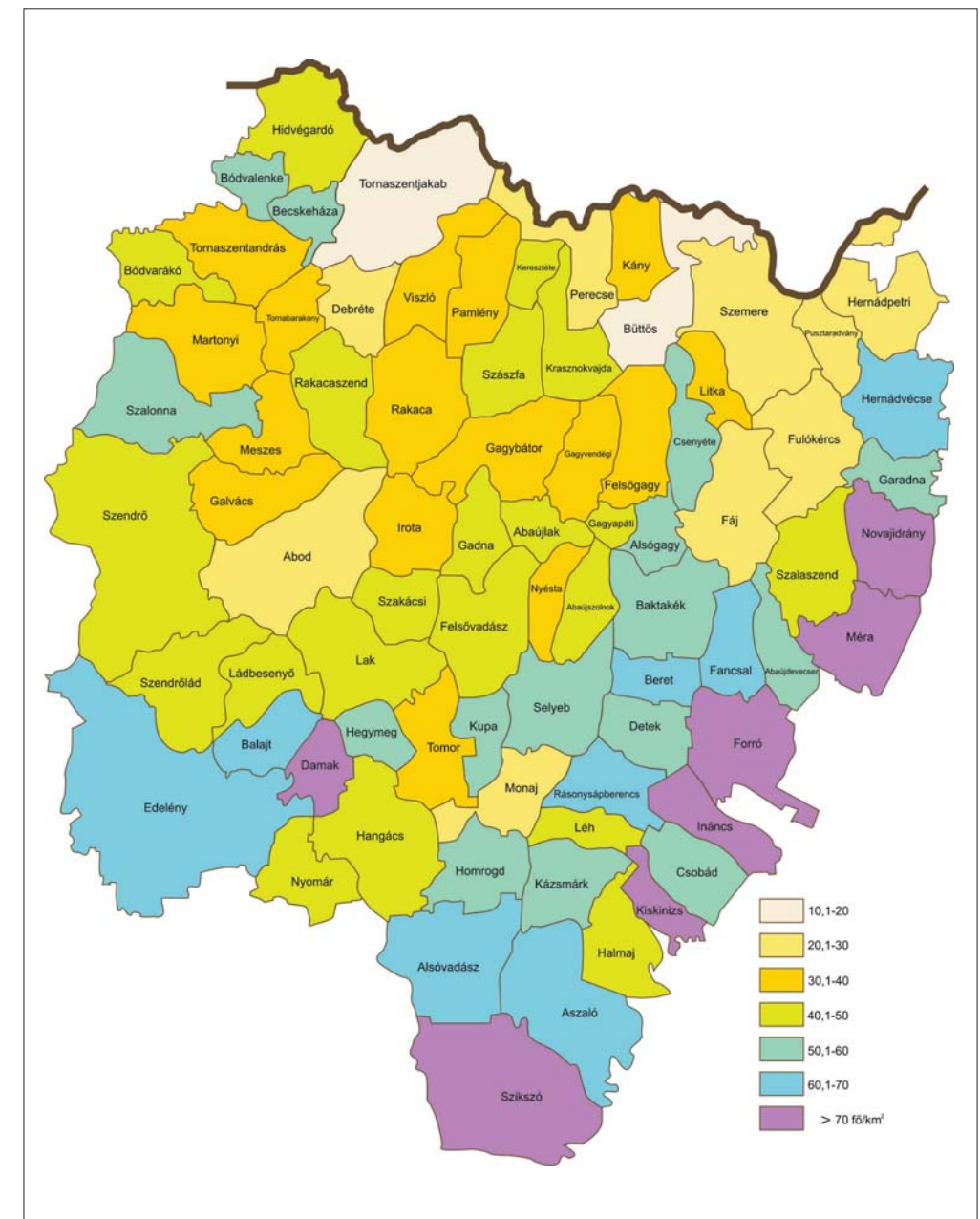
	1784/87	1850	1857	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941
Ládbesenyő	407	328	400	501	470	488	441	463	424	482	559
Léh	254	223	199	257	290	240	248	287	283	337	398
Litka	201	280	295	307	313	228	223	168	223	250	248
Martonyi	518	610	608	596	578	513	610	613	672	698	698
Meszes	438	406	413	414	446	522	506	497	386	420	423
Méra	1 085	1 337	1 331	1 205	1 194	1 051	1 199	1 283	1 375	1 508	1 463
Monaj	-	331	303	321	287	361	390	457	427	531	536
Novajdrány	655	992	869	1 004	990	971	1022	1260	1 114	1 171	1 381
Nyésta	-	335	272	262	257	231	214	218	227	221	226
Nyomár	439	522	450	481	518	488	490	505	500	472	461
Pamlény	344	374	465	402	398	429	384	379	413	426	448
Percse	341	282	243	308	278	281	258	244	246	260	279
Pusztaradvány	-	199	158	205	162	168	206	256	267	305	305
Rakaca	591	707	679	726	684	677	726	801	750	815	964
Rakacaszend	487	383	599	702	626	626	642	601	628	671	757
Rásonysápberencs	711	745	720	747	767	698	633	632	591	686	713
Selyeb	872	693	708	871	897	792	766	847	777	895	904
Szakácsi	462	416	402	424	343	376	405	376	372	400	353
Szalaszend	896	904	828	883	817	712	768	804	883	945	910
Szalonna	752	893	885	987	884	881	1 003	881	915	901	866
Szászfa	-	416	456	583	515	524	576	608	616	627	605
Szemere	324	485	584	533	455	457	516	502	695	778	887
Szendró	1 999	2 225	1 600	2 399	2 340	2 628	2 705	2 865	2 964	3 096	3 314
Szendrőlád	389	607	647	820	833	744	802	763	820	901	949
Szikszó	2 991	3 464	3 645	3 796	3 586	3 893	3 966	4 678	4 861	5 303	5 570
Tomor	493	579	583	509	489	515	549	533	507	577	593
Tornabarakony	164	284	273	298	272	261	254	266	240	272	273
Tornaszentandrás	527	540	477	520	357	395	458	488	421	487	511
Tornaszentjakab	400	369	409	531	628	607	650	629	589	703	706
Viszló	296	315	352	375	398	325	289	349	338	395	416
Összesen	41 155	48 862	50 431	53 745	51 372	50 414	52 264	55 169	56 677	60 089	61 900

1870-ben éppen az országos átlaggal megegyező volt a népsűrűség (47,7 fő/km²). Lényeges területi változás nem következett be, legfeljebb néhány településen figyelhető meg kisebb-nagyobb mértékű csökkenés vagy növekedés (pl. Bódvalenkén, Becskeházán, Edelényben, Damakon, Csobádon, Hernádvécsén a korábbiakhoz képest a cserehádi átlag fölé emelkedett a népsűrűség). A legnagyobb népsűrűségű Szikszón már 100 fölött volt az 1 km²-re jutó népesség száma, s viszonylag magas volt Kiskinizsen (81,3) és Mérán is (79 – 17. ábra).

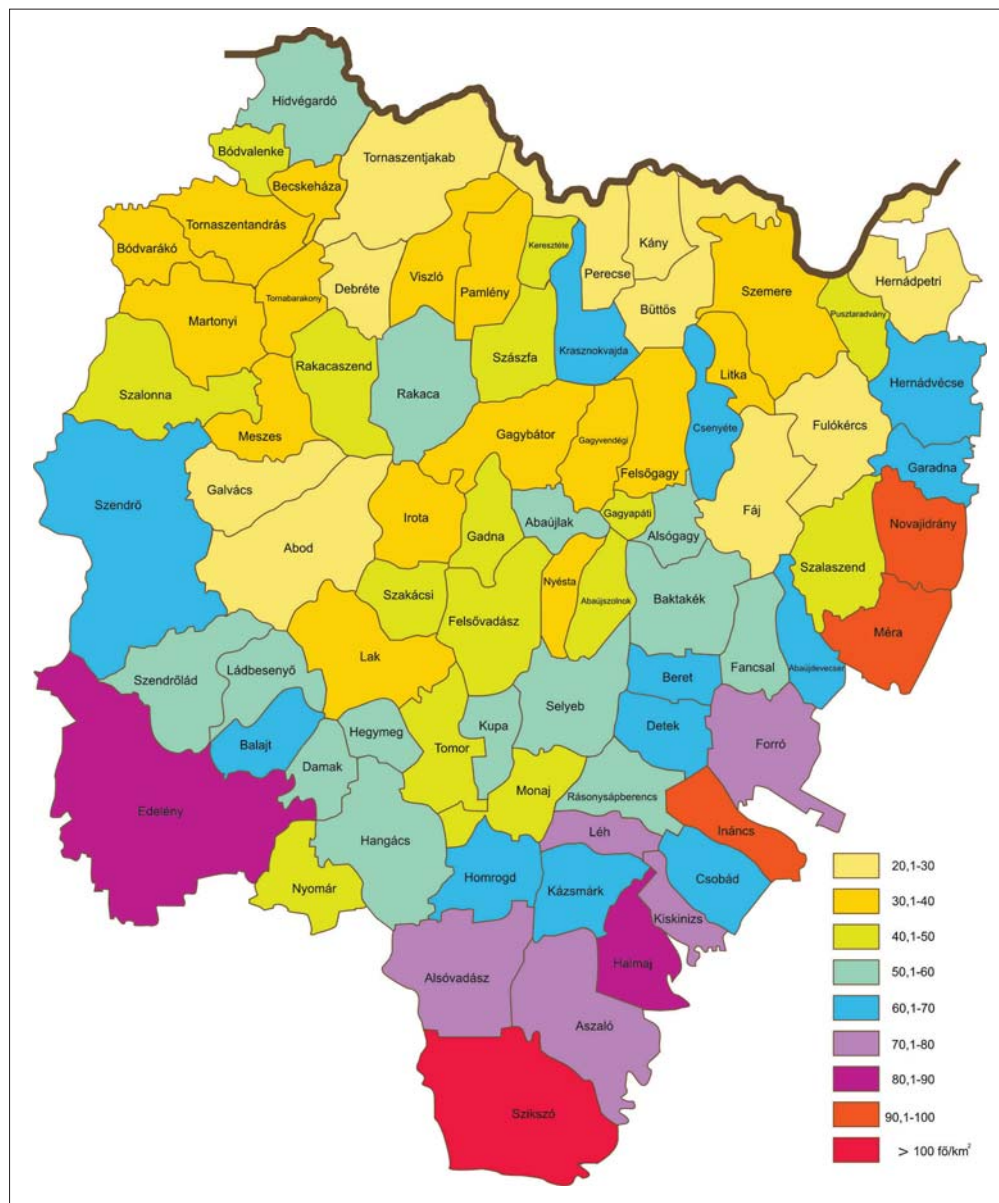
Az egyre nagyobb méreteket öltő kivándorlás és az 1872–73-as kolerajárvány visszavetette a népességet, ami a népsűrűségi adatokon is nyomon követhető.

1900-ra a cserehádi települések átlagos népsűrűsége (46,2 fő/km²) már az országos átlag (59,2 fő/km²) alá süllyedt, de elmaradt a saját, 1870-es értékéhez képest is. A vármegei átlagok szintén magasabbak voltak már ekkor, különösen Borsodé. A Csereháton

belüli területi differenciák mit sem változtak, s megmaradtak az egyes települések közötti anomáliák is (pl. Szikszón 109,5 fő/km², Szemerén pedig 19,6 fő/km², ami több mint ötszörös különbséget jelent). Egyre nagyobb eltérés volt tapasztalható a viszonylag dinamikus népességnövekedést produkáló Szikszó és az utána következő települések népsűrűsége között is, ami ugyancsak a cserehádi népesség mérsékelt ütemű növekedését támasztja alá.

17. ábra. A Cserehát népsűrűsége az 1870-es évek elején.

18. ábra. A vizsgált települések népsűrűsége 1941-ben.

Az elkövetkezendő négy évtizedben egyetlen cseréhati településnek sem gyarapodott olyan mértékben a lakossága, mint Szikszóé. Ebben nyilván az is szerepet játszhatott, hogy e község – az 1920 utáni kényszerű közigazgatási változásoknak köszönhetően – a megcsonkított Abaúj-Torna vármegye központjává lépett elő. 1941-re népsűrűsége (153,9 fő/km²) másfélszer haladta meg a mai ország területére számolt átlagot, s a legkisebb cseréhati népsűrűségi értéket (Debréte 22 fő/km²) hétszeresen, a 78 település átlagát pedig közel háromszorosan múlta felül. Emellett a Hernádvölgy felé néző lejtők néhány települése (Novajidrány, Ináncs, Méra, Halmaj), valamint a Bódva mentén fekvő Edelény is viszonylag magas népsűrűséggel rendelkezett (18. ábra, 2. táblázat).

2. táblázat. Népsűrűségi adatok.

	Terület (km ²)	1784/87	1870	1900	1920	1941
Abaújdevecser	9,9	46,0	50,2	54,9	60,4	69,2
Abaújlak	6,8	38,5	46,4	43,9	55,6	53,7
Abaújszolnok	8,7	50,2	47,0	38,6	47,9	46,6
Abod	31,2	21,2	26,8	21,6	33,4	25,3
Alsógagy	6,3	56,1	59,4	58,4	50,5	58,4
Alsóvadász	22,9	46,7	68,5	76,2	73,9	74,4
Aszaló	25,4	64,9	66,3	64,2	66,1	74,5
Baktakék	18,8	45,3	54,3	51,2	53,6	58,2
Balajt	9,1	53,5	62,4	64,3	61,9	63,1
Becskeháza	5,0	40,0	51,9	47,3	42,2	39,6
Beret	6,8	56,7	67,9	53,8	68,1	66,2
Bódvalenke	6,6	37,5	51,3	42,2	45,6	47,7
Bódvarákó	9,2	32,3	44,9	37,1	36,1	37,3
Büttös	18,2	24,4	16,2	20,8	27,4	29,6
Csenyéte	8,7	52,1	50,2	53,9	65,5	69,5
Csobád	11,8	31,5	51,8	51,2	61,4	64,4
Damak	7,5	38,1	74,9	66,0	49,9	54,3
Debréte	9,6	19,2	23,1	21,9	20,2	22,0
Detek	10,0	44,1	59,2	62,8	60,7	64,5
Edelény	57,3	21,2	63,7	55,7	70,7	81,7
Fancsal	9,8	52,0	61,2	46,5	57,6	56,8
Fáj	19,3	13,8	22,8	20,3	23,9	26,4
Felsőgagy	14,4	44,2	34,3	34,3	35,3	33,1
Felsővadász	18,3	37,5	49,2	46,2	47,5	47,4
Forró	19,5	46,9	71,4	66,8	68,9	77,3
Fulókércs	18,8	24,9	23,6	24,2	26,6	26,4
Gadna	8,0	58,7	50,1	40,8	40,6	41,4
Gagyapáti	3,2	68,9	45,3	34,5	41,9	42,5
Gagybátor	20,5	37,7	34,9	31,4	34,2	36,3
Gagyvendégi	11,1	15,0	32,4	31,6	34,2	37,1
Galvács	15,0	23,7	33,1	27,2	31,3	25,9
Garadna	9,6	41,8	57,7	67,7	79,7	64,6
Halmaj	12,2	29,9	41,2	44,1	58,9	81,1
Hangács	22,6	36,2	47,8	52,9	46,0	55,5
Hegymeg	5,7	70,1	52,1	58,0	57,4	53,2
Hernádpetri	17,1	-	26,1	22,6	25,5	23,9
Hernádvécse	16,9	36,2	67,8	66,5	68,8	66,1
Hidvégárdó	18,0	37,6	44,7	48,4	49,2	53,6
Homrogd	13,2	49,3	53,1	61,2	61,1	65,1
Ináncs	11,0	49,8	74,0	78,1	79,3	96,5
Irota	12,3	31,1	33,6	27,7	30,2	31,8
Kány	9,2	46,7	39,3	24,8	28,2	30,0

	Terület (km ²)	1784/87	1870	1900	1920	1941
Kázmárk	12,4	57,4	56,3	51,4	53,8	64,8
Keresztéte	4,0	44,4	45,2	42,2	35,5	42,2
Kiskinizs	7,1	-	81,3	71,6	77,7	76,3
Krasznokvajda	11,4	44,3	42,2	42,5	53,0	65,7
Kupa	7,8	64,8	51,3	51,4	57,2	58,3
Lak	19,7	33,7	46,2	39,5	40,0	39,6
Ládbesenyő	10,4	39,1	48,2	42,4	40,8	53,7
Léh	5,2	48,6	49,2	47,5	54,4	76,5
Litka	7,9	25,4	38,4	28,2	28,2	31,4
Martonyi	18,2	28,5	32,8	33,6	36,9	38,4
Meszes	13,0	33,7	31,9	39,0	29,7	32,5
Méra	15,3	71,1	79,0	78,5	89,9	95,6
Monaj	11,6	-	26,9	32,6	36,8	46,2
Novajdrány	14,1	46,3	71,0	72,3	79,0	97,9
Nyesta	6,8	-	38,6	31,5	33,4	33,2
Nyomár	10,6	41,5	45,5	46,3	47,2	43,5
Pamlény	12,2	28,2	33,0	31,5	33,9	36,7
Perecse	12,5	27,2	24,6	20,6	19,7	22,3
Pusztaradvány	7,1	-	28,7	28,8	37,6	42,9
Rakaca	19,0	31,2	38,3	38,3	39,5	50,7
Rakacaszend	15,8	30,8	44,4	40,6	39,7	47,9
Rásonysápberencs	12,0	59,4	62,4	52,9	49,2	59,4
Selyeb	16,5	52,9	52,8	46,4	47,1	54,8
Szakácsi	8,6	53,6	49,2	47,0	43,3	41,0
Szalaszend	18,2	49,3	48,6	42,3	48,5	50,0
Szalonna	17,8	42,2	55,4	56,3	51,4	48,7
Szászfa	12,3	-	47,3	46,7	50,1	49,2
Szemere	26,3	12,3	20,3	19,6	26,4	33,7
Szendró	53,7	37,2	44,7	50,4	55,2	61,7
Szendrőlád	17,7	22,0	46,3	45,3	46,3	53,6
Szikszó	36,2	82,6	104,9	109,5	134,3	153,9
Tomor	12,9	38,2	39,1	42,6	39,3	46,0
Tornabarakony	8,0	20,4	37,1	31,6	30,0	34,1
Tornaszentandrás	15,7	33,5	33,1	29,1	26,8	32,5
Tornaszentjakab	28,2	14,16	18,8	23,0	20,9	25,0
Viszló	11,1	26,6	33,8	26,0	30,4	37,5
Összesen	1 132	átl. 36,4	átl. 47,5	átl. 46,2	átl. 50,1	átl. 54,7

Kétségtelen tény, hogy a 18. század második felétől a 20. század közepéig terjedő időszakban a Cserehát egészét tekintve a népességszám és a népsűrűség szerény, s meglehetősen differenciált növekedése volt a jellemző. A növekedés intenzitása és mértéke nem volt ugyan számottevő, ám ahhoz elegendőnek bizonyult, hogy az agroökológiai potenciál biztosította lehetőségek és a népesség ellátása diktálta igények közötti egyensúlyi helyzetet felborítsa. Ez az egyensúlyvesztés, illetve az ebből fakadó következmények jelentős mértékben előidézői lettek a későbbi, meglehetősen kedvezőtlen cserehádi állapotoknak.

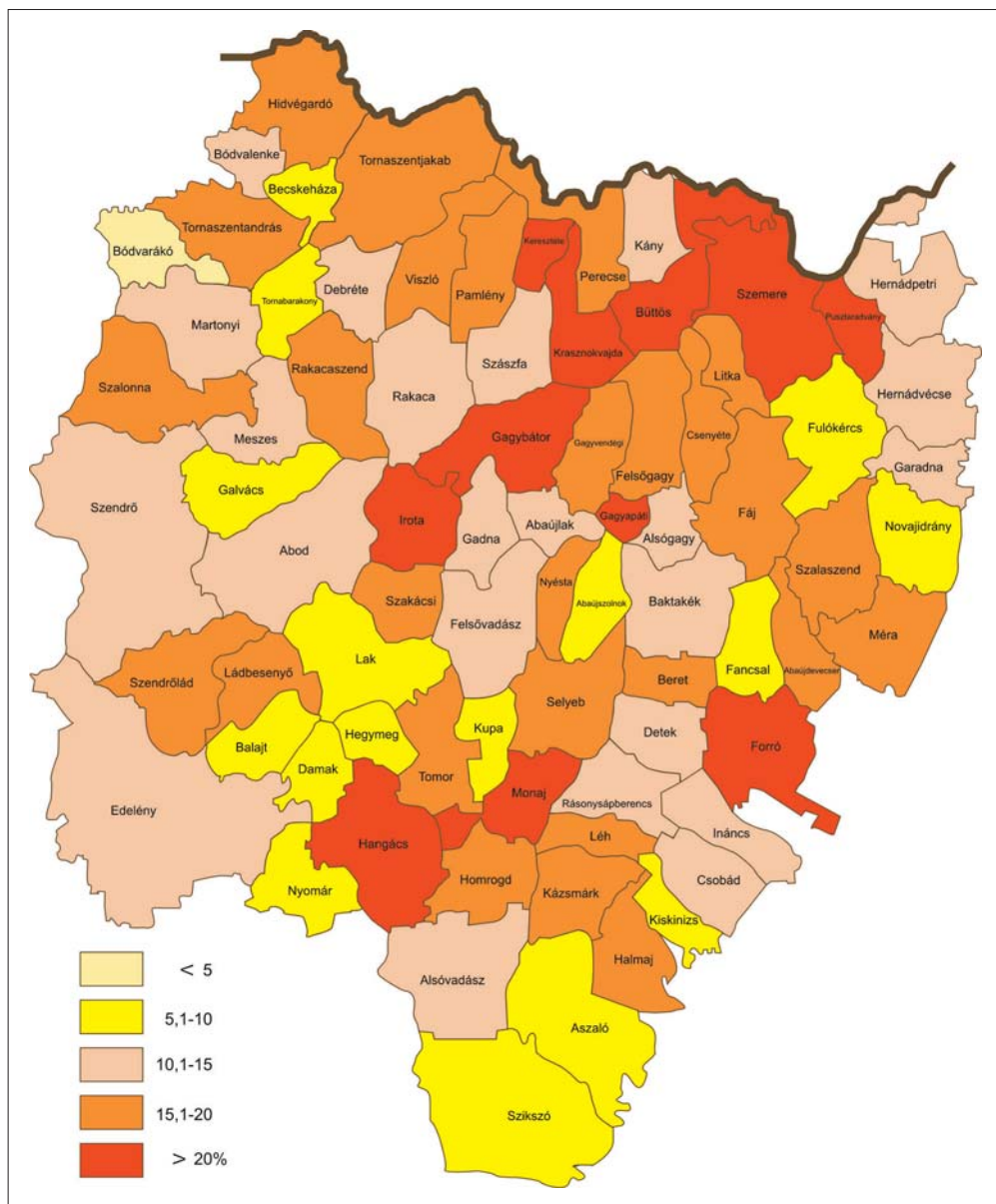
3.2. A települések népmozgalma

A települések népességszámának alakulását két tényező alakítja: a természetes szaporodás vagy fogyás, valamint a vándormozgalom. A cserehádi települések össznépességének a 18. század végétől szakaszosan bekövetkező népességnövekedésében a természetes szaporodásnak volt meghatározó szerepe. A természetes szaporodás a vizsgált időszakban viszonylag végig magas volt, különösen a római és görög katolikus többségű településeken. A katolikus vallás szigorú elvei szerint élő népesség természetes szaporodása általában meghaladta a más felekezetekhez (elsősorban a reformátushoz) tartozó népesség természetes szaporodását, aminek természetes következménye az lett, hogy a katolikus népesség egy számottevő része kedvezőtlenebb körülmények között élt, mint a módosabb és világiasabb gondolkodású protestáns népesség. Pl. 1920 és 1930 között a cserehádi átlagot lényegesen meghaladó természetes szaporodást produkáló települések túlnyomó többségében a katolikusok aránya meghaladta a többi felekezetét (Pusztaradvány, Méra, Irota, Keresztéte, Gagyapáti, Krasznokvajda, Büttös, Forró, Kázmárk, Monaj, Tornaszentjakab stb.). Akadt néhány kivétel is, mint pl. Bódvarákó, Tornabarakony, Galvács vagy Abaújszolnok, ahol ellentétes tendencia érvényesült. Alacsony volt a természetes szaporodás pl. Szikszón, Aszalón, Kiskinizsen, Fulókercsen, Nyomáron, Damakon, Hegymegen, Balajton, Lakon és Keresztétén is, ezeken a településeken a protestáns felekezetek évszázados túlsúlya volt a jellemző (19. ábra).

A magas természetes szaporodás ellenére is csak szerény mértékű népességnövekedés oka elsősorban a halálozások magas arányában keresendő, legalábbis a 18. század utolsó, illetve a 19. század első évtizedeiben. Magas volt a csecsemő- és gyermekhalandóság, amit alátámaszt pl. az 1784/87-es statisztika is. E statisztikában pl. a sarjadékok között említett 1-12 éves és 13-17 éves korosztály számát egymáshoz viszonyítva szinte minden településen az utóbbi szempontjából mutatott igen kedvezőtlen arányt, ami egyértelműen a magas gyermekhalandóságra enged következtetni. Sajnos a járványok a Cserehát vidékét sem kímélték, s a népességszám változását jelentős mértékben befolyásolták. Nagyszámú gyerek halt meg pl. a 19. század elején himlőben. Gyereket és felnőttet egyaránt pusztított az 1831-es kolerajárvány, 1840-ben pedig a tífuszjárvány szedte áldozatait. 1866-ban, majd 1872-73 körül újra a kolera jelentett veszélyt, szerencsére ez volt az utolsó nagyobb járvány. A járványok megszüntetésében és a népesség gyarapodásában egyaránt nagy szerepe lehetett az 1876-os közegészségügyi törvénynek, amely elsősorban a megelőzés szerepét hangsúlyozta.

A közegészségügyi állapotok és az életkörülmények viszonylagos javulása a 19. század vége felé (a csecsemőhalandóság csökkenése, a járványok visszavonulása, az életkor meghosszabbodása) – a változatlanul magas természetes szaporodás mellett – már nagyobb mértékű népességnövekedést tett volna lehetővé a Cserehát vidékén is. Az alacsony színvonalú, autarchiára berendezkedett mezőgazdaság megannyi problémájával azonban nagymérvű kivándorlást idézett elő a vidéken, s ez végül a népesség csökkenéséhez, illetve stagnálásához vezetett egészen az 1900-as évekig. Ezt a negatív tendenciát csak erősítette a filoxéra pusztítása, ami a cserehádi települések nagyobbik hányadát kedvezőtlenül érintette, s újabb kivándorlásokhoz vezetett főleg a szőlőbirtokosok köréből.

Az 1870-71-es közigazgatási törvények, melyek megszüntették a mezővárosokat, s csak a szabad királyi városokat ismerték el törvényhatósági városként, konzerválták a Cserehát kisfalvas településszerkezetét, s reménytelenné tették egy (vagy több) regionális központ létrejöttét, illetve az ipar Cserehátban való megtelepedését. Mindezek hatása egyértelműen tükröződik a tényleges szaporodás, illetve fogyás alakulásában is (3. táblázat).

19. ábra. Természetes szaporodás 1920-1930 között az 1920-as népszámszám %-ában kifejezve.

3. táblázat. A tényleges szaporodás, illetve fogyás alakulása 1870 és 1941 között (%).

	1870-1880	1880-1890	1890-1900	1900-1910	1910-1920	1920-1930	1930-1941
Abaújdvecser	13,6	-5,3	1,7	-0,2	9,7	5,7	8,4
Abaújlak	-6,0	-5,4	6,4	11,7	13,2	0,8	-4,2
Abaújszolnok	-7,3	-26,0	-4,8	18,1	4,8	5,0	-7,5
Abod	-6,6	-6,3	-9,0	56,0	0,4	-13,9	-12,1

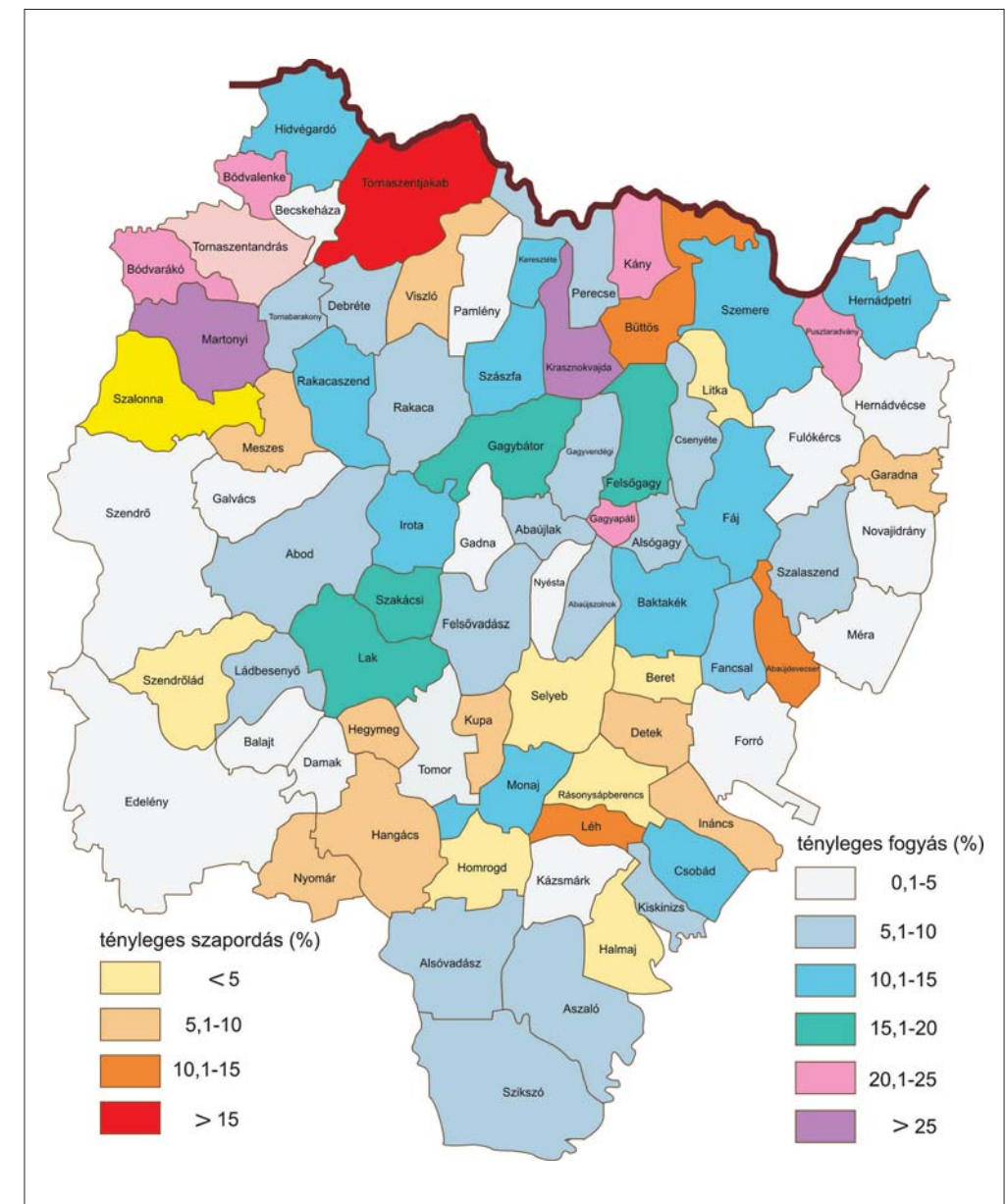
	1870-1880	1880-1890	1890-1900	1900-1910	1910-1920	1920-1930	1930-1941
Alsógagy	-7,8	9,0	-1,6	-4,3	-9,9	14,8	0,8
Alsóvadász	-6,2	2,2	15,9	-1,7	-1,3	3,9	-3,1
Aszaló	-5,3	-1,7	4,5	0,2	2,1	8,9	3,5
Baktakék	-13,9	5,6	3,8	0,3	4,6	3,9	4,5
Balajt	-0,7	1,2	2,5	1,7	-5,2	4,1	-2,0
Becskeháza	-4,6	1,6	-5,9	-4,2	-7,5	2,8	-8,8
Beret	1,7	-16,1	-7,1	2,7	22,8	-4,3	1,6
Bódvalenke	-22,7	-3,0	9,8	11,5	-3,2	5,6	-0,9
Bódvarákó	-22,0	2,5	3,3	-1,5	-1,5	-6,6	10,6
Büttös	12,2	-4,2	19,2	12,7	16,9	7,0	0,9
Csenyéte	-5,2	0,2	13,2	10,4	9,4	3,3	2,7
Csobád	-10,6	4,5	-0,6	14,2	4,8	0,7	4,1
Damak	-4,7	-9,3	4,5	-7,8	1,9	-3,2	12,4
Debréte	-5,6	-6,7	-5,4	2,8	-10,2	7,2	1,4
Detek	7,2	-5,4	13,1	2,2	-5,9	12,2	-5,3
Edelény	-0,8	-18,6	7,4	9,6	15,9	5,9	9,1
Fancsal	-	-8,0	-3,4	9,0	14,1	-1,4	-
Fáj	-14,5	6,2	-	5,4	11,6	3,9	6,5
Felsőgagy	-16,3	-3,9	-0,2	-5,6	8,8	-2,2	-4,2
Felsővadász	-8,8	2,3	0,7	-0,4	3,1	3,3	-3,6
Forró	-0,7	-7,4	1,9	-1,7	4,9	8,8	3,1
Fulókércs	-3,4	-3,5	9,9	2,0	8,0	-13,4	5,7
Gadna	-5,0	-3,7	-10,9	0,3	-1,2	11,1	9,1
Gagyapáti	-24,6	8,2	-6,7	10,8	8,9	9,7	-7,5
Gagybátor	-15,5	3,0	3,5	4,8	4,1	4,6	1,5
Gagyvendégi	-9,4	1,8	6,0	4,0	3,5	5,8	2,5
Galvács	-4,8	-1,1	-12,6	27,0	-9,3	-10,0	-8,0
Garadna	9,0	-1,0	8,7	8,9	7,9	-10,3	-4,8
Halmaj	0,4	-7,7	15,6	17,4	12,9	17,7	8,6
Hangács	7,7	-11,7	16,4	1,0	-14,0	23,6	-2,3
Hegymeg	8,7	-2,5	5,1	-1,8	0,3	-1,8	-5,6
Hernádpetri	-11,4	0,8	-3,0	22,3	7,4	-4,8	-1,4
Hernádvécse	-4,4	-3,2	6,0	-0,8	4,1	0,6	-4,5
Hidvégárdó	-13,9	16,4	7,9	-3,2	4,9	-1,7	10,9
Homrogd	4,6	-3,0	13,8	-	-0,1	10,7	-6,2
Ináncs	10,0	-0,9	-3,2	6,1	-3,8	12,2	8,5
Irota	-12,0	-4,1	-2,6	-0,9	10,1	15,6	-9,1
Kány	-21,3	-10,9	-10,2	16,2	-2,2	1,9	4,5
Kázmárk	-3,6	3,6	-8,6	3,8	0,6	11,4	8,1
Keresztéte	-10,6	-3,1	10,6	-13,8	-1,4	22,5	-2,9
Kiskinizs	-10,0	6,5	-8,1	-2,6	11,3	-2,9	1,1
Krasznokvajda	-26,6	22,1	12,3	24,4	0,3	20,4	3,0
Kupa	8,2	-7,1	-0,2	20,3	-8,0	-18,6	25,3
Lak	-12,2	1,7	0,2	0,8	0,2	-0,1	-0,7

	1870-1880	1880-1890	1890-1900	1900-1910	1910-1920	1920-1930	1930-1941
Ládbesenyő	-6,2	3,8	-9,6	5,0	-8,4	13,7	16,0
Léh	12,8	-17,2	3,3	15,7	-1,4	19,1	18,1
Litka	1,9	-27,1	-2,2	-24,7	32,7	12,1	-0,8
Martonyi	-3,0	2,6	2,9	0,5	9,6	3,9	-
Meszes	7,7	17,0	-3,1	-1,8	-22,3	8,8	0,7
Méra	-0,9	-12,0	14,1	7,0	7,1	9,7	-3,0
Monaj	-10,6	25,8	8,0	17,2	-6,6	24,4	0,9
Novajdrány	-1,4	-1,9	5,3	23,3	-11,6	9,9	17,9
Nyésta	-1,9	-10,1	-7,4	1,9	4,1	-2,6	2,3
Nyomár	7,7	-5,8	0,8	3,1	-1,0	-5,6	-2,3
Pamlény	-1,0	7,8	-10,5	-1,1	8,9	3,1	5,1
Percse	-9,7	1,1	-8,2	-5,4	0,8	5,7	7,3
Pusztaradvány	-21,0	3,7	22,6	24,3	4,3	14,2	-
Rakaca	-5,8	-1,0	7,2	10,3	-6,4	8,7	18,3
Rakacszend	-10,8	-	2,6	-6,4	4,5	6,9	12,8
Rásonysápberencs	2,7	-9,0	-9,3	-0,2	-6,5	16,1	3,9
Selyeb	3,0	-11,7	-11,7	10,6	-8,3	15,2	1,0
Szakácsi	-19,1	9,6	9,6	-7,1	-1,1	7,5	-11,7
Szalaszend	-7,5	-12,8	-12,8	4,7	9,8	-7,0	-3,7
Szalonna	-10,4	-0,3	-0,3	-12,2	3,9	-1,5	-3,9
Szászfa	-11,7	1,7	1,7	5,6	1,3	1,8	-3,5
Szemere	-14,6	0,4	0,4	-2,7	3,8	11,9	14,0
Szendró	-2,4	12,3	12,3	5,9	3,5	4,5	7,0
Szendrőlád	1,6	-10,7	10,7	-4,9	7,5	9,9	5,3
Szikszó	-5,5	8,6	8,6	17,9	3,9	9,1	5,0
Tomor	-3,9	5,3	5,3	-2,2	-4,9	13,8	2,8
Tornabarakony	-8,7	-4,0	-4,0	4,7	-9,8	13,3	0,4
Tornaszentandrás	-31,3	10,6	10,6	6,5	-13,7	15,7	4,9
Tornaszentjakab	18,3	-0,3	-3,3	-3,2	-6,3	19,4	0,4
Viszló	6,1	-18,3	-18,8	20,8	-3,1	16,9	5,3

1870 és 1880 között 4,4%-os, 1880 és 1890 között, valamint 1890 és 1900 között 1,9% -os természetes fogyás jellemezte a cserehádi településeket. Az 1890. évet követő évtizedben a tényleges szaporodás országos átlaga 10,3% volt, Abaúj-Torna vármegyéé (Kassa nélkül) 3,46%, Borsodé ettől lényegesen nagyobb (1880-tól évtizedeken keresztül az országos átlag körüli vagy azt meghaladó mértékű volt a tényleges szaporodás Borsod vármegyéjében).

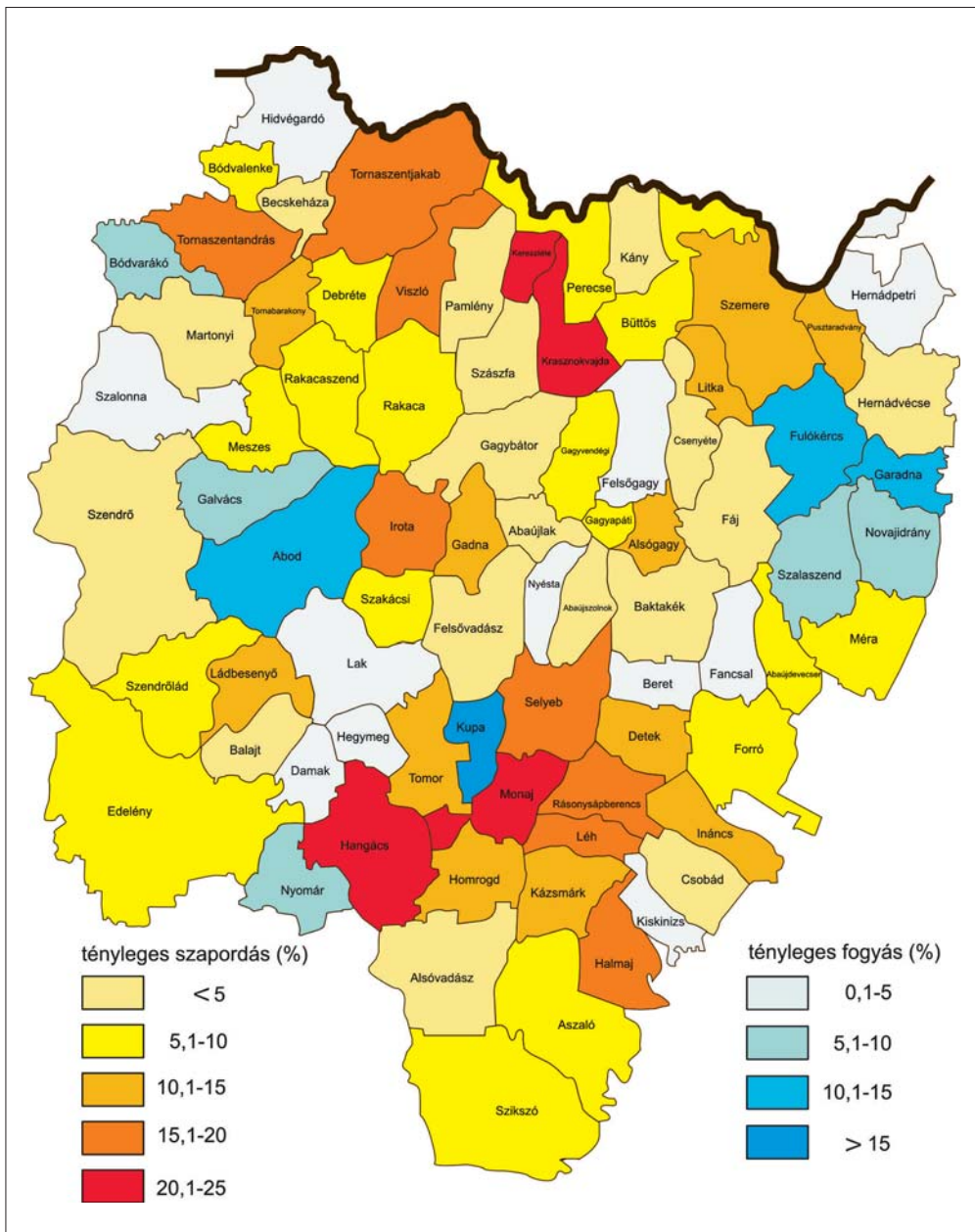
1870-1880 között a cserehádi települések 73%-ban a természetes fogyás volt a jellemző (a következő két évtizedben ez az érték 56,4%, illetve 41% volt). A tényleges szaporodás Tornaszentjakabon, Büttösön, Léhen és Abaújdevecseren volt a legnagyobb mértékű, míg a tényleges fogyás Tornaszentandrás, Bódvarákón, Bódvalenkén, Krasznokvajdán, Kányon, Pusztaradványon és Gagypátiban (20. ábra).

Az 1920-as évektől újra meginduló népességyarapodás, ha nem is egyenletes, de a korábbi évtizedekhez képest mégis említést érdemlő változást eredményezett a tényleges szaporodásban (1900-1910 között átlagosan 5,6%-os, 1910-1920 között 2,7%-os,

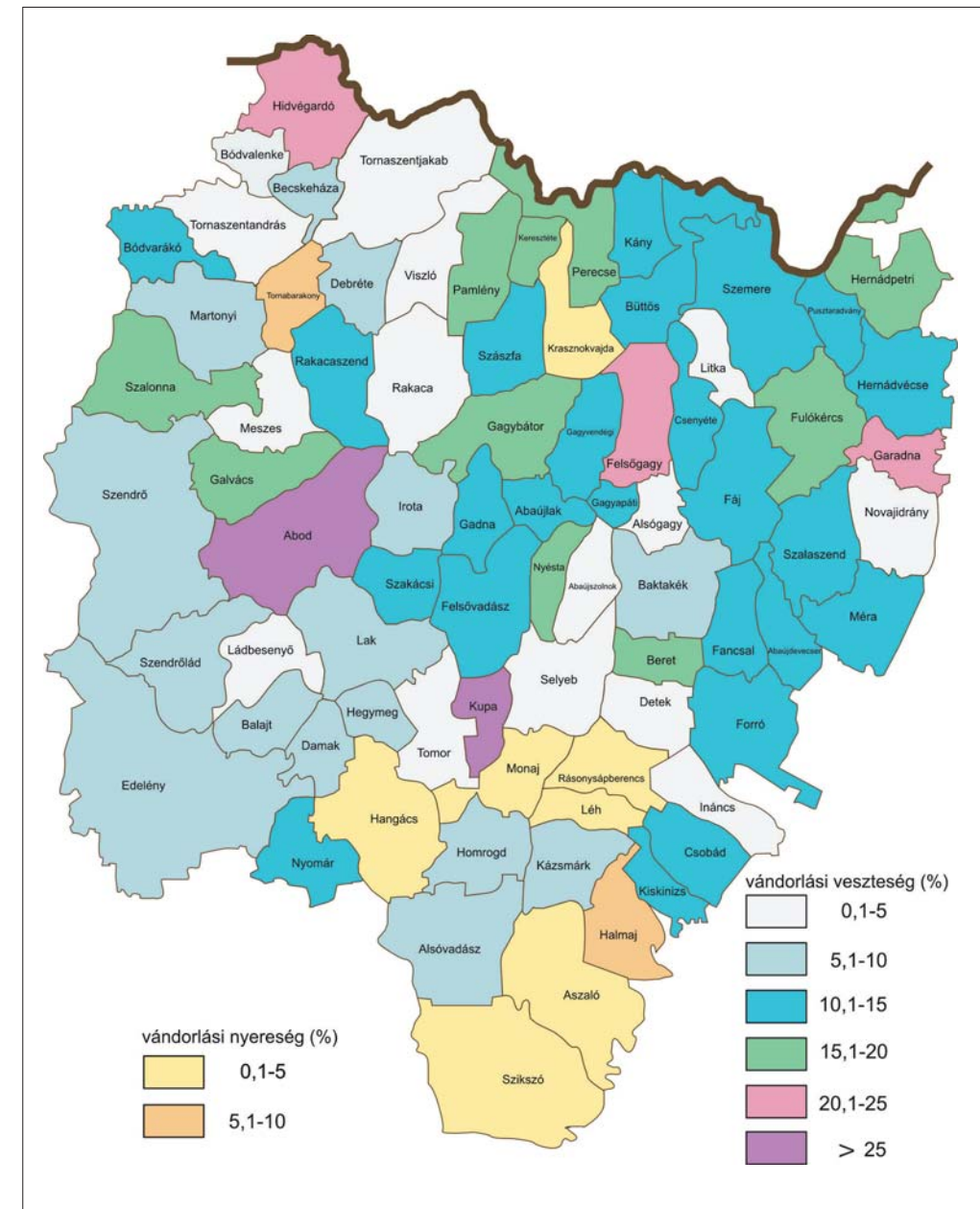
20. ábra. Tényleges szaporodás, illetve fogyás 1870-1880 között, az 1870-es népszámszám %-ában kifejezve.

1920-1930 között 6%-os és 1930-1940 között 3%-os tényleges szaporodás mutatható ki a 78 településen). Ezek az értékek elmaradtak ugyan az országos átlagtól (pl. 1900-1910 között 8,5%) és Borsodétól (1900-1910 között 11,2%), de rendre megközelítették, vagy meghaladták az Abaúj-Torna vármegyeit (1900-1910 között pl. 1,1%, 1920-1930 között pedig 6,5%).

21. ábra. Tényleges szaporodás, illetve fogyás 1920–1930 között az 1920-as népességszám %-ában kifejezve.

Az egyes települések tényleges szaporodását illetve fogyását szintén nagyfokú differenciáltság jellemezte. Mindössze hét olyan település akadt, ahol hat évtizeden át folyamatosan a tényleges szaporodás volt a jellemző (Szikszó, Szendrő, Krasznokvajda, Gagyvendégi, Gagybátor, Csenyete és Baktakék). Volt néhány kiugróan magas tényleges szaporodási arány is (pl. 1900–1910 között 56% Abodon, 1910–1920 között 32,7%

22. ábra. Vándorlási egyenleg 1920–1930 között az 1920-as népességszám %-ában kifejezve.

Litkán, 1930–1941 között 25,3% Kupán, 1920-1930 között 24,4% Monajon stb.), de előfordult igen magas tényleges fogyást reprezentáló érték is (pl. 1870–1880 között 31,3% Tornaszentendrőn – 21. ábra).

A már említett kivándorlás az 1870-es évektől egyre erősödő tendenciát mutatott, s hatását a viszonylag magas természetes szaporodás sem volt képes ellensúlyozni. Az el-

vándorlás elsősorban a fiatal, produktív korú népességet érintette leginkább, ami aztán a természetes szaporodást csökkentő tényezőként hatott a későbbiekben. A válságokkal küszködő mezőgazdaságban foglalkoztatottak és az eltartottak közötti egyensúlyi viszony felbomlása, az ipar teljes hiánya – amely így a munkaerő-felesleget nem tudta fogadni – egyaránt a kivándorlást erősítette.

1880 és 1910 között pl. Abaúj-Torna vármegyéből több mint 50 000 fő vándorolt ki. Sokan véglegesen letelepedtek új környezetükben, de jó néhányan vissza is jöttek, gyakran anyagilag megerősödve. A kedvezőbbé váló anyagi helyzet a gazdasági élet élénkítésében nem elhanyagolható tényezőként játszott később szerepet.

Az egyes cseréhati települések vándorlási veszteségének a kivándorláson kívül más oka is volt. 1920–1930 között pl. Alsónovajon, Fulókércsen, Garadnán a gazdasági cselédeknek a településekről történő eltávovása okozta a veszteséget. Máshol, így Beret, Kupa esetében uradalmak szűntek meg, s a feleslegessé váló cselédek más községekbe vándoroltak el. Tömeges elköltözés következtében csökkent jelentősen a népesség Felsőgagyon. Hernádvécseről, Hidvégardóról a csendőrőrs, illetve az utóbbi településről a vámrőség elhelyezése okozott csökkenést. Edelényből, Szendrőről a kőszénbánya összeomlása miatt költöztek el nagyobb számban. Hidvégardó, Galvács, Szalonna, Szendrő, Abod, Edelény népességét a Kanadába és az Egyesült Államokba kivándorlók ugyancsak csökkentették. Néhány településen viszont vándorlási nyereség volt a jellemző. Halmajon pl. házhelyeket és szántóparcellákat osztottak ki; Szikszón, Aszalón pedig a cseréhati átlagtól kedvezőbb természeti és társadalmi-gazdasági viszonyok idézhették elő a pozitív értéket (22. ábra).

3.3. A népesség kormegoszlása

Egy terület népességének kormegoszlása alapvetően befolyásolja a demográfiai folyamatok többségét, és lényeges összefüggések tárhatók fel a korösszetétel és a térséget jellemző társadalmi-gazdasági viszonyok között is. Az összefüggések feltárásához azonban a teljes területet és időszakot átfogó adatsorokra lenne szükség, ezek azonban csak az utolsó évtizedekről állnak rendelkezésre.

1900-ban a 6 évnél fiatalabb korosztály a polgári népesség 16,4%-át tette ki, ami megfelelt a korabeli országos átlagnak. Hasonló volt a helyzet a 6–11 éves korosztály esetében is (13,6%, illetve 13,2%). Lényegében minden korcsoport aránya megegyezett az országos átlagával. Ez alól talán csak a 60 évnél idősebbek valamivel magasabb cseréhati átlaga a kivétel (8,4% és 7,6%).

Országosan a produktív életkorban lévők aránya 56,8% volt, ez az érték a Cseréhaton mindössze 53,8%.

Az egyes települések lakóinak életkor szerinti megoszlását vizsgálva megállapítható, hogy a különböző korcsoportokon belüli településenkénti szórás viszonylag alacsony értéket mutat, átlagtól való eltérés csak néhány településen és nem minden korcsoport esetében mutatható ki. Leginkább a 6 évnél fiatalabb népességnél fordultak elő anomáliák, mint pl. Pusztaradványon, ahol 25,2% volt az arány, de ettől alig valamivel maradt el Keresztéte (23,9%), Hidvégardó (23,6%) és Szászfa (22,9%) hasonló értéke (4. táblázat).

4. táblázat. A népesség életkor szerinti megoszlása 1900-ban.

	polgári népesség	6 évnél fiatalabb		6–11		12–14		15–19 éves		20–39		40–59		60 évnél idősebb	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Abaújvevceser	546	96	17,6	76	13,9	33	6,0	52	9,5	146	26,7	100	18,3	43	7,9
Abaújlak	299	55	18,4	47	15,7	20	6,7	26	8,7	78	26,1	51	17,1	22	7,4
Abaújszolnok	337	48	14,2	42	12,5	20	5,9	34	10,1	84	24,9	79	23,4	30	8,9
Abod	666	103	15,5	104	15,6	45	6,8	71	10,6	141	21,1	145	21,8	57	8,6
Alsógagy	369	58	15,7	48	13,0	29	7,8	47	12,7	93	25,2	65	17,6	29	7,8
Alsóvadász	1 745	270	15,5	240	13,7	114	6,5	179	10,2	436	25,0	370	21,2	136	7,8
Aszaló	1 641	216	13,1	213	13,0	104	6,3	144	8,8	444	27,1	343	20,9	177	10,8
Baktakék	960	149	15,5	119	12,4	61	6,3	109	11,3	263	27,4	171	17,8	89	9,2
Balajt	583	95	16,3	66	11,3	36	6,2	41	7,0	161	27,6	122	20,9	63	10,8
Becskeháza	238	33	13,9	33	13,9	12	5,0	25	10,5	62	26,0	52	21,8	21	8,8
Beret	367	57	15,5	42	11,4	14	3,8	45	12,2	100	27,2	79	21,5	30	8,2
Bódvalenke	278	48	17,2	43	15,5	19	6,8	16	5,7	66	23,7	61	21,9	23	8,3
Bódvarákó	342	51	14,9	42	12,3	17	5,0	29	8,4	102	29,8	70	20,5	31	9,0
Büttös	378	68	18,0	46	12,1	28	7,4	53	14,0	92	24,3	71	18,8	20	5,3
Csenyéte	472	81	17,1	77	16,3	38	8,0	47	10,0	106	22,4	91	19,3	32	6,8
Csobád	606	93	15,3	70	11,5	42	6,9	62	10,2	175	28,9	120	19,8	44	7,3
Damak	392	62	15,8	37	9,4	26	6,6	34	8,7	110	28,1	88	22,4	36	9,2
Debréte	210	33	15,7	30	14,3	18	8,6	17	8,0	48	22,8	44	20,9	20	9,5
Detek	631	111	17,6	79	12,5	51	8,0	57	9,0	169	26,8	118	18,7	46	7,3
Edelény	3 288	563	17,1	421	12,8	238	7,2	331	10,0	882	26,8	625	19,0	233	7,1
Fancsal	454	65	14,3	49	10,8	28	6,2	46	10,1	120	26,4	92	20,3	54	11,9
Fáj	392	72	18,4	60	15,3	24	6,1	31	7,9	101	25,7	69	17,6	35	8,9
Felsőgagy	493	77	15,6	67	13,6	32	6,5	48	9,7	128	26,0	99	26,0	44	8,9
Felsővadász	847	145	17,1	121	14,3	60	7,0	83	9,8	196	23,1	162	19,1	80	9,4
Forró	1 304	237	18,2	201	15,4	91	7,0	125	9,6	278	21,3	264	20,2	108	8,3
Fulókércs	427	86	20,1	48	11,2	28	6,5	37	8,7	104	24,3	89	20,8	35	8,2
Gadna	328	43	13,1	41	12,5	26	7,9	36	11,0	80	24,4	71	21,6	31	9,4
Gagyapáti	111	21	18,9	14	12,6	5	4,5	9	8,1	28	25,2	26	23,4	8	7,2
Gagybátor	643	114	17,7	86	13,3	46	7,1	63	9,8	157	24,4	120	18,7	57	8,9
Gagyvendégi	353	62	17,6	40	11,3	29	8,2	36	10,2	94	26,6	64	18,1	28	7,9
Galvács	408	50	12,2	58	14,2	26	6,3	53	13,0	87	21,3	89	21,8	45	11,0
Garadna	679	112	16,5	105	15,5	47	6,9	62	9,1	165	24,3	129	19,0	59	8,7
Halmaj	54	81	15,0	74	13,7	39	7,2	51	9,4	149	27,6	94	17,4	52	9,6
Hangács	1 278	236	18,4	187	14,6	87	6,8	141	11,0	310	24,2	222	17,4	96	7,5
Hegymeg	332	40	12,0	50	15,0	24	7,2	29	8,7	92	27,7	68	20,5	29	8,7
Hernádpetri	385	60	15,6	46	11,9	29	7,5	27	7,0	109	28,3	77	20,0	38	9,9
Hernádvéce	721	121	16,8	111	15,4	52	7,2	75	10,4	169	23,4	130	18,0	64	8,9
Hidvégardó	872	206	23,6	134	15,4	59	6,8	61	7,0	202	23,1	138	15,8	72	8,2
Homrogd	715	127	17,8	98	13,7	48	6,7	73	10,2	190	26,6	117	16,3	62	8,7

	polgári népesség	6 évnél fiatalabb		6–11		12–14		15–19 éves		20–39		40–59		60 évnél idősebb	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Ináncs	855	131	15,3	89	10,4	50	5,8	91	10,6	237	27,7	168	19,6	89	10,4
Irota	341	41	12,0	52	15,2	27	7,9	31	9,1	97	28,4	66	19,3	27	7,9
Kány	228	39	17,1	33	14,5	18	7,9	20	8,8	51	22,3	48	21,0	19	8,3
Kázmárk	639	100	15,6	88	13,8	44	6,9	65	10,1	180	28,1	122	19,1	40	6,2
Keresztéte	167	40	23,9	26	15,6	10	6,0	17	10,2	34	20,3	28	16,8	12	7,2
Kiskinizs	509	74	14,5	69	13,5	27	5,3	52	10,2	129	25,3	102	20,0	56	11,0
Krasznokvajda	480	97	20,2	77	16,0	33	6,9	43	8,9	107	22,3	94	19,6	33	6,9
Kupa	403	75	18,6	54	13,4	38	9,4	37	9,2	98	24,3	74	18,4	27	6,7
Lak	779	131	16,8	104	13,3	55	7,0	65	8,3	214	27,5	148	19,0	62	8,0
Ládbesenyő	441	72	16,3	62	14,0	19	4,3	46	10,4	111	25,2	79	17,9	52	11,8
Léh	248	40	16,1	30	12,1	15	6,0	34	13,7	48	19,3	60	24,2	21	8,5
Litka	223	29	13,0	30	13,4	14	6,3	19	8,5	60	26,9	47	21,0	24	10,8
Martonyi	610	93	15,2	83	13,6	42	6,9	49	8,0	150	24,6	140	23,0	53	8,7
Meszes	506	78	15,4	67	13,2	32	6,3	59	11,7	135	26,7	98	19,4	37	7,3
Méra	1 198	209	17,4	187	11,6	80	6,7	123	10,3	282	23,5	225	18,8	93	7,7
Monaj	390	63	16,1	63	16,1	30	7,7	43	11,0	109	27,9	62	15,9	20	5,1
Novajdrány	1 022	174	17,0	129	12,6	94	9,2	99	9,7	232	22,7	205	20,0	89	8,7
Nyésta	214	27	12,6	23	10,7	16	7,5	19	8,9	49	22,9	53	24,7	27	12,6
Nyomár	490	72	14,7	57	11,6	42	8,6	48	9,8	129	26,3	104	21,2	38	7,7
Pamlény	384	66	17,2	51	13,3	21	5,4	38	9,9	107	27,8	65	16,9	36	9,3
Perecse	258	32	12,4	46	17,8	26	10,1	22	8,5	38	14,7	63	24,7	31	12,0
Pusztaradvány	206	52	25,2	22	10,7	10	4,8	16	7,7	56	27,2	35	17,0	15	7,3
Rakaca	726	126	17,3	115	15,8	39	5,3	66	9,1	160	22,0	156	21,5	64	8,8
Rakacaszend	642	104	16,2	90	14,0	42	6,5	65	10,1	167	26,0	134	20,9	40	6,2
Rásonyáperencs	633	92	14,5	77	12,1	46	7,3	54	8,5	171	27,0	135	21,3	58	9,1
Selyeb	763	123	16,1	109	14,3	54	7,1	70	9,1	188	24,6	135	17,7	87	11,4
Szakácsi	404	66	16,3	66	16,3	33	8,1	35	8,7	93	23,0	75	18,5	37	9,1
Szalaszend	768	140	18,2	120	15,6	56	7,3	55	7,1	196	25,5	130	16,9	71	9,2
Szalonna	1 002	175	17,4	149	14,9	63	6,3	91	9,0	237	23,6	198	19,8	90	9,0
Szászfa	576	132	22,9	78	13,5	31	5,3	45	7,8	146	25,3	101	17,5	43	7,5
Szemere	516	97	18,8	71	13,7	21	4,0	56	10,8	128	24,8	88	17,0	55	10,6
Szendró	2 701	445	16,4	413	15,3	198	7,2	290	10,7	637	23,6	504	18,6	218	8,1
Szendrőlád	802	139	17,3	88	11,0	61	7,6	93	11,6	189	23,6	157	19,5	75	9,9
Szikszó	3 960	575	14,5	487	12,3	283	7,1	412	10,4	1059	26,7	807	20,3	340	8,6
Tomor	549	106	19,3	79	14,4	33	6,0	53	9,6	144	26,2	101	18,4	33	6,0
Tornabarakony	254	45	17,7	39	15,3	16	6,3	16	6,2	70	27,5	52	20,5	16	6,3
Tornaszentandrás	458	81	17,7	63	13,7	40	8,7	45	9,8	105	22,9	83	18,1	41	8,9
Tornaszentjakab	650	115	17,7	108	16,6	56	8,6	71	10,9	144	22,1	114	17,5	42	6,4
Viszló	289	47	16,2	42	14,5	18	6,2	28	9,7	84	29,0	52	18,0	18	6,2

A következő évtizedekben némileg csökkent a 14 évesnél fiatalabb korosztály aránya, legerőteljesebben a 12-14 éveseké. 1930-ban ezt a korcsoportot mindössze 3,6%-os arány jellemezte. Ez volt az a korosztály egyébként, amely az I. világháború népességnövekedésre nem éppen ideális viszonyai között született.

Már az 1890-es évektől országosan megfigyelhető volt a produktív korban lévő népesség (15-59 éves) növekedése, s ez a tendencia a 20. század első felében még erőteljesebbé vált. A Cserehátan a növekedés nem volt annyira számottevő, pl. 1900 és 1930 között mindössze 3% volt az értéke. Növekedett a 60 éven felüliek száma is, ami elsősorban a közegészségügyi állapotok, valamint az életkörülmények lassú javulásának köszönhető. Elgondolkodtató, hogy a 40 éven felüliek aránya már 1930-ban több településen is meghaladta a 30%-ot (pl. Aszaló, Becskeháza, Bódvarákó, Damak, Fulókércs, Hegymeg, Kiskinizs, Lak, Nyésta, Nyomár, Tornabarakony).

Végül is a cserehátai népesség korösszetétele az 1940-es évek elejéig összességében nem igen tért el az ország egész népességét jellemző értékektől; drasztikus változások majd csak a következő évtizedekben jelentkeztek igazán (5. táblázat).

5. táblázat. A népesség életkor szerinti megoszlása 1930-ban.

	összes népes- ség	6 évnél fiatalabb		6 - 11		12 - 14		15 - 19 éves		20 - 39		40 - 59		60 évnél idősebb	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Abaújdevecser	632	102	16,1	103	16,3	19	3,0	55	8,7	192	30,4	96	15,2	65	10,3
Abaújlak	381	54	14,1	54	14,1	15	3,9	54	14,1	90	23,6	72	18,9	42	11,0
Abaújszolnok	438	57	13,0	58	13,2	18	4,1	45	10,3	139	31,7	73	16,7	48	10,9
Abod	898	139	15,4	122	13,6	32	3,5	103	11,4	266	29,6	139	15,5	97	10,8
Alsógagy	366	62	17,0	47	12,9	11	3,0	25	6,8	117	32,0	64	17,5	38	10,4
Alsóvadász	1 758	239	13,6	217	12,3	57	3,2	154	8,7	551	31,3	345	19,6	195	11,1
Aszaló	1 829	196	10,7	227	12,4	55	3,0	173	9,4	551	30,1	369	20,2	258	14,1
Baktakék	1 048	152	14,5	141	13,4	37	3,5	90	8,6	336	32,0	173	16,5	119	11,3
Balajt	586	81	13,8	80	13,6	22	3,7	63	10,7	170	29,0	108	18,4	62	10,6
Becskeháza	217	16	7,4	28	12,9	7	3,2	33	15,2	57	26,3	52	24,0	24	11,0
Beret	443	69	15,6	64	14,4	15	3,4	48	10,8	132	29,8	78	17,6	37	8,3
Bódvalenke	318	38	11,9	48	15,1	6	1,9	29	9,1	108	34,0	53	16,7	36	11,3
Bódvarákó	310	6	11,6	34	11,0	9	2,9	21	6,8	100	32,2	66	21,2	43	13,9
Büttös	533	10	18,7	88	16,5	25	4,7	58	10,9	155	29,1	71	13,3	36	6,7
Csenyété	589	109	18,5	80	13,6	26	4,4	48	8,1	186	31,5	95	16,1	45	7,6
Csobád	730	93	12,7	111	15,2	24	3,3	78	10,7	212	29,0	132	18,1	80	10,9
Damak	362	36	9,9	38	10,5	19	4,4	37	10,2	102	28,1	90	24,9	43	11,9
Debréte	208	32	15,4	24	11,5	9	4,3	13	6,2	67	32,2	36	17,3	27	13,0
Detek	681	90	13,2	100	14,7	30	4,4	86	12,6	198	29,1	119	17,5	58	8,5
Edelény	4 293	642	14,9	610	14,2	166	3,9	429	10,0	1320	30,7	727	16,9	399	9,3
Fancsal	557	78	14,0	71	12,7	18	3,2	51	9,1	168	30,1	104	18,7	67	12,0
Fáj	479	80	16,7	61	12,7	18	3,7	44	9,2	140	29,2	96	20,0	40	8,3
Felsőgagy	497	67	13,5	79	15,9	18	3,6	53	10,7	139	28,0	88	17,7	53	10,7
Felsővadász	899	143	15,9	137	15,2	30	3,3	77	8,6	279	31,0	151	16,8	82	9,1

	összes népes-ség	6 évnél fiatalabb		6 - 11		12 - 14		15 - 19		20 - 39		40 - 59		60 évnél idősebb	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Forró	1 462	250	17,1	231	15,8	46	3,1	133	9,1	423	28,9	208	14,2	171	11,7
Fulókércs	434	53	12,2	51	11,7	20	4,6	41	9,4	130	30,0	95	21,9	44	10,1
Gadna	328	43	13,1	37	11,3	12	3,6	38	11,6	93	28,3	49	14,9	56	17,1
Gagyapáti	147	19	12,9	20	13,6	8	5,4	16	10,9	43	29,2	21	14,3	20	13,6
Gagybátor	734	120	16,3	100	13,6	23	3,1	74	10,0	218	29,7	123	16,7	76	10,3
Gagyvendégi	402	63	15,7	67	16,7	16	4,0	40	9,9	116	28,8	63	15,7	37	9,2
Galvács	423	42	9,9	75	17,7	21	5,0	89	21,0	123	29,1	63	14,9	60	14,1
Garadna	686	96	14,0	95	13,8	25	3,6	70	10,2	203	29,6	115	16,8	82	11,9
Halmaj	911	135	14,8	147	16,1	36	3,9	88	9,6	272	29,9	163	17,9	70	7,7
Hangács	1 285	185	14,4	186	14,5	45	3,5	103	8,0	433	33,7	207	16,1	126	9,8
Hegymeg	321	37	11,5	44	13,7	11	3,4	37	11,5	79	24,6	75	23,4	38	11,8
Hernádpetri	415	52	12,5	66	15,9	12	2,9	33	7,9	136	32,8	70	16,9	46	11,1
Hernádvécse	1 170	164	14,0	161	13,7	49	4,2	117	10,0	351	30,0	206	17,6	122	10,4
Hidvérgárdó	87	138	15,8	137	15,7	39	4,5	86	9,9	256	29,4	112	12,9	102	11,7
Homrogd	892	146	16,3	121	13,5	33	3,7	82	9,2	256	28,7	159	17,8	95	10,6
Ináncs	978	10	15,3	147	15,0	8	2,8	102	10,4	275	28,1	172	17,6	104	10,6
Irota	430	70	16,2	66	15,3	15	3,5	40	9,3	112	26,0	72	16,7	54	12,5
Kány	264	47	17,8	40	15,1	6	2,2	23	8,7	84	31,8	38	14,4	26	9,8
Kázmárk	743	116	15,6	125	16,8	14	1,9	74	9,9	200	26,9	146	19,6	68	9,1
Keresztéte	174	30	17,2	31	17,8	5	2,9	14	8,0	52	29,9	24	13,8	18	10
Kiskinizs	536	64	11,9	73	13,6	26	4,8	52	9,7	157	29,3	109	20,3	55	10,2
Krasznokvajda	727	124	17,0	109	15,0	29	4,0	60	8,2	229	31,5	117	16,1	59	8,1
Kupa	363	47	12,9	41	11,3	13	3,6	36	9,9	121	33,3	67	18,4	38	10,4
Lak	786	111	14,1	85	10,8	30	3,8	75	9,5	229	29,1	158	20,1	98	12,5
Ládbesenyő	482	80	16,6	72	14,9	15	3,1	43	8,9	148	30,7	85	17,6	39	8,1
Léh	337	49	14,5	57	16,9	12	3,5	34	10,1	105	31,5	48	14,2	32	9,5
Litka	250	41	16,4	37	14,8	8	3,2	24	9,6	80	32,0	38	15,2	22	8,8
Martonyi	698	111	15,9	93	13,3	18	2,5	61	8,7	213	30,5	113	16,2	89	12,7
Meszes	420	61	14,5	48	11,4	17	4,0	46	10,9	131	31,2	63	15,0	53	12,6
Méra	1 502	45	16,3	226	15,0	47	3,1	144	9,6	462	30,7	235	15,6	149	9,9
Monaj	531	78	14,7	83	15,6	25	4,7	52	9,8	152	28,6	102	19,2	39	7,3
Novajidrány	1 171	177	15,1	182	15,5	56	4,8	120	10,2	338	28,8	185	15,8	113	9,6
Nyésta	221	29	13,1	32	14,5	7	3,1	23	10,4	60	27,1	48	21,7	22	9,9
Nyomár	472	54	11,4	59	12,5	23	4,9	55	11,6	106	22,4	105	22,2	70	14,8
Pamlény	426	58	13,6	61	14,3	18	4,2	43	10,1	139	32,6	69	16,2	38	8,9
Perecse	260	39	15,0	43	16,5	4	1,5	16	6,1	90	34,6	37	14,2	31	11,9
Pusztaradvány	305	54	17,7	44	14,4	9	2,9	19	6,2	108	35,4	38	12,4	32	10,5
Rakaca	815	135	16,5	99	12,1	29	3,5	76	9,3	249	30,5	134	16,4	92	11,3
Rakacszend	671	113	16,8	99	14,7	20	3,0	63	9,4	208	31,0	113	16,8	55	8,2
Rásonysápberencs	686	106	15,4	86	12,5	29	4,2	55	8,0	210	30,6	111	16,2	78	11,3
Selyeb	895	163	18,2	116	13,0	32	3,5	74	8,2	259	28,9	134	15,0	117	13,0

	összes népes-ség	6 évnél fiatalabb		6 - 11		12 - 14		15 - 19		20 - 39		40 - 59		60 évnél idősebb	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Szakácsi	400	72	18,0	59	14,7	12	3,0	41	10,2	107	26,7	65	16,2	44	11,0
Szalaszend	945	149	15,7	158	16,7	42	4,4	82	8,6	257	27,1	159	16,8	98	10,3
Szalonna	901	126	14,0	159	17,8	23	2,5	87	9,6	237	26,3	148	16,4	123	13,6
Szászfá	627	98	15,6	105	16,7	20	3,2	60	9,6	194	30,9	96	15,3	54	8,6
Szemere	778	132	16,9	117	15,0	26	3,3	68	8,7	250	32,1	118	15,1	67	8,6
Szendrő	3 096	449	14,5	529	17,1	123	4,	335	10,8	871	28,1	486	15,7	303	9,8
Szendrőlád	901	139	15,4	166	18,4	36	4,0	87	9,6	262	29,1	133	14,7	78	8,6
Szikszó	5 303	664	12,5	609	11,5	203	3,8	570	10,7	1654	31,1	1053	19,9	555	10,3
Tomor	577	97	16,8	81	14,0	20	3,4	56	9,7	176	30,5	85	14,7	62	10,7
Tornabarakony	272	33	12,1	30	11,0	6	2,2	20	7,3	88	32,3	52	19,1	43	15,8
Tornaszentandrás	487	81	16,6	66	13,5	7	1,4	44	9,0	150	30,8	81	16,6	57	11,7
Tornaszentjakab	703	112	15,9	99	14,0	22	3,1	68	13,9	210	29,9	111	15,8	71	10,1
Viszló	395	59	14,9	67	17,0	11	2,8	44	11,1	99	25,0	73	18,4	42	10,6

3.4. Egyéb demográfiai sajátosságok

Az 1870 körül már meglehetősen gyakori interkontinentális népességmozgás Abaúj vármegyében egyre mérsékeltebbé tette a népesség gyarapodását (Borsod vármegyében valamivel kisebb mértékű volt a kivándorlás). 1890–1913 között 1 000 főre 18,7 kivándorló esett, többségük Amerikában vélte megtalálni boldogulását. A kivándorlás nemcsak a népességszám változását befolyásolta, hanem a nemek arányát is jelentősen megváltoztatta. A 18. század végén a cserehátú nők összes népességhez viszonyított aránya még 49% körül volt; az akkor átmenetileg éppen egyesített Abaúj-Torna vármegyében 1 000 férfira 977 nő jutott, tehát férfiféltetlet állt fenn. 1 870-re gyökeresen megváltozott a helyzet, aminek egyik oka minden bizonnyal a kivándorlásban keresendő (1 000 férfira 1 068 nő). Ez a tendencia egyébként országosan is megfigyelhető, de nem olyan mértékben, mint Abaújban. 1900-ban pl. a 20-29 évesek korosztályában 1 000 férfira 1269, a 30-39 évesek között 1 302 nő jutott!

1920 körül erős visszaáramlás indult meg a tengeren túlról, ami növelte a háború miatt egyébként is megfogyatkozott férfilakosság számát. Ez a folyamat az egészségesebb nő-férfi arány újbóli kialakulásához minden bizonnyal jelentős mértékben hozzájárult. 1900-ban a cserehátú falvakban 1 000 férfira még 1 123 nő jutott, 1930-ban már csak 1 063. Ez az arány megközelítette a korabeli országos átlagot, s később már nem változott lényegesen.

A tengeren túlra irányuló kivándorlás csökkenő tendenciája mellett egyre inkább felerősödött a belső vándorlás, amely elsősorban a fővárosba, másrészt Borsod vármegye ipar-és bányavidékeire irányult. Ez utóbbi azonban a cserehátú népességet lényegesen kisebb mértékben csökkentette, mint a kivándorlás, hatása inkább a II. világháborút követő években lett számottevő. A Cserehátról az iparvidékekre történő elvándorlás érthető, hiszen a szinte csak mezőgazdaságból élő népesség már évtizedek óta a relatív túlnépesedés állapotában tengődött. A közeli munkalehetőségek új távlatokkal kecsegtettek, a családi, rokoni kötelékeket sem kellett drasztikus módon nélkülözni vagy megszakítani, mint egy esetleges tengeren túli kivándorlás esetén.

A keresők és eltartottak viszonyát vizsgálva a Csereháton – az országos átlaghoz hasonlóan – az utóbbiak magasabb aránya volt jellemző. 1900-ban Szikszón pl. 43,7:56,3%, Felsővadász 36:64%, Tornabarakonyban 34,2:65,8% volt a keresők és eltartottak aránya. Négy évtizeddel később, ugyanezekben a településeken 40,9:59,1%, 39,2:60,8%, 39,6:60,4% volt a megoszlás, tehát csak minimális változás történt. Bármelyik népszámlálás adatait tekintjük is alapként, az elemzésből az derül ki, hogy a vizsgált falvakban a keresők aránya mindig alacsonyabb volt, mint az akkor fennálló országos átlag. Ez még a viszonylag kedvezőbb helyzetben lévő Szikszón is így volt.

A Csereháton az aktív népességnek lényegesen nagyobb inaktív népességet kellett eltartania – sokkal kedvezőtlenebb adottságok mellett –, mint az ország fejlettebb térségeiben élőknek.

Az aktív népesség kisebbik hányadát tették ki a nők, akik elsősorban a mezőgazdasági termelésben vettek részt, jelentősebb számban segítő családtagként. A Csereháton – említésre méltó ipar nem lévén – az iparban foglalkoztatott nők aránya elenyésző volt. Ez alól csak Szikszó, Edelény és Szendrő női népességének egy csekély hányada a kivétel.

A tradicionális mezőgazdálkodást folytató Csereháton az aktív népesség túlnyomó hányada a mezőgazdaságban (östermelésben) talált munkalehetőséget. Eltekintve néhány falusi ipart művelő mesterembertől, a 18–19. században csaknem a teljes népesség az autarchiára berendezkedett mezőgazdaságból élt. Még 1900-ban is meghaladta a 80%-ot a mezőgazdaságból élők (keresők és eltartottak) aránya (83,7%). A települések 27%-án ez a szám meghaladta a 90%-ot is (Büttös 97%, Galvács 94,3%, Debréte 94,2%, Damak 93,6%, Bódvarákó 93,5%, Bódvalenke 93,5%, Abaújszolnok 93,4%, Becskeháza 92,8%, Szakácsi 92,6% stb.). Országosan ez az arány akkor már kevesebb mint 70% volt. A Csereháton ennél kedvezőbb számaránnyal csak a települések 6,4%-a említhető (Szikszó 53,3%, Szendrő 62,3%, Felsővadász 66,2%, Csenyéte 67,6% és Selyeb 68,3%).

Viszonylag sok embert tartott el az ipar Szikszón (19,4%), néhány településen, így pl. Szendrőn, Szalonnán, Edelényben és Rakacaszenden a bányászat és az ipar együttesen biztosított megélhetést a népesség kisebb, de már nem elhanyagolható hányadának.

A századfordulót követő évtizedekben a foglalkoztatottság szerkezete alig változott a Csereháton, s az ipar, a bányászat, a közlekedés, a kereskedelem és közszolgálat szerepe a népesség eltartásában messze elmaradt a kívánatostól. A Csereháton foglalkozási átrétegződésről szinte egyáltalán nem beszélhetünk a vizsgált időszakban. 1941-ben pl. még mindig 83,2% volt a mezőgazdaságból élők aránya (húsz településen ez a szám a 90%-ot is meghaladta). A korabeli országos átlagot csaknem kétszeresen felülmúló érték a cserehádi települések közel 58%-át jellemezte. A mezőgazdaságból élők magas aránya a Tornai-dombságon, a Rakacai-völgymedencében, a Nyugati- és a Keleti-Cserehát belső, forgalmi árnyékban fekvő, minden nagyobb településtől távol, s általában mostohább természeti adottságú településein volt gyakoribb. Ebből a kedvezőtlen statisztikából mindössze három település „lógott” ki: Edelény (39,9%), Szikszó (40,9%) és Szendrő (54,5%).

Valamivel kevesebb ember élt a mezőgazdaságból a változatosabb táji adottságokkal rendelkező felszínek településein, s ezekben volt magasabb az egyéb nemzetgazdasági ágakban dolgozók aránya is (6-7. táblázat).

A túlnyomórészt mezőgazdasági népességgel rendelkező Csereháton a műveltség szintje a 19. század vége felé már nem volt alacsonyabb, mint az országos átlag. 1900-ban pl. az írni-olvasni tudók az összes népesség 57,4%-át tették ki, s a 6 éven felüli népességnek mindössze 31,4%-a volt analfabéta. Az analfabéták korabeli országos átlaga 40,7% volt, Abaúj-Tornában 34,6%, Borsodban 40,2%. Az 1920-as évek iskolaépítési akcióinak köszönhetően a Csereháton is új vagy felújított épületekkel gazdagodtak a már meglévő iskolák. Új iskolát építettek pl. Gyagyapátiban, Selyeben, Hidvégárdon, Bereten és Szalaszenden. Az oktatási infrastruktúra fejlesztése, valamint

a különböző, közoktatásra vonatkozó szigorú rendelet eredményezte azt, hogy 1930-ban a 6 éven felüli népességnek már csak 12,3%-a volt analfabéta Csereháton. Az is tény viszont, hogy ekkor még elenyésző a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők száma a településeken.

6. táblázat. A népesség száma nemzetgazdasági áganként 1900-ban.

	Összes népesség		Mezőgazdaság		Bányászat, ipar		Kereskedelem, közlekedés		Közszolgálat és szabadfoglalkozás		Egyéb	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Abaújdevecser	546	437	80,0	45	8,2	2	0,3	5	0,9	57	10,4	
Abaújlak	299	269	90,0	27	9,0	-	-	-	-	3	1,0	
Abaújszolnok	337	315	93,4	12	3,5	-	-	5	1,4	5	1,4	
Abod	666	599	89,9	30	4,5	7	1,0	24	4,0	6	0,9	
Alsógagy	369	274	74,2	10	2,7	15	4,0	5	1,3	65	17,6	
Alsóvadász	1 745	1 483	85,0	139	8,0	20	1,1	40	2,3	63	3,6	
Aszaló	1 641	1 405	85,6	131	8,0	45	2,7	27	1,6	33	2,0	
Baktakék	961	777	80,8	83	8,6	20	2,0	31	3,2	50	5,2	
Balajt	584	529	90,6	15	2,5	10	1,7	6	1,0	24	4,1	
Becskeháza	238	221	92,8	7	2,9	-	-	-	-	10	4,2	
Beret	367	292	79,5	29	7,9	9	2,4	7	1,9	30	8,1	
Bódvalenke	279	261	93,5	3	1,0	-	-	8	2,9	7	2,5	
Bódvarákó	342	320	93,5	13	3,8	-	-	1	0,3	8	2,3	
Büttös	378	367	97,0	5	1,3	-	-	-	-	6	1,6	
Csenyéte	472	319	67,6	24	5,0	4	0,8	13	2,7	112	23,7	
Csobád	606	476	78,5	61	10,0	13	2,1	23	3,8	33	5,4	
Damak	393	368	93,6	13	3,3	-	-	6	1,5	5	1,2	
Debréte	210	198	94,2	3	1,4	-	-	7	3,3	2	0,9	
Detek	631	551	87,3	22	3,5	21	3,3	10	1,6	27	4,2	
Edelény	3 293	2 344	71,2	447	13,5	98	3,0	184	5,6	220	6,6	
Fancsal	454	420	92,5	8	1,7	10	2,2	8	1,7	8	1,7	
Fáj	392	351	89,5	16	4,0	9	2,3	10	2,5	6	1,5	
Felsőgagy	495	341	68,9	53	10,7	15	3,0	8	1,6	78	15,7	
Felsővadász	847	561	66,2	95	11,2	18	2,1	29	3,4	144	17,0	
Forró	1 304	1 063	81,5	131	10,0	28	2,1	38	2,9	44	3,3	
Fulókércs	427	376	88,0	20	4,7	6	1,4	13	3,0	12	2,8	
Gadna	328	304	92,7	12	3,6	-	-	7	2,1	5	1,5	
Gagyapáti	111	102	91,8	1	0,9	-	-	-	-	8	7,2	
Gagybátor	643	555	86,3	40	6,2	14	2,1	12	1,8	22	3,4	
Gagyvendégi	353	292	82,7	27	7,6	6	1,7	4	1,1	24	6,8	
Galvács	408	385	94,3	19	4,6	-	-	2	0,5	2	0,5	
Garadna	679	498	73,3	57	8,4	56	8,2	11	1,6	55	8,1	
Halmaj	540	380	70,4	69	12,7	71	13,1	2	0,3	18	3,3	
Hangács	1 279	1 131	88,4	57	4,4	23	1,8	22	1,7	47	3,6	
Hegymeg	332	304	91,5	9	2,7	7	2,1	4	1,2	8	2,4	
Hernádpetri	386	318	82,4	25	6,4	7	1,8	5	1,2	31	8,0	

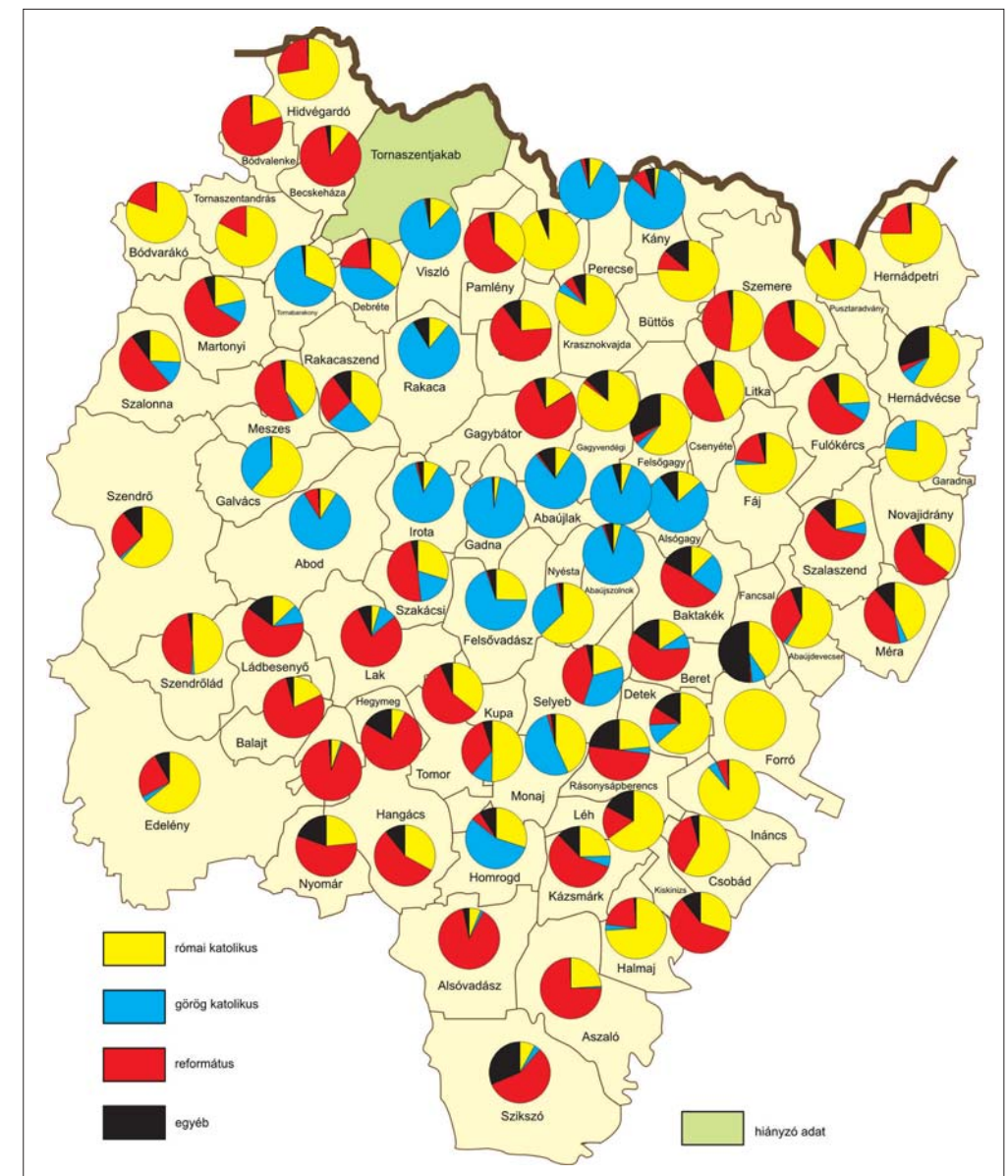
	Összes népesség		Mezőgazdaság		Bányászat, ipar		Kereskedelem, közlekedés		Köszolgáltatás és szabadfoglalkozás		Egyéb	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Hernádvécsé	722	603	83,5	34	4,7	11	1,5	20	2,7	54	7,4	
Hidvégardó	872	695	79,7	80	9,1	32	3,6	25	2,8	40	4,6	
Homrogd	715	559	78,2	46	6,4	14	1,9	19	2,6	77	10,7	
Ináncs	855	755	88,3	48	5,6	14	1,6	15	1,7	23	2,7	
Irota	341	311	91,2	6	1,7	7	2,0	10	2,9	7	2,0	
Kány	228	207	90,7	12	5,2	-	-	7	3,0	2	0,8	
Kázmárk	639	448	77,9	55	8,6	7	1,0	18	2,8	61	9,5	
Keresztéte	167	145	86,8	18	10,7	1	0,6	2	1,2	1	0,6	
Kiskinizs	509	421	82,7	36	7,0	13	2,5	6	1,1	33	6,5	
Krasznokvajda	484	379	78,2	28	5,8	19	3,9	19	3,9	35	7,2	
Kupa	403	342	84,9	17	4,2	7	1,7	5	1,2	32	7,9	
Lak	779	666	85,5	51	6,5	21	2,7	14	1,8	27	3,5	
Ládbesenyő	441	386	87,5	25	5,6	10	2,2	10	2,2	10	2,2	
Léh	248	211	85,0	13	5,2	1	0,4	13	5,2	10	4,0	
Litka	223	203	91,0	9	4,0	6	2,7	1	0,4	4	1,8	
Martonyi	610	550	90,1	37	6,0	8	1,3	4	0,6	11	1,8	
Meszes	506	446	88,1	46	9,0	3	0,6	9	1,8	2	0,4	
Méra	1 199	936	78,0	118	9,8	60	5,0	33	2,7	52	4,3	
Monaj	390	346	88,7	16	4,1	4	1,0	3	0,7	21	5,4	
Novajdrány	1 022	764	74,7	91	8,9	76	7,4	28	2,7	63	6,1	
Nyésta	214	188	87,8	13	6,0	-	-	2	0,9	11	5,1	
Nyomár	490	406	82,8	14	2,8	2	0,4	4	0,8	64	13,1	
Pamlény	384	332	86,4	27	7,0	8	2,0	5	1,3	13	3,4	
Percse	258	233	90,3	7	2,7	6	2,3	4	1,5	8	3,1	
Pusztaradvány	206	171	83,0	5	2,4	-	-	-	-	30	14,5	
Rakaca	726	549	75,6	51	7,0	21	2,9	27	3,7	78	10,7	
Rakacaszend	642	508	79,1	86	13,4	3	0,4	8	1,2	37	5,7	
Rásonyáspberencs	633	524	83,6	41	6,5	8	1,2	25	3,9	40	6,3	
Selyeb	766	523	68,3	79	10,3	12	1,5	17	2,2	135	17,6	
Szakácsi	405	375	92,6	15	3,7	1	0,2	8	2,0	6	1,5	
Szalaszend	768	655	85,3	48	6,2	7	0,9	14	1,8	44	5,7	
Szalonna	1 003	687	68,5	142	14,1	37	3,7	36	3,6	101	10,0	
Szászfa	576	485	84,2	41	7,1	14	2,4	18	3,1	18	3,1	
Szemere	516	401	77,7	28	5,4	6	1,1	25	4,8	56	10,8	
Szendró	2 705	1 687	62,3	473	17,5	112	4,1	83	3,0	350	12,9	
Szendrőlád	802	660	82,3	71	8,8	26	3,2	22	2,7	23	2,9	
Szikszó	3 966	2 114	53,3	770	19,9	446	11,2	208	5,2	428	10,8	
Tomor	549	463	84,3	36	6,5	3	0,5	4	0,7	43	7,8	
Tornabarakony	254	221	87,0	11	4,3	5	2,0	15	5,9	2	0,8	
Tornaszentandrás	458	388	84,7	35	7,6	-	-	13	2,8	22	4,8	
Tornaszentjakab	650	591	90,9	19	2,9	8	1,2	15	2,3	17	2,6	
Viszló	289	250	86,5	20	6,9	-	-	12	4,1	7	2,4	

7. táblázat. A népesség száma nemzetgazdasági áganként 1941-ben.

	Összes népesség	Mezőgazdaság		Bányászat, ipar, építőipar		Közlekedés, kereskedelem, szolgáltatás		Köszolgáltatás		Egyéb		Nyugdíjas	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Abaújdvecser	685	576	84,1	65	9,5	32	4,5	7	1,0	2	0,3	3	0,4
Abaújlak	365	344	94,2	3	0,8	14	3,8	2	0,5	-	-	2	0,5
Abaújszolnok	405	372	91,8	8	1,9	12	2,9	13	3,2	-	-	-	-
Abod	789	685	86,8	37	4,7	33	4,2	28	3,5	4	0,5	2	0,2
Alsógagy	368	346	94,0	4	1,0	18	4,9	-	-	-	-	-	-
Alsóvadász	1 704	1 416	83,1	173	10,1	62	3,6	38	2,2	3	0,2	12	0,7
Aszaló	1 893	1 571	83,0	137	7,2	102	5,4	33	1,7	27	1,4	23	1,2
Baktakék	1 095	878	80,2	132	12,0	51	4,6	31	2,8	-	-	3	0,3
Balajt	574	487	84,8	50	8,7	11	1,9	25	4,3	-	-	1	0,2
Becskeháza	198	191	96,5	4	2,0	1	0,5	-	-	2	1	-	-
Beret	450	368	81,8	47	10,4	16	3,6	17	3,8	-	-	2	0,4
Bódvalenke	315	286	90,8	14	4,4	3	0,9	11	3,5	1	0,3	-	-
Bódvarákó	343	262	76,4	74	21,6	4	1,2	2	0,6	1	0,3	-	-
Büttös	538	476	88,5	32	5,9	17	3,1	8	1,5	-	-	5	0,9
Csenyéte	605	561	92,7	22	3,6	12	2,0	4	0,6	-	-	6	1,0
Csobád	760	596	78,4	66	8,7	59	7,7	22	2,9	-	-	17	2,2
Damak	407	337	82,8	45	11,0	8	1,9	17	4,2	-	-	-	-
Debréte	211	200	94,8	7	3,3	1	0,5	3	1,4	-	-	-	-
Detek	645	524	81,2	91	14,1	24	3,7	4	0,6	-	-	2	0,3
Edelény	4 682	1 867	39,9	1 794	38,3	477	10,2	312	6,7	104	2,2	128	2,7
Fancsal	557	497	89,2	21	3,8	20	3,6	17	3,0	-	-	2	0,3
Fáj	510	442	86,7	39	7,6	12	2,3	17	3,3	-	-	-	-
Felsőagy	467	425	91,0	19	4,1	13	2,8	14	3,0	-	-	5	1,0
Felsővadász	867	748	86,2	35	4,0	19	2,2	27	3,1	38	4,4	-	-
Forró	1 508	1 062	70,4	256	16,9	85	5,6	74	4,9	2	0,1	29	1,9
Fulókércs	468	404	86,3	17	3,6	12	2,6	11	2,3	24	5,1	-	-
Gadna	331	267	80,7	11	3,3	16	4,8	7	2,1	30	9,1	-	-
Gagyapáti	136	132	97,1	-	-	-	-	4	2,9	-	-	-	-
Gagybátor	745	658	88,3	29	3,9	33	4,4	13	1,7	9	1,2	3	0,4
Gagyvendégi	412	367	89,1	16	3,9	27	6,6	2	1,4	-	-	-	-
Galvác	389	341	87,7	34	8,7	10	2,6	3	0,7	-	-	1	0,2
Garadna	648	449	69,3	58	8,9	55	8,5	39	6,0	28	4,3	19	2,9
Halmaj	989	712	72,0	84	8,5	124	12,5	21	2,1	1	0,1	47	4,7
Hangács	1 255	1 137	90,6	26	2,1	42	3,3	41	3,3	6	0,4	3	0,2
Hegymeg	303	276	91,1	7	2,3	10	3,3	6	2,0	-	-	4	1,3
Hernádpetri	409	378	92,4	6	1,5	10	8,4	6	1,5	6	1,5	3	0,7
Hernádvécsé	1 117	919	82,3	79	7,1	75	6,7	17	1,5	5	0,4	22	1,9
Hidvégardó	965	789	81,7	110	11,4	33	3,4	21	2,2	-	-	12	1,2

	Összes népesség	Mezőgazdaság		Bányászat, ipar, építőipar		Közlekedés, kereskedelem, szolgáltatás		Közszolgálat		Egyéb		Nyugdíjas	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Homrogd	831	686	82,9	39	4,7	38	4,6	42	5,0	18	2,1	8	0,9
Ináncs	1 061	900	84,8	119	11,2	32	3,0	6	0,5	2	0,2	2	0,2
Irota	391	349	89,2	5	1,3	14	3,6	12	3,0	9	2,3	2	0,5
Kány	276	241	87,3	10	3,6	8	2,9	5	1,8	2	0,7	10	3,6
Kázmárk	803	575	71,6	113	14,1	44	5,4	64	8,0	2	0,2	5	0,6
Keresztéte	169	163	96,4	2	1,1	3	1,8	1	0,6	-	-	-	-
Kiskinizs	542	737	79,7	66	12,2	22	4,0	12	2,2	-	-	5	0,9
Krasznokvajda	749	592	79,0	48	6,4	64	8,5	28	3,7	2	0,2	15	2,0
Kupa	455	409	89,9	11	2,4	24	5,2	8	1,7	-	-	3	0,6
Lak	780	646	82,8	49	6,3	36	4,6	45	5,7	4	0,5	-	-
Ládbesenyő	559	418	74,8	86	15,4	18	3,2	27	4,8	-	-	10	1,8
Léh	398	338	84,9	34	8,5	15	3,7	8	2,0	-	-	3	0,7
Litka	248	237	95,6	4	1,6	4	1,6	3	1,2	-	-	-	-
Martonyi	698	621	89,0	40	5,7	14	2,0	17	2,4	6	0,8	-	-
Meszes	423	349	82,5	41	9,7	14	3,3	18	4,2	1	0,2	-	-
Méra	1 463	1 091	74,6	160	10,9	152	10,4	24	1,6	5	0,3	31	2,1
Monaj	564	524	92,9	8	1,4	20	3,5	7	1,2	2	0,3	3	0,5
Novajdrány	1 381	831	60,2	144	10,4	118	8,5	79	5,7	155	11,2	54	3,9
Nyésta	226	205	90,7	14	6,2	-	-	7	3,1	-	-	-	-
Nyomár	461	409	88,7	19	4,1	13	2,8	4	0,9	14	3,0	2	0,4
Pamlény	448	412	92,0	13	2,9	14	0,3	9	2,0	-	-	-	-
Percse	279	252	90,3	15	5,4	8	2,9	2	0,7	-	-	2	0,7
Pusztaradvány	305	263	86,2	19	6,2	16	5,2	4	1,3	-	-	3	0,9
Rakaca	964	803	83,3	51	5,3	83	8,6	16	1,6	5	0,5	6	0,6
Rakacaszend	757	679	89,7	24	3,1	33	4,3	15	2,0	3	0,4	3	0,4
Rásonysápberencs	713	610	85,5	46	6,4	38	5,3	5	0,7	4	0,5	10	1,4
Selyeb	904	693	76,6	173	19,1	20	2,2	16	1,7	-	-	2	0,2
Shakácsi	353	301	85,3	23	6,5	16	4,5	10	2,8	-	-	3	0,8
Szalaszend	910	776	85,2	48	5,2	51	5,6	27	3,0	1	0,1	7	0,7
Szalonna	866	637	73,5	143	16,5	47	5,4	16	1,8	2	0,2	21	2,4
Szászfá	605	481	79,5	72	11,9	33	5,4	11	1,8	1	0,1	7	1,1
Szemere	887	731	82,4	56	6,3	22	2,5	71	8,0	4	0,4	3	0,3
Szendró	3 314	1 808	54,5	706	21,3	388	11,7	141	4,2	215	6,5	56	1,7
Szendrőlád	949	712	75,0	149	15,7	43	4,5	16	1,7	5	0,5	24	2,5
Szikszó	5 570	2 276	40,9	1 309	23,5	918	16,5	532	9,5	286	5,1	249	4,4
Tomor	593	452	76,2	66	11,1	41	6,9	24	4,0	3	0,5	7	1,2
Tornabarakony	272	244	89,4	17	6,2	5	1,8	7	2,5	-	-	-	-
Tornaszentandrás	511	300	58,7	180	35,2	18	3,5	12	2,3	-	-	1	0,2
Tornaszentjakab	706	676	95,7	15	2,1	11	1,5	4	0,5	-	-	-	-
Viszló	416	385	92,5	7	1,7	14	3,3	9	2,1	1	0,2	-	-

A népesség vallás szerinti megoszlására az egyházi források, illetve a 19–20. századi statisztikák alapján következtethetünk. A 18. század végén a cserehátú népességnek kb. 2/3-a a római katolikus, valamint a református felekezetekhez tartozott. A római katolikus hívők aránya valamivel magasabb lehetett. A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészsegeinek 1792. évi katalógusából tudjuk, hogy összesen 6 804 görög katolikus hívő élt a vizsgált területen (Felsővadász 476 fő, Selyeb 443 fő, Abaújszolnok 430 fő, Kány 401 fő, Gadna 367 fő, Homrogd 300 fő, Kék 293 fő, Büttös 285 fő, Alsógagy 232 fő stb.), az 1787-es népesség több mint 16%-a (BENDÁSZ & KOI, 1994). A többi felekezet (evangélikus, zsidó, óhitű stb.) csak kisebb közösségeket tudhatott hívei között. A római katolikusok aránya magas volt

23. ábra. A cserehátú népesség vallás szerinti megoszlása FÉNYES ELEK szerint (1851).

Forrón, Keresztétén, Pusztaradványon, Ináncson, Krasznokvajdán, Tornaszentandrásán és Bódvarákón. Református településnek számított Damak, Becskéháza, Lak, Balajt, Gagybátor, Hegyveg és Aszaló, míg a görög katolikusok a már korábban említett településeken alkották a hívők többségét. A 19. század fordulóján az ország lakóinak mintegy 60%-a katolikus, 9%-a evangélikus, 15%-a református, 13,5%-a görögkeleti (ortodox), 1,7%-a zsidó (HUNYADI, 1998). Ugyanebben az időszakban a Borsod vármegyéhez tartozó cserehátai településeken a római katolikusok aránya 28,3%, a görög katolikusoké 23,9%, a reformátusoké 44,4%. A népesség 3,3%-a izraelita volt.

Az 1840-es évek vallási megoszlásáról FÉNYES ELEK adatai alapján alkothatunk vázlatos képet. E szerint a magas természetes szaporodást produkáló katolikus népesség a 18. századi viszonyokhoz képest már abszolút többségbe került a protestánsokkal szemben. Ez talán a legfontosabb tanulsága a Fényes-féle statisztikának. Forró pl. mint teljesen katolikus település került említésre, de hasonló a helyzet Keresztétén, Pusztaradványon, Bódvarákón stb.. Viszonylag egy tömböt alkottak a református többségű települések a Szikszó–Ládbesenyő közötti térségben, a görög katolikusok pedig a Galvács–Alsógagy–Homrogd–Viszló határolta térségen belül. Fancsalban az evangélikusok voltak többségben.

FÉNYES ELEK adatai szerint a Cserehátan 2733 zsidó élt, átlagosan 36,4 fő településenként, de igen nagy szórással. Szikszón majdnem annyian voltak (698 fő), mint a jóval nagyobb és fontosabb településnek számító Kassán (729 fő). Szendrő (201 fő), Edelény (152 fő) ugyancsak jelentősebb zsidó népességgel rendelkezett. A zsidók bevándorlása 1790 után élénkült meg főleg Galícia felől. A kezdetben elsősorban kereskedelemmel foglalkozó zsidók főleg nagyobb településeken és a fő közlekedési utak mentén fekvő, gyakran vegyes lakosságú (ruszin, tót, magyar) falvakban telepedtek le, nem kis konkurenciát jelentve a már régebb óta ott lakó, többé-kevésbé elmagyarosodott balkáni (ún. görög) kereskedőknek (pl. Szalaszenden, Baktán már 1787-ben 10% volt az arányuk). A cserehátai falvak társadalmi-gazdasági és szellemi életének hamar aktív részeseivé váltak (a szőlő- és borgazdaságban, a fuvarozásban, a kereskedelemben, később a pénz- és hiteltevékenységben stb. egyaránt részt vettek). Számuk az egymást követő bevándorlási hullámok révén, illetve a magas természetes szaporodás következtében még évtizedeken keresztül növekedett.

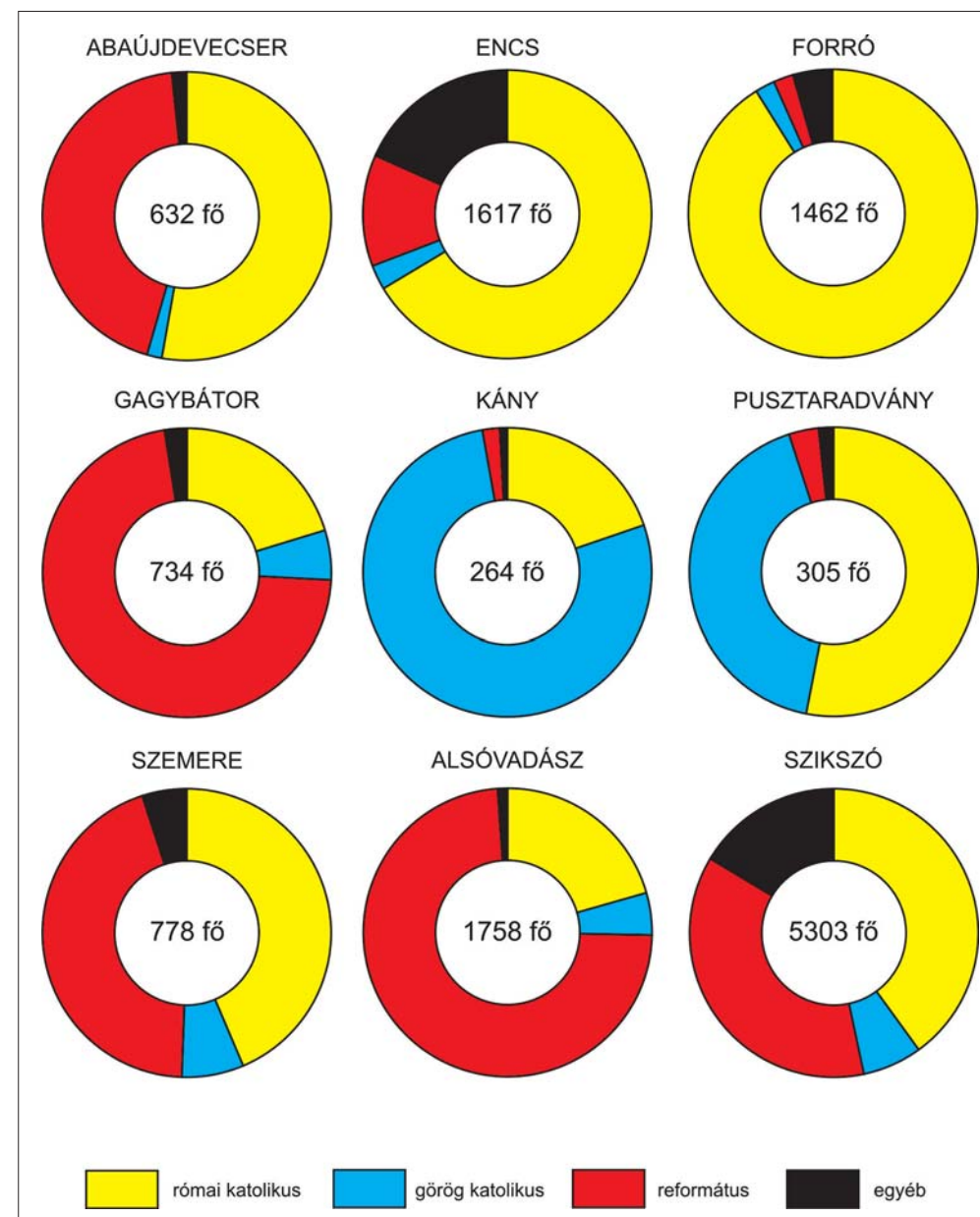
Kisebb mértékben ugyan, de a 18. század végétől a cigányok Cserehátra történő bevándorlása is megindult (23. ábra).

A 19–20. század fordulójára tovább nőtt a római katolikusok száma és aránya (41,4%), viszont valamelyest csökkent a görög katolikusoké. Ez utóbbi felekezetet viszonylag magas halálozási ráta jellemezte. Helyzetük kedvezőtlenebb volt gazdasági téren, műveltségi szintjük sem érte el a többi felekezetét, s a népbetegségek is jobban sújtották őket. A természetes szaporodás náluk elég magas volt, amit az is elősegített, hogy papjuk maga is nősülhetett, házasságát általában gazdag gyermekáldás kísérte, így is példát mutatva a gyülekezet tagjainak.

Római és görög katolikus vegyes házasság esetén az utód vallási hovatartozásánál a római katolikus vallás elsőbbséget élvezett, ami a görög katolikusok számát kedvezőtlenül befolyásolta.

A korábban nagyjából egy tömbben megtelepedő görög katolikus népesség az 1930-as évekre mintegy szétrajzott a Cserehátan, s olyan településeken is megjelentek, ahol korábban nem éltek számottevően (pl. Bódvarákó, Hidvérgárdó, Tomor, Hangács, Nyomár, Csobád, Forró, Hernádpetri, Szemere, Büttös, Keresztéte, Pamlény, Gagyvendégi, Gagybátor). Mindez nagyrészt a református népesség arányának a csökkenését eredményezte (24. ábra).

Végül néhány gondolat erejéig érdemes foglalkozni a cserehátai népesség 19. század végi, 20. század eleji osztálytagozódásával is. Ezt a problémát az 1970-es években FARAGÓ TAMÁS Borsod község példáján keresztül már tanulmányozta. Mivel e település sok tekintetben ma-

24. ábra. Néhány cserehátai település népességének vallás szerinti megoszlása az 1930-as években.

gán hordozza azokat a vonásokat, melyek a cserehátai népességet a múltban jellemezték, úgy gondolom, hogy általánosságban is érvényesek a FARAGÓ TAMÁS által megfogalmazottak. Mindamelllett az is eléggé kézenfekvő, hogy az egyes települések esetében a differenciáltság az osztálytagozódás tekintetében is érvényesült.

A cserehátai települések felső rétegét a nagy- és középbirtokosok, illetve a birtokok intézői, a középosztályt a közszolgálatot viselők (pl. papok, jegyzők, tanítók), esetleg valamilyen szabadfoglalkozást folytatók alkották. Az önálló kisiparosok és kereskedők voltak az igen

csekély számú kispolgárság képviselői, a 10-100 katasztrális hold földbirtokkal rendelkezők pedig a középparasztság viszonylag magas számarányú csoportjához tartoztak. Igen nagy arányt képviseltek az 1-10 kat. hold birtokot magukénak tudó kisparasztok, mint ahogyan nagy számban éltek a csereháti falvakban mezőgazdasági cselédek, mezőgazdasági munkások is. Viszonylag kevesen voltak a főképp kisiparosok által foglalkoztatott segédek, munkások és tanoncok (FARAGÓ, 1973a).

4. A Cserehát településföldrajza

A Cserehát vidékén megtelepedő ember szállásterületének kiválasztása során elsősorban az ökológiai tényezőket tartotta elsődleges szempontnak. A kedvező domborzati viszonyok mellett a legfontosabb telepítő tényező a víz volt, így érthető, hogy a falvak szinte kivétel nélkül patak (folyó) mellett, vagy attól nem messze formálódtak az idő folyamán (25. ábra).

A települések több mint 50%-át három völgy vízfolyásai mentén találjuk (Vadász-patak, Rakaca-patak és a Vasonca), de szinte minden víznyerésre alkalmas hely mentén megtelepült az ember. A csereháti patakok a múltban sokkal inkább befolyásolták a környezetükben élők mindennapjait, mint mai, többé-kevésbé szabályozott formájukban. Erről a korabeli forrásokban elég sokat olvashatunk, főleg annak kapcsán, ha a vizek valamilyen kárt okoztak. A 18. század végén készült katonai leírások többek között pl. a patakok, folyók (rétek, mo-

25. ábra. A csereháti települések a terepadottságokhoz alkalmazkodva elsősorban a vízfolyások völgytalpán, illetve a völgyoldalak alacsonyabban fekvő részein jöttek létre (a piros körök településeket jelölnek).

csarak, lápok) katonai szempontú ismertetését is megadták, amiből arra legalábbis következtetni lehet, hogy a települések közvetlen környékén milyenek voltak a felszíni vízviszonyok. Az írások a csereháti vízfolyások nagyobb hányadáról mint mocsaras, az átkelést megnehezítő tényezőkről tettek említést (pl. Tomor esetében a Vadász-patakról az alábbiakat olvashatjuk: „A patak a falu mellett mocsaras, a Szanda irányában lévő völgyben három öl széles, a partja három-négy láb magas, ami az átkelést akadályozza. Ez a patak gyakran megduzzad, és elönti az utakat.”). A Homrogdot érintő patakról azt jegyezték fel, hogy: „A patak nyolc-tíz lépés széles, a medre mocsaras, és sohasem szárad ki... A patak áradásakor víz alá kerül az összes mező, s meglehetősen hosszú időre járhatatlanná válnak.” (CSORBA, 1993).

Nyilván voltak jelentéktelenebb vízfolyások is, amelyek legfeljebb csak nagyobb zivatark idején jelenthettek veszélyt. Szárazabb időszakokban az egyébként állandó vízfolyások megcsappant vízkészlete is okozhatott komoly problémát a népesség és az állatállomány ivóvízzel történő ellátásában. Egészséges ivóvízben nemigen bővelkedett a Cserehát; a viszonylag kevés állandó vízü forrás csak korlátozott mértékben volt képes ellátni az igényeket. Néhány forrás azonban távolabbi településeken is ismert volt, mint pl. a Szendrőn és a Szalonnán található. MAGDA PÁL 1819-ben kiadott könyvében (*Magyar Országának és a határ őrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása*) megemlíti: „Szaloni és a Szendrei lágy meleg ferdők ugyan azon orvos meszes földet talált, közönséges sót és bányás alkali; az utolsóban kénköves spiritust is.” (A mai olvasó számára kissé bonyolultnak tűnő megfogalmazásában a források oldott ásványi anyagaina gondolt a szerző.) Szendrőn ma is megvan a melegvízes (23-25 °C) forrás, amelynek vize gazdag balneológiai szempontból fontos ásványi sókban.

FÉNYES ELEK (1847) Tornaszentandrás ásványvizéről tett említést egyik munkájában, Hangácsról pedig az alábbiakat írta: „A völgyekbe patakok csergedeznek; nagyobb folyóvíz itt nincs, hanem benn a helységben Farkas Antal ur birtokában van egy kút, a melyben levő keserű víz valóságos orvosi víz, és szorulás esetében nagyon használható; birtokosa mellé kisszerű fürdőt építtetett, s már több köszvényesek hasznosnak találták.”.

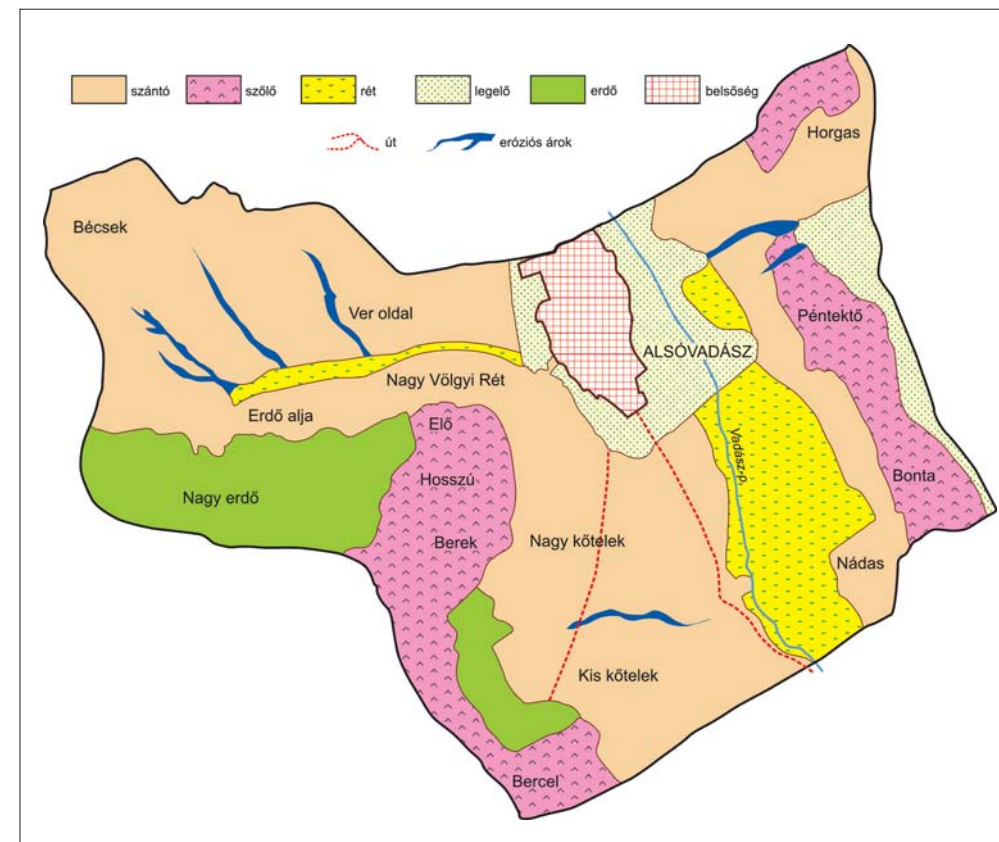
A völgyek és völgymedencék fekvése, kiterjedése, klimatikus, vízrajzi, talajtani adottságai, természetes növénytakaróval való fedettsége, annak jellege stb. alapvetően befolyásolta a települések térbeli kiterjedését, továbbfejlődését és a racionálisan művelhető földek nagyságát. Mindezen lehetőségek (helyi energiák) – bővebben lásd a 2. fejezetben – a Cserehát nagyobbik felén csak a törpe- és az aprófalvas településszerkezet kialakulását tették lehetővé. Kedvezőbb földrajzi potenciállal és helyzeti energiával elsősorban a Hernád völgye felé eső, annak teraszain, magasabban fekvő domblábain létrejött települések rendelkeztek. Nem véletlen, hogy az ottani falvak közül pl. Szikszó, Aszaló, Forró idővel mezővárosi rangra emelkedett. A természeti adottságok mellett kedvező hatása volt e települések fejlődése szempontjából annak is, hogy a különböző nagytájakat összekötő via magna (=nagy út) egyik ága – Kassa felé – a Hernád jobb partján vitt tova. A 18. században szerveződő postautak közül ez volt az egyik legfontosabb. Az út mentén Szikszón, Forróon, később Hernádvécsén postaállomások is működtek. A Sajó, valamint a Bódva völgyében, ha nem is nagyon forgalmas, de viszonylag kiépített útvonalon haladhatott a korabeli utazó. E fontos útvonalaknak nem lebecsülendő településfejlesztő hatásuk lehetett. A Cserehát belső területein viszont egyetlen forgalmasabb út sem vezetett keresztül, így az ottani falvak hátrányos forgalmi helyzetük következtében nem élvezhették a közlekedés településformáló hatásainak előnyeit sem.

A csereháti településrendszert kétszintű hierarchia jellemezte, melynek egyik szintjét a jobbágyfalvak, a másikat a mezővárosok alkották. Nem alakult ki egyetlen nagyobb város sem e dombvidéken, amely az ipar, kereskedelem, közlekedés, művelődés, valamint közigazgatás

tekintetében centrumszerepet tölthetett volna be. A mezővárosok közül csak Szikszó emelhető ki, amely kedvező helyi és helyzeti energiái révén korábban tájszervező központi funkciót látott el, piacközponti vonzásterületére kiterjedő regionális forgalommal. A 18. század végére azonban – Miskolc árnyékában – jelentősége e tekintetben már nem volt számottevő (FRISNYÁK, 1994).

Kassa szabad királyi város viszonylag messze feküdt a Csereháttól, hatása a vidék településrendszerének fejlődésére csak közvetett volt. Az egyre nagyobb gazdasági súllyal rendelkező Miskolc viszont nemcsak a Cserehát Borsod vármegyéhez tartozó falvait vonzotta, hanem az Abaúj-Torna vármegyéhez tartozókat is. Ahogyan Kassa vesztített kereskedelmi súlyából, úgy növekedett Miskolc szerepe. A 18. század végétől kezdődően Miskolc gazdasági téren nagyobb mértékben hatott a csereháti települések túlnyomó többségére, mint Kassa. A Hernád völgyéhez közelebb eső csereháti falvak társadalmi-gazdasági viszonyait Tokaj-Hegyalja népesebb mezővárosai befolyásolták, indirekt módon, legalábbis a 19. század 80-as éveinek a végéig. Egyrészt vásáraik révén, másrészt a felkínált munkalehetőségeikkel. Ez utóbbi pénzkereseti lehetőséget biztosított az abban nem igen bővelkedő, de egyre nagyobb népességgel rendelkező csereháti települések lakóinak.

A 19. század második felében a csereháti települések fejlődését már a kapitalizálódó gazdaság irányította legnagyobb mértékben. A meginduló vasútépítés kétségtelenül kedvező településfejlesztő hatása nem múlt el nyomtalanul a Cserehátot sem, de az is tény,

26. ábra. Egy tipikus csereháti falu mezőgazdasági munkahelyegységei (kéziratos térkép alapján, egyszerűsítve).

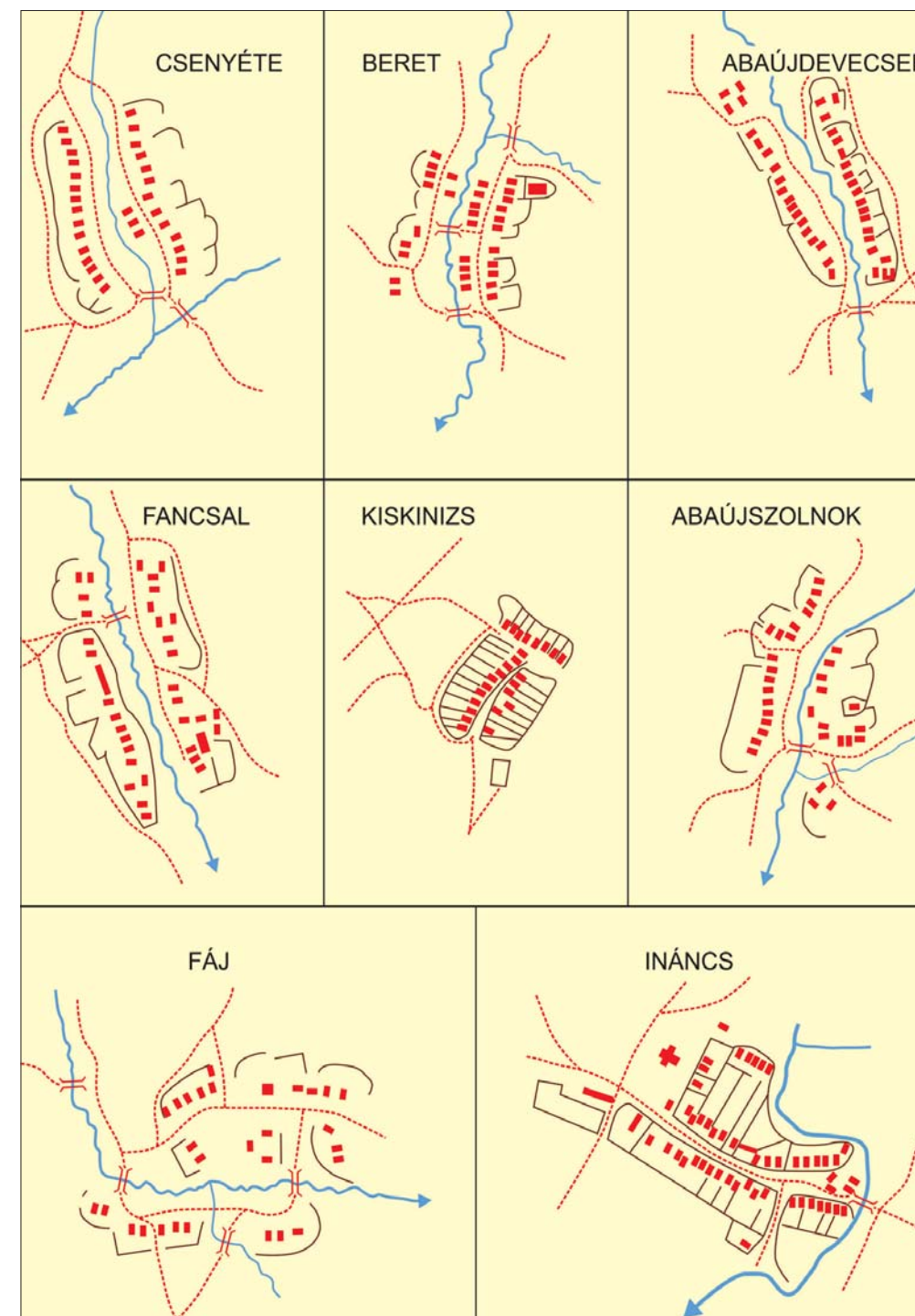
hogy ez leginkább a már eddig is a csereháti átlag fölé „fejlődött” Hernád menti településeket érintette kedvezően. A belső területek ebből vajmi keveset profitálhattak, s a közvetett hatások is csak nagyon lassan eredményeztek érdemleges változásokat. A gyáripar a Cserehát falvainak a fejlődését nem igazán segíthette, mivel ipar nem volt (ma sincs) e dombvidéken. A leginkább iparosított Edelény sem tudott ezen a kedvezőtlen helyzeten említést érdemlően változtatni még közvetlen környezetében sem, távolabbi kisugárzása pedig egyáltalán nem volt.

A települések fejlődésére minden bizonnyal negatívan hatott az 1870-es törvényhatósági és községi törvény is, amely megszüntette a mezővárosi kategóriát, s a korábbi mezővárosokat visszaminősítette községekké esélyt sem adva az esetleges urbanizálódási folyamatoknak. A vidék közigazgatási szempontból homogenizálódott, a 19. század végén a Cserehát a legalacsonyabb hierarchiaszint lett a domináns.

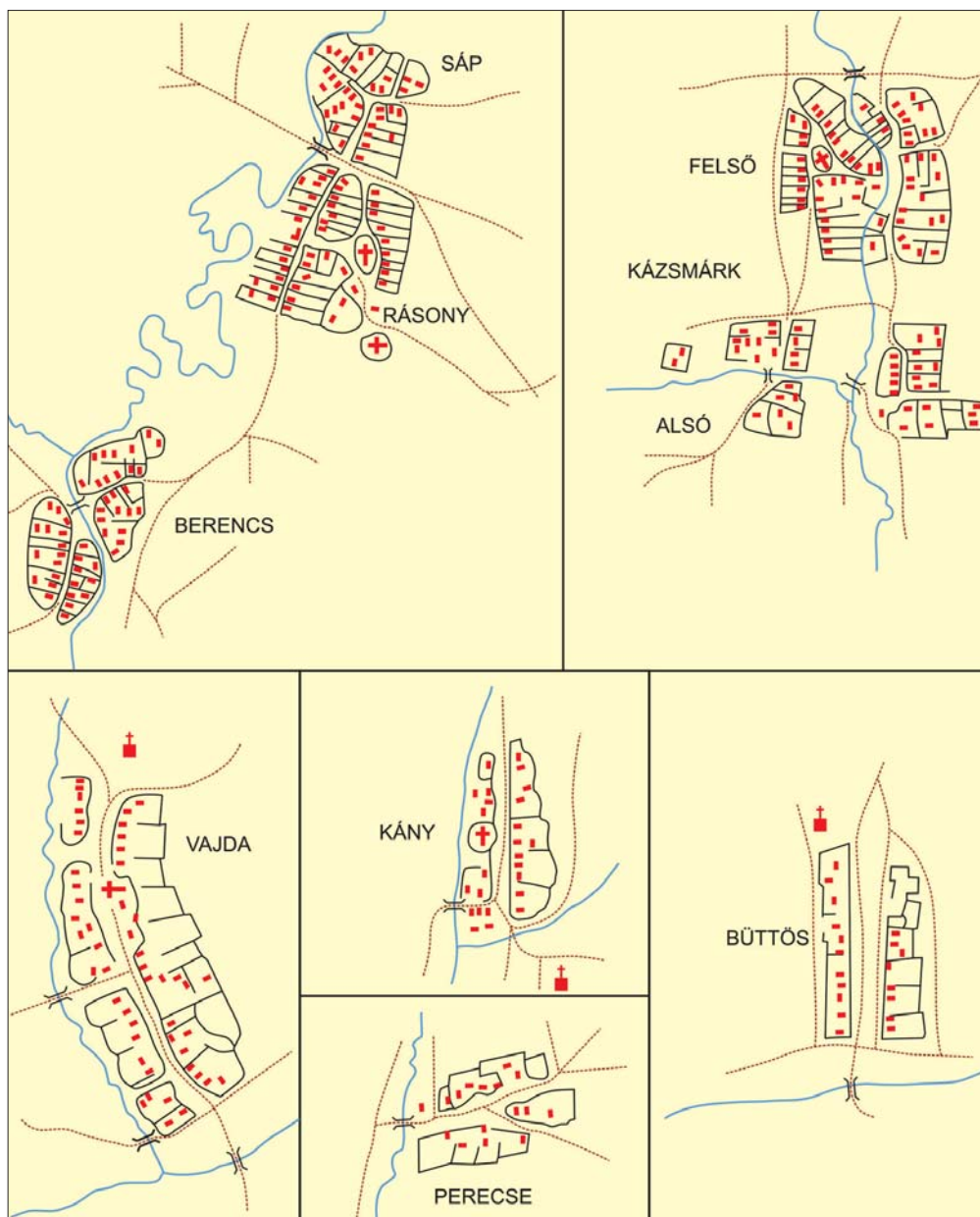
A csereháti szubregió településrendszerének kialakulását és fejlődését leginkább az adott ökológiai és a mindenkori ökonómiai viszonyok között folytatott gazdálkodás, valamint annak fejlettségi szintje határozta meg. Ezt elsősorban az autarchiára berendezkedett alacsony színvonalú, tradicionális mezőgazdálkodás testesítette meg. A kedvezőtlen földbirtokmegosztás, a tágabb térség szűk munkaerőpiaca miatti munkaerő-felesleg, az immobil agrártársadalom, a tőkehiány stb. a csereháti települések túlnyomó többségében alig tette lehetővé a termelés modernizálását, a tőkés árutermelés kialakulását, s mindez a települések fejlődését is hátrányosan érintette.

Az egyes falvak népességének társadalmi, vagyoni rétegződése, nemzetiségi összetétele, vallási hovatartozása nem csekély mértékben tükröződött a települési viszonyokban is, és szerves részét képezte a település fejlődését meghatározó tényezőknek. Ehhez járult még a demográfiai struktúra eltorzulása is, ami egyre inkább meghatározó tendenciává vált a csereháti népesség körében.

A kedvezőtlen hatások ellenére a 19. század második felében a Cserehát is megindult az intézményhálózat kiépítése, ami meglehetősen differenciáltan valósult meg. A belső, hátrányos forgalmi helyzetben lévő településeken talán csak az iskolák építése volt többé-kevésbé általános, a minimálisan szükséges intézményhálózat egyéb elemei csak itt-ott jelentek meg. A Hernád mentén fekvő nagyobb településeken az intézményhálózat kiépítése teljesebb és gyorsabb ütemű volt, s nagyjából ugyanez mondható el a Sajó- és a Bódva-völgy olyan településeiről, mint Edelény vagy Szendrő. A legjobban ellátott Szikszónak pl. a 19. század közepén már református gimnáziuma volt, sajnos ez később megszűnt. A századfordulón római katolikus és református, valamint izraelita felekezeti népiskolát működtetett, és óvodája is volt már. Minden szempontból Szikszó haladt leggyorsabban a városiasodás meglehetősen göröngyös útján a mozdulatlanságba dermedt belső falvakat messze hagyva. Mindössze Edelény próbált lépést tartani vele, de Szikszó kedvezőbb helyzeti energiája és társadalmának nagyobb innovatív hajlama az idők folyamán kialakult fejlettségbeli különbséget még hosszú ideig meg tudta őrizni. Szikszónak az 1895-ös években vasút-, posta- és táviróállomása volt, és szolgabírói székhelyként is funkcionált, valamint helyt adott a királyi járásbírósnak is. Kórházat építtetett, takarékpénztára és egyéb hitelintézetei számottevő forgalmat bonyolítottak le. A település ingóságaira tűzoltó egyesület vigyázott, amire nagy szükség is volt, mert pl. 1852-ben egy tűzvész elpusztította a település 472 épületét és két templomát. 1920 után – mint kényszerű közigazgatási központ – tovább fejlődött (utcarendezés, közvilágítás kiépítése stb.). Ez a közlekedési folyosó mentén fekvő, korábban említést érdemlő mezővárosi kisiparral rendelkező, gazdasági nagytájak kontaktzónájában fekvő vásáros hely volt az egyetlen település a Cserehátban, amely a kívánatos mértékű és ütemű urbanizálódás apró jeleit már magán hordozta.

27. ábra. Szalagtelkes települések alaprajzi vázlatai a 18. század végéről (az I. katonai felmérés szelvényei alapján).

28. ábra. A Cserehát déli részének települései (Rásonysápberencs és Kázsmárk) lényegesen nagyobb és bonyolultabb szerkezetű, és a viszonylag fiatalabb északi irtványtelepülések (Krasznokvajda, Kány, Percese, Büttös) egyszerűbb alaprajzai az 1780-as évekből (az I. katonai felmérés szelvényei alapján).

A cserehádi települések elsősorban földműveléssel foglalkozó, a természeti adottságokhoz nagymértékben alkalmazkodó, egytelkű településrendszerűek voltak. A belsősegen álltak az egymással érintkező vagy nagyon közeli belső telkek, a külsőség (a tulajdonképeni faluhatár) alkotta a település lakóinak munkahelyegységeit (szántó, rét, legelő, szőlő, erdő – 26. ábra).

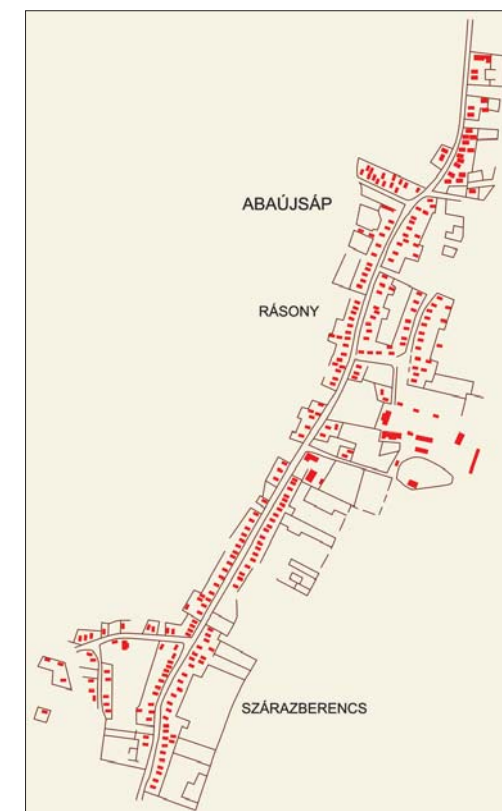
A 18. századi térképi források lehetővé teszik a települések térszerkezetének rekonstrukcióját. Az I. katonai felmérés (1782–85) térképszelvényein pl. a falvak belsősegeit viszonylag részletesen mutatják be, így az alaprajzokat vizsgálva megállapítható, hogy a cserehádi települések zömmel a szabályos alaprajzú szalagtelkes falvak különböző altípusaiba sorolhatók be (27–28. ábra).

A belsősegek általában vízfolyás mentén – attól kissé távolabb – jöttek létre, vagy a patak mindkét oldalán, vagy csak a kedvezőbb adottságú partján. A hosszabb, szalag alakú telkek rendszerint merőlegesek voltak a vízfolyásra, végük gyakran a völgyoldalak magasabb térszíneire húzódtak fel. Ha a patak mindkét partján álltak házak, akkor általában a két ház között nagyobb – akár 100 méteres – legelőnek, rétnak, káposztás- és zöldségeskertnek használt területet hagytak szabadon (ez volt a jellemző pl. Ládbesenyő, Pusztaradvány, Hegymeg stb. esetében). Gyakran a falu közepén legeltették az állatokat, mint ahogyan Abodon is tették (SZUHAY, 1982).

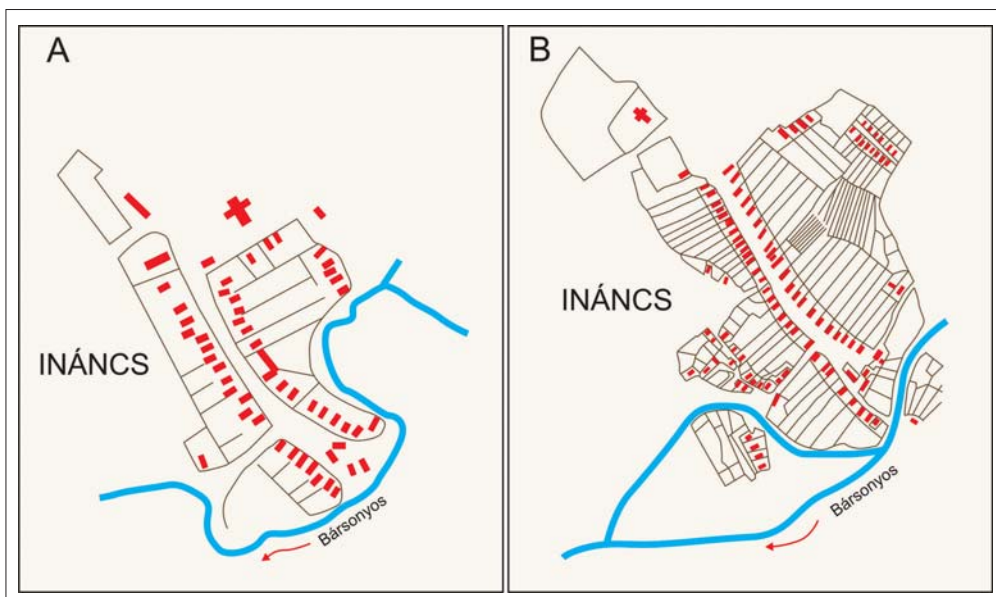
Több település főutcája orsó alakban kiszélesedett, ilyen volt pl. a többutcás szalagtelkes Hidvérgárdó vagy a zsákutcás szalagtelkes Becskeháza. A Cserehátban a települések 24,3%-a zsákutcás volt, elsősorban a Rakacai-völgy-medencétől északra és délre eső vidékeken (pl. Kány, Percese, Pamlény, Debréte, Tornabarakony, Martonyi, Litka, Csenyéte, Gagybátor stb.). Szalagtelkes útifaluként ismerjük többek között Rásonysápberencs, Léh, Tomor, Felsőgagy településeket (29. ábra).

Debréte, Meszes és Irota az erdőtelkes falvak között említhető, Szikszó pedig a többutcás szalagtelkes települések tipikus képviselője. GYÖRFFY ISTVÁN 1943-ban megjelent „Magyar falu magyar ház” című munkájában a 18. században Borsod vármegyéhez tartozó cserehádi településeket szalagtelkesként határozta meg. Így pl. Debréte, Viszló, Rakaca, Rakacaszend, Martonyi, Szalonna, Galvács, Szakácsi, Szendrőlád, Balajt, Borsod, Edelény, Finke, Hegymeg, Nyomár szalagtelkes belsőseggel, csűrrendszerrel rendelkező típusba került besorolásra, melyeknél különfekvő szérűskertesség nincs. Az ugyancsak szalagtelkes belsőseggel és csűrrendszerrel jellemezhető Szendrőt és Ládbesenyőt azonban – a cikkben pontosan meg nem nevezett – egyéni típusú településként tipizálta (30–34. ábra).

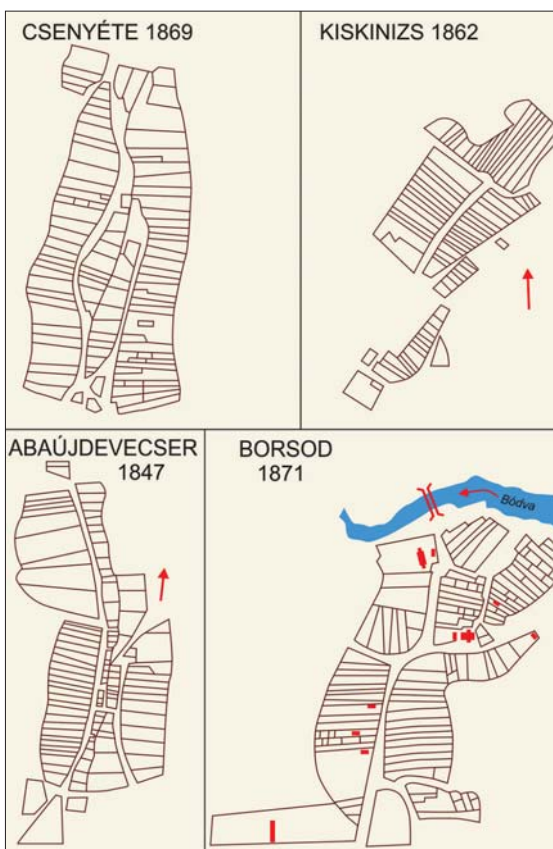
A Cserehát területe átmeneti övezetnek számít az alföldi és a hegyvidéki település- és háztípus között. Ebből következhet az, hogy a szalagtelkes (csűrös) falvak elsősorban a dombvidék belsejében voltak a jellemzőek, míg a peremi völgyek talpán lévő települések itt-ott már a halmazos szerkezet egyes elemeit is magukon viselték.

29. ábra. Egy tipikus szalagtelkes útifalu (Rásonysápberencs) alaprajza az 1940-es évekből (katonai térkép alapján).

30. ábra. Egy Bársonyos menti település (Ináncs) alaprajza a 18. század végén (A), és a 19. század közepén (B – kéziratos térképek alapján, egyszerűsítve).

31. ábra. Szalagtelkes falvak alaprajzi vázlatai a 19. századból (kéziratos térképek alapján).

A 19. század második feléből a cserehádi házak típusairól és egyéb műszaki jellemzőiről szerzett ismereteink már viszonylag korrektnek tekinthetők, bár eddig csak kevesen foglalkoztak a vidék komplexebb feltárásával. VAJKAI-WAGENHUBER AURÉL (1937), BALASSA M. IVÁN (1994) írásai érdekes részletekkel gazdagították a cserehádi, népi építészetéről eddig összeállított információbázist, s meglepően sokat meríthetünk LAKI LUKÁCS LÁSZLÓ (1998) dolgozatából is.

A 18. századi építészeti emlékek száma mindössze kettő, melyeket Finkén (1785) és Garadnán (1792) írtak le. A vizsgált lakóházak szoba–pitvar–kamra–istálló (szín) alaprajzúak. A hármas osztatú lakórész általában jellemző volt a Cserehátón. A 19. századból feltárt építészeti emlékek egyértelműen ezt támasztják alá. Aszaló, Csobád, Garadna, Meszes múlt századi építésű házai a szoba–pitvar–szoba, illet-

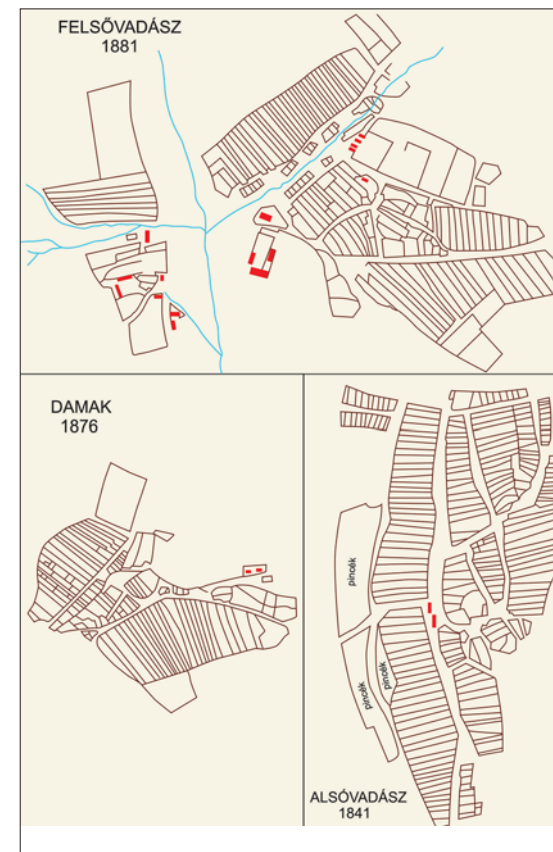
ve a szoba–pitvar–szoba–kamra–(istálló–szín) alaprajzokat mutatták. A Hernád-völgy nyugati pereméről (is) írta VAJKAI-WAGENHUBER AURÉL: „A házak beosztása jelenleg az általános szoba–pitvar–kamra–istálló beosztás, ettől eltérő, vagy régebbi alakot sem találtam.”

A Bódva völgyében nyeregvetős, vakolt oromzatú, a dombvidék belsejében kontyolt tetejű, füstlyukas oromzattal ellátott házakat építettek. Bódvarákón elő- és oldaltornácós házak voltak a jellegadóak, a Bódva mentén ritkán és csak szórányosan az oromtornácók is feltűntek (pl. Damakon). Az 1870-es évek végéig tornác nélkül építkező borsodi Cserehát építészeti sajátos keverékterületnek számított, később már egyre gyakrabban építettek a házak elé díszes tornácokat, egybefüggő oszlopdíszes folyosókat (pl. Tomor, Rakaca, Martonyi). Általában ezen a területen is megfigyelhető az, hogy a paraszti építkezés külső megjelenésében a 19. század közepéig nem igen érvényesültek magasabb esztétikai igények. Később – mint ahogyan a fenti példában is láttuk – az épületek külső falán és belső terében reprezentációs igényű szerkezeti és díszítő megoldásokat is alkalmazni kezdtek. A díszítő motívumok elsősorban a házak utcai és udvari homlokzatán, a kapubejáratokon jelentek meg.

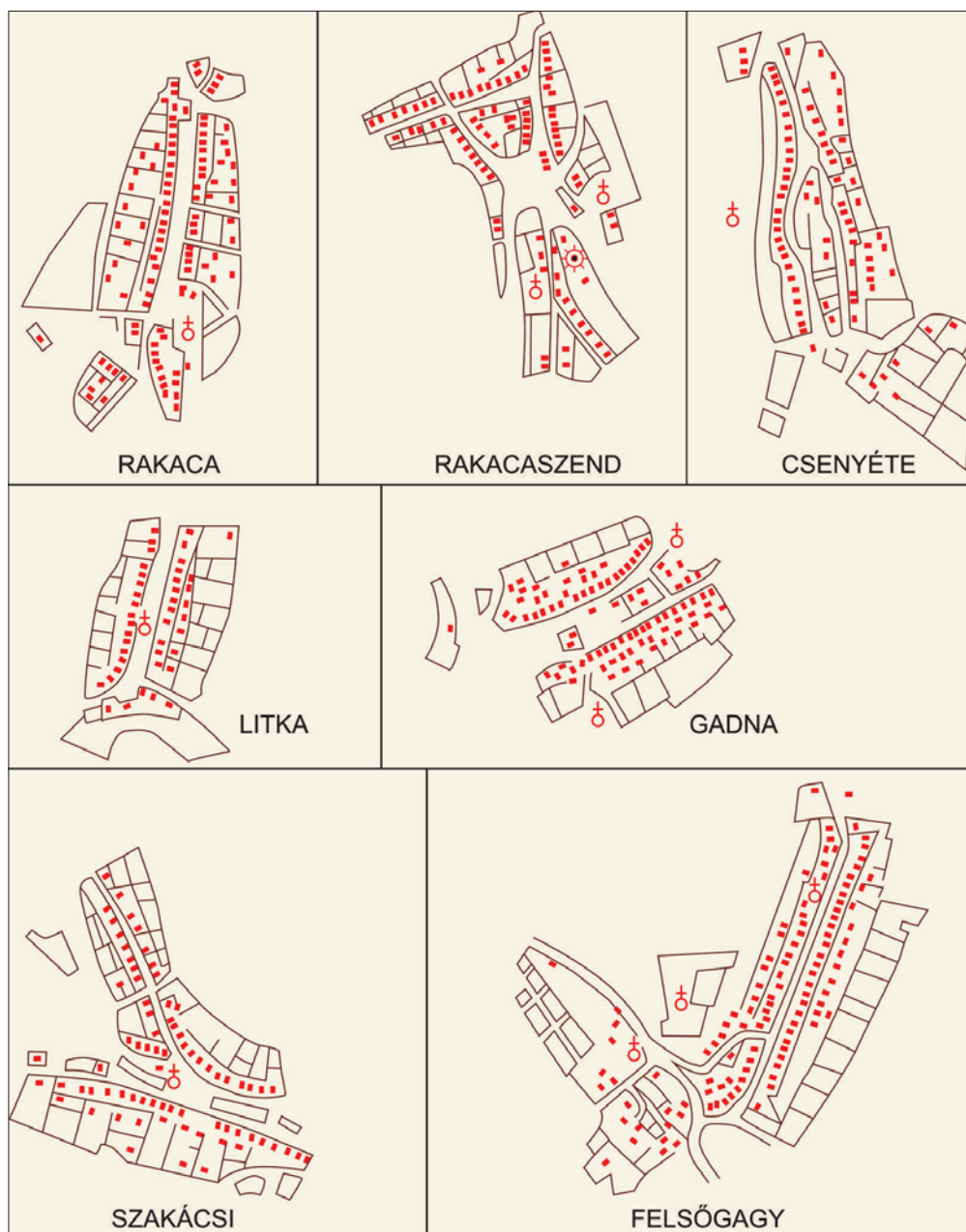
A Bódva-völgy népi lakóházai méreteikkel, díszítettségükkel impozánsabbak, igényesebben megoldottabbak voltak, mint a Cserehát többi részén lévő épületek. A minőségbeli különbség több okra is visszavezethető, így a társadalmi-gazdasági okok mellett a konzervatívabb hagyományőrző szemléletre is.

A paraszti gazdaságokban oly fontos szerepet játszó csűrök a telkek legigényesebben szerkesztett építményei voltak. Az egyéb gazdasági épületek (ólak, szekérszín, füstölő, aszaló, pince stb.) mind külső megjelenésében, mind a telken belüli elhelyezésben igen nagy változatosságot mutatott. Egyes településeken, mint pl. Tornaszentandrásón a telken emeletes gabonakamrák is álltak (BALASSA, 1994; LAKI LUKÁCS, 1998).

A szőlőtermelő falvak lakói sok helyen építettek pincéket a telkekre, de külön pincenegyedek is voltak részben a belsőségekhez kapcsolva, részben a belsőségtől távolabb, a szőlőhegyeken. Egyes pincék több évszázados múltra tekinthettek vissza jelezve a cserehádi szőlő- és borgazdaság kontinuitását. Hangács, Edelény, Borsod, Szendrő, Szikszó, Aszaló pincéi között sok ilyen régít találhatunk (pl. a Rákóczi pince Hangácson). A legegységesebb pincenegyed Balajton maradt meg, de említésre méltóak Alsóvadász, Hangács, Aszaló, Fancsal pincéi is.

32. ábra. Az átlagos cserehádi falvakétól eltérő, bonyolultabb szerkezetű település-alaprajzok a 19. századból (kéziratos térképek alapján).

33. ábra. Az északi terület kisebb településeinek alaprajzi vázlatai a 19. század második feléből (katonai térkép alapján).

A 18. század utolsó évtizedeiben végzett térképezési munkálatokat un. *Landesbeschreibung* (=országleírás) egészítette ki. A térképek készítői alaprajzhelyesen ábrázolták a várakat, kastélyokat, templomokat és más, kőből falazott épületeket, melyeknek stratégiai jelentőséget tulajdonítottak. Ezekről, ha csak tömören is, de említést tettek az országleírásban. Ebből tudjuk, hogy a cserhát falvak, oppidumok túlnyomó többségében a templomon (vagy templomokon), né-

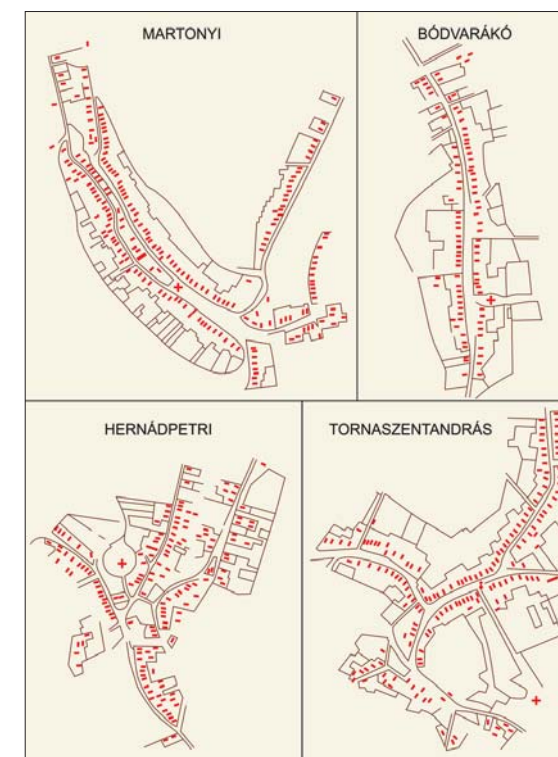
hány nemesi udvarházon, kastélyon kívül jelentősebb épület nem igen akadt. Forrón pl. MÁRIA TERÉZIA engedélyével a 18. században téglából és kőből vendégfogadót építettek, amely már emeletes volt, de ezen, valamint a templomon és néhány házon kívül más, kőből emelt épület nem volt a településen. FÉNYES ELEK 1851-ben a következőt írta Balajtról: „A reformátusok temploma csinos épület egy hegy oldalában a falu felett, - bent a helységben Ragályi Ábrahám régi modorban épült ősi lakhelye tűnik szembe a körülötte elszórva levő szalmás házak közül.”. Nagyon szemléletesek a Nyomárról írt sorai is: „Lakosai tisztán magyarok s szorgalmas földművelők, maga a helység nem a legkellemesebb kinézésű, a mennyiben ez is ősszel és tavasszal járhatatlan sárral van borítva.”. Hangácsról sem festett sokkal kedvezőbb képet: „...nyárban, a mennyiben erdő környékezi, ezen helység kellemes, az év többi részeiben azonban utcáit járhatatlan sár vagy hó fedi, s megesis, hogy a farkasok éjjeli tanjául az élelemhez juthatás tekintetéből ezen helység utcáit választják...”.

A települések utcái közvetlenek voltak, csapadékos, hóolvadási időszakban siralmas képet nyújthattak, s mindössze Szikszó, Szendrő és Edelény mutathatott ettől – a többi településhez viszonyítva – egy árnyalattal kedvezőbb képet.

A falvakban, mezővárosokban a házak hagyományos építőanyagból (vályog, kő, fa, nád, zsúp stb.), a korabeli technológiák alapján készültek. Az 1850 előtt épült Bársonyos menti lakóházak falanyaga talpas-vázás sövényfal, vert fal, vályogfal volt. Az 1850–75 között a Bódva völgyében készülő házak fala már kő, vályog, a Rakacai-völgymedencében ugyancsak kő és vályog, a Nyugati- és a Keleti-Cserhát talpas-vázás sövény, talpas vázas egyéb, a Bársonyos mentén vert fal, vályogfal volt (BALASSA, 1994).

Az építkezés során a helyben vagy a közelben fellelhető építőanyag volt alapvető szerepe. A Hernád völgyében és a Cserhát belső vidékén a föld (agyag) és a vályog lehetett a legelérhetőbb építőanyag. A fában gazdagabb részeken a fa, a tapasztott patics vagy a különböző fajta kőzetek jöhettek számításba.

KORPONAY JÁNOS 1866-ból származó „*Abaujvármegye monographiája I.*” című munkájában szemléletesen mutatja be a korabeli építési gyakorlatot: „A gazdasági építések s épületek ...a nagyobb uradalmakban többnyire kő, téglából rakták - cserep, sindely - ritkábban szalmával földve.../ Középbirtokosok gazdasági épületei kis részben kő és téglából - nagyobb mennyiségben vályog, vert s paticsos falakból – hasonló arányban cserep, sindely, túlnyomólag szalma földdel vannak építve... / Az apróbb vagy parasztagdák gazdasági épületei minden gond, számítás nélkül, többnyire a lakhelyekkel össze-

34. ábra. A stagnáló vagy csökkenő népességű települések már az 1940-es évekre elnyerték mai formájukat (katonai térképek alapján).

köttetésben vályog, vertfalak, paticsból építvék. Itt gazdasági csínosság, jó beosztás még inkább hiányzik...”.

Az 1870-es évek előtt épült házak hagyományos tetőfedő anyaga a zsúpszalma volt. A nádfedés a nádiban gazdagabb, mocsaras völgytalpakon volt gyakoribb, fából készült zsindelelyel a kúriákat, templomokat, módosabb parasztházakat fedték. A cserép a 19. század második felében kezdett elterjedni. Néhány házon bádogot és palát is alkalmaztak borításként (LAKI LUKÁCS, 1998).

Az építőanyag ellátásban fontos szerepet töltött be a 19. század második felében Irotán működő tégl- és cserépgyár, valamint a Szendrőládon található téglagyár. Rakacán, Rakacaszenden, Bódvarákón, Tornaszentandrason mészegetéssel és kőbányászattal is foglalkoztak, s az égetett meszet távolabbi vidékekre is elfuvarozták értékesíteni.

A vizsgált időszak utolsó évtizedeinek statisztikái már a házak építőanyagáról és a tetők fedésére szolgáló anyagokról is pontos tájékoztatást nyújtanak (8-9. táblázat).

8. táblázat. A lakóházak fontosabb műszaki adatai 1900-ban (%).

	Lakóházak							Lakóházak száma
	kőből, vagy tég-lából	kő- vagy téglalap-pal vályog, vagy sárból	vályog- vagy sárból	fából vagy más anyagból	cserép-, pala- vagy bádog-	zsindelely- vagy deszka-	nád- vagy zsúp-	
Abaújdevecser	2,1	-	97,9	-	5,3	14,9	79,8	94
Abaújlak	-	24,6	75,4	-	-	16,4	83,6	61
Abaújszolnok	4,3	5,7	90,0	-	2,9	5,7	91,4	70
Abod	8,4	88,7	0,7	2,1	20,4	10,6	69,0	142
Alsógagy	-	9,2	90,8	-	6,2	21,5	72,3	65
Alsóvadász	1,2	4,4	94,4	-	3,1	32,7	64,2	321
Aszaló	3,9	42,3	53,3	-	6,2	23,0	70,8	357
Baktakék	5,8	2,4	91,8	-	9,2	27,5	63,3	207
Balajt	13,6	21,2	65,2	-	12,7	4,2	83,1	118
Becskeháza	2,1	29,8	4,5	23,4	-	-	100,0	47
Beret	2,7	39,2	58,1	-	25,7	14,9	59,4	74
Bódvalenke	3,8	5,7	50,9	39,6	-	11,3	88,7	53
Bódvarákó	17,4	41,3	32,6	8,7	23,9	10,9	65,2	92
Büttös	1,5	6,1	92,3	-	1,5	21,5	76,5	65
Csenyéte	-	9,6	89,2	1,2	4,8	16,9	78,3	83
Csobád	7,6	55,1	37,3	-	24,6	21,2	54,2	118
Damak	-	-	100,0	-	1,3	3,8	94,9	79
Debréte	23,8	7,1	35,7	33,3	2,4	30,9	66,7	42
Detek	1,9	25,5	72,6	-	7,5	29,2	63,2	106
Edelény	15,0	48,7	36,1	0,2	24,5	15,5	59,9	534
Fancsal	6,3	6,3	84,8	2,5	5,1	7,6	87,3	79
Fáj	7,1	1,4	85,7	5,7	-	18,6	81,4	70
Felsőgagy	3,4	30,7	60,2	5,7	7,9	25,0	67,1	88
Felsővadász	10,1	14,3	74,4	1,2	10,7	15,5	73,8	168
Forró	3,9	19,8	76,3	-	18,0	12,7	69,3	283
Fulókércs	2,5	1,2	92,5	3,7	2,5	17,5	80,0	80

	Lakóházak							Lakóházak száma
	kőből, vagy tég-lából	kő- vagy téglalap-pal vályog, vagy sárból	vályog- vagy sárból	fából vagy más anyagból	cserép-, pala- vagy bádog-	zsindelely- vagy deszka-	nád- vagy zsúp-	
Gadna	-	70,3	29,7	-	5,4	10,8	83,8	74
Gagyapáti	-	3,7	96,3	-	-	14,8	85,2	27
Gagybátor	25,9	49,1	21,3	3,7	5,5	34,3	60,2	108
Gagyvendégi	-	27,4	72,5	-	-	41,2	58,8	51
Galvác	10,5	61,8	17,1	10,5	17,1	17,1	65,8	76
Garadna	5,5	10,2	83,3	0,9	19,4	10,2	70,4	108
Halmaj	11,0	7,0	82,0	-	15,0	18,0	67,0	100
Hangács	1,6	6,8	91,1	0,5	1,6	39,8	59,2	191
Hegymeg	-	6,0	94,0	-	1,5	11,9	86,6	67
Hernádpetri	7,3	-	92,7	-	2,4	14,5	82,9	82
Hernádvécse	6,8	1,5	91,7	-	13,6	9,8	76,5	132
Hidvérgárdó	26,8	48,8	21,9	2,4	1,6	31,7	66,7	123
Homrogd	6,3	7,0	84,6	2,1	4,2	46,8	48,9	143
Ináncs	4,5	71,1	24,4	-	25,6	7,1	67,3	156
Irota	9,5	67,6	22,9	-	16,2	5,4	78,4	74
Kány	-	5,9	85,3	8,1	-	11,8	88,2	34
Kázsmárk	9,8	14,3	75,9	-	6,2	34,8	58,9	112
Keresztéte	7,4	14,8	22,2	55,6	-	11,1	88,9	27
Kiskinizs	5,3	80,7	14,0	-	7,9	18,4	73,7	114
Krasznokvajda	1,5	17,9	43,3	37,3	-	31,3	68,7	67
Kupa	4,2	4,2	91,6	-	2,8	27,8	69,4	72
Lak	2,2	6,0	59,9	31,9	9,3	17,6	73,1	182
Ládbesenyő	20,2	40,5	39,1	-	13,1	20,2	66,7	84
Léh	8,5	6,4	85,1	-	6,4	14,9	78,7	47
Litka	4,6	7,0	58,1	30,2	-	18,6	81,4	43
Martonyi	3,9	81,2	10,2	4,7	3,1	10,2	86,7	128
Meszes	23,9	30,7	43,2	2,3	5,7	11,4	82,9	88
Méra	15,2	18,5	66,3	-	8,5	31,3	60,2	211
Monaj	9,1	-	90,9	-	-	40,0	60,0	55
Novajdrány	9,1	14,5	76,4	-	21,2	12,1	66,7	165
Nyésta	6,4	10,6	78,7	4,3	2,1	12,8	85,1	47
Nyomár	-	3,0	93,0	-	18,0	18,0	64,0	100
Pamlény	-	61,7	36,7	1,7	3,3	6,7	90,0	60
Perecse	13,7	27,4	58,7	-	1,9	15,7	82,4	51
Pusztaradvány	11,1	-	88,9	-	8,3	11,1	80,6	36
Rakaca	77,1	2,9	15,7	4,3	3,6	10,7	85,7	140
Rakacaszend	79,3	1,7	15,5	3,4	1,7	4,3	94,0	116
Rásonysápberencs	1,6	14,2	84,3	-	7,1	18,1	74,8	127
Selyeb	3,0	0,6	94,5	1,8	1,2	31,1	67,7	164
Shakácsi	4,7	15,3	80,0	-	4,7	14,1	81,2	85

	Lakóházak							Lakóházak száma
	kőből, vagy téglából	kő- vagy téglalappal vályog- vagy sárból	vályog- vagy sárból	fából vagy más anyagból	cserép-, pala- vagy bádóg-	zsindely- vagy deszka-	nád- vagy zsúp-	
Szalaszend	3,9	10,5	83,6	1,9	3,3	27,6	69,1	152
Szalonna	7,5	17,5	73,5	1,5	21,0	25,5	59,3	200
Szászfa	23,2	21,7	47,8	7,2	8,7	24,6	66,7	69
Szemere	2,1	3,2	91,5	3,2	2,1	4,3	93,6	94
Szendró	13,9	19,7	66,0	0,4	15,7	21,9	62,4	503
Szendrólád	38,5	22,3	62,2	-	15,5	22,3	62,2	148
Szikszó	3,1	21,6	75,1	0,1	6,0	52,8	41,1	829
Tomor	6,2	2,5	91,2	-	3,7	28,7	67,6	80
Tornabarakony	-	-	74,4	25,6	-	25,6	74,4	43
Tornaszentandrás	73,0	4,3	20,9	1,7	7,0	29,6	63,4	115
Tornaszentjakab	39,8	33,3	20,4	6,5	5,6	38,9	55,6	108
Viszló	16,7	77,1	6,2	-	4,2	14,6	81,2	48

A 19. század végén meglévő csereháti házak 10,7 %-a kőből vagy téglából felépült fallal rendelkezett. A Hernád felé eső települések mindegyikében voltak ilyen házak, arányuk azonban meglehetősen alacsony volt, egyedül Mérán haladta meg a csereháti átlagot. Az Edelény - Gyagybátor vonalától nyugatra eső vidék több településén is átlagon felüli aránnyal részesedtek a kőházak, némelyikben a korabeli országos átlagot (19,3%) is többszörösen meghaladva (pl. Rakacaszend 79,3%, Rakaca 77,1%, Tornaszentandrás 73%, Tornaszentjakab 39%, Hidvégdárdó 26,8%, Gyagybátor 25,9% stb.). A kőházak ilyen magas arányát a kedvező földtani viszonyok tették lehetővé, bár nem mindenütt éltek a lehetőséggel. A Rakacaszenddel szomszédos Tornabarakonyban és a Rakaca melletti Pamlényban pl. egyetlen ház sem volt kőből. A csereháti települések 15,3%-án egyáltalán nem alkalmaztak követ a falazáshoz. Még a leginkább városias képet mutató Szikszón is meglepően alacsony volt a kőházak aránya (3,1%).

9. táblázat. A lakóházak fontosabb műszaki adatai 1930-ban (%)

	Lakóházak							a lakóházak száma
	kőből vagy téglából	kő- v. téglalappal vályog- vagy sárból	vályog vagy sárból	fából vagy más anyagból	cserép-, pala- vagy bádóg-	zsindely- vagy deszka-	nád- vagy zsúp-	
Abaújdevecser	2,6	36,8	60,7	-	68,4	8,5	23,1	117
Abaújlak	-	17,2	82,8	-	74,7	-	25,3	87
Abaújszolnok	3,3	26,7	70,0	-	63,3	4,4	32,2	90
Abod	8,4	87,0	4,5	-	85,7	3,2	11,0	154
Alsógagy	2,7	10,9	86,3	-	78,1	-	21,9	73
Alsóvadász	1,1	59,9	35,6	3,3	71,3	5,8	22,9	362
Aszaló	8,7	47,0	43,7	0,5	59,7	3,7	36,5	400
Baktakék	4,5	36,0	59,5	-	68,5	4,9	26,6	222

	Lakóházak							a lakóházak száma
	kőből vagy téglából	kő- v. téglalappal vályog- vagy sárból	vályog vagy sárból	fából vagy más anyagból	cserép-, pala- vagy bádóg-	zsindely- vagy deszka-	nád- vagy zsúp-	
Balajt	3,1	11,7	85,2	-	60,9	10,9	28,1	128
Becskeháza	8,7	86,9	-	4,3	58,7	17,4	23,9	46
Beret	1,4	35,6	61,6	1,4	60,3	6,8	32,9	73
Bódvalenke	9,8	85,2	1,6	3,3	65,6	4,9	29,5	61
Bódvarákó	91,8	8,2	-	-	77,0	-	23,0	61
Büttös	2,2	4,5	93,3	-	31,5	10,1	58,4	89
Csenyéte	5,8	16,3	77,9	-	47,1	5,8	47,1	104
Csobád	5,2	7,1	87,7	-	75,5	1,9	22,6	155
Damak	2,5	4,9	77,8	14,8	77,8	4,9	17,3	81
Debréte	2,4	92,9	4,8	-	71,4	2,4	26,2	42
Detek	0,9	2,9	96,1	-	89,3	2,9	7,8	103
Edelény	30,6	33,5	41,2	-	80,4	3,1	16,5	716
Fancsal	10,8	45,1	44,1	-	51,0	8,8	40,2	102
Fáj	4,8	-	95,2	-	50,6	2,4	47,0	83
Felsőgagy	4,2	6,2	88,5	1,0	57,3	8,3	34,4	96
Felsővadász	7,2	57,8	35,0	-	54,4	13,9	31,7	180
Forró	6,7	11,6	78,2	3,5	64,1	4,9	31,0	284
Fulókércs	2,2	39,1	57,6	1,1	54,3	7,6	38,0	92
Gadna	-	93,2	6,8	-	63,5	-	36,5	74
Gagyapáti	3,6	-	96,4	-	25,0	10,7	64,3	28
Gagybátor	4,3	43,5	52,2	-	42,0	10,9	47,1	138
Gagyvendégi	1,5	53,0	45,5	-	62,1	12,1	25,8	66
Galvác	8,0	74,7	17,3	-	81,3	9,3	9,3	75
Garadna	15,2	27,5	57,2	-	56,5	2,2	41,3	138
Halmaj	48,9	13,3	37,8	-	90,0	1,1	8,9	180
Hangács	1,0	5,8	93,2	-	49,3	2,9	47,8	205
Hegymeg	-	25,7	74,3	-	44,3	-	55,7	70
Hernádpetri	1,1	44,8	49,4	4,6	48,3	3,4	48,3	87
Hernádvécse	13,1	30,6	55,4	0,9	59,0	3,1	37,8	222
Hidvégdárdó	21,4	70,3	8,3	-	44,1	31,0	24,8	145
Homrogd	2,4	45,4	5,2	-	61,8	16,4	21,8	165
Ináncs	6,5	24,5	69,0	-	45,0	11,0	44,0	200
Irota	10,7	40,0	49,3	-	66,7	-	33,3	75
Kány	-	68,1	29,8	2,1	44,7	8,5	46,8	47
Kázsmárk	8,5	69,2	21,5	0,8	80,0	4,6	15,4	130
Keresztéte	-	100,0	-	-	58,3	8,3	33,3	36
Kiskinizs	9,3	61,0	29,7	-	71,2	0,8	28,0	118
Krasznokvajda	7,6	8,4	46,2	37,8	49,6	16,0	34,4	119
Kupa	6,3	21,5	72,1	-	50,6	10,1	39,2	79
Lak	2,7	54,3	42,4	0,5	65,8	1,6	32,6	184

	Lakóházak							a lakóházak száma
	kőből vagy téglából	kő- v. téglalappal vályog- vagy sárból	vályog vagy sárból	fából vagy más anyagból	cserép-, pala- vagy bádog-	zindely- vagy deszka-	nád- vagy zsup-	
	tetővel							
Ládbesenyő	7,9	28,4	6,4	-	59,1	22,7	18,2	88
Léh	5,0	33,3	61,7	-	68,3	15,0	16,7	60
Litka	2,4	21,4	73,8	2,4	40,5	7,1	52,4	42
Martonyi	1,4	9,8	88,8	-	56,6	14,0	29,4	143
Meszés	19,8	61,7	18,5	-	77,8	2,5	19,7	81
Méra	14,6	55,1	30,3	-	70,8	8,4	20,8	274
Monaj	4,9	33,3	58,0	3,7	65,4	12,3	22,2	81
Novajdrány	20,8	15,3	63,9	-	75,2	2,0	22,8	202
Nyésta	4,3	55,3	40,4	-	87,2	-	12,8	47
Nyomár	1,8	7,1	91,1	-	49,6	3,5	46,9	113
Pamlény	2,6	90,8	3,9	2,6	46,1	3,9	50,0	76
Perecse	6,1	77,6	16,3	-	81,6	10,2	8,2	49
Pusztaradvány	4,7	4,7	90,6	-	60,5	2,3	37,2	43
Rakaca	51,1	24,7	20,1	4,0	66,1	6,3	27,6	174
Rakacaszend	62,7	11,3	25,4	0,7	67,6	0,7	31,7	142
Rásonyáspberencs	2,3	51,2	46,5	-	76,0	6,2	17,8	129
Selyeb	2,3	7,6	90,1	-	57,0	5,9	37,2	172
Szakácsi	-	81,4	18,6	-	73,3	1,2	25,5	86
Szalaszend	5,1	27,8	66,5	0,6	68,2	9,7	22,2	176
Szalonna	5,7	85,1	8,2	1,0	80,9	1,0	18,0	194
Szászfa	5,7	67,9	26,4	-	71,7	4,7	23,6	106
Szemere	3,0	25,2	69,6	2,2	38,5	3,7	57,8	135
Szendró	12,7	49,6	37,7	-	78,4	3,3	18,3	573
Szendrőlád	33,9	32,7	33,3	-	80,4	4,2	15,5	168
Szikszó	15,4	34,6	49,7	0,4	75,1	14,3	10,6	1033
Tomor	6,8	59,2	24,3	9,7	58,2	14,6	27,2	103
Tornabarakony	7,3	90,9	1,8	-	87,3	7,3	5,4	55
Tornaszentandrás	85,4	2,2	4,5	7,9	57,3	6,7	35,9	89
Tornaszentjakab	37,8	58,2	-	4,1	55,1	7,1	37,8	98
Viszló	17,2	3,1	79,7	-	67,2	3,1	29,7	64

A kő- vagy téglalappal rendelkező, amúgy vályogból vagy sárból épített házak már nagyobb számban fordultak elő, de ezek esetében is kimutatható bizonyos területi differenciáltság. A Nyomár–Hernádpetri között húzott képzeletbeli vonaltól nyugat-északnyugatra elterülő vidéken általában magasabb volt ennek a típusnak az aránya, míg attól keletre viszonylag alacsony, kivéve Ináncs, Csobád, Kiskinizs és Aszaló településeket. Abod, Martonyi, Kiskinizs, Irota, Galvács, Viszló, Pamlény, Garadna településeken kiugróan magas volt a stabil alappal rendelkező épületek száma (a település összes házához viszonyítva), ugyanakkor Damakon sem kőház, sem pedig kő- vagy téglalappal épült ház nem volt. Ez annál inkább furcsa, mert a közelben már a múlt század második felében is működtek téglagyárak. Összességében a szilárd alappal épült házak aránya a Csereháton lényegesen magasabb volt, mint az országos átlag, s meghaladta mind a két vármegye hasonló átlagait is.

A vályogból vagy sárból, szilárd alap nélkül emelt házak igen nagy számban a Cserehát középső és keleti felén fordultak elő. Ott ez az építőanyag könnyebben elérhető és lényegesen olcsóbban beszerezhető volt, mint a kő vagy a fa. De nemcsak itt volt általános ez, hanem a Sajó- és a Bódva-völgy településein is, pl. Edelényben, Szendrőn, Szalonnán, ahol pedig a kő helyben vagy a viszonylag közeli bányákban, bőségesen rendelkezésre állt. Csak vályogépületek voltak Damakon, de 90% fölött volt az alap nélküli vályogházak aránya pl. Abaújvevecseren, Alsóvadászton, Fulókércsen, Gagyapátiban, Hegymegen, Nyomáron, Selyeben, Szemerén és Tomoron is. Szikszón az épületek 75%-a tartozott ebbe a kategóriába. A Csereháton lényegesen több ház épült kőalap nélküli vályog- vagy sárfallal, mint az országban általában, és kedvezőtlenebb volt az aránya az ilyen típusú épületeknek az Abaúj-Torna vármegye egészét jellemző átlaghoz viszonyítva is. Borsod vármegyében viszont – hasonlóan a Csereháthoz – a házak többsége ugyancsak szilárd alap nélkül, vályogból vagy sárból készült.

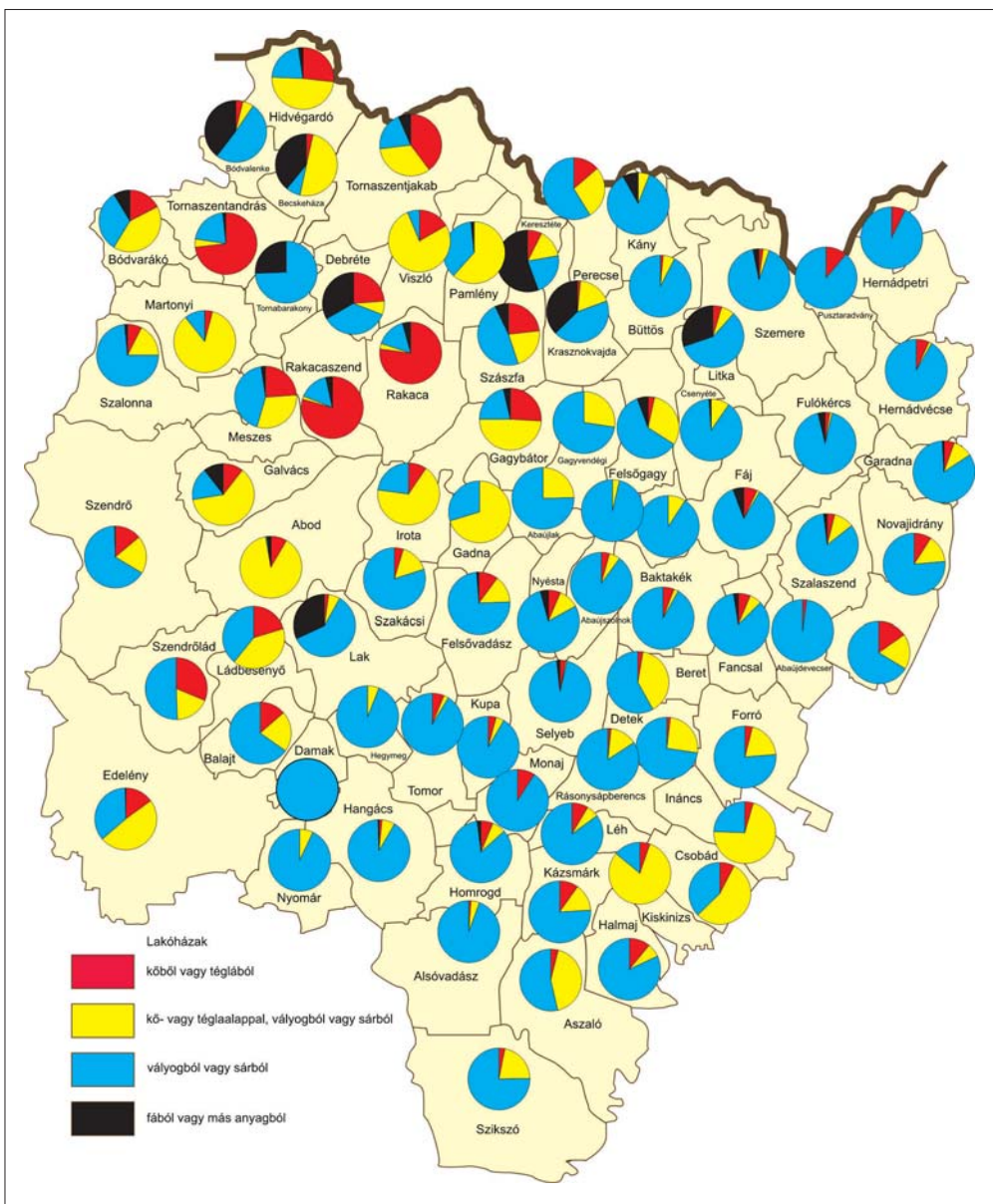
Az egykor jelentős erdőségekkel rendelkező cserehádi falvakban a fából épült házak meglepően csekély számban fordultak elő, pedig a dombvidék északi részén a 18–19. században még általános építőanyag volt a fa. Egy-egy telek lakóházait, gazdasági épületeit keményfából készült zsilipelt falazással állították össze. Még a 20. század elején is álltak talpgerendás, sövényfalú lakóházak. Damak, Edelény, Nyomár jellegzetes, két fiókos, torkos csűrjei is hagyományos ácsolattal készültek, oldalukat deszkával borították (LAKI LUKÁCS, 1998).

1900-ban az összes ház mindössze 2,9%-a volt fából, míg országosan ez az arány 35%, de Abaúj-Tornában is meghaladta a 15%-ot. Borsod vármegyében – a cserehátihoz hasonlóan – szintén alacsony, 3,6%-os arány jellemezte. A Csereháton a települések 50%-ban egyáltalán nem fordult elő fából épült lakóépület, ugyanakkor Keresztétén az összes ház 55,6%-a, Bódvalenkén 39,6%-a, Krasznokvajdán 37,3%-a, Debrétén 33,3%-a, Lakon 31,9%-a és Litkán 30,2%-a eme természetes építőanyagból készült. Viszonylag sok faház állt még Becskeházán és Tornabarakonyban is.

Végül is ha csak az építőanyag minőségét, tartósságát nézzük, akkor a 19. század végén legstabilabb és legértékesebb épületállománnyal Rakaca, Rakacaszend, Tornaszentandrás, Hidvégardó, Tornaszentjakab, Viszló, Abod, Galvács, Edelény, Gagybátor, Szendrőlád rendelkezett (35. ábra).

Három évtized (1900–1930) alatt az építkezéseknél felhasznált anyag minőségében említést érdemlő arányeltolódás következett be a Csereháton is, de nem minden településen, és ahol volt is változás, annak mértéke nagy területi szóródást mutatott. Az építési gyakorlatban egyértelműen felértékelődött a kő és a tégl szerepe, ami összefüggött az építési technológia és a szállítási viszonyok fejlődésével is. Az újonnan épült házak túlnyomó többsége ekkor már szilárd alappal készült, de a már meglévő lakóházak közül is sokat átépítettek. 1900 és 1930 között 1 626 új házzal gazdagodtak a cserehádi falvak, ennek 12,5%-a Szikszón, 11,2%-a Edelényben, 5%-a Halmajon és 4,3%-a Szendrőn épült (a cserehádi viszonyokra jellemző és egyben elgondolkodtató az, hogy e négy településen állt az új házak 33%-a).

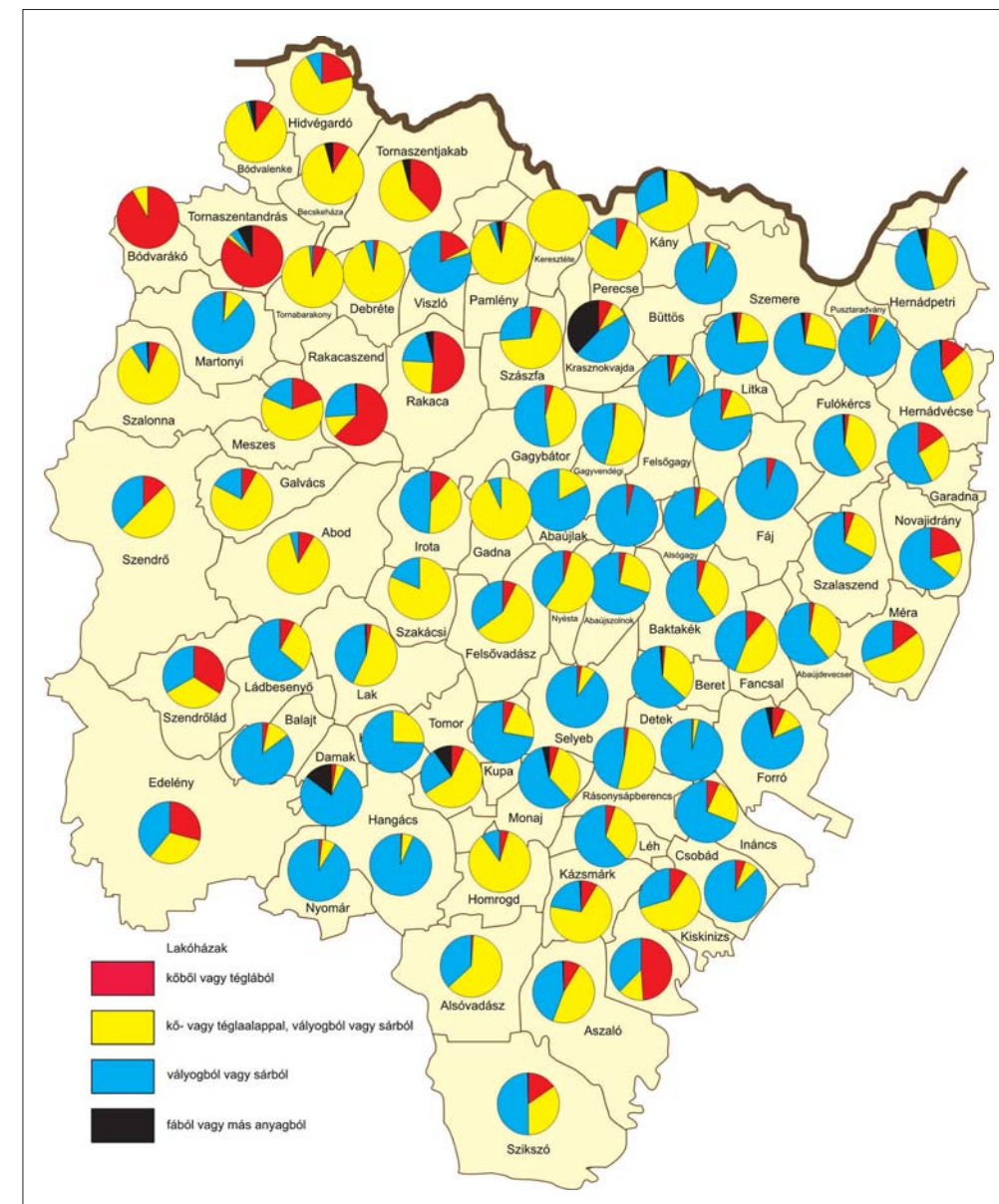
Nem volt minden faluban általános a lakóházak számának a növekedése, mert egyes helyeken építettek ugyan új házakat, de még többet bontottak le. Bódvarákón 31, Tornaszentandrás 26, Tornaszentjakabon 10 lakóházzal volt kevesebb 1930-ban, mint három évtizeddel korábban. A települések 18%-ában nem változott vagy csökkent az épületek száma ugyanezen időszak alatt. E falvakat szinte kivétel nélkül stagnáló vagy éppen csökkenő népességszám jellemezte, s népességmaximumukat már a 19. században elérték.

35. ábra. A lakóházak építésénél használt anyagok %-os megoszlása 1900-ban.

A kő illetve tégl nagyobb mértékű felhasználása leglátványosabban a Hernád felé eső, módosabbnak tekinthető csereháti falvakban jelentkezett, de máshol is egyre gyakrabban alkalmazták.

A statisztikai forrásokat elemezve érdekes arányeltolódásokat figyelhetünk meg az 1900-as és az 1930-as műszaki adatok között. Ezek egy része viszonylag könnyen magyarázható a lakóépületek számában bekövetkezett változásokkal, illetve az építési technológia modernizálódásával. Van viszont néhány talányos adat, amivel elég nehéz bármit is kezdeni. Például Ináncon, Csobádon, Martonyiban, Viszlón, Balajton 1900-ban sokkal na-

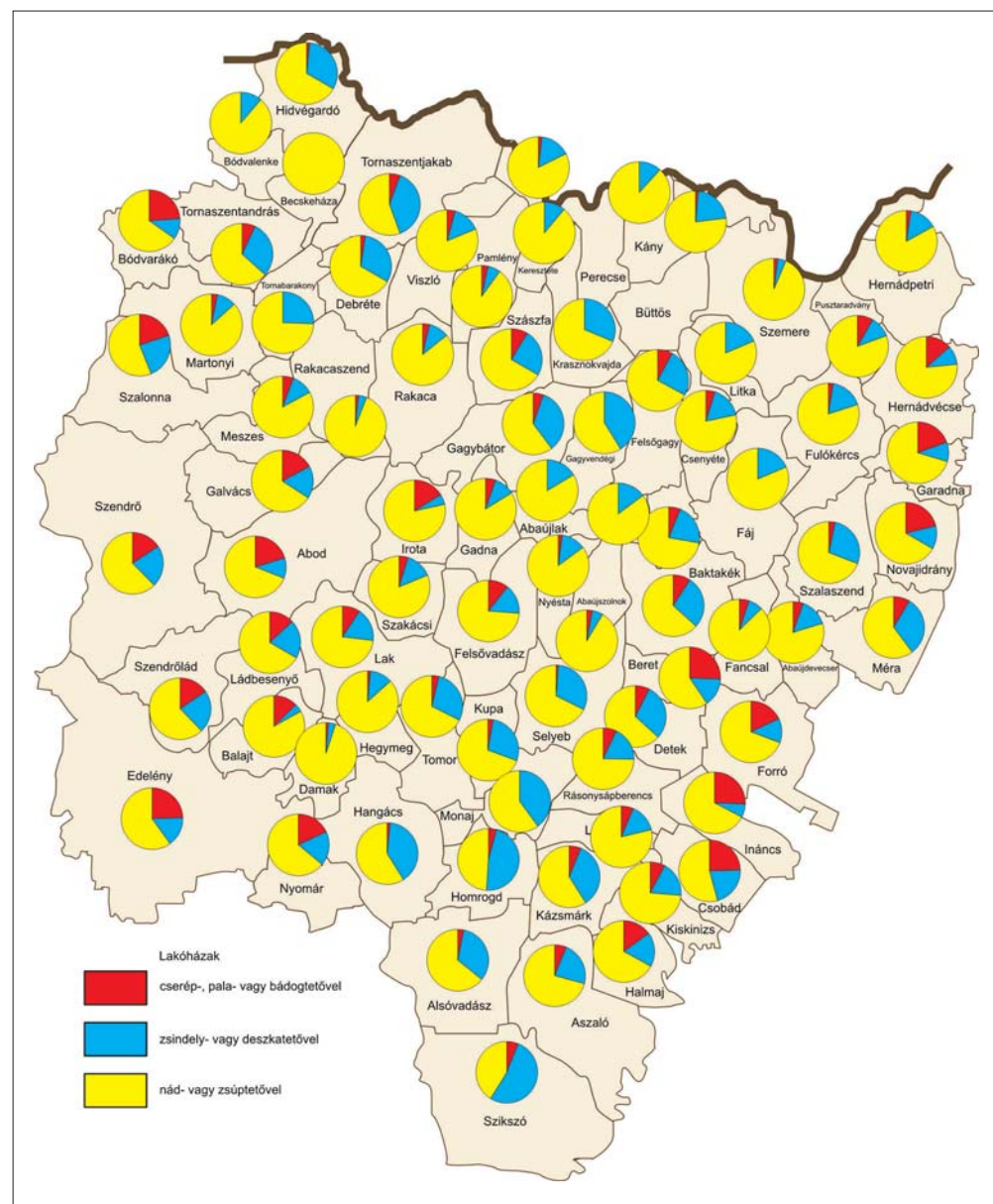

36. ábra. A lakóházak építésénél használt anyagok %-os megoszlása 1930-ban.

gyobb volt a kőből valamint a kő- vagy téglalappal készült házak aránya, mint a későbbi adatfelvételezéskor. Annyi új, szilárd alap nélküli vályogház egyik településen sem épült, ami ennyire kedvezőtlennek tudta volna tenni a jobb és kevésbé jó műszaki állapotú lakóépületek arányát, mint amit a statisztika jelez. Hogy ennek a kedvezőtlen tendenciának a statisztikai felvételezés esetleges pontatlansága az oka vagy az adott településeket sújtó, kedvezőtlen folyamat jelentkezése, azt ma már elég nehéz lenne kideríteni.

Végül is a kő- vagy téglaházak és a szilárd alappal rendelkező vályogházak aránya növekedett a Csereháton, az előbbi csak szerény mértékben, az utóbbi már említést érdemlően.

Csökken viszont a szilárd alap nélküli vályogházak és faépületek száma. Bódvarákón a lakóházak 91,8%-a, Tornaszentandrás 85,4%-a, Rakacaszenden 62,7%-a, Rakacán 51%-a már kőből készült. Az alapozott lakóépületek aránya magas volt Keresztétén, Gadnán, Debrétén, Tornabarakonyban, Pamlényban, Abodon, Becskeháza, Bódvalenkén és Szalonnán, ami egyértelműen arra utal, hogy a viszonylag bőségesen rendelkezésre álló, zömmel helyben vagy a közeli kőfejtőkből származó építőanyag szélesebb körben elterjedt az 1930-as évekre. A közlekedési viszonyok javulásával a távolabbi téglagyárakból származó építőanyag is nagyobb mennyiségben juthatott el a nehezen megközelíthető belső cserehát falvakba, mint korábban.

37. ábra. A lakóházak fedésére használt anyagok %-os megoszlása 1900-ban.

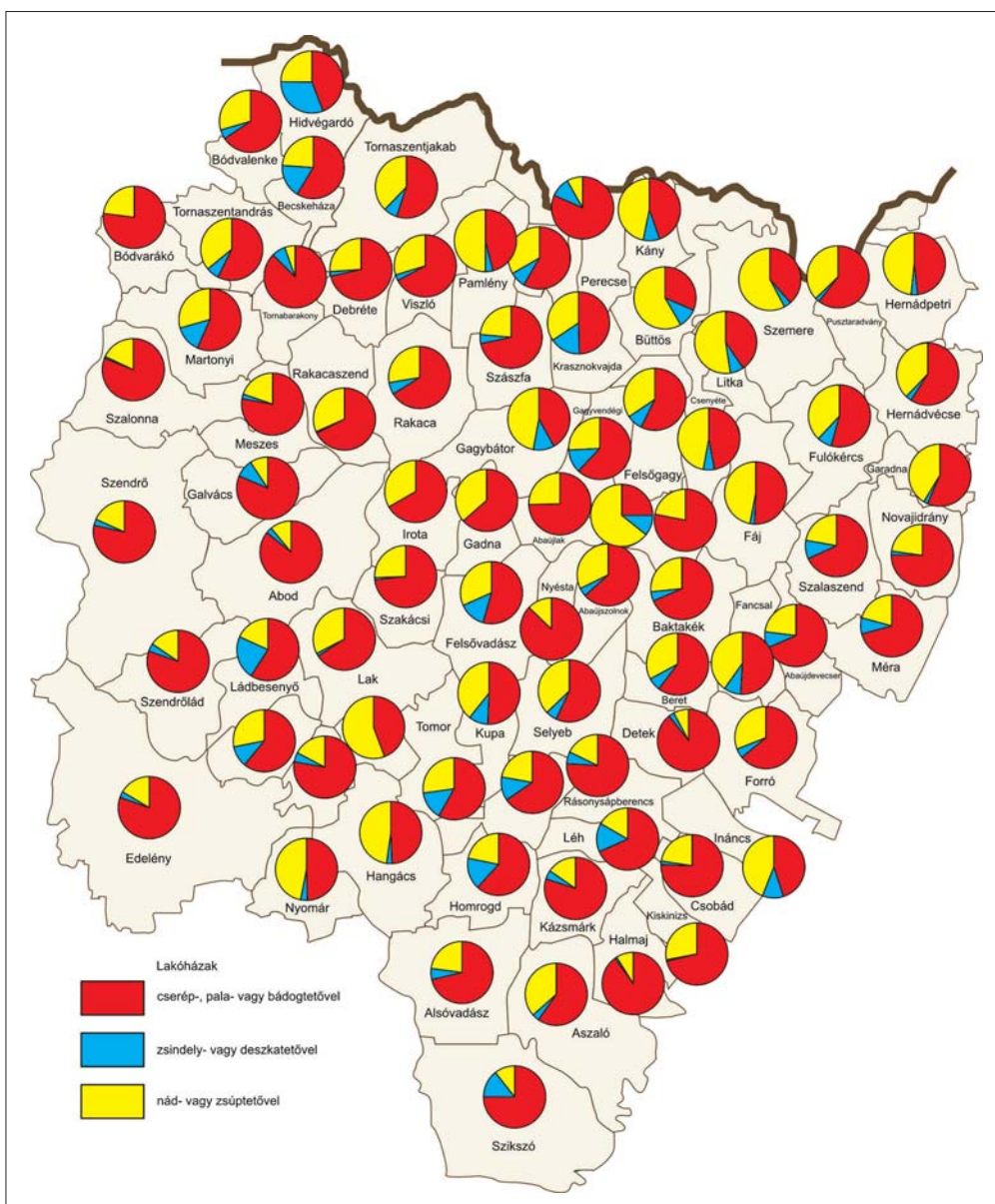
A kétségtelenül pozitív változások mellett azért a vályogból vagy sárból készült házak az összes település közel 1/3-án még mindig 70% fölötti arányt képviseltek, főleg a Cserehát középső és keleti területein. A legnagyobb településen, Szikszón is 50% körüli volt az alappal nem rendelkező vályogházak aránya. Ehhez képest Edelény, Szendrő és az északnyugati terület jó néhány törpe- és aprófalva sokkal jobb műszaki állapotot mutatott.

A falvak 34%-ában még előfordult egy-egy faház, de azok is eltűnedeztek lassan. Csak Krasznokvajda, Damak, Tomor és Tornaszentandrás épületállományában fordult elő nagyobb számban e tradicionális építőanyagból készült háztípus. Az egyébként megfigyelhető, hogy ahova a 18. században ruszinok vagy tótok telepedtek le, ott – ha volt elegendő fa az építkezéshez – gyakrabban készítettek fából lakóépületet, mint a Cserehát más településein. Később, ahogyan asszimilálódott a betelepült népesség, úgy szűntek meg a magukkal hozott tradíciók, s ez többek között a településkép nem minden esetben szerencsés átalakulásán is megfigyelhető (36. ábra).

A gyalult deszkafödémrel, szarufás tetőszerkezettel készült házak tetőfedő anyaga a 19. század végén még nagyjából a zsúpszalma, kisebb részben a nád volt. A cserehát épületek 67,5%-át fedték ezek a hagyományos anyagok, ami az országos átlaghoz képest lényegesen magasabb arányt képviselt. Ez az érték Abaúj-Torna vármegyében is hasonló volt, Borsod vármegyében valamivel magasabb. Becskeháza csak zsúpszalmával fedték a házakat, de Damakon, Rakacaszenden, Szemerén, Abaújszolnokon és Pamlényban is igen elterjedten alkalmazták (minden 100 épületből legalább 90 zsúppal vagy náddal fedett). Egyedül Szikszón és Homrodon volt a lakóházak kevesebb, mint a fele egyéb anyaggal fedve.

A zindely vagy a deszka a zsúpszalmánál illetve a nádnál lényegesen igényesebb és persze drágább tetőfedő anyag volt, különösen ott, ahova távolabbról kellett szállítani. Ennek ellenére Becskeháza kivételével az összes többi cserehát településen használták, s az olyan módosabb településen, mint Szikszó, az összes lakóház több mint 50%-át így fedték (ez volt akkor a legmagasabb érték a Cserehát területén). A teljes területen a fával fedett lakóházak aránya 22,9%-ot tett ki, ami csak 3%-kal maradt el az 1900. évi országos átlagtól, s lényegesen magasabb volt a Borsod vármegyét jellemző értéktől (14,5%). (A Felvidék egészen ugyanez az érték kb. 39-40% lehetett.) Ez a hagyományos tetőfedő anyag a Cserehát gazdagabb, déli részén volt elterjedtebb, s nem a fában akkor még bővelkedő északi területen. Szikszón kívül Alsóvadász, Homrodon, Debréte, Tornaszentjakab, Hidvérgárdó, Gagyvendégi és Gagybátor említhető, mint olyan települések, ahol a házak tetőjének legalább 30%-a zindelyezve volt.

Műszaki, tűzvédelmi szempontból kétségtelenül a cserép, a pala és a bádóg a legalkalmasabb tetőfedő anyag, egyben a legnehezebben beszerezhető és – a cserehát viszonyok között – a legdrágább is; sokak számára még elérhetetlen, a 19. század második felében. A cserépkészítő üzemek szélesebb körben történő elterjedése, a közlekedési és szállítási viszonyok javulása a beszerzést megkönnyítették ugyan, az ár azonban – a hagyományos építőanyagokhoz képest – továbbra is magasnak számított, s különösen a szegényebb települések lakói számára megfizethetetlen volt. 1900-ban a cserehát lakóházak kevesebb mint 10%-át fedték eme drágább anyagokkal, ez az országos 25,8%-os átlaghoz, de Abaúj-Torna és Borsod vármegyék hasonló adataihoz képest is alacsony érték volt. A települések 15,4%-án egyáltalán nem használták ezeket az anyagokat (Abaújlak, Becskeháza, Bódvalenke, Fáj, Gagypáti, Gagyvendégi, Kány, Keresztéte, Krasznokvajda, Litka, Tornabarakony). A falvak 59%-ában volt néhány cseréppel (palával, bádoggal) fedett ház, de azok száma még az igen alacsony cserehát átlaghoz képest is messze elmaradt. A települések mindössze 1/4-én fordult elő nagyobb számban a házakon a kor követelményeinek megfelelő tetőfedő anyag (pl. Beret 25,7%, Ináncs 25,6%, Csobád 24,6%, Edelény 24,5%, Bódvarákó 23,9%, Novajdrány 21,2%, Szalonna 21%, Abod 20,4%). Szikszón a lakóházak mindössze 6%-án volt cserép, pala és bádóg.

38. ábra. A lakóházak fedésére használt anyagok %-os megoszlása 1930-ban.

Az imént vázolt, meglehetősen lehangelő századfordulós állapotoknak is köszönhető, hogy a cserehát falvak településképén a legnagyobb mértékű átalakulást éppen a tetőfedő anyagok használatában bekövetkezett gyökeres változás idézte elő. Az 1900-as évek első évtizedeiben – hasonlóan a falazó anyagok használatában bekövetkezett technológiai váltáshoz – ugrásszerűen megnőtt a cserép (pala, bádog) felhasználási aránya is, ugyanakkor drasztikusan csökkent a zsúpszalma, nád és zsindey (deszka) szerepe. E váltásnak köszönhetően tartósabb, gazdaságosabb és kevésbé tűzveszélyes tetőfedő anyagok borították már a cserehát lakóházak 66,5%-át, hagyományos zsúppal fedett volt a tetők 26,7%-a, míg zsindey

(deszka) a háztetők mindössze 6,8%-át takarta (1930-as statisztika szerint). A települések 14,1%-án 80% fölött volt a cseréppel (palával, bádoggal) fedett lakóházak aránya (Halmaj 90%, Detek 89,3%, Tornabarakony 87,3%, Nyésta 87,2%, Abod 85,7%, Percse 81,6%, Galvács 81,3%, Szalonna 80,9%, Edelény 80,4%, Szendrőlád 80,4%). Szikszó behozta lemaradását e tekintetben, s három évtized alatt (1900–1930) 6%-ról 75,1%-ra növekedett a cseréptetős lakóházak részesedése. Gagyapátiban, Büttösön, Litkán, Gagybátorban és még néhány településen viszont még a kívánatos szint alatt maradt a korszerűbb, a településképet kedvezően alakító tetőfedő anyagok használata (37-38. ábra).

Abaújlak, Alsógagy, Bódvarákó, Gadna, Hegymeg, Irota és Nyésta már egyetlen zsindeyyel fedett lakóházzal sem rendelkezett, de viszonylag sok ilyen ház volt még Hidvégárdón, Ládbesenyőn és Becskeháza. A korábbi településképet legtovább Gagyapátiban, Büttösön, Szemerén, Hegymegen, Litkán és Pamlényban maradt fenn, ahol a házaknak legalább a felén a leghagyományosabb tetőfedő anyag, a zsúpszalma díszlett.

A Cserehát völgyeiben a 18. század végén a vizsgált 78 település közül 73-ban – öt település adatai hiányoznak – 6 759 ház állt. Településenként átlagosan 85,6, de pl. Deteken 20, Keresztétén és Gagyvendégiben 24, Becskeháza 25, Tornabarakonyban 26 ház volt mindössze. Szikszó 587 lakóépülete a teljes állomány 8,7%-át tette ki, és viszonylag sok ház volt még Aszalón (320) és Szendrőn is (317). A mai települések közül (a múltban több, egykor különálló települést összevontak, a korabeli statisztikákban azonban ezek még külön-külön szerepeltek) húszban 100 fölött volt a házak száma. Ezen a húsz településen állt (az említettek kivül pl. Edelény, Alsóvadász, Hangács, Méra, Selyeb, Szalaszend, Lak stb.) az összes lakóépület 52%-a. Az 1 km²-re jutó épületek száma átlagosan 6,3 volt, de Szikszón 16,2, Hegymegen 14,9, Balajton 12,2, míg Tornaszentjakabon 1,7, Szemerén, Fájon 1,9, Deteken 2 épület jutott egységnyi területre. A Cserehát nagyobbik részét az alacsony házsűrűség jellemezte.

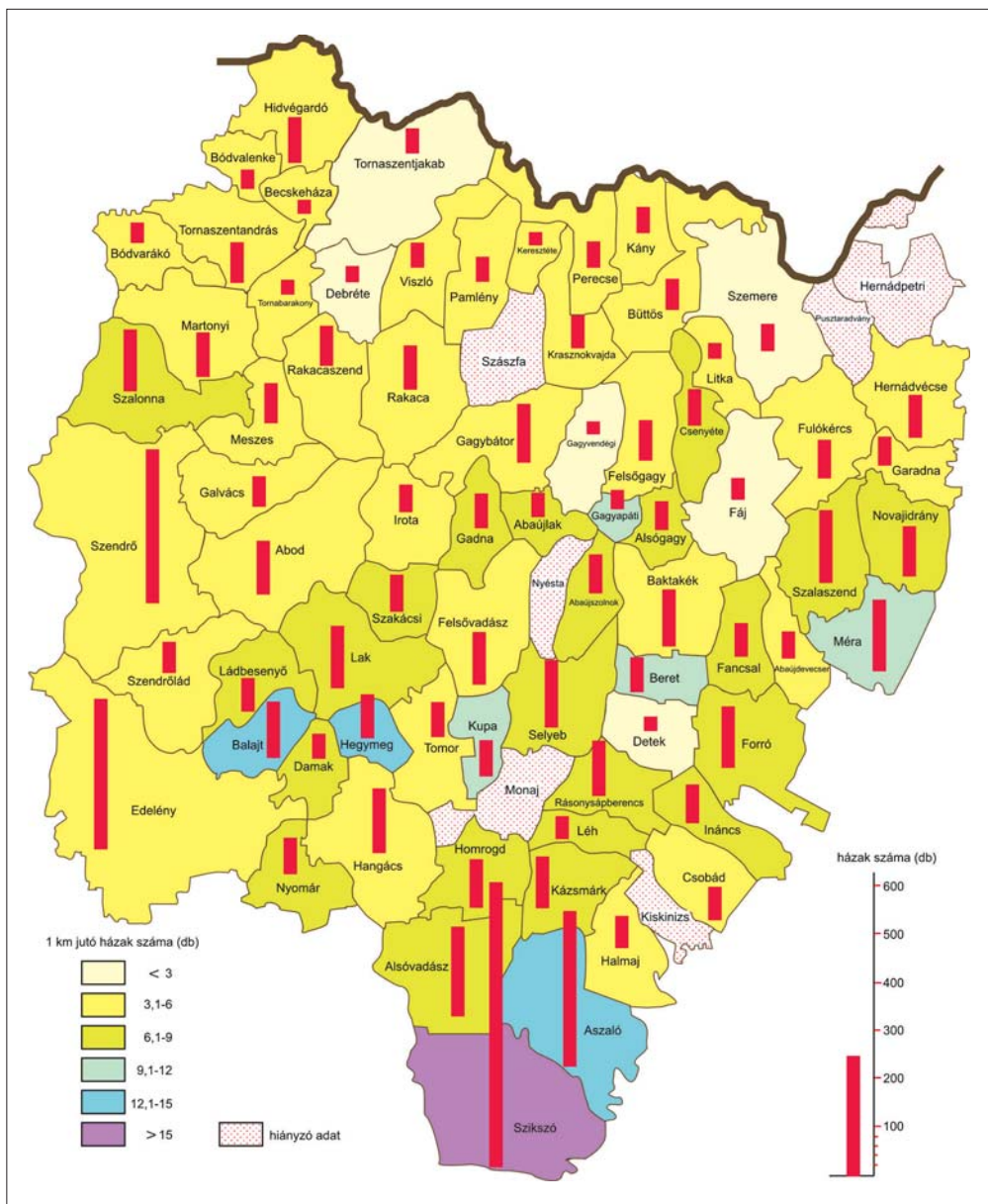
Házanként átlag 6,2 személy élt, azt viszont, hogy egy-egy házban hány család lakott, a házagosan rendelkezésre álló adatokból nem tudhatjuk meg (39. ábra).

Valamivel több mint 100 év elteltével a lakóházak száma már megközelítette a tízezret (9 752). A növekedés Szikszón és környékén, a Hernád és a Bódva mentén, valamint a Vadász-patak és a Vasonca völgyeiben volt számottevő. Az északi, északkeleti településeken csak szerény mértékben gyarapodott az épületállomány. A Cserehátan összességében 144%-kal volt több ház, mint a 18. század végén (az adat kissé kedvezőbb képet mutat a valóságonál, a 18. századi hiányos adatok miatt). Forró 230%, Ináncon 205%, Abaújdevecseren 177,3%, Alsóvadász 175,4%, Edelényben 170%, Halmajon 169,5%, Szendrőn 158,7%, míg Szikszón 141,2% volt a növekedés mértéke.

Településenként átlagosan 125 ház állt, területileg nagyon differenciáltan. A legnagyobb településnek számító Szikszó házainak száma (829) harmincszorosan haladta meg a két legkisebbét (Gagyapáti és Keresztéte, 27-27 ház). Az 1 km²-re jutó lakóházak száma (8,6) ugyancsak növekedett, de a területi különbségek itt nagyok voltak. Szikszó házsűrűsége több mint hatszorosa Büttös, Fáj, Kány, Szemere, Tornaszentandrás hasonló adatainak. Az 1 lakóházra jutó polgári népesség 5,4 fő, valamivel kevesebb, mint 100 évvel korábban. Itt is voltak az átlagtól jelentősebb eltérések, pl. Szászfán 8,3 fő, Krasznokvajdán 7,2 fő, Hidvégárdón, Monajban 7,1 fő élt egy-egy házban, ugyanakkor Bódvarákón csak 3,7 fő (40. ábra).

Az 1930-as években egyre kevesebb új lakóház épült, sőt a települések egy részében már ellentétes tendencia kezdett érvényesülni. Ennek ellenére a századfordulótól 1930-ig összességében még gyarapodott a Cserehát lakásállománya (116,7%-kal, 1900-hoz viszonyítva). A két legnagyobb településen, Szikszón és Edelényben 124,6%, illetve 134% volt a növe-

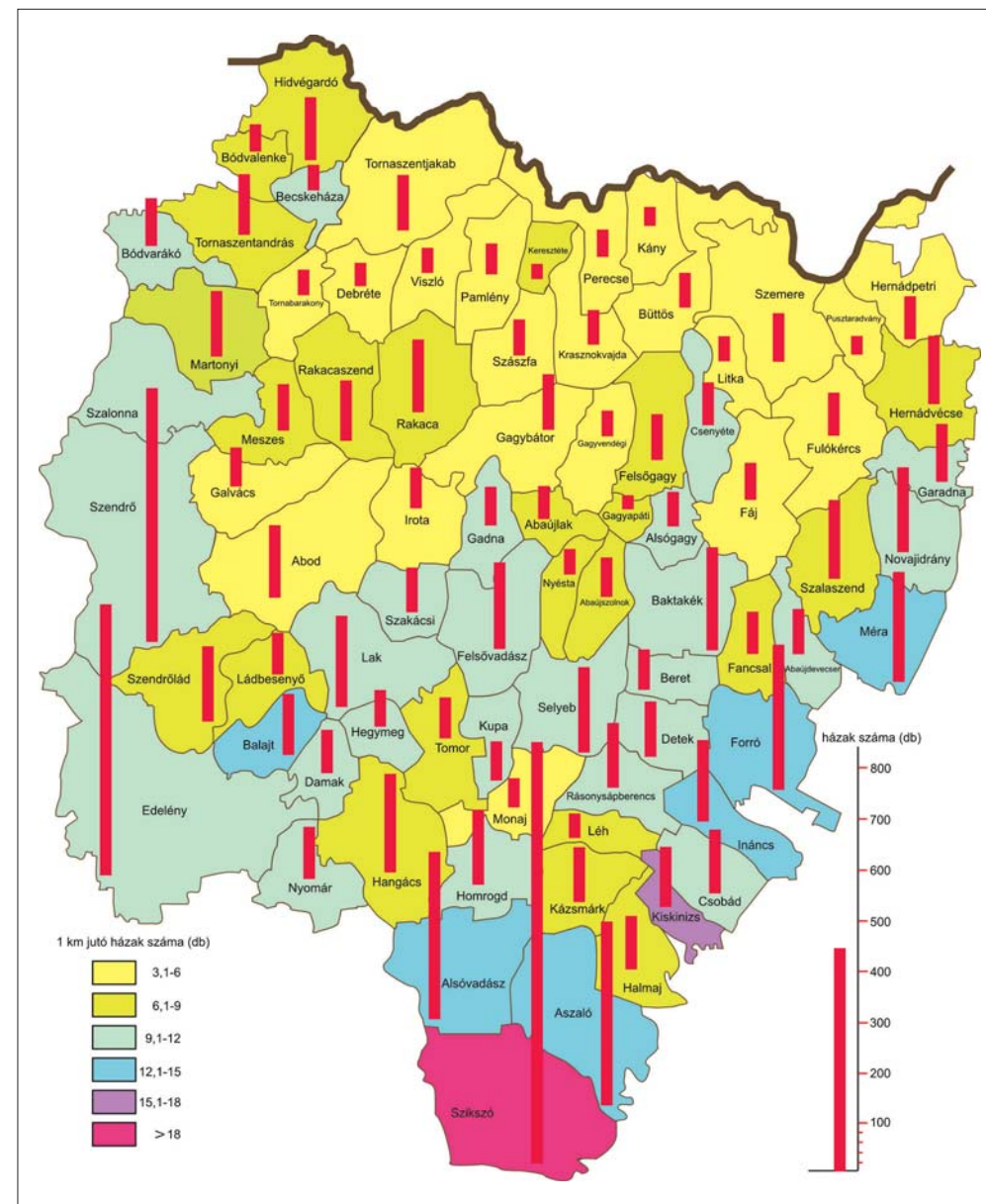
kedés mértéke. De nem itt volt arányait tekintve legnagyobb mértékű a változás, hanem olyan településeken, mint Halmaj (180%) Krasznokvajda (177,6%), Hernádvécsé (168,2%) vagy Szászfa (153,6%). Halmaj és Krasznokvajda esetében egyszerű megmagyarázni a lakóházak nagymérvű gyarodását azzal, hogy ugyanezen időszak alatt jelentősen emelkedett mindkét településen a népesség száma is (168,7%, illetve 150,2%). Hernádvécsé és Szászfa esetében ez az ok nem jöhet számításba, mert csak minimális népességnövekedés következett be a három évtized alatt. Talán a házasságok következtében növekedett az új házak száma, de ez csak feltételezés.

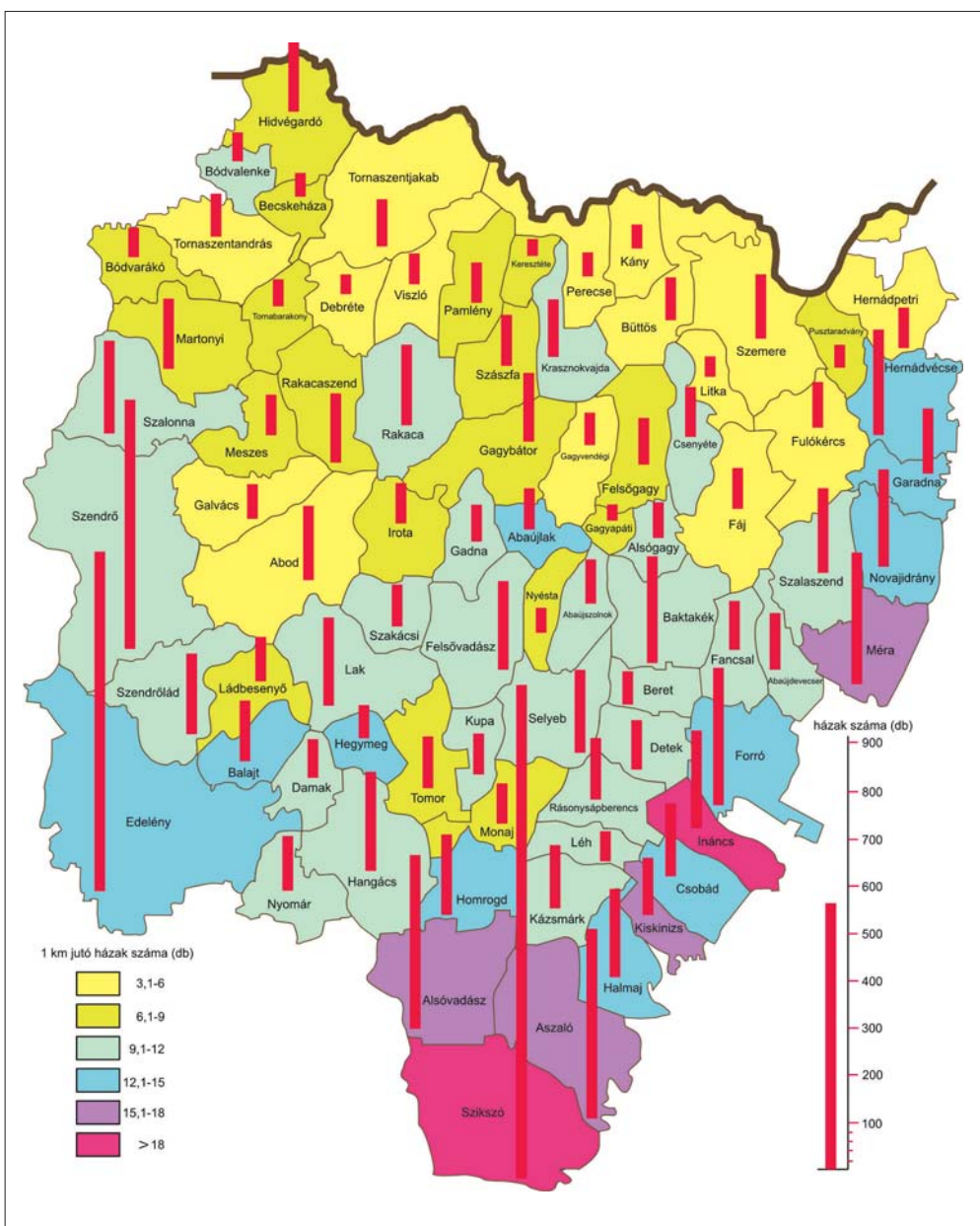
39. ábra. A cserehátai települések épületállományára vonatkozó fontosabb adatok a 18. század végétől.

1930-ban 1 km²-re már 10 lakóépület jutott átlagosan, Szikszón ennek közel a háromszorosra, Debrétén mindössze 4 ház. Az egy épületre eső népesség száma nem változott említést érdemlően az 1900. évi értékhez képest (41. ábra).

A Cserehátön végül is alacsony hierarchiaszintű, egymással laza kapcsolatban álló, alacsony dinamikájú, nagyrészt forgalmi árnyékban fekvő települések rendszere jött létre egyoldalú agrárjelleggel, szegényes művi környezettel.

40. ábra. A vizsgált települések épületállományára vonatkozó fontosabb adatok 1900-ban.

41. ábra. A lakóépületek száma és az 1 km²-re jutó házak száma 1930-ban a Cserehát-on.

5. A Cserehát mező- és erdőgazdasága

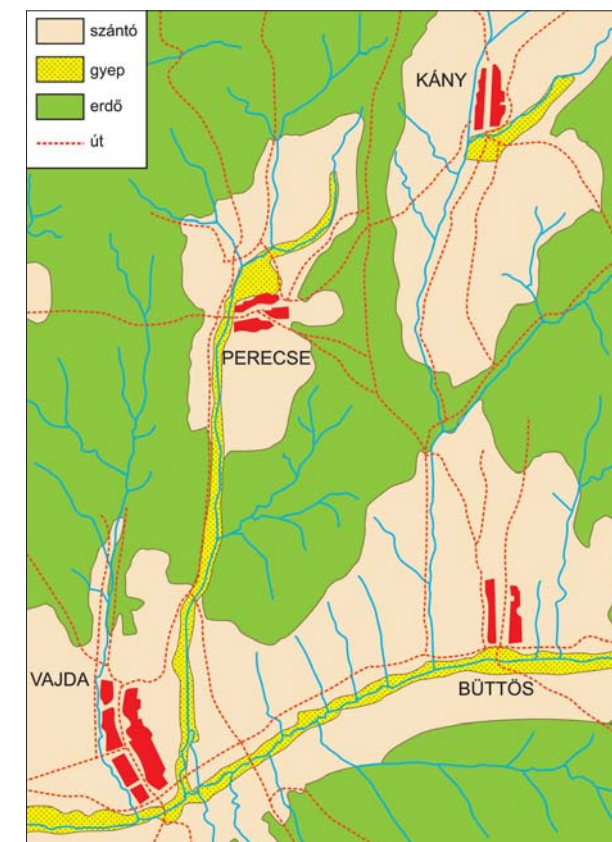
5.1. A gazdálkodás sajátosságai a feudalizmus bomlása idején (18. század vége – 19. század első fele)

A Cserehát a gazdasági nagytájak (Felvidék, Alföld) kontaktzónájában, mint tradicionális mező- és erdőgazdálkodást folytató rurális térség terült el, peremein közlekedési folyosókkal, vásároló központokkal, északkeleti és délnyugati határán kiemelkedő jelentőségű közigazgatási, ipari, kereskedelmi és művelődési centrumokkal (Kassa, Miskolc). E dombsági tájra jellemző vegyes (polikultúras) gazdálkodás domináns eleme a szántóföldi növénytermesztés volt, melyet a némileg alárendeltebb szerepet játszó állattenyésztés szervesen kiegészített. Ezek mellett több mint ötven településen foglalkoztak szőlő- és bortermeléssel, és a nagyobb erdőterülettel rendelkező falvakban az erdőélés is részévé vált a gazdálkodásnak. A szántógazdálkodást az igen alacsony határfokú és jövedelmezőségű extenzív gabonatermelés túlsúlya jellemezte.

A Cserehát-on a kultúrtáj évszázadok óta tartó térnyerése a Hernád, a Sajó és Bódva felől, a patak völgyeken át történt. A népesség gyarapodásával egyre nagyobb intenzitást ért el a tájalakítás folyamata, amely leginkább az erdő irtásában öltött testet. A falvak határterületeinek igen nagy százaléka erdőirtást követően került művelés alá, s a környezet átalakításának ez a módja egészen a 19. század végéig megfigyelhető a Cserehát-on (42. ábra). Az irtványföldeket először kaszálóként vagy legelőként hasznosították, majd nagyobb részüket szántóföldnek törték fel, teljessé téve így a korábbi ökoszisztéma átalakulását és a dombvidék agrártájjá formálódását.

Az újonnan művelés alá fogott parcellák termőképessége általában igen alacsony volt, s a művelés megkezdése egyben az erózió megindulását vagy felerősödését is eredményezhette (a geológiai erózió korábban is formálta a Cserehát felszínét).

A cserehát-i falvak határháználát a természeti adottságok determinálta racionalitás jellemezte. A patak völgyekben keskeny, a völgytengely irányába erősen megnyúlt kaszálórétek (esetleg legelők) voltak, melyeket gyakran veszélyeztetett a víz. Az erózió által felszabdalt,

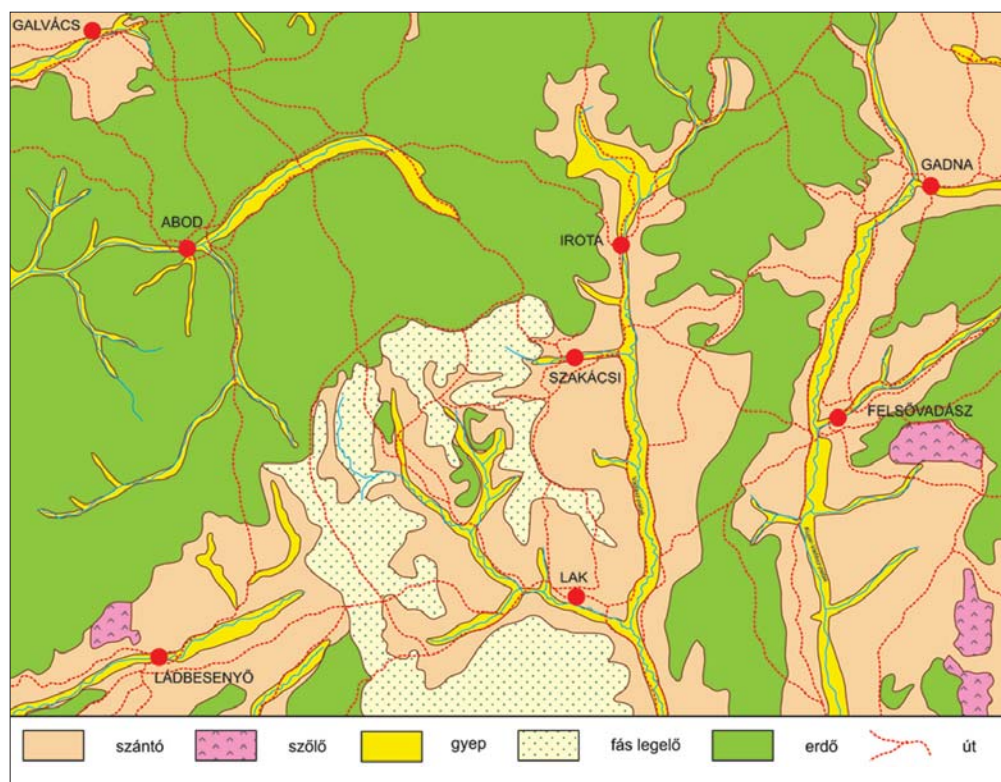

42. ábra. A jelzett települések határában elterülő irtásföldek a 18. század utolsó harmadában (az I. katonai felmérés alapján).

meredekebb domboldalakat legelőként hasznosították. Az arra legalkalmasabbnak tűnő, enyhén hullámos felszíneken szántóparcellákat alakítottak ki. A kedvező kitettségű domboldalakat szőlőskertek (gyümölcsöskertek) foglalták el, míg a 200-300 méter magas dombhátak az összefüggő erdőségek térszínei voltak. Ezek a termelési övezetek a korabeli kéziratos térképeken jól elkülöníthetők, s a mai szintvonalas térképekkel igazolhatók (43. ábra).

A 18. századi földhasznosításra vonatkozó adatok töredékesek (a teljes területet lefedő adatsorok felkutatása valószínűleg nem is lehetséges), így a művelési szerkezet rekonstruálása csak vázlatosan végezhető el.

A Csereháton a szántó részaránya összességében valószínűleg nem haladta meg a 30-40%-ot a II. JÓZSEF-féle – korántsem teljes – kataszteri felmérés szerint pl. az akkor Borsod vármegyéhez tartozó 24 csereháti településen a határ hasznosított részének átlagosan 34,5%-át szántó, 1%-át szőlő, 17%-át rét és legelő, 46,7%-át erdő foglalta el. Természetesen az egyes települések esetében elég nagy különbségek adódtak, pl. Finkén a szántó 62,2%-ot, Szakácsiban 60,9%-ot, Borsod faluban 49,5%-ot, míg Debrétén 14,8%-ot, Szendrőladon 17,9%-ot foglalt el az összes területből. Ez a nagyfokú differenciáltság az egész Cserehátra jellemző volt akkoriban. Nagyobb szántóterület (40-50%) a Hernád menti településeket (pl. Csobád, Ináncs, Méra, Hernádvécse), valamint a déli, kedvezőbb természeti adottságú falvakat jellemezte (pl. Hangács, Homrogd, Alsóvadász, Monaj). A kiterjedt erdőségekkel borított, tagoltabb felszínű Tornai-dombságon és a Bódva mellékén általában kisebb volt e művelési ág részaránya (nem egy helyen a 20%-ot sem érte el) (44. ábra).

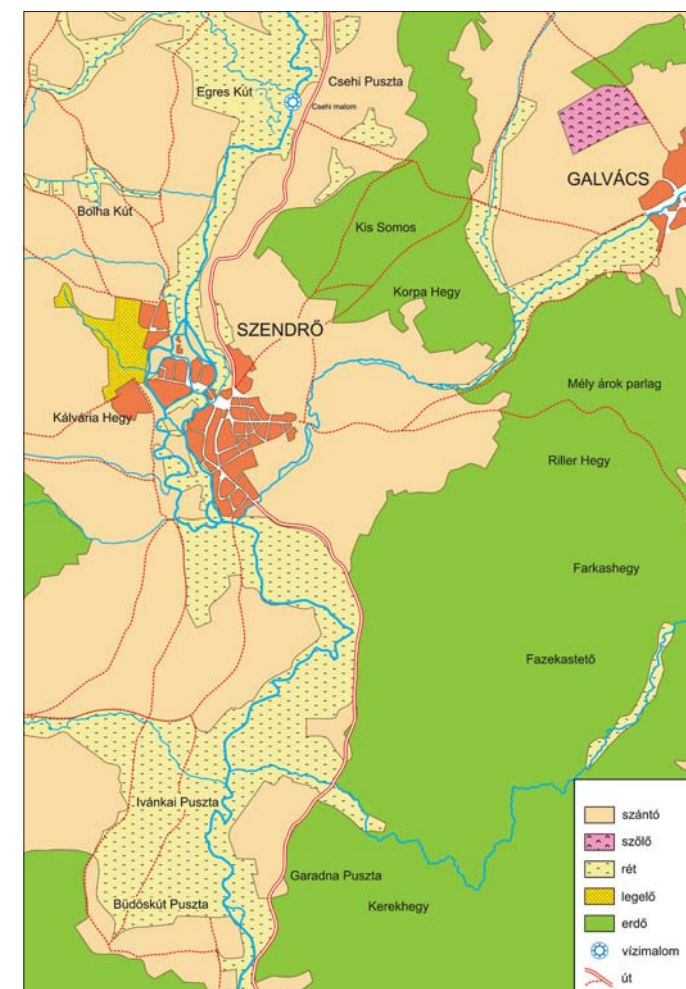
43. ábra. Kiterjedt erdőségeket tagoló szántóparcellák Irota környékén a 18. század második felében (az ábrán jól elkülöníthetők az egyes termelési övezetek – az I. katonai felmérés alapján).

A sok esetben irtványföldön kialakított szántóparcellák a falvak határában szétszórtan, egymástól gyakran nagyobb távolságban feküdtek, nehezítve így a jobbágyok munkáját. A MÁRIA TERÉZIA-féle úrbérrendezés irataiban számos, az egyes falvak határterületeinek állapotára utaló információ szerepel. Pl. Abod jobbágyai panaszolták, hogy kevés a szántóföldjük és azok is soványak, vadvizesek. Balajt, Damak, Debréte, Galvács, Ládbesenyő, Martonyi, Meszes stb. jobbágyai is hasonló gondokat említettek. Szakácsi *Investigatio*-jában olvashatók az alábbi mondatok: „Földgyeinknek különben jó hasznát nem vesszük, hanem ha trágyázzuk. Ez is kevés marhátskáinkhoz oly szűken van, hogy mind ezért, mind rétért külső határokra futkároznunk kelltek.” Jobb minőségű szántóról tettek említést Homrogd, Kázsmárk, Csobád, Detek, Forró stb. jobbágyai.

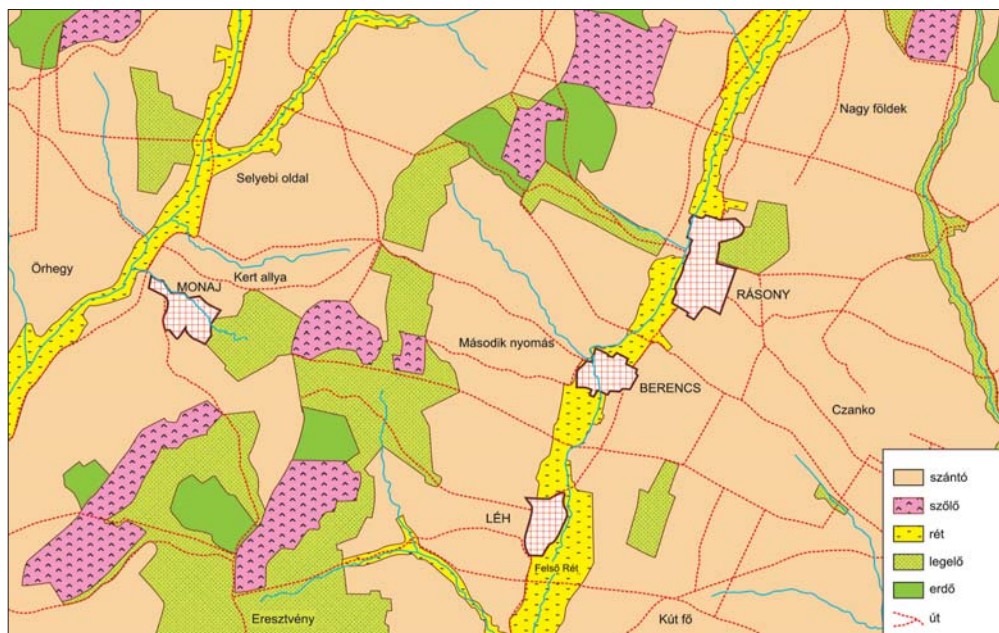
Az erdővel borított faluhatárban az irtást először a belsőséghez közelebb, általában a patak menti völgyekben végezték. Az így nyert, gyakran túlnedvesedő térszínt rét (legelő), a magasabb, szárazabb felszín idővel szántó foglalta el. Később a belsőségtől egyre távolabb irtották az erdőt, kisebb-nagyobb foltokat nyerve így a növénytermesztés számára. Ahol a szlovák és a ruszin népesség nagyobb számban élt, ott még intenzívebb volt az erdő pusztítása. A Csereháton egészen a 19. század második feléig gyakorlat maradt a szántóterület irtással történő gyarapítása.

A kert és a szőlő már évszázadok óta része volt a csereháti gazdaságoknak, legalábbis a falvak egy tekintélyes hányadában. Kertnek a művelés céljából körülkerített területet nevezünk, amely kívül esett a nyomáskényszer alá tartozó szántókon. Gyakorlatilag kert volt a szőlő, a gyümölcsös és a ház körüli veteményes is.

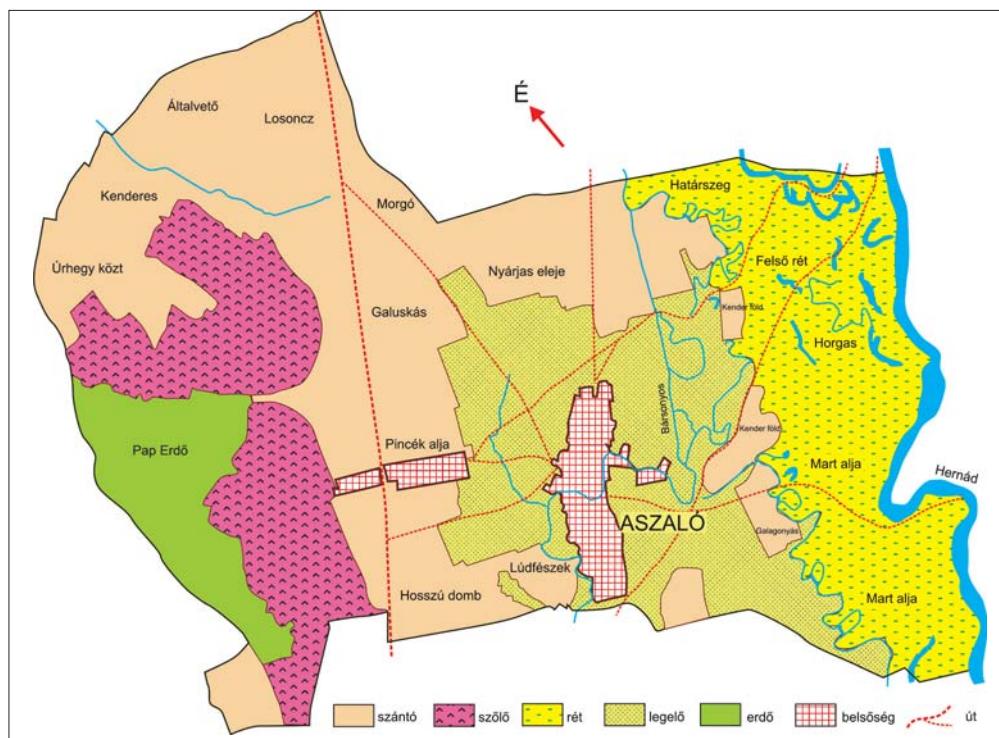
A szőlő jóval nagyobb értéknek számított, mint a szántóföld; szőlőbirtoka felett a jobbágy szabadon rendelkezhetett. Bár az is igaz, hogy ültetése, művelése több munkát, nagyobb szakértelmet kívánt, mint a szántóföldi növénytermesztés

44. ábra. Földhasznosítási viszonyok a Bódva völgyében a 18. század végén. A szántókat gyakran elöntötte a víz (az I. katonai felmérés alapján).

45. ábra. Kiterjedt szőlőskertek a Vasonca és a Selyebi-Vadász-patak térségében a 18. század második felében (az I. katonai felmérés alapján).

46. ábra. Az egyik legnagyobb szőlőterülettel rendelkező cserehádi település, Aszaló földhasznosítási szerkezete a 19. század közepén (kéziratos térkép alapján, egyszerűsítve).

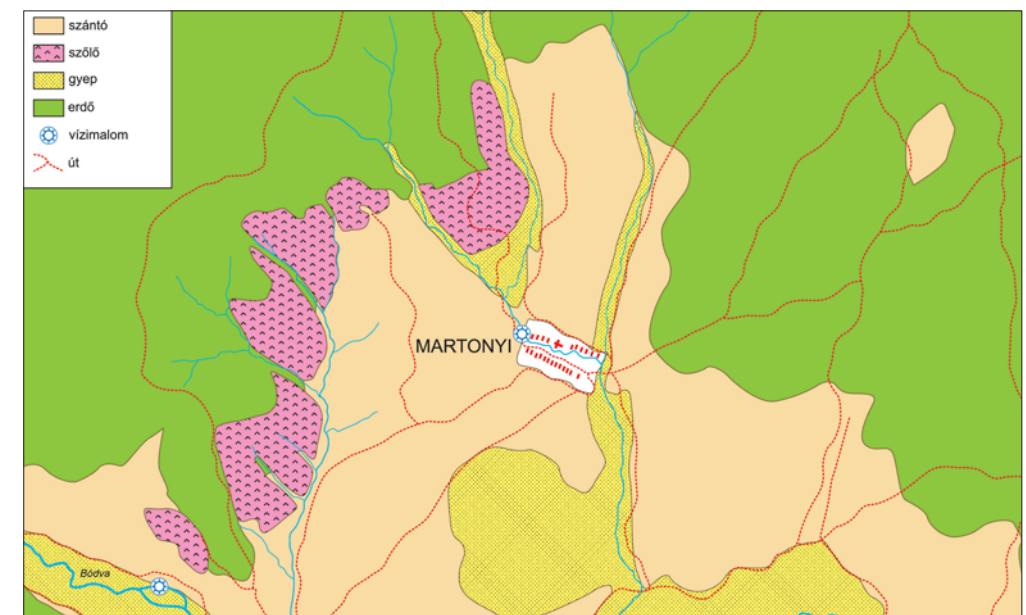
(FARAGÓ, 1973b). Az I. katonai felmérés térképszelvényein jól látható, hogy a szőlővel beültetett (gyakran gyümölcsfákkal tarkított) parcellák Szikszó, Damak, Balajt, Aszaló, Alsóvadász, Homrogd, Rásonysápberencs, Kupa Forró stb. határában fordultak elő legnagyobb arányban. Legészakabbra Hidvégardó és Szemere környékén természetették. Részesedése az összes földterületből néhány településen 5-12%-ot ért el (pl. Aszaló, Alsóvadász, Abaújlak, Damak). Ha a Cserehát egészének az átlagát tekintjük, úgy valószínűleg az 1% körüli érték tűnik reálisnak (45-47. ábra).

A rét és legelő kiterjedését már nehezebb meghatározni. A meglévő kéziratos térképeken nem mindig különül el a két művelési ág, és az sem egyértelmű, hogy adott esetben mit tekintettek rétnak és mit legelőnek. A rétek egy részét irtások révén alakították ki, a patak menti, sokszor vizenyős laposokat tisztították meg, előbb csak a belsőséghez közel, majd attól távolabb. Sok helyen az erdő árnyékosabb peremét is rétként hasznosították (SZUHAY, 1982).

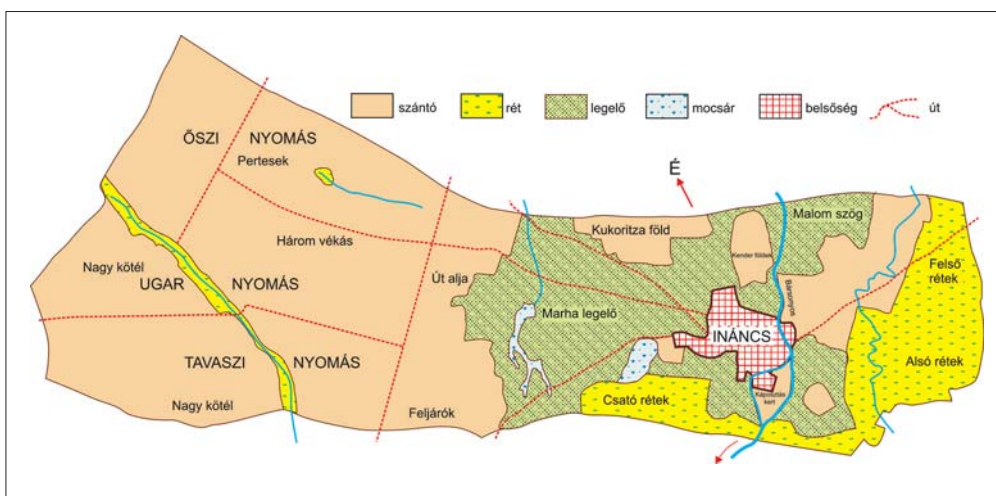
Az állatok legeltetését részben a legelőn, másrészt az ugaron – az aratást követően a tarlón – az erdőben, a réten vagy a szántóföldek között is végezték. Az úrbérrendezési iratokban pl. a Borsod vármegyéhez tartozó településeknek közel a felében arról panaszkodtak a jobbágyok, hogy marháiknak nincs elegendő nagyságú legelője, ezért más határokon kénytelenek legelőt bérelni. Nagyon sok településen a rét gyakori elöntését, az árvizek, záporok okozta kártételeket említik.

A Cserehátan a gyepterület összességében nem igen haladta meg a 20%-ot, bár az egyes falvak között itt is nagyfokú területi különbségek figyelhetők meg (48. ábra).

Az erdő az irtás ellenére még tekintélyes felszínt borított. A Tornai-dombság, a Szendrői-rögvidék, a Rakacai-völgymedence és a Szalonnai-hegység több településén a határ 50-70%-át foglalta el. A zömmel tölgyesekből álló erdők 18. századi gazdasági jelentőségét nem faanyaguk értéke jelentette elsősorban, hanem az erdőélés, valamint a makkoltatás révén szerzett kiegészítő jövedelem.

47. ábra. Még a viszonylag északra fekvő Martonyi határában is nagy kiterjedésű szőlőskertek feküdtek a kedvező kitettséű hegyoldalon a 18. században (az I. katonai felmérés alapján).

48. ábra. Az igen egyszerű földhasznosítási szerkezettel rendelkező Ináncs belsőségét gyepterületek vették körül a 19. század közepén (1847 – kéziratós térkép alapján).

A 18. század végén, 19. század elején a Cserehát több mint 30%-át fedte még erdő.

A falvak lakói régtől fogva három nyomásban művelték földjeiket, így gazdasági tevékenységük széles spektrumát a nyomásos rendszer kötelező előírásaihoz kellett igazítaniuk. Volt azonban olyan település is – mint pl. Becskeháza – ahol a kedvezőtlen természeti adottságok miatt csak egy nyomásban művelték a földet (OROSZ, 1996). A csereháti falvak többségében azonban a háromnyomásos gazdálkodás volt a jellegadó (49. ábra).

A 18. század végi szántógazdálkodás sajátosságait a települések *Investigatio*-iból, a dézsmajegyzékekből és egyéb forrásokból viszonylag pontosan feltárhatjuk.

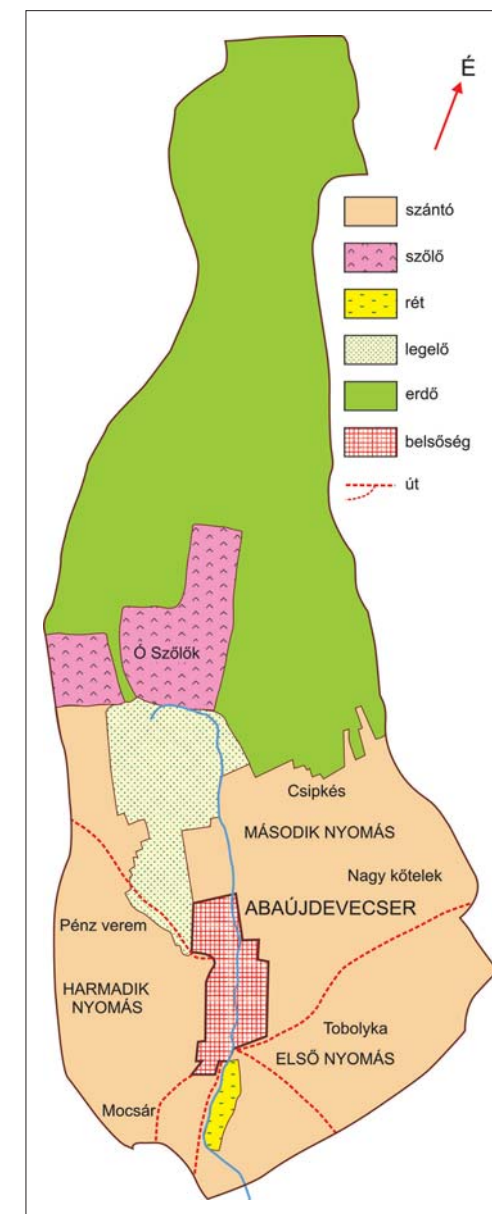
Általános vonás volt a Tornai-dombságon, a Szalonnai-karszton, a Szendrői-rögvidéken, a Rakacai-völgymedence nyugati felén, a Bódva-völgy, valamint a Nyugati-Cserehát néhány településén, hogy a szántók gyenge termőképességűek voltak, amit a jobbágyok rendre elpanaszoltak. A Cserehát keleti és déli részén lévő településeken erről viszonylag kevés helyen tettek említést; sokkal inkább olvashatunk arról, hogy megfelelő trágyázás és szántás után a búzát, zabot és „*valami egyéb féle magokat*” jó bőséggel megtermi a föld. A trágyázás komoly gondot jelentett mind a jobbágyoknak, mind pedig az allódiomok számára. Nem véletlen, hogy az *Investigatio*-kban a jobbágyok káraik között említették, hogy csak akkor számíthattak termésre, ha évente trágyázták a szántókat (pl. Galvács, Rakacaszend, Tornaszentjakab, Viszló). Voltak olyan csereháti települések is, ahol a kedvezőbb talajadottságok következtében nem kellett minden évben trágyázni. Forrón pl. csak kilencévenként vált szükségessé a talaj termőképességének regenerálása, Deteken, Abaújvecseren nyolcévenként, Fancsalon, Fájon négyévenként, Fulókércsen, Csenyétén, Abodon, Nyomáron, Szalonnán stb. pedig háromévenként.

A trágyázás nehezen megoldható problémája többek között a nyomásos gazdálkodással, másrészt az állattenyésztés korabeli gyakorlatával függött össze. A Csereháton az általában három részre osztott szántó harmadát minden évben vetetlenül hagyták (ugar), s ha arra módot találtak, a betakarítás és a vetés között többször fel is szántották (ugarolás vagy gyeptörés, keverőszántás, vetőszántás). Ennek elsősorban az volt a célja, hogy a gyomnövények idő előtt ne meríthessék ki a talajt. A valóságban azonban legfeljebb egy vagy kétszeri szántásra kerülhetett sor, részben az igaerő elégtelensége, részben pedig az idő hiánya miatt. A csereháti fal-

vakban általában négy marhával szántottak (pl. Detek, Abaújvecser, Fancsal, Fáj, Fulókércs stb.), s a gyakran egymástól távol eső parcellákat csak jelentős energia- és időráfordítással tudták megszántani a kimerült állatokkal, a talajművelésre megszabott szűkös időkeretben (amit még inkább csökkentettek a különböző robotszolgáltatások). Így a kívánatosnál kisebb mértékben tudták a talajt a vetéshez előkészíteni. Hogy a parcellák egymástól való nagyobb távolsága mekkora terhet jelentett a jobbágyoknak, azt FÉNYES ELEK Hangácsról írt ismertetésében igen szemléletesen tárja elénk: „*A mezzei gazdaságra a lakosok, kivált pedig a földesurak nagy figyelmet fordítanak, de nem lehetvén képesek az arányosító tagosztályt határjaikra nézve életbe léptetni; iszonyú fáradtságos gazdálkodást kénytelenek folytatni, úgy hogy a földek s rétek messzesége, a határ hegyes volta miatt, takarmányaik betakarítására nem heteket, hanem hónapokat kell fordítaniuk.*”

A túlnyomórészt alacsony termőképességű, alig kezelt szántók nagyobbik részét – a nyomáskényszer miatt – kenyérgabona-félék foglalták el. Az állati takarmánnyként is felhasznált árpát, zabot csak kisebb parcellákon, a hagyományos takarmánynövényeket (pillangósok, takarmányrépa) legfeljebb a nyomáson kívüli földeken termelheték, a szükségesnél kisebb mennyiségben. Pedig a szántók jobb kihasználását – legalábbis elvileg – kedvezményekkel támogatták. Ezt azok kaphatták, akik a szántóföldeken nem gabonaféle növényeket termeltek. A szántók nyomásainak másodveteményeit 1767-ben, az úrbérrendezés-kor nyilvánították kilenced- és tizedmentes-sé, az ugarveteményekre 1774-ben mondták ki ugyanezt a kedvezményt (BARTA, 1996). Ez utóbbit sajnos 1806-ban megszüntették, az adómentességet csak az 1832-36. évi országgyűlésen alkotott törvény állította vissza (OROSZ, 1996).

Az állatok nagyobbik hányadát a rétek és legelők fűvén tartották, istállóba legfeljebb csak az igavonó, tejelő állatokat kötötték be éjszakára, nyáron néha még ezeket sem. A jobbágyok gazdaságában így csak kevés trágya képződhetett, s annak többségét is inkább az értékeesebbnek számító szőlők és kertek javítására használták fel. Egyes falvakban – mint pl. Edelényben – a jobbágyoknak a trágya egy részét vagy teljes

49. ábra. Abaújvecser határának művelési szerkezete 1847-ben (jól látható a három nyomásra felosztott szántóterület – kéziratós térkép alapján).

egészét a földesúrnak kellett eladni vagy átadni. A trágyahiány a jobbágyokat a szántó rendszeres pihentetésére, a gabonafélék kizárólagos termesztésére kényszerítette, ez pedig – útját állva a növények váltogatásának – gátjává vált a takarmánynövények szántóföldi termesztésének is. Mindez a nyomásos gazdálkodás és a külterjes állattartás hosszú távú dominanciáját eredményezte.

Az alacsony hatékonysággal művelt szántók parcelláin (a talajművelő eszközök meglehetősen kezdetlegesek voltak, a Csereháton legfeljebb vaspapucsos faekét, farritkábban vasfogas boronát és kapát használtak) a szükséges munkálatokat azonos időben kellett elvégezni, s ez akkor vált lehetségessé, ha a nyomáson belüli táblákon mindenki ugyanazt a növényt termelte. Ez a gyakorlat (nyomáskényszer) az egyoldalú gabonatermesztést (és a nyomásos gazdálkodást) konzerválta.

A gondosabb talajművelést, a nagyobb mértékű talajerő utánpótlást az is hátráltatta, hogy a szétszórta, egymástól sokszor igen nagy távolságban lévő parcellákat évente újraosztották, így nem sok értelme volt egy-egy földterületbe több munkát (értéket) fektetni.

A szántókon többféle növényt termesztettek (kétszeres, rozs, őszi és tavaszi búza, zab, árpa, tönköly stb.) meglehetősen nagy területi változatossággal. Ezt részben az eltérő természeti adottságok okozták, másrészt az egyes gazdaságok teljesítőképessége közötti különbség (pl. a jelentősebb munkaráfordítást igénylő, költségesebben előállítható őszi búza nagyobb arányú termelése elsősorban a tehetősebb gazdáknak állt módjában).

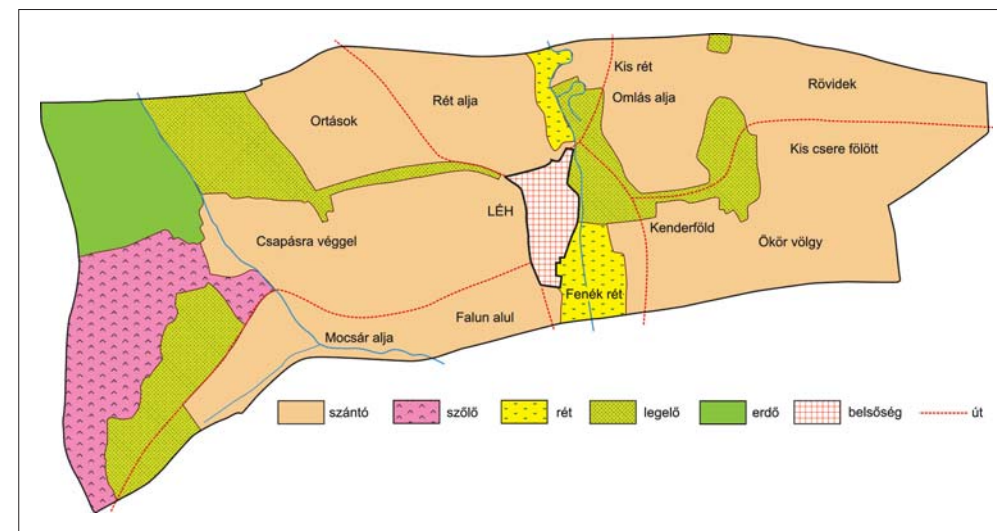
Fulókércsen pl. a búza, a gabona (rozs), a zab – rendszeres trágyázással – elvileg közepszerűen megtermett, de búzát, árpát mégsem vetettek a madarak kártételei miatt.

Az 1751–1777 közötti dézsmajegyzékekből viszonylag pontosan ismerjük az Edelényben termesztett gabonaféléket. A gabonafélék közül legnagyobb mennyiséget a tavaszi búza és rozs keverékéből álló kétszeresből termeltek, majd sorrendben a zab, a tavaszi búza, az árpa és a tönköly következett. Kisebb mennyiségben őszi búzát (tisza búza) és rozst is vetettek. Az őszi búza termesztése a kenyérgabona minőségének a javítására irányuló törekvés jelének tekinthető. A kenyérgabona termés 1762–1777-es években 2 200–3 600 kereszt, a zab- és árpatermés 900–1700 kereszt között volt; egy teljes jobbágyra kb. 45–55 kereszt gabonatermés (ebből 25–40 kereszt kenyérgabona) jutott (FARAGÓ, 1973a). Hangács határáról FÉNYES ELEK az következőket írta (1851): „...jó mivélés mellett igen szép tisztabúzát és gabonát terem...” Balajt szántóiról pedig így vélekedett: „a föld minémúsége itt nem a legjobb, s mivel hegyek oldalába terülnek el a szántóföldek, nagy részben vadvizesek; a déli oldalon levők rendes mivélés mellett azonban termékenyek, – leginkább azért rozst és zabot terem, a tiszta búza is jó időkből szépen díszlik...” Forró és Halmaj határát is mint igen szép búza termesztésére alkalmas felszínt említette. Egy másik munkájában (Magyarország leírása 1–2.) az alábbiakat olvashatjuk: „... őszirozst kitűnő szépségben adnak a ...mérái...határok...” A Cserehát zabtermesztését ugyancsak kiemelte az Abaúj vármegyéről írt fejezetében. Még korábban MAGDA PÁL (1819) Szikszót, mint sok gabonát termelő helységet említette.

A rozs – amellyel, hogy a belőle készített kenyér hosszabb ideig eltartható – tetőfedésre használt szalmája miatt is fontos gabonanövénynek számított.

A nyomáskényszeren kívül eső földeken (kertekben, új irtásföldeken) több helyen termesztettek kukoricát, káposztát, lencsét, borsót, répát, kölest, babot, tököt, karalábét, dinnyét, burgonyát stb. Kendert (lent) a lakosság túlnyomó része termelt, általában a belsőséghez közel lévő kenderföldeken. A kenderből és lenből nemcsak ruházatot és egyéb textíliát, használati eszközt készítettek, hanem a len magjából olajat is ütöttek. A gyenge minőségű kender csak az önellátás keretein belül termelték (50. ábra).

Általános volt, hogy a kertekben, nyomáskényszeren kívüli földeken munkaigényesebb növényeket termesztettek, ahol kedvezőbb körülmények között nagyobb terméshozamra szá-

50. ábra. Léh földhasznosítási viszonyai a 19. század közepén (a belsőségtől keletre terült el a kender termesztésére szolgáló, elkerített parcella – kéziratot térkép alapján).

míthattak, mint a szántókon elvetett különböző gabonafélék esetében. Ez a termelési mód már az intenzív gazdálkodás csírájának tekinthető.

A kertekben termesztett növények között a káposzta nagyon fontos szerepet töltött be elsősorban a táplálkozásban elfoglalt helye következtében. A jól megművelt talajt igénylő, de éghajlati szempontból nem túl igényes növényt szinte az egész Csereháton termelték, s az egyik leggyakrabban fogyasztott növényféléseggnek számított. A Hernád melléki falvakból az északabbi településekre is elvitték, s ebből némi jövedelemre tehetek szert a lakosok.

A dinnye is kedvelt növényfélésegg volt, pl. Szendrőn már 1700-ban, a Büdöskúton túl eső határrészt dinyenyeföldnek szántották fel.

A 18. század vége felé a kukoricát is egyre több csereháti településen vetették. A dézsmajegyzék szerint Edelényben 2–6 zsák kukorica termelt egy-egy gazdának átlagosan, kedvező időjárású években azonban ettől lényegesen több is. FÉNYES ELEK Hangácsról és Balajtról is, mint kukoricát szépen termő vidékről tett említést 1851-ben. Elsősorban a délebbi falvakban vetették nagyobb arányban. A kukorica a gabonafélék-

51. ábra. A Szikszótól északra elterülő lejtőkön a szőlő mellett jelentős számú gyümölcsfa is állt a 18. században (a belsőség kertjeit is sokoldalúan igyekeztek hasznosítani – az I. katonai felmérés alapján).

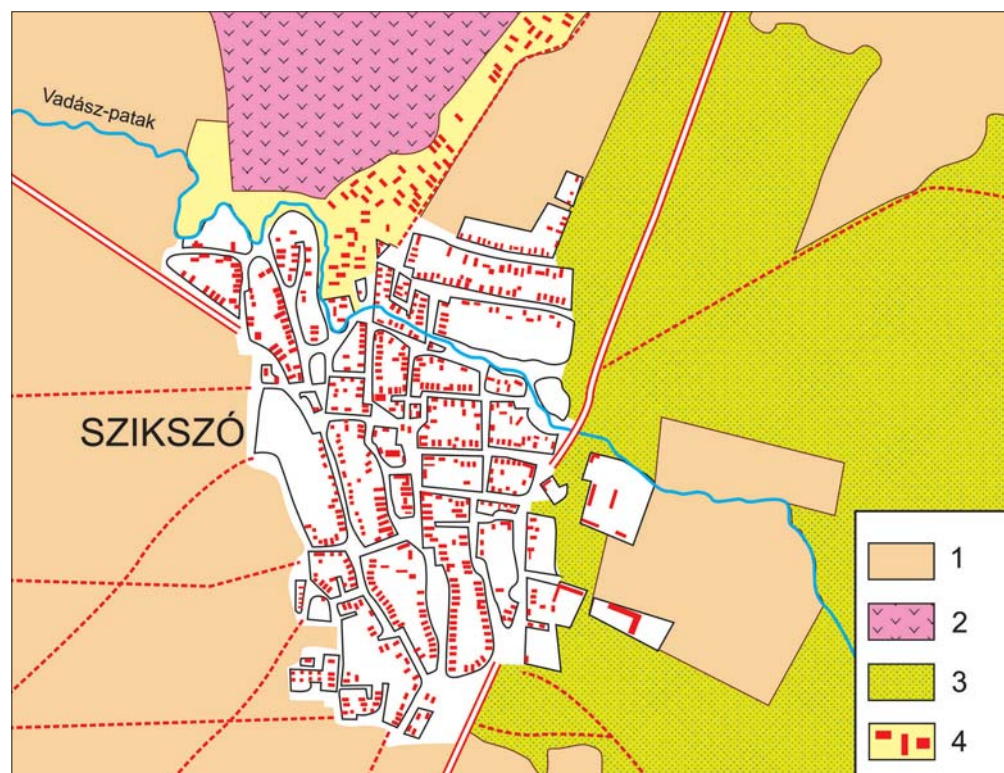
hez képest intenzívebb művelést igényelt, pl. legalább kétszeri kapálást. Nagyobb arányú elterjedését az is elősegítette, hogy nem kellett termése után tizedet beszolgáltatni, s piaci ára 25-40%-kal is magasabb lehetett pl. a tavaszi árpáénál. A jobbágyság elsősorban élelemként, az allódiásokban sertéshízlásra hasznosították.

A burgonya is egyre fontosabb volt a népesség ellátásában, termelése azonban csak a 19. században teljedett ki a vidéken. Terméseredményei 3-4-szeresen is meghaladhatták a gabonafélékét, ha kedvező körülményeket biztosítottak termesztésükhöz.

A Cserehát egyes településeinek kisebb-nagyobb parcellán dohányt is ültettek. A dohány termesztése még a kukoricáénál is nagyobb termelési-technológiai fegyelmet igényelt, amit a gazdák nem igen tudtak betartani. Mindemellett kedvező időjárású években a dohányból – a többi növényhez képest – említést érdemlő jövedelemre tehettek szert. Mivel termesztése igen nagy munkaráfordítást követelt meg a parasztoktól, a nagyobb birtokokon nem terjedt el. Szendrő, Tornaszentandrás dohánytermesztéséről FÉNYES ELEK is említést tett 1851-ben megjelent könyvében. A dohánytermesztés egyik központja valószínűleg Hernádszentandrás lehetett, a Cserehátban termelt dohányt is „szentandrás” név alatt ismerték meg szélesebb körben.

A táplálkozásban fontos zöldségféléket és egyéb növényeket nemcsak kerti veteményként, hanem köztesként szántóföldön is termesztették elsősorban a századfordulót követően.

Az *Investigatio*-kban több település esetében említették, hogy részben a házak kertjeiben, másrészt a külső kertekben és a szőlők között gyümölcsfák is vannak (pl. Csobád, Detek, Abaújvecser, Fancsal, Fáj, Forró). Szendrőn a gyümölcsstermesztésnek már a 17. századtól

52. ábra. A filoxéra pusztítása előtt az egyik legjelentősebb szőlőtermesztő település Szikszó volt (a szőlő- és bortermelés jelentőségét a szőlőskertek peremén kiépített pincenegyed is alátámasztja). 1=szántó, 2=szőlő, gyümölcs, 3=gyepterület, 4=pincenegyed (a II. katonai felmérés alapján).

írások nyomait találjuk. E forrásból tudjuk, hogy nagy becsben voltak az oltványok, s szigorú büntetés terhe mellett óvták azokat a szándékos kártétel ellen.

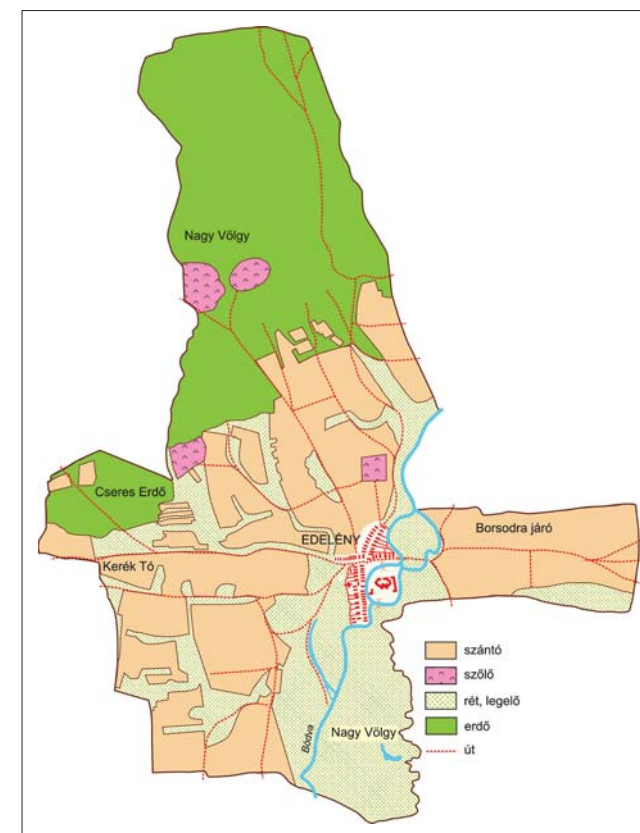
A gyümölcsfák nagyobb része szilvafa volt, kevesebb az alma- és az igen nagy értéknek számító diófa. Edelényben szilva- és körtétfákat említenek a források, melyek részben a beltelken, részben a külső kertekben és a szőlőhegyeken álltak.

A gyümölcsöt frissen fogyasztották, a felesleget a piacra vitték, vagy aszalták. A szilvából igen sűrű lekvárt vagy pedig pálinkát főztek. Leginkább azonban csak annyi gyümölcs termelt, amennyi a háztartások szükségleteit fedezte.

A gyümölcsös kert a zöldséggel együtt ugyanúgy elkülönült a szántóföldtől, mint a szőlő; általában kerítés vette körül az állatok elleni védekezésül. A lakosság által a gyümölcsfélékből előállított élelmiszereket az erdőben, mezőkön gyűjtött vadgyümölcs és gomba egészítette ki. Egyes növényeket a gyógyításban használtak fel. A vadgyümölcsöket is aszalták, de készítenek belőlük ecetet is, a gombát pedig szárították, és fontos böjti eledel volt.

Aszólóval rendelkező falvak lakói közül viszonylag sok volt szőlőbirtokos, pl. Edelényben a gazdák 60%-a (FARAGÓ, 1973a). A szőlő- és bortermeléshez szükséges szakértelem generációról generációra öröklődött, de azoknak is módjukban állt elsajátítani, akik korábban nem foglalkoztak vele. A cserehátai népesség egy jelentős hányada ugyanis évente hosszabb-rövidebb ideig Tokaj-Hegyalján – kisebb részben az Abaúji-Hegyalján és Miskolc környékén – az ottani szőlőkben vállalt munkát, melynek során a művelés szinte minden fázisával megismerkedhetett. A Cserehát Abaújhoz tartozó települései közül 29 vallotta az *Investigatio*-jában, hogy a „Hegyaljára is eljárnak pénzes szőlőmunkára kapálni, szőlőt kötözni, trágyát hordani, vagy szüret alkalmazásával, az ott lakos marhátlan gazdák szőlőtermését pénzért a szőlőhegyekből behordani.” (UDVARI, 1990). Nemcsak a hegyaljai szőlőkben vállaltak munkát, hanem a nagyobb szőlőterülettel rendelkező Szikszó környéki településeken is. Szikszóra pl. Gagyapátiból, Rásonysápberencsről, Csenyétéről, Fájáról, Fancsalról, Gadnáról, Gagybátorból, Kupáról, Nyéstáról, Selyeből és Szalaszendrőről, Aszalóra pedig Gagyapátiból, Rásonysápberencsről, Fájáról és Fancsalról mentek a lakosok idényjellegű munkára.

A szikszói szőlőtermelő körzet, de különösen Szikszó és Aszaló bora igen jó minőségű volt. BOROS LÁSZLÓ

53. ábra. Edelény szőlőskertjei a 18. században jelentős értéket képviseltek tulajdonosaik számára (kéziratos térkép alapján).

e témáról írt dolgozatában olvasható az alábbi, 1737-ből származó idézet: „Általános tapasztalat, hogy a szikszói borokat jóság tekintetében alig lehet megkülönböztetni hegyaljaiaktól.” VÁLYI ANDRÁS 18. század végéről származó országleírásában (VÁLYI, 1796) Fáj községről a következőket írta: „...borai, mellyeknek tőkéit mintegy 1723 dik esztendőől óta művelik,

nem utólsók...”. MAGDA PÁL (1819) szerint: „A szántói bor után betsesek a Szikszai....borok. Ezek után tételnek a' Kásmárki, Szárazvölgyei, Tserhádi borok...”. A szikszói borról azt írta: „tsak nem a' Miskoltzi borhoz hasonló...” Említette még, hogy Forró jó bort termeszt, s ha „... Aszalót...fel keresedjó bort ihasz.” FÉNYES ELEK (1847) a Szikszó környéki borok minőségét a hegyaljai és a gönci borok mögé sorolta, s Aszaló és Forró borait külön is kiemelte. 1851-ben 39 cserehádi település szőlőterületéről írt, ami valószínűleg kevesebb, mint ahány településen ténylegesen előfordult a szőlő (51-52. ábra).

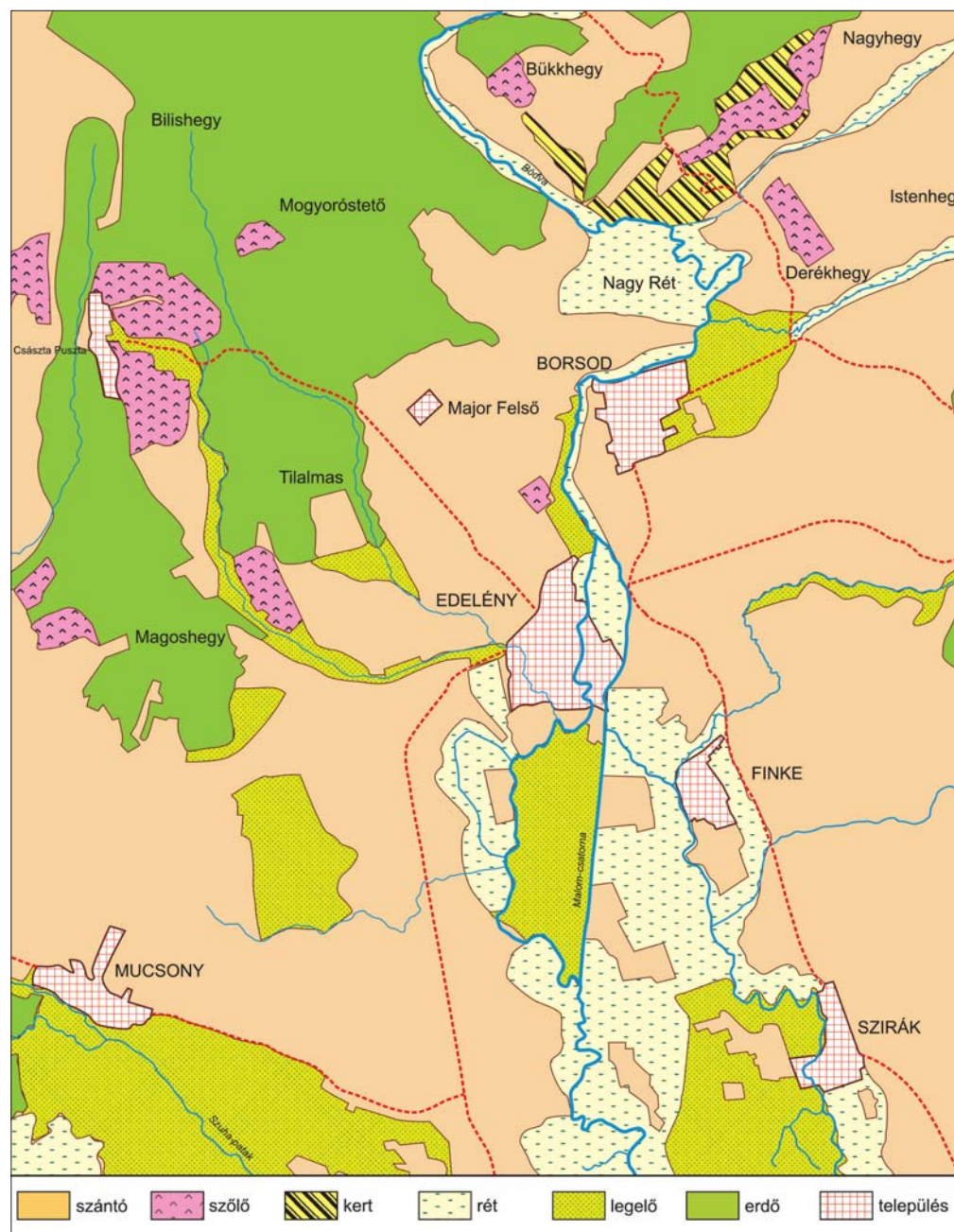
A szőlők az esetek többségében a kedvező expozíciójú déli, délkeleti és délnyugati lejtőket foglalták el. Ez a korabeli kéziratok térképeken is jól megfigyelhető (pl. Szikszó, Aszaló, Kázmárk, Alsóvadász, Damak, Balajt, Abaújlak szőlőterületei).

A szőlők 1848 előtti jogállásukat tekintve különböztek a jobbágyok úrbéres földjeitől, ugyanis nem tartoztak a telki állományhoz. Ennek ellenére fizetni kellett utánuk a földesúri kilencedet és az egyházi tizedet. Ez alól kivételt csak az ún. kerti szőlők jelentettek, amelyek dézsmamentességét a törvény is elismerte. A szőlőépítés fáradságos munkáját a jog azzal honorálta, hogy a szőlők szabadon adhatók és vehetők voltak akkor is, ha a jobbágyok birtokolták, de az úri tulajdonjog e földek felett sem enyészett el. Ennek kifejeződése volt, hogy az uraság ellenszolgáltatás fejében kibecsülte birtokából a jobbágyát (OROSZ, 1996).

A szőlőtermesztés lényegesen nagyobb munkaráfordítást igényelt a gazdától, mint az ugyanakkora területen folytatott szántóföldi növénytermesztés. BARTA JÁNOS szerint (1996) a különbség 10–12-szer több munkát jelentett, így érhető, hogy a szőlők többségét elsősorban a kiscgazdaságok művelték. A földesurak szőlőinek igen alacsony hatásfokú robotmunkával történő művelése nem sok haszonnal kecsegtetett. A szőlő egyébként – kedvező körülmények között – említést érdemlő hasznot hozhatott tulajdonosának még akkor is, ha a termést (bort) kereskedőnek vagy földesúri bérlőnek adták el. A szőlőtermesztés alapvető célja a borkészítés volt, gyümölcsként csak keveset fogyasztottak belőle. A szabad borásítás földesúri privilégium volt, a falvak „korcsmáltatás” révén Szent Mihály naptól újévig vagy Szent György napig árusíthattak bort, ha volt határukban szőlőhegy. Hangács *Investigatio*-jában olvashatjuk az alábbiakat: „Egyeb nincsen, hanem hogy Szent Mihály napjától fogvást új esztendő napig Szabad korcsmáltatásunk volt.” Csobádon Szent Mihály napjától csak karácsonyig árulhattak, míg Forróon Szent Márton napjától „Gyertya Szentelő Boldog Asszony” napjáig.

A 18. század második felében az Edelény határában folytatott szőlőtermesztésről viszonylag részletesen írt FARAGÓ TAMÁS. Ebből tudjuk, hogy az 1768-as földesúri rendeletre készült összeírás szerint 40 telkes jobbágy rendelkezett szőlőbirtokkal részben Edelény határában, részben távolabbi promontóriumokon. Pl. Újhegyen 10 személynek 59, Bordahegyen 15 személynek összesen 79 kapás szőlője volt (egy kapás az a szőlő- vagy kukoricaterület, melyet egy ember egy nap alatt meg tud kapálni, s ennek nagysága kb. 100-300 négyszögöl között változott). Újhegyen csaknem kizárólag egésztelkes jobbágyok birtokoltak 3-9 kapás nagyságú szőlőket, s a jobbágyok fele – a módosabbak – pincével is rendelkezett. 1770-ben az átlagtermés kapásonként 21,2-25,4 liter, néhány gazdánál 38,1-50 liter volt. Bordahegy szőlőinek adatai ezekhez képest némileg magasabb értékeket mutattak, az átlagos termés 42,4-59,3 litert ért el, de néhány kiugróan magas, 80-90 literes hozam is előfordult. FARAGÓ TAMÁS szerint ezek az adatok valószínűleg különösen jó termésű évekből származnak, kedvezőtlen időjárású években előfordult, hogy a gazdák annyi bort sem tudtak készíteni, amennyi a fél évig kezelésükben lévő kocsma üzemeltetését biztosítani tudta volna.

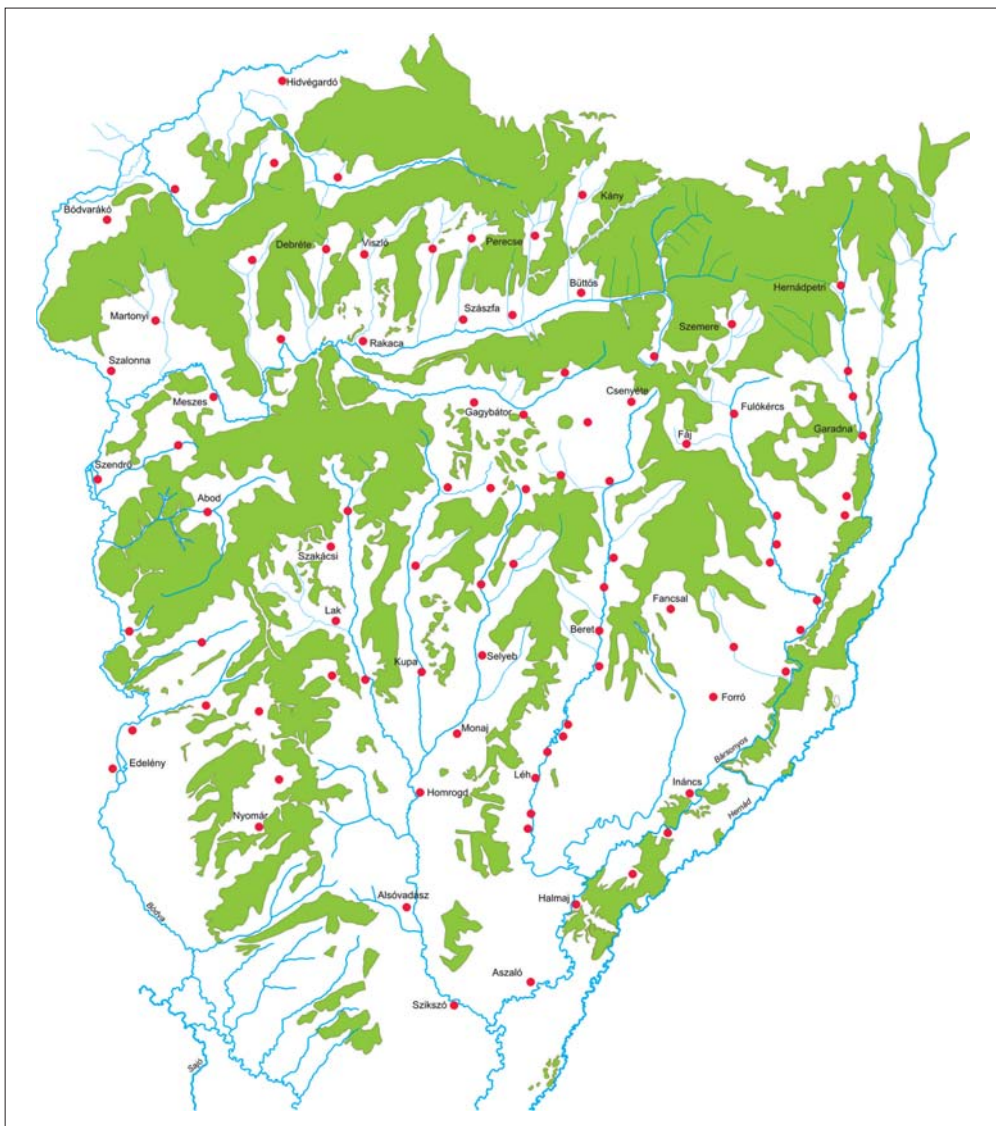
A nagyszámú pince – három kivétellel minden szőlőben építettek – arról tanúskodik, hogy az itt lévő, többségükben egynegyed-félteleknyi földdel rendelkező gazdák, mivel számukra a gazdálkodásuk egészében a szőlőművelés jelentősége nagyobb volt, mint az egésztelkesekben, a termelést is nagyobb szakértelemmel folytatták (53-54. ábra).

54. ábra. Az idővel Edelényhez csatolt Borsod határában a szőlő mellett nagy kiterjedésű kertsek is voltak a 19. század közepén (a II. katonai felmérés alapján).

A 18. századi erdőhasználatnak sok esetben gátat szabtak a különféle földesúri tilalmak. Az erdő ekkor már allodiális jogúnak számított, a jobbágyságot legfeljebb a haszonvételi jog illette meg. Az erdőt a földesúr közösen használta jobbágyaival, 1848-ig a földesúr és a jobbágyok közössége által használt erdő még nem különült el.

A jobbágyok a faizás, makkoltatás, erdei legeltetés, gyűjtögetés és irtás révén hasznosították az erdőt, s ezért változó mértékű robot- és egyéb szolgáltatásokkal tartoztak földesuraiknak. A MÁRIA TERÉZIA-féle úrbérrendezés rögzítette a jobbágyok és zsellérek erdőhasználati jogát, ugyanakkor felsorolta az ennek fejében nyújtandó szolgáltatásokat. A faizást pl. bizonyos mennyiségre, illetve meghatározott napokra korlátozta, amelyért a zsellérek fakitermeléssel, a jobbágyok pedig fuvarozással tartoztak. A faizás csak dőlt és száraz fákra vonatkozott, illetve

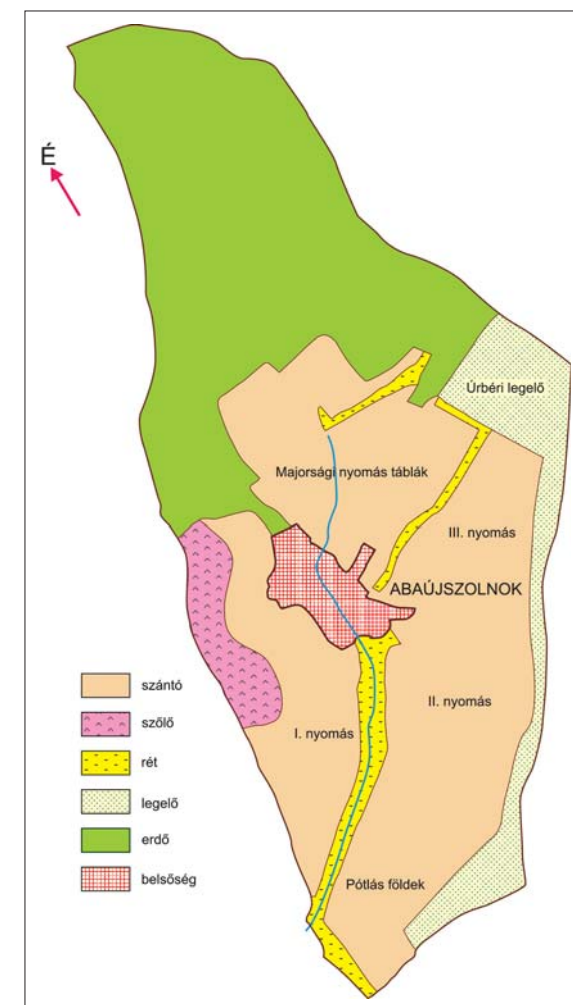

55. ábra. A Cseréhat erdősültsége a 18. század második felében (az I. katonai felmérés térképszelvényei alapján, egyszerűsítve).

a jobbágy saját szükségletére. A jobbágyok faeladását, tűzifával való kereskedését különösen a 19. század elejétől tiltották, mivel az uradalmak gazdálkodásában előtérbe került a fa értékesítése (PETERCSÁK, 1991, 1996). Ennek ellenére az erdőelés (gyűjtögetés, zsákmányolás) kisebb-nagyobb mértékben integrálódott a cseréhati falvak gazdasági életébe. A fa, mint energiaforrás, használati eszköz, épület- és kerítésanyag stb. nélkülözhetetlen volt a lakosság számára. A vadgyümölcsök mellett a vadkomló, makk, gubacs, a cserfa kérge, a hánacs, az erdőből származó fű, széna stb. szinte minden gazdaságban kiegészítő, színező eleme volt a más módon és más anyagból előállított termékeknek. A vadászat (és halászat) a népesség többsége számára tiltott tevékenységnek számított, ám nem lehet kétségünk afelől, hogy – különösen ínséges időkben – megtalálták a lehetőségét a táplálékszerzés eme kockázatosabb módjának is.

A 18. századi Cseréhaton a Ládbesenyő–Fancsal vonalától északra elterülő vidéken kiterjedt erdőségek húzódtak, míg délen csak kisebb foltokban, elsősorban a magasabb dombháton fordult elő. Az 1780-as évekből származó katonai leírásban erdőkre utaló információk is vannak, s azokból egyrészt az uralkodó fafajra, másrészt az erdő állagára is következtetni tudunk. Ebből tudjuk, hogy a cseréhati erdők túlnyomó részét tölgyesek alkották, egyéb fafaj csak kisebb számban fordult elő, mint pl. a nyír Hernádpetri, Szemere, Büttös, Litka, Keresztéte tölgyeseiben, az éger, a bükk Hidvérgardó határában, s a fenyő Csobád mocsaras erdejében. A Tornai-dombságon viszonylag ritkás, magas törzsű fák voltak a jellemzők, s hasonló állapotú erdőségek voltak Gagybátor, Gagypáti, Alsógagy, Abaujlak, Szanticska, Selyeb, Detek, Rásonysápberencs környékén is. Novajdránytól délre a Hernád felé lejtő, sokszor vizenyős felszíneken voltak jellemzőek ilyen erdőségek. Fancsal, Fáj, Hernádpetri, Szemere, Büttös, Percse, Kány, Martonyi, Szalonna, Szendrő, Galvács, Abod, Irota stb. települések határát viszont magas törzsű, sűrű, néha nehezen átjárható erdő borította (55. ábra).

Az erdőhasználatról viszonylag sokat megtudhatunk a 18. századi paraszti vallomásokból. Abod lakói tűzifát és házépítéshez felhasználható faanyagot ingyen kaptak, sőt a dőlt fákat máshová is elvitték eladni, amiből pénzjövödelmük származott. Hasonló lehetőségei voltak Balajt, Damak, Debréte, Galvács Irota, Ládbesenyő, Martonyi, Rakaca, Rakaca-

56. ábra. Abaujszolnok kedvezőtlen adottságú határterületét összefüggő erdőség borította a 19. század közepén (kéziratos térkép alapján).

szend, Szakácsi, Szalonna, Tornaszentjakab, Fáj, Viszló, Csenyété, Fulókércs stb. lakóinak. Egyik-másik településen *comissio* (=kiutalás, utalvány) ellenében, a földesúr tudtával és beleegyezésével vihették el az erdőből a fát. Borsod, Edelény erdejéből csak tűzifát kaphattak, Kázmárk lakóinak pedig 4 órányi járásra lévő erdőből kellett a tüzelőt és az épületre való fát házaikhoz elszállítani. Csobádon, Deteken csak tűzifa volt, egyéb faanyagot máshonnan kellett vásárolni. A nagyobb erdőterülettel rendelkező Fancsalon tüzelő ingyen volt, de a házépítéshez szükséges hosszabb gerendáknak is alkalmas faanyagot pénzért, más erdőkből vásárolhatták meg. Forrón az uraság engedélyével más határban szerezhettek fát. A csak mezőgazdasági tevékenységet folytató cserehát falvak közül a nagyobb erdőterülettel gazdálkodók előnyösebb feltételeket biztosítottak népességük megélhetéséhez, mint az erdőt nélkülöző, vagy csak kicsiny (esetleg földesúri tilalom alá eső) erdőt magáénak tudó települések (56. ábra).

Hogy az egyes településeken mennyi fát termeltek ki évente, arról sajnos nincs információ. Valószínű, hogy a mészégetéssel foglalkozó falvakban (pl. Rakaca, Rakacaszend) lehetett legnagyobb mértékű a fa felhasználása, illetve azokon a településeken, ahol eladásra vagy más célból különböző faeszközöket állítottak elő (Pl. Szalonna, Rakacaszend, Litka).

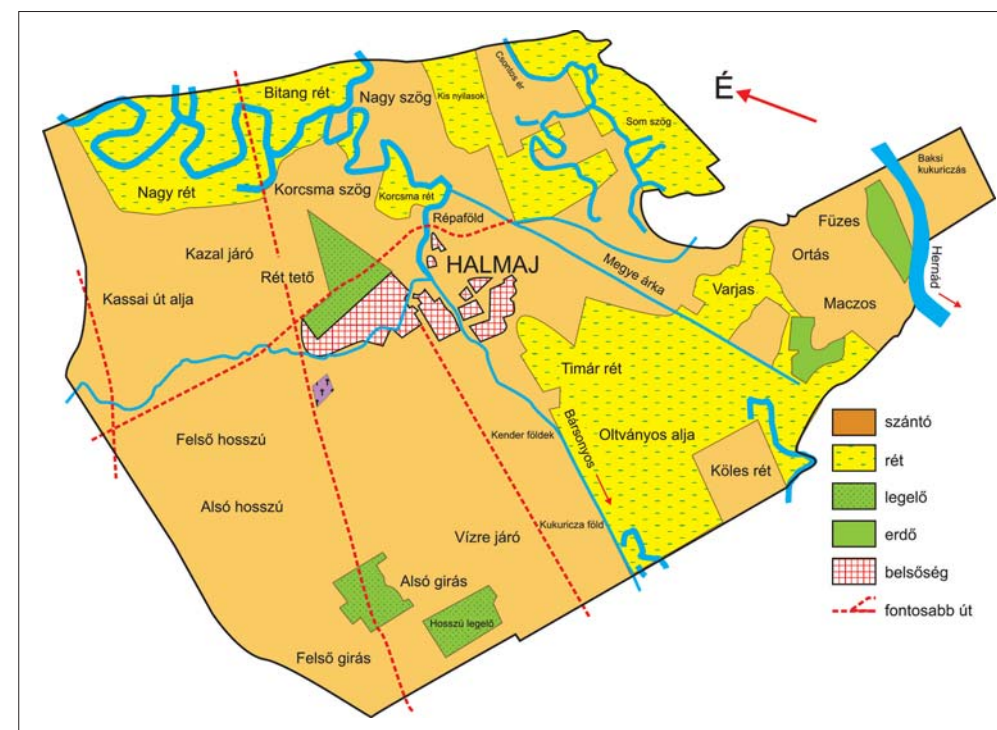
A Cserehát erdőterületének csökkenése valójában nem a célirányos fakitermelés miatt indult meg (tudatos erdőgazdálkodás akkor még nem is volt), hanem a termőföld nyerése céljából folytatott irtás következtében. Abodon pl. a 19. század első felében közel 500 hektár erdőt irtottak ki. Az akkor helyesnek vélt tevékenység az egyébként is szűkös természeti adottságokkal rendelkező vidéket az egyik legfontosabb értékétől fosztotta meg, s az erdők helyén kialakított mezőgazdasági területek (elsősorban szántók) hosszú távon soha nem voltak képesek pótolni az erdők kiirtása miatti anyagi veszteséget.

A 18. századi állattenyésztés jelentőségének objektív megítéléséhez a szórványosan előforduló adatok nem elégségesek. Ennek ellenére mégis azt kell hinnünk, hogy a vizsgált időszakban a Cserehátan az állattenyésztés jelentősége elmaradt a növénytermesztéséhez képest. Ezt sugallják az állattenyésztéssel foglalkozó korabeli források néha sommás megállapításai is. FÉNYES ELEK pl. Borsod faluval kapcsolatban azt írta: „Az állattenyésztés Borsodban nem nagyon divatozik...”, Hangács állattenyésztéséről pedig azt olvashatjuk: „Az állattenyésztés nem a legjobb karban áll, kivált a lovak és szarvasmarhákra nézve, mert a földeknek a helységtől messzesége miatt, ha legszebb ökröket és lovakat veszi is a gazda, az iga alatt elromlik s nem tenyészik.”. Hegymeg esetében sem kedvezőbb a kép: „...az állattenyésztés lóra és szarvasmarhára nézve itt nem gyümölcsöző...”. Nyomár állattenyésztését a hangácsiéhoz hasonlította, míg Balajtról az alábbiakat vetette papírra: „Az állattenyésztés vékony lábon áll, mivel az ezen helységhez tartozó rétek rossz minőségűek lévén, nagyon kevés szénát teremnek, honnan egyedül a sertésenyésztés van divatban; teheneiket is jókat tartanak a lakosok, azonban azokat máshonnan veszik, az ökrök és lovak figyelmet sem érdemlenek.”.

A FÉNYES ELEK által jelzett, s az állattenyésztés egészét befolyásoló problémák eléggé általánosak voltak a Cserehátan. Az állattenyésztés egyik legnagyobb gondja a rét- és legelőterületek eltartóképességének korlátozott volta és a takarmánytermesztés csaknem teljes hiánya, tulajdonképpen az állattenyésztés takarmánybázisának a szűkössége volt.

Ezt a nehézséget nem lehetett igazán sem a távolabbi vidéken bérbe vett legelőkkal, sem pedig az ugaron, illetve az erdőben folytatott legeltetéssel áthidalni, különösen nagyobb állatállomány esetében.

A rét- és legelőterület elégtelenségét elsősorban a Cserehát középső és nyugati felének jobbágyai panaszolták el az *Investigatio*-kban. Káraik között leginkább a rét (legelő) soványságáról, vadvizességéről, szűkösségéről beszéltek (pl. Abod, Balajt, Borsod, Damak, Debréte, Ládbesenyő, Martonyi, Meszes, Nyomár, Rakaca, Szakácsi stb.). A csekély kiterjedésű kaszálókról kevés szénát gyűjthettek be, sarjút csak ritkán kaszálhattak. Balajton

57. ábra. Halmaj 1853-ból származó kéziratos térképén jól láthatók a Hernád és a Bársnyos mentén fekvő, gyakran elvizesedő rétségek.

pl. „Szénát két szekérenél legjobb gazda is nem kaszálhat. Olykor ha be kerítjük réteinket, kevés sarjút is kaszálhatunk.”. Damakon még kedvezőtlenebbek voltak a viszonyok: „Fogyatkozásunk az, hogy midőn kaphatunk, szomszéd határokból kellek legelő földet fogadnunk. Kaszálónk számára sints, imitt, amott külső határokból kellek szerezniünk. Falu szükségére tellyességgel semmit sem kaszálhatunk.”. Az állattenyésztést egyéb tényezők is nehezítették. Ládbesenyőn pl. „...határunk víz nélkül szűkölködvén, néha, néha az itatás kedvéért marháinknak legelő földet bérelniünk kellek.”.

A Hernád mellékén és a déli területeken sokkal kedvezőbbek voltak e tekintetben a körülmények. A falvak jelentős részében volt elegendő kaszáló, és sarjút is rendszeresebben kaszálhattak, feltéve ha a legeltetés elől elzárták a réteket (pl. Halmaj, Homrogd, Kázmárk, Csobád, Forró, Detek). A Cserehát északkeleti részének több településén már mostohább viszonyokról tanúskodnak a paraszti vallomások (Abaujvecser, Fancsal stb.).

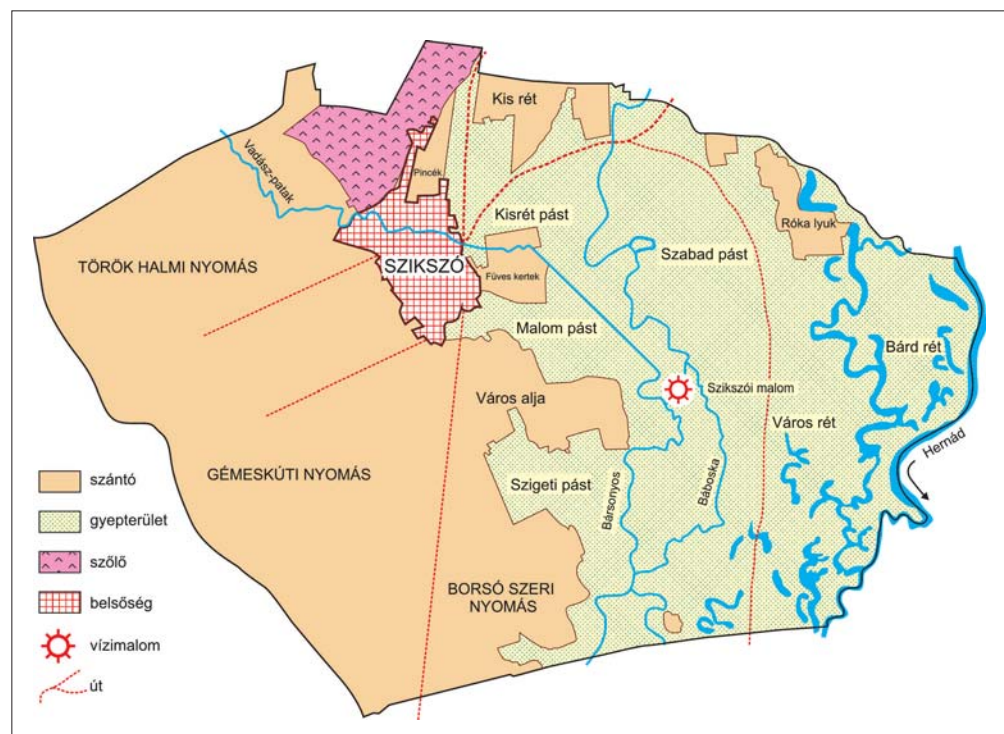
A kaszálók zöme a völgytalpakon fekvett, és gyakran került rövidebb-hosszabb ideig víz alá. (A 46. ábrán jól látható, hogy Aszaló réteje a Hernád közvetlen környezetében terült el, amit gyakran elöntött a víz. A 48. ábrán a Bársnyos mentén fekvő rétek közül a Csató-rétek egy része közvetlenül egy mocsárral határos. Léh délkeleti peremén a Fenék Rét, Damak határában a Vizes-rét, Száraz-rét, Szikszó hatalmas kiterjedésű Hernád és Bársnyos menti rétejei stb. ugyancsak az elöntés lehetőségét támasztják alá – 57. ábra).

A vizenyős rétek szénahozama jó volt ugyan, de a minősége nem. A széna gyakran savanyú volt, alacsony tápértékkel, s mivel mészben is szegény, ezért növendék- és tejelő állatok etetésére nem felelt meg (ASZTALOS, 1968). Az ilyen, ún. csátés széna legfeljebb lovak takarmányozására volt megfelelő. A magasabb térszíneken kaszált széna jobb minőségű, nagyobb

tápértékű volt, s leginkább a szarvasmarhák etetésére használták. Ugyancsak jó minőségű volt az erdei tisztásokon kaszált széna is. A szárazabb talajú dombsági felszínek kaszálóin a gyepterület növekedése mérsékelt volt, a szénahozam pedig kisebb, mint a nedvesebb réteken, ezt a hátrányt azonban ellensúlyozta a minőségbeli különbség (PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 1999).

A legelők szűkösége következtében az erdei legelőknek komoly szerep jutott a cserehát állatállomány ellátásában (Fancsal, Fáj, Irota, Abod stb.). Az extenzív módon tartott állományt az erdőben, az erdei legelőkön, az ugarföldeken és aratás után a tarlókon is legeltették. Olyan is előfordult, hogy az első kaszálás után a rétre hajtották legelni az állatokat. Részben ez volt az oka annak, hogy olyan kevés cserehát településen lehetett sarjút kaszálni.

A Cserehátan a nagyállattartás legfontosabb ágazatában, a szarvasmarhatartásban az elsődleges szempont nem a piacra történő tenyésztés volt, hanem a szántóföldi növénytermesztés munkálataihoz szükséges igaerő biztosítása. Ez nagymértékben meghatározta a még elégséges számú állomány nagyságát. A szarvasmarhák számát emellett erőteljesen befolyásolta a gyakorta pusztító marhavész is, mint amilyen pl. az 1778. 1784. 1787. évi járványok is voltak. A szarvasmarha tenyésztését illetve tartását olyan intézkedések is igyekeztek segíteni, mint az 1767-ben bevezetésre kerülő rendelet, amely a tejtermelés fokozására, valamint a tejtermékek minőségének a javítására irányult (BARTA, 1996). A ló- és szarvasmarha-tenyésztés belterjesebb alakítását hivatott szolgálni a takarmánynövények szántóföldön történő termelésére hozott intézkedések sora is. Ezekből viszont a gyakorlatban akkor még alig valósult meg valami. Szendrő környékén (és a Cserehát más falvaiban is) elvétve lehetett fejősteheneket találni, eladásra nemigen akadt marha, s több településen nem is neveltek annyi jószágot, amennyit igaik elé foghattak volna; azokat inkább vásárokon igyekeztek beszerezni. Kivétel talán

58. ábra. Szikszó határának közel a felét gyepterületek foglalták el a 19. század közepén (Kéziratós térkép alapján).

Szikszó, Halmaj, Ináncs környéke, ahol FÉNYES ELEK szerint „...szép ökröket szoktak tenyészteni, s a szikszai baromvásár ezen a vidéken a legnevezetesebb.” (58. ábra).

Edelényben 1765-ben 99 fő tulajdonában 186 ökröt, 126 tehenet és üszőt, valamint 106 tinót jegyeztek fel, vagyis egy gazdaságra 4,2 szarvasmarha jutott, s az összes állománynak 44,5%-át az iga-marhák alkották. A gazdaságok egy része eladásra is tenyésztett szarvasmarhát, amit az is bizonyít, hogy 11 jobbágnál 3–5 darab növendék állatot írtak össze (FARAGÓ, 1973a).

Az iga állatokkal nemcsak a saját gazdaságokban végeztek munkát, hanem néha fuvaroztak is, ami közvetlen pénzbevételi forrást jelentett.

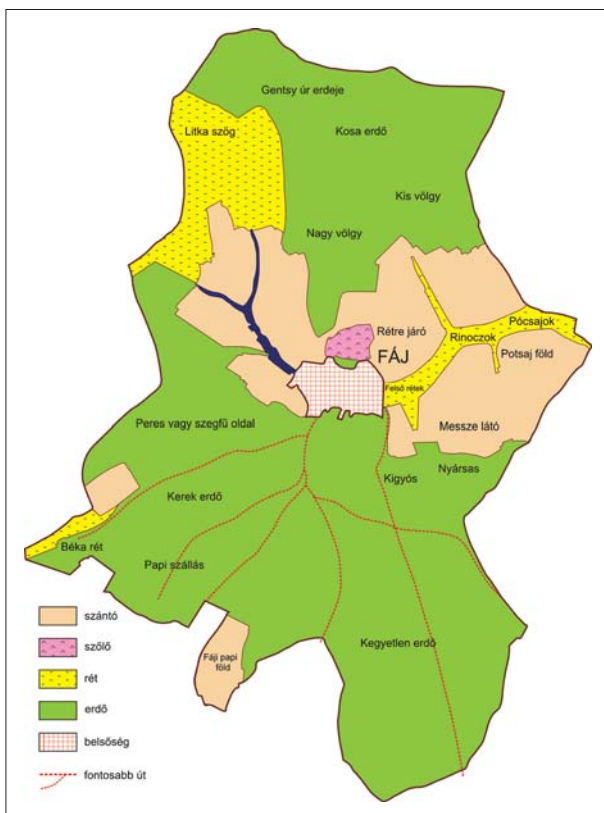
A 18. századi paraszti vallomásokból arra lehet következtetni, hogy minden cserehát településen ökrökkel végezték a szántás nehéz művelését. Ezen állatok munkabírása megközelítette a lovakét, de azoknál lényegesen lassúbb járásúak voltak. A 19. század első felében az ökrök szerepét egyre több gazdaságban a lovak vették át, főleg ott, ahol a parcellák szétszórtsága és nagyobb távolsága miatt a munkavégzés felgyorsítására volt szükség. Mindemellett az ökrök még évtizedekig fontosabb igaállatnak számított, mint a ló.

Az állattartást a szarvasmarha és a sertés (kisebb mértékben a lovak) esetében a legeltetés és istállózás kettőssége határozta meg. A parasztok tavasztól őszi pásztorokra bízták állataikat, a belsőségeken csak az igavonó állatok és legfeljebb egy-két tejelő tehenet és növendék állatot tartottak. Ez utóbbiaknak a belsőséghez közelebb külön belső legelőt tartottak fenn, már amennyiben erre lehetőség nyílt. Télen, különösen a zordabb időjárás beköszöntével az állatokat védett helyekre hajtották, takarmányozásuk, gondozásuk számottevő munkaráfordítást igényelt (SZUHAY, 1982).

A 18. században – a szarvasmarháéhoz viszonyítva – lényegesen kisebb jelentősége volt a nagyobb gondoskodást, jobb takarmányellátást igénylő lovak tartásának. Csak a módosabb gazdaságok használták lovat, elsősorban fuvarozásra. A 19. század közepére néhány nagyobb gazdaság már kisebb ménessel is rendelkezett, a tenyésztés érdekében a jelentősebb településeken méntelepeket hoztak létre (pl. Meszes, Szendrő, Edelény).

Juhtartással egy-egy településen belül a tehetősebb gazdák foglalkoztak, elsősorban a juhok gyapjáért, de fejték is őket. (Edelényben pl. általában 8-15 között változott a juhos gazdák száma, de jelentősebb állományt, 30-50 darabot csak 4-5 jobbágy tartott.) A tartás fontos feltétele volt, hogy a tulajdonosnak legyen elegendő nyomáson kívüli földje, illetve nyomáson belüli nagyobb földterülete, ahol alkalmasint a legeltetést is meg lehetett oldani. A háromnyomásos gazdálkodás rövidebb legeltetési periódust biztosított az állattartás számára; mindemellett a gazdák igyekeztek kihasználni minden olyan lehetőséget, amelyek nem ütköztek kodifikált tájhasználati szabályokba. Ilyen esetnek számított az őszi vetés utáni legeltetés, amikor a korai vetés miatt a gabona túlságosan megnőtt, s juhokkal legeltették le a túl magas sarjakat. Tavasszal pedig, általában Szent György napig a kaszálón is legeltettek. Összességében azonban a juhtenyésztés az átlagos parasztgazdaság struktúráján kívül esett, annak termelési rendjébe nehezen volt beilleszthető (FARAGÓ, 1973a). Ezért gyakran a falutól távol, más vidékeken legeltettek, a jószágok esetleg sohasem jártak a falu határában.

A sertésállomány hasonlóképpen nem volt számottevő, bár télen a népesség mindennapi ellátásában fontos szerepet töltött be. (Edelényben pl. 1768-ban 45 teljes jobbágnak 73 darab sertése volt, tehát 1,6 darab esett egy gazdaságra.) Az állattartás legelhanyagoltabb ágának a sertéstartást tekinthetjük, amellyel sem a földbirtokosok, sem a jobbágyok nem sokat törődtek. A sertéseket szinte félvadon tartották, a 18–19. században még nemigen hizlaltak disznókat a belsőségeken. Hizlalásuk leginkább makkon történt az őszi-téli időszakban. A 18. század vége felé a makkoltatásnak már erős korlátai voltak, s a sertések hizlalását, legeltetését egyébként sem tudta maradéktalanul biztosítani. Ott, ahol sűrű, zárt tölgyerdők voltak (a Cserehát egy részén ez volt jellemző) csak 6-8 évenként volt bőséges makktermés. Egy-egy idősebb

59. ábra. A túlnyomóan tölgyes erdővel borított fáji határ 1853-ban (kéziratos térkép alapján).

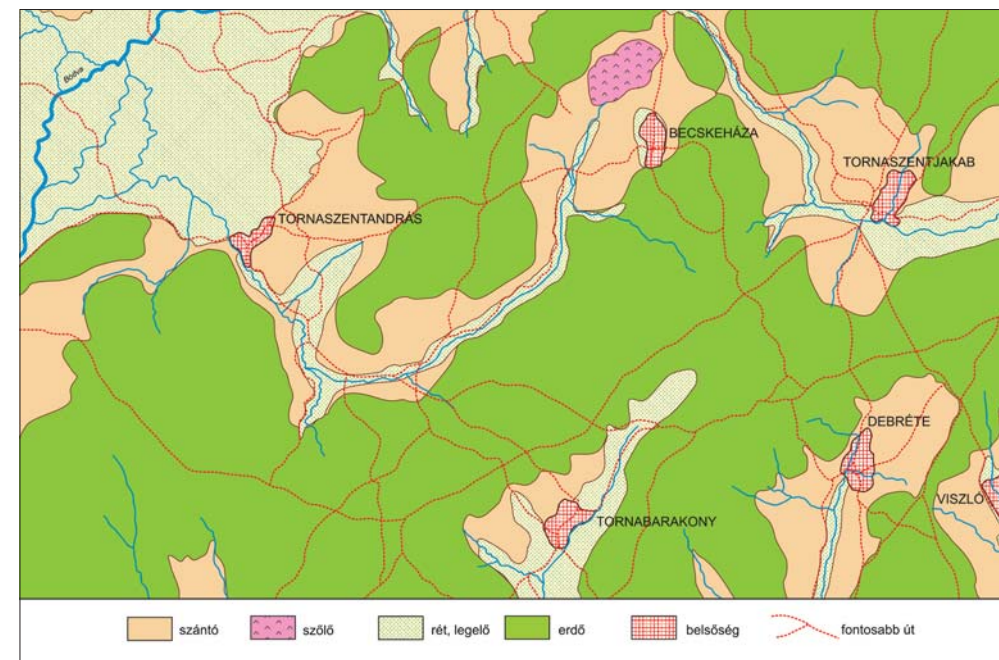
határba kellett hajtani a kondákat, ami nem kis pénzösszegbe került. Edelényben nem okozott gondot a makkoltatás, mivel az edelényi erdők 500-600 sertés is el tudtak látni makkal, az uradalom sertésállománya viszont csak 400 darab körül mozgott (FARAGÓ, 1973a). Az állódiumok gyakran bérbe adták a tölgyeseket, ezek olykor tekintélyes jövedelmet eredményeztek tulajdonosuknak. 1746-ban pl. CSÁKY ANTAL abodi erdejében 36 sertésnyáját makkoltattak, összesen 2 903 állatot. A kondák egy része a szomszédos falvakból származott, de makkoltattak távolabbi településekről is (Szőlőszárdó, Szentsimon, Gesztely, Detek stb. – SZABADFALVY, 1991). Híres makkos erdők voltak abban az időben Abod, Martonyi, Szendrő, Krasznokvajda, Rakaca, Szalonna, Meszes, Rakacaszend, Galvács, Irota és Gagybátor határában. Szalonnán az Alföldről felhajtott kondákat is fogadtak. A 18–19. században vált általánossá a legelőváltásnak az a módja, amikor egymástól távolabb lévő sík- és hegyvidéki gyepterületeket, illetve makkos erdőket felváltva hasznosították. Pl. a Tisza melléki ártéri övezetből a Cserehátra hajtották az állatokat nyári-őszi legeltetésre (CSISZÁR, 1974; FRISNYÁK, 1994).

A népesség friss hússal való ellátását elsősorban a baromfiállomány biztosította. A Csereháton főleg libát és csirkét tenyésztettek, a libát a húsa mellett tolláért is tartották. A baromfitartás igényei sokszor a feltételekhez és a természeti adottságokhoz igazodtak. Ahol pl. patak volt, ott több ludat, kacsát tenyésztettek. A gazdák csak akkor értékesítettek néhány baromfit, ha nagyon megszorultak (SZUHAY, 1982).

tölgy – kedvező termés esetén – akár több mázsa makkot is termelt, ami nemcsak a sertéseknek, hanem a juhoknak is bőséges táplálékot biztosított. Szerényebb makktermés esetén, vagy ha korán vastag hótakaró borította a felszínt, az állomány téli ellátása már komoly gondot jelenthetett.

Az 1770-es évektől a cserehádi települések többségében a jobbágyok csak dézsmáért, illetve pénzért makkoltathattak. Csenyétén a csekély makktermés miatt kellett fizetni a makkoltatásért, Fancsalon, ha volt elég makk, akkor „jó pénzért” lehetett a sertéseket a tölgyesbe hajtani. A tölgyesekben gazdag Fájon a földesúr engedélyével ingyen makkoltathattak a gazdák (59-60. ábra).

Fulókércsen az okozott gondot, hogy a földesurak is makkoltattak, így a jobbágyoknak csak kevés idő és makk jutott sertéseik hizlalására. Több cserehádi településen, ahol nem volt vagy tilalmasban volt az erdő (pl. Kázsmárk, Detek), más

60. ábra. A Torna-dombság a 18. században még gazdag volt erdőségeiben (az I. katonai felmérés alapján).

Kezdetleges módszerekkel ugyan, de méhészkedtek is a cserehádi gazdaságok. Hátrányos volt az e tevékenységet folytatók számára, hogy a méhészet termékeiből kilencedet és tizedet kellett leróni. A Cserehát, s azon belül Hangács a magyar méhészet bölcsőjének is tekinthető, ugyanis itt élt SZATHMÁRI KIRÁLY GYÖRGY (1702–1775), aki saját tapasztalataival kiegészítve, magyar nyelven jelentetett meg méhészkedéssel foglalkozó (eredetileg angol kiadású) szakkönyvet. Hangácson működött egy másik híres méhész is, FARKAS ZSIGMOND plébános. Neves méhész szakírónak számított VÉCSEY JÓZSEF (1760–1821) református lelkész is, aki Pamlényban született.

A méhesek fatörzsből készült, gyékényből, szalmából font köpűikkel elmaradhatatlan építményei voltak a cserehádi portáknak. A mézet a táplálkozás mellett gyógyításra is használták, a viasz pedig keresett árucikk volt a piacokon (LAKI LUKÁCS, 1998). Edelényben pl. 1769–1770-ben három jobbágy 4-4, illetve 1 köpű méhéről maradt feljegyzés, de ennél valószínűleg jóval nagyobb mennyiség volt a jobbágyok birtokában. Egy másik feljegyzés szerint 1762 körül egy NÉMETH JÁNOS nevezetű gazdának pl. 30 köpűje volt (FARAGÓ, 1973a).

A cserehádi népesség állattenyésztése a 19. század közepén végül is nem sokban különbözött a 17–18. századi állattenyésztés gyakorlatától. Továbbra is a külterjesség jellemezte, ugyanazokkal a fajtákkal, említésre méltó takarmánytermesztés nélkül. Rét- és legelőgazdálkodásról még alig beszélhetünk; legfeljebb a legeltetés rendjét meghatározó szabályok, a sarjúkaszálás érdekében korlátozott réthasználat stb. jelezte a változás irányát. Ezzel az állattartás a hagyományos rendszer keretei között éppen úgy eljutott teljesítőképességének maximumához, mint a földművelés a háromnyomásos rendszerrel. A nyári legeltetés és a téli istállózás volt az a forma, amelyen túl a hagyományos állattartás már nem fejlődhetett (OROSZ, 1996).

5.2. A Cserehát mező- és erdőgazdasága a tőkés átalakulás idején (1848–1920), valamint az azt követő évtizedekben

Azok a lényeges, a társadalmi viszonyokat és az életmódot érintő változások, amelyek a középkori jobbágyságot a szabad paraszti árutertermelés felé orientálták, lényegében már a 18. század 70-es éveiben elkezdődtek az úrbérrendezéssel. Az 1767-es úrbéri rendeletnek három alapvető törekvése volt: megállapítani a telki állomány nagyságát és a vele járó haszonvételeket, a már meghatározott telki állományt megvédeni a földesúri kisajátítástól és szabályozni a telek után járó szolgáltatásokat.

A járadékok alapjául szolgáló egész telekhez tartozó szántó és rét nagyságát – a táji sajátosságok és a talaj minősége alapján – eltérő mértékben adták meg (a szántó nagysága 16-40 hold, a rété 6-22 kaszás), a belső telek mindenütt azonos nagyságú volt (3/4 hold). (A 18. században Edelényben az egész telkes jobbágyoknak átlagosan 15,3 hold szántója és közelítőleg 4 hold rétje volt.) A járadékok többségét a termény és munka (robot) tették ki, pénzt a földesúr a füstpénzen kívül csak alkalmanként követelhetett. (Törredéktelek esetén a járadékok mérséklődtek.)

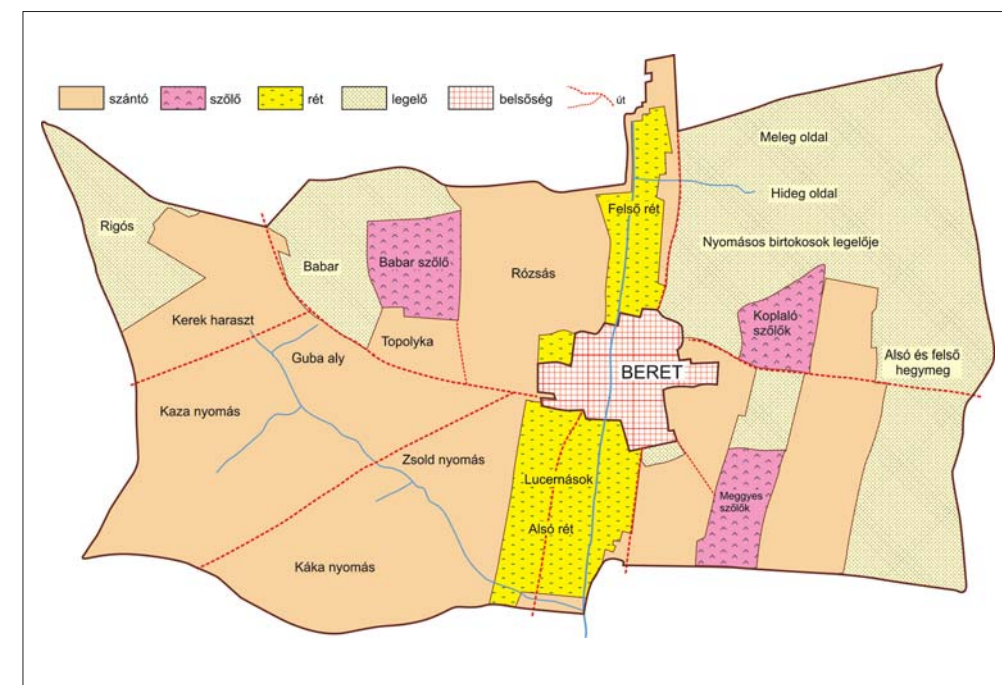
Az úrbéri rendelet kétségbevonhatatlanná tette a jobbágy határhasználati jogát úrbéres földjén, s ezáltal előrevetítette a tulajdonjogra formált igényét a majdani polgári viszonyok között. Más törvények is kedveztek a jobbágyságnak, így pl. 1767-ben korlátozták a birtokosok elővásárlási jogát parasztaik terményeire. Az 1790. évi országgyűlés 35. törvénycikke pedig biztosította, hogy – amennyiben kötelezettségeit és adósságait kifizette – a költözés joga minden magyar jobbágyot megilleti (BARTA, 1996).

A paraszti határhasználati jogok további megerősítését eredményezte az Urbáriumot törvényesítő 1836. évi országgyűlés is. A jobbágyok kibecsülhetetlensége mellett az országgyűlés a telki haszonvételek adásvételét minden egyes jobbágynak biztosította, ami a telek örökíthetőségének mindvégig megmaradó joga mellett a polgári tulajdonjog újabb elemével bővítette a paraszti földhasználatot (OROSZ, 1996).

A 18. század végi, 19. század eleji – a jobbágyságot többnyire kedvezően érintő – változások sokkal mélyrehatóbban és érzékenyebben alakították át a magyar nép életmódját és műveltségét, mint az 1848. évi törvények, melyek tulajdonképpen a mintegy 60-70 év óta erősen átalakuló paraszti világ nagyon is egyenlőtlen földhasználati viszonyait és módját a gyakorlatban már nem változtatták meg lényegesen, csak elvileg, ezzel meg is merevítve az állapotokat (ANDRÁSFALVY, 1996). Fennmaradt az egészségtelen birtokszerkezet, a nagybirtok és vele az arisztokrácia túlsúlya, csekély volt viszont a piaci igényekhez rugalmasan alkalmazkodni képes középbirtokosok száma. A kor jellemző tünete a kisbirtokok tőkészegénysége, és riasztó volt az életképtelen törpebirtokok magas aránya is. Az 1848-as változások összességében mégis a 18. század végi, 19. század eleji változások betetőzését jelentették, mert végül is a feudális kiváltságok eltörlése, a polgári szabadságjogok kivívása, a jobbágyfelszabadítás, a polgári földtulajdon megeremtése lett a hosszú távú biztosítéka a polgári társadalom kiépülésének és a gazdasági növekedésnek.

A jobbágyfelszabadítással hatalmas mennyiségű munka és termék került a piacra, s mindez alapot biztosított a mezőgazdaság, a szállítás, a hitelrendszer és az élelmiszeripar egymást ösztönző növekedéséhez. A kedvező folyamatokat tovább erősítette az európai gazdaság fellendülése s Nyugat-Európa megnövekedett élelmiszer- és nyersanyagigénye is.

A piacra termelő, tőkés mezőgazdaság árutertermelésének kibontakozását azonban a tőkehiány, a még eléggé elmaradott szállítási és hitelviszonyok jelentősen késleltették, s

61. ábra. Három nyomásban művelt szántók Beret 1857-ből származó földhasználati térképvázlatán.

ugyanilyen kedvezőtlen hatása volt a határ tagosíthatatlanságának és – különösen az elmaradottabb térségekben – a nyomásos gazdálkodás továbbélésének is.

A Cserehát vidékén a fordulós és dülős tagosítás egyaránt előfordult. Az előbbinél a gazdaságok szántóit nyomások szerint tagosították, az utóbbi esetében az egy dülön belüli, szét-szórta fekvő parcellákat vonták össze. A fordulós tagosítást többnyire a nagyobb gazdaságokban alkalmazták, s ez jobban megfelelt a háromnyomásos gazdálkodásnak. Bizonyos mértékig lehetővé tette az intenzívebb gazdálkodást, valamint az új növényi kultúrák terjeszkedését is (61. ábra).

Az 1850-es évektől közel 30 évig ható gabonakonjunktúra – kétségtelenül előnyös hatásai mellett – számottevő szerepet játszott abban, hogy csak rendkívül lassan kezdődött el az intenzív mezőgazdálkodásra történő áttérés. Az ország nagyobb részén látványos növekedésnek indult a gabonatermesztés, amelyet elsősorban az tett lehetővé, hogy könnyen beilleszthető volt a háromnyomásos gazdálkodás gyakorlatába, s nem igényelt jelentősebb tőkebefektetést, valamint nagyobb mennyiségű munkaerőt. Az elfogadható áron értékesíthető, extenzív módon megtermelt gabona vetésterületének magas aránya viszont hátráltatta a nagyobb jövedelmezőségű, ám belterjesebb művelést igénylő növényi kultúrák elterjedését. A szántóföldön termesztett szálastakarmány-félék csekély aránya pedig az állattenyésztést érintette hátrányosan.

A gazdaságok a gabonatermelés fokozása érdekében egyre nagyobb földterületeket vontak művelés alá, ami a határterület műveléségi megoszlásának gyökeres átalakulását idézte elő. A gabonakonjunktúra egyfelől tehát átsegítette a parasztságot a szabad tulajdonossá válás kezdeti nehézségein, de nem csekély mértékben mérsékelte is a további fejlődés dinamizmusát, ami az elmaradott térségekben – ide sorolható a Cserehát vidéke is – részben előidézte az immobil agrártársadalom konzerválódásának is.

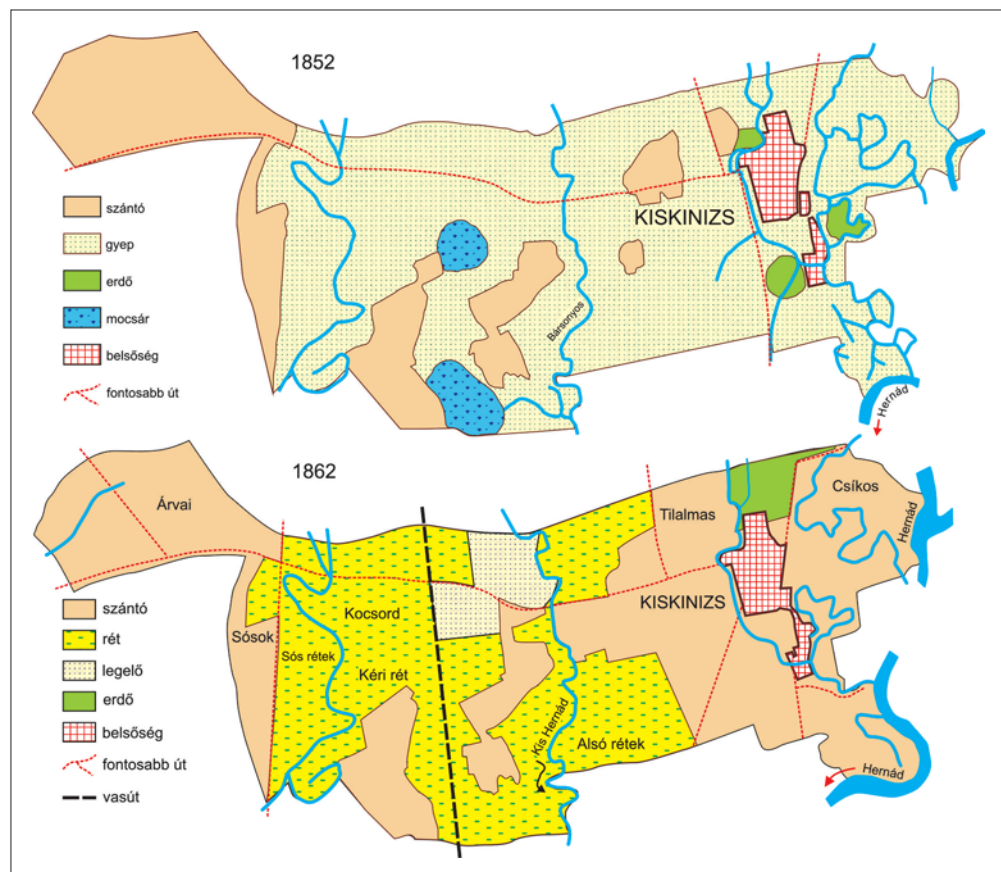
5.2.1. A földhasznosítási viszonyok változásai 1848 és 1945 között

A földhasznosítás átalakulása, ha lassú ütemben is, de az 1800-as évek elején megindult, aminek egyik oka valószínűleg a kenyér-, illetve a takarmánygabona-félék árának 1815-ig tartó, kedvező alakulása volt. Változást indukált a népesség növekedése is, s az általánossá váló tendencia, a szántó területének gyarapodása más művelési ág rovására, csak tovább erősödött a század második felében.

A cserehádi települések 19. század eleji földhasznosítási viszonyairól a töredékesen rendelkezésre álló adatok miatt csak vázlatos képet tudunk alkotni, de a későbbi, már pontosabb statisztikai adatokkal a fentebb vázolt tendenciák igazolhatók.

A Cserehát területén a művelési szerkezet átalakulását nem az ökológiai viszonyokban bekövetkezett változások befolyásolták, hanem a mezőgazdasági termelés ökonómiai feltételeinek módosulása.

A Felvidék egészen a szántó részarányának változása (1865 és 1913 között) nem jelentős, a Cserehát vidékén azonban – az alföldi és egyes dunántúli területekhez hasonlóan – igen nagy mértékű volt. Az egyes települések határterületeit átforgató folyamatok eredménye jól megfigyelhető Kiskinizs 1852-ben és 1862-ben készült kéziratoss térképein (62. ábra).

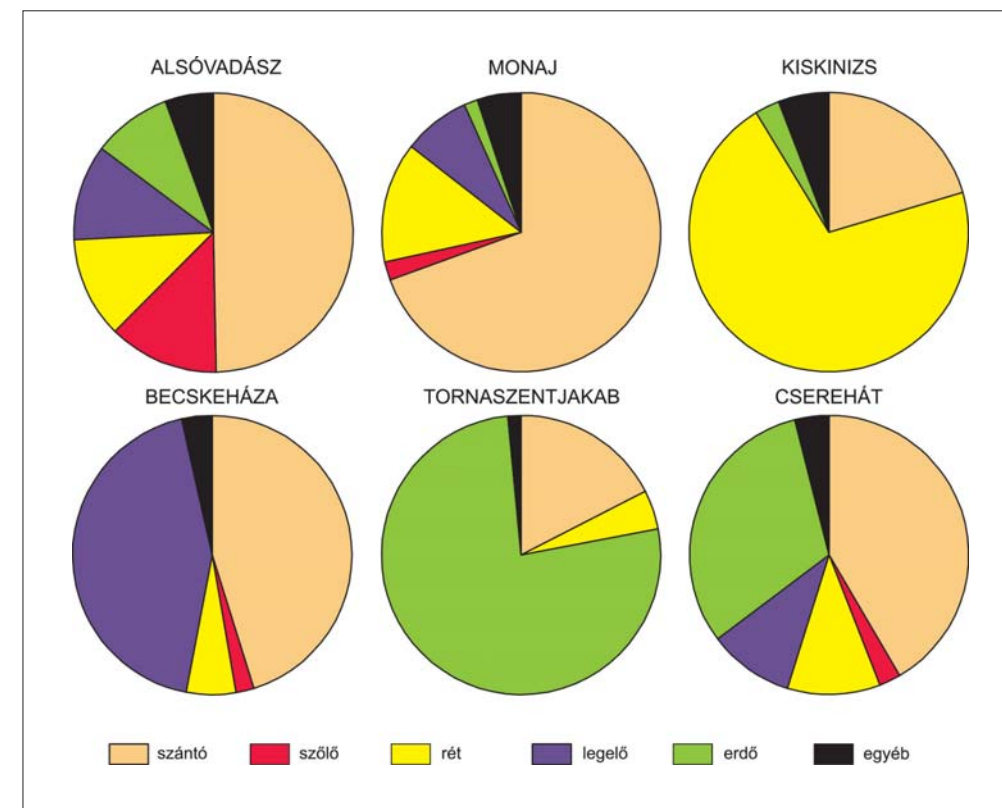
62. ábra. A földhasznosítás változásának tendenciái Kiskinizs határában a 19. század második felében (kéziratoss térképek alapján).

Kiskinizs a 19. század közepéig arányait tekintve a legnagyobb gyepterülettel rendelkezett a Cserehátban. Szántó jószereivel csak a Galambos-pataktól nyugatra elterülő, 125 méter tengerszint feletti magasságú, illetve az a fölé emelkedő térszínen fordult elő. Összevetve a két kéziratoss térképről készített vázlatot jól látszik, hogy 10 év alatt a szántó kiterjedése megduplázódott. Elsősorban a Hernád jobb partja mentén elterülő, belsőseget övező réteket fogták művelés alá, amelyek átlagosan 1–1,5 méterrel magasabban fekvtek, mint a Bársonyos és a Galambos-patak közé eső gyepterületek.

A Cserehát egészét jellemző földhasznosítási viszonyokat az 1865-ben, a helytartótanács rendeletére készült (nem igazán pontos) statisztika alapján tekinthetjük át.

Az adatok elemzése révén sajátos földhasznosítási struktúrákat különíthetünk el, melyek teljes keresztmetszetét nyújtják a cserehádi településeket a 18. század végén, a 19. század első felében jellemző művelési szerkezeteknek (63. ábra).

A szőlőtermelő falvak jellegzetes földhasznosítási viszonyait Alsóvadász vagy Abaújlak-Szanticska települések példáján tanulmányozhatjuk (64. ábra). Alsóvadász határa (lásd. a 26. ábrát) viszonylag kedvező agroökológiai potenciállal rendelkezik s talán a legoptimálisabb földhasznosítási struktúrát képviseli, ami egyáltalán a Cserehátban kialakulhatott. (SZABÓ JÓZSEF agroökológiai típusterületeket bemutató térképén jól látható, hogy a Vadász-patak völgytalpa a mély humuszrétegű öntés-, réti-, vagy lejtőhordalék talajú, gyakori vízhatásoknak kitett típuscsoportjába tartozik. A völgytalp pereme – különösen annak déli része – a közel sík, vagy lankás lejtőjű, nagyobb méretű összefüggő felszínnek-

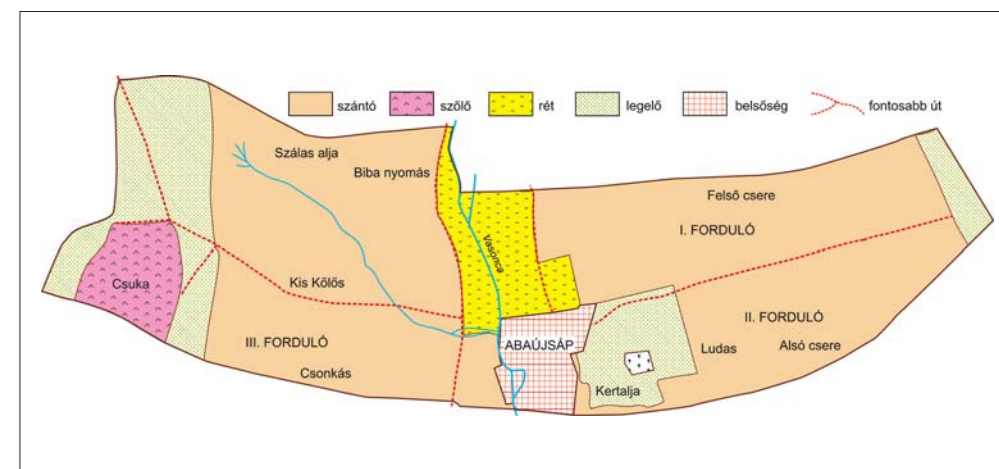
63. ábra. Földhasznosítási struktúrák 1865-ből (a jobb alsó kördiagram – összesített adatok alapján – az egész Cserehát földhasznosítási szerkezetét mutatja be).

kel jellemezhető, alig erodált csernozjom barna erdőtalajjal fedett, elsősorban szántóterületként hasznosított típuscsoportjának a képviselője. A határ többi része kedvezőtlenebb adottságú.)

Az elsősorban a déli és a Hernád menti településeket jellemző, a szántó dominanciáját reprezentáló földhasznosítási szerkezetet Monaj diagramja jeleníti meg. Természeti adottságai hasonlóak voltak Alsóvadászéhoz, de annál lényegesen kisebb erdő- és szőlőterülettel rendelkezett. Ugyanebbe a típusba sorolható még pl. Homrogd, Rásonysápberencs, Detek, Csobád, Forró, Hernádvécse és Büttös is (65. ábra).

Kiskinizs a 70%-ot meghaladó gyepterületével eléggé sajátos típust képviselt, talán csak Becskeháza (Szikszó, Hidvérgárdó) hasonlítható hozzá annyi különbséggel, hogy Kiskinizsen a rét aránya volt kiemelkedő, Becskeházában pedig a legelő. Ennek oka elsősorban a domborzati viszonyok eltérő jellegében keresendő (66. ábra).

A Cserehát nyugati és északi, erdővel borított részének jellegzetes földhasznosítási struktúráját Tornaszentjakab művelésági szerkezete jellemzi. A kiterjedt erdősséggel rendelkező településeken az egyes művelési ágak aránya hasonló volt Tornaszentjakabéhoz. Több mint 20 cserehádi település tartozott ebbe a típusba.

65. ábra. A ma Rásonysápberencs részét alkotó Abaújsáp határhasználata 1871-ben (kéziratos térkép alapján)

1865-ben a Cserehátban a szántó 41,5%-ot, a szőlő 2,5%-ot, a rét 10,7%-ot, a legelő 9,9%-ot, az erdő pedig 31,2%-ot foglalt el az összes területről. A szántó aránya magasabb volt, mint Abaújban (35,9%) és Borsod vármegyében (33,3%), valamint a Felvidék egészén (34,7%). (Az 1870-es országos adat is alatta maradt az 1865-ös cserehádi értéknek.) A vizsgált térség településeinek 68%-ban magasabb volt a szántó aránya, mint a korabeli országos átlag.

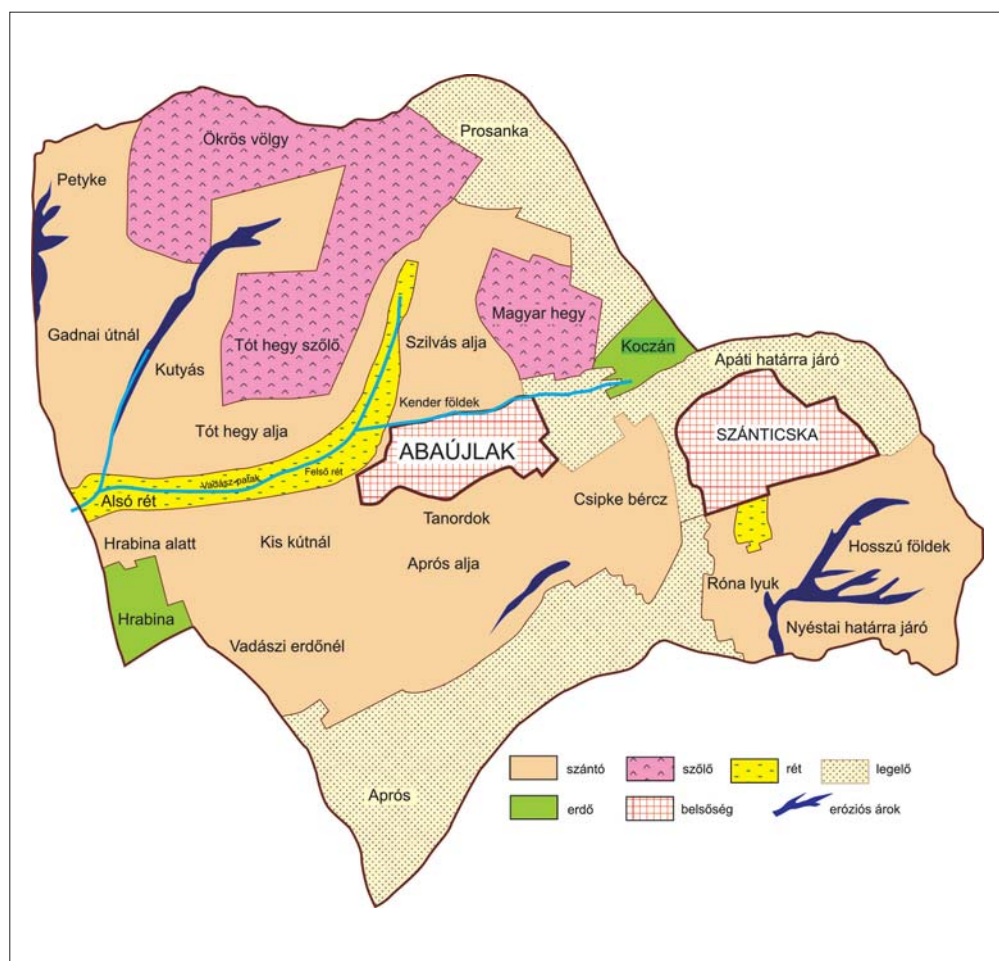
A szőlő részesedése Borsod vármegyében a cserehátival megegyező, Abaújban és a Felvidéken lényegesen alacsonyabb (az 1870-es országos átlag 1,2%, s a cserehádi falvak 52,6%-ában ezt az értéket meghaladó volt a szőlő részesedése).

A rét kiterjedése az összes területhez viszonyítva megegyezett a két vármegyét és a Felvidéket jellemző értékekkel, míg a legelő esetében a felvidéki és az országos adat már meghaladta a cserehátit.

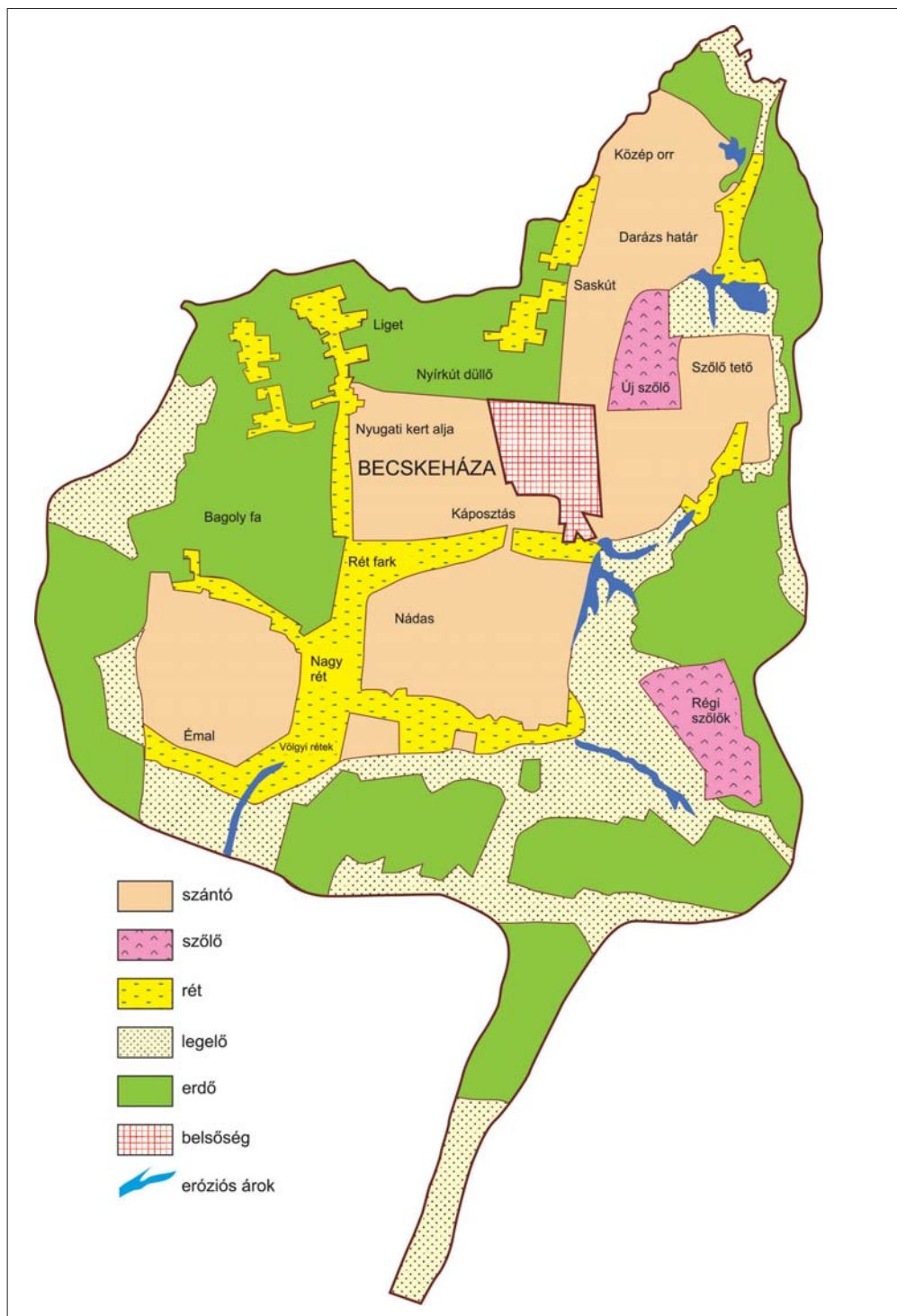
A Cserehátban az erdő aránya még valamivel felülmúlta az 1870-es országos átlagot (37 településen volt magasabb az erdő aránya az országoshoz viszonyítva), de már nem érte el a két vármegye és a felvidék hasonló értékeit (10. táblázat).

Az 1860-as évek fölhasznosítási viszonyai összességében még jól tükrözték a Cserehát eltérő természeti nagytájai közötti sajátos fekvését, gazdálkodásának komplementer jellegét. A következő évtizedek azonban lényegesen átformálták a cserehádi falvak művelésági szerkezetét, ami azt eredményezte, hogy a kultúrtáj terjeszkedése már túllépte a vidéket jellemző optimális határt (67. ábra).

1895-re – harminc év alatt – a Cserehát területén 138,9%-kal gyarapodott a szántó területe. Ez a növekedési arány nagyjából megegyezett az ország egészét jellemző értékkel (1873 és 1913 között a szántó kb. 133%-kal lett több országosan). Az egyes falvak esetében azonban igen nagy különbségek adódtak, pl. Pamlény, Becskeháza, Gagybátor, Gagyapáti településeken 1%-nál kisebb mértékű volt a növekedés, míg Alsóvadász, Nyomár, Detek, Baktakék, Debréte és Tornaszentjakab szántóterületei megduplázódtak.

64. ábra. Abaújlak-Szánticska határhasználata 1884-ben (kéziratos térkép alapján).

66. ábra. A jelentős gyepterülettel rendelkező Beckskeháza földhasznosítási viszonyai 1883-ban (kéziratos térkép alapján).

10. táblázat. Az egyes települések határterületeinek művelésági megoszlása 1865-ben (hektár – *: Abaújdevecser adatai nem egyértelműek; **: a jelzett települések adatai hiányoznak).

	Szántó	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Egyéb	Összesen
Abaújdevecser*	349,3	-	29,3	260,7	-	43,2	976,0
Abaújlak	336,1	77,7	70,2	161,7	17,3	25,3	688,3
Abaújszolnok	376,9	29,3	28,2	86,9	295,8	33,4	850,5
Abod	714,7	17,3	122,0	24,7	2 150,6	68,0	3 097,3
Alsógagy	357,9	-	52,4	189,3	-	25,9	625,5
Alsóvadász	751,6	193,4	176,7	167,5	138,1	85,2	1 512,5
Aszaló	1 063,5	290,6	587,6	361,4	156,5	135,2	2 594,8
Baktakék	856,9	46,0	95,5	152,5	587,6	81,1	1 819,7
Balajt	446,6	51,8	64,5	11,5	303,3	23,0	900,7
Becskeháza	227,3	10,4	28,8	218,7	-	17,8	503,0
Beret	322,3	30,5	53,5	226,2	-	36,2	668,7
Bódvalenke	184,7	-	217,5	14,4	213,5	14,9	645,0
Bódvarákó**	-	-	-	-	-	-	-
Büttös	1 020,0	-	107,6	365,4	75,9	53,5	1 622,8
Csenyéte	447,7	26,5	58,1	171,5	127,2	43,2	874,2
Csobád	752,2	3,0	185,9	147,9	54,0	26,5	1 170,0
Damak	246,3	51,8	74,8	27,6	257,2	19,6	677,3
Debréte	194,5	-	46,0	-	700,4	13,8	954,7
Detek	602,5	63,3	75,4	171,5	53,5	39,1	1 005,3
Edelény	2 924,1	222,1	1 023,8	371,2	2 316,4	185,3	7 042,9
Fancsal	615,2	31,1	29,3	59,8	353,4	37,4	1 126,2
Fáj	544,4	4,6	66,8	291,2	776,9	56,4	1 740,3
Felsőgagy	796,5	-	77,1	496,1	28,8	47,2	1 445,7
Felsővadász	704,9	45,5	149,6	519,1	370,0	56,4	1 845,5
Forró	1 117,1	81,7	134,1	304,4	81,7	82,9	1 801,9
Fulókércs	619,8	-	53,5	40,9	673,3	90,4	1 477,9
Gadna	379,2	-	46,0	15,5	509,3	42,0	992,0
Gagyapáti	183,1	-	12,7	98,4	-	27,6	321,8
Gagybátor	1 441,6	-	203,7	355,1	863,2	109,9	2 973,5
Gagyvendégy**	-	-	-	-	-	-	-
Galvác	363,1	8,1	120,9	-	935,8	20,7	1 448,6
Garadna	324,6	27,0	150,4	50,1	511,6	31,1	1 094,8
Halmaj	456,4	21,3	277,4	180,7	16,7	69,6	1 022,1
Hangács	1 358,2	25,9	263,0	129,5	580,7	76,0	2 433,3
Hegymeg	295,2	13,8	41,4	12,7	213,5	9,8	586,4
Hernádpetri	470,8	17,8	55,2	70,2	860,9	30,5	1 505,4
Hernádvécse	1 056,6	25,9	231,4	160,0	35,1	108,8	1 617,8
Hidvégárdó	456,3	26,5	277,4	225,6	97,8	132,4	1 216,0
Homrogd	734,9	26,5	190,5	221,6	-	62,2	1 235,7
Ináncs	579,5	-	173,2	253,8	-	58,7	1 065,2
Irota	361,9	15,0	54,1	17,3	734,3	36,2	1 218,8

	Szántó	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Egyéb	Összesen
Kány	440,2	-	35,1	280,3	39,1	64,5	859,2
Kázmárk	709,6	56,4	106,5	324,6	121,4	91,0	1 409,5
Keresztéte**	-	-	-	-	-	-	-
Kiskinizs	139,3	-	483,4	-	19,6	39,7	682,0
Krasznokvajda	517,9	-	125,5	94,4	364,9	75,4	1 178,1
Kupa	507,1	9,8	42,6	54,7	129,5	22,4	766,1
Lak	769,4	55,8	253,2	16,7	742,4	35,7	1 873,2
Ládbesenyő	353,4	30,5	104,7	30,5	444,9	28,2	992,2
Léh	330,9	33,9	25,3	114,0	2,9	31,1	538,1
Litka	178,9	9,2	43,2	-	423,6	10,9	665,8
Martonyi	553,1	15,0	144,4	38,0	976,6	51,2	1 778,3
Meszes	456,4	-	290,6	13,8	602,5	70,2	1 433,5
Méra	869,6	-	224,4	298,7	-	85,2	1 477,9
Monaj	818,9	25,3	164,0	92,1	18,4	60,4	1 179,1
Novajdrány	486,3	46,6	315,9	105,9	392,5	40,3	1 387,5
Nyésta	170,9	17,8	31,1	15,0	398,2	20,7	653,7
Nyomár	307,3	34,5	115,1	237,1	277,4	32,2	1 003,6
Pamlény	600,8	-	79,4	112,2	772,3	45,5	1 610,2
Percse	313,1	-	33,9	30,5	468,5	15,5	861,5
Pusztaradvány	333,2	24,2	67,9	27,0	99,0	38,0	589,3
Rakaca	797,6	-	150,2	118,0	672,2	71,4	1 809,4
Rakacszend	567,4	-	64,5	78,3	806,3	58,1	1 574,6
Rásonysápberencs	713,6	42,6	81,7	193,4	55,2	89,8	1 176,3
Selyeb	836,2	63,9	116,3	77,7	494,3	39,1	1 827,5
Szakácsi	508,7	21,3	57,5	97,8	147,3	20,7	853,3
Szalaszend	858,1	46,6	85,7	118,5	648,6	78,3	1 835,8
Szalonna	577,8	50,6	237,7	72,5	745,8	71,9	1 756,3
Szászfá	644,6	-	143,9	63,3	318,8	50,6	1 221,2
Szemere	433,9	15,0	115,7	123,2	841,4	67,9	1 597,1
Szendró	870,2	114,5	749,3	103,0	2 540,3	334,4	4 711,7
Szendrőlád	393,1	53,5	104,7	20,7	957,1	53,5	1 582,6
Szikszó	1 319,6	369,5	805,7	883,4	-	160,6	3 538,8
Tomor	740,1	35,1	148,5	51,2	329,2	38,0	1 342,1
Tornabarakony	298,7	-	28,2	57,5	420,7	8,6	813,7
Tornaszentandrás	433,9	-	156,0	47,8	868,4	24,7	1 530,8
Tornaszentjakab	403,4	-	104,7	-	1 766,8	35,1	2 310,0
Viszló	382,1	-	60,4	-	652,6	24,7	1 119,8
Összesen	44 670,1	2 656,0	11 602,4	10 624,4	33 649,0	4 241,9	107 738,1

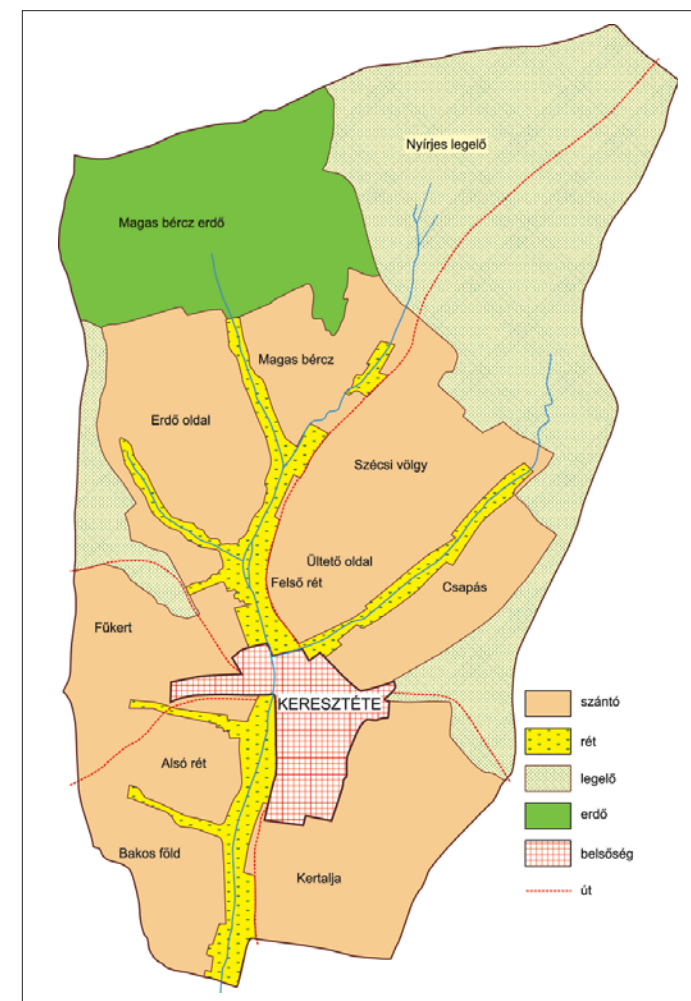
Négy „növekedési pólus” rajzolódik ki a változásokat bemutató térképvázlaton (68. ábra). Az egyik Szikszó és a vele határos két település, ahol cserehádi viszonylatban a legkedvezőbb adottságokkal rendelkező térszinek találhatók. Ettől lényegesen nagyobb, kilenc települést magába foglaló terület Edelény és környéke. Csak Balajton volt szerényebb a szántó növekedése, a többi falu határában 40-100%-kal nőtt a kiterjedése. Edelény, Hegyemeg, Lak, Nyomár eseté-

ben a természeti feltételek nem túl mostohák, s Edelény népessége ráadásul még gyarapodott is, így ott némi kényszer is diktálta a szántó jelentős mértékű növekedését. Szendrőlád, Abod, Galvács természeti adottságai azonban már nem indokolták a nagyobb mérvű művelésági változást. Forró környéke – Fancsal kivételével – ugyancsak említést érdemlő átalakuláson ment keresztül, ám abban a térségben az ökológiai viszonyok valamivel kedvezőbbek voltak, különösen Forró és Ináncs esetében. Ehhez a településcsoporthoz tartozott még Novajdrány és Garadna is – 69. ábra).

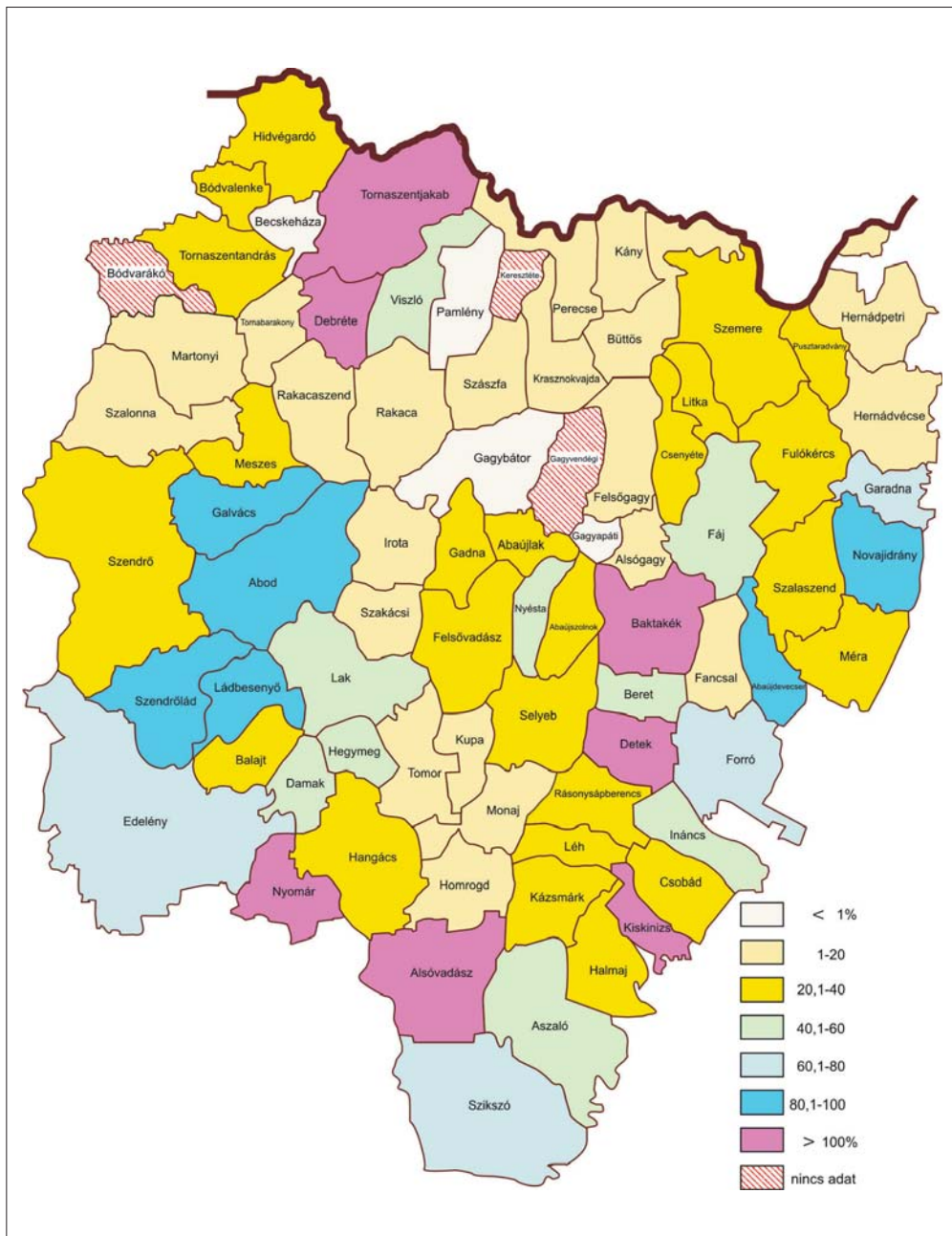
E három térség egy-egy (volt) mezővároshoz (Szikszó, Edelény, Forró) kapcsolódott, melyek vasútvonal és fontosabb közút mentén feküdtek, s abban az időben árutovábbító szerepük már számottevő lehetett. A három település – cserehádi viszonylatban – egyfajta „regionális centrum” szerepet töltött be, s kedvező helyzeti energiáik révén a gabonakereskedelemben bekapcsolódni kívánó közeli települések műveléság-változtatási törekvéseit közvetve befolyásolhatták. A negyedik térség, ahol a szántóterület gyarapodása igen erőteljesnek mondható, Tornaszentjakab környéke. Debréte és Tornaszentjakab összes szántóterülete végül is még 1895-ben sem érte el az 50%-os arányt, tulajdonképpen a korábbi alacsony területi értékekhez képest volt jelentős a növekedés. Viszlón más volt a helyzet. Ott 1865-ben is nagyobb kiterjedésű szántó borította a felszínt, s noha a változás aránya nem haladta meg a 60%-ot, az összes szántóterület – a három település közül – itt volt a legnagyobb.

Legkisebb változás a Rakacai-völgy medence településeit jellemezte. Valószínűleg az alacsonyabb népességszám és a kedvezőtlen ökológiai adottságok befolyásolták a szántó területváltozásának csekély mértékét.

1895-ben a Csereháton 56,4% volt a szántó összes területből való

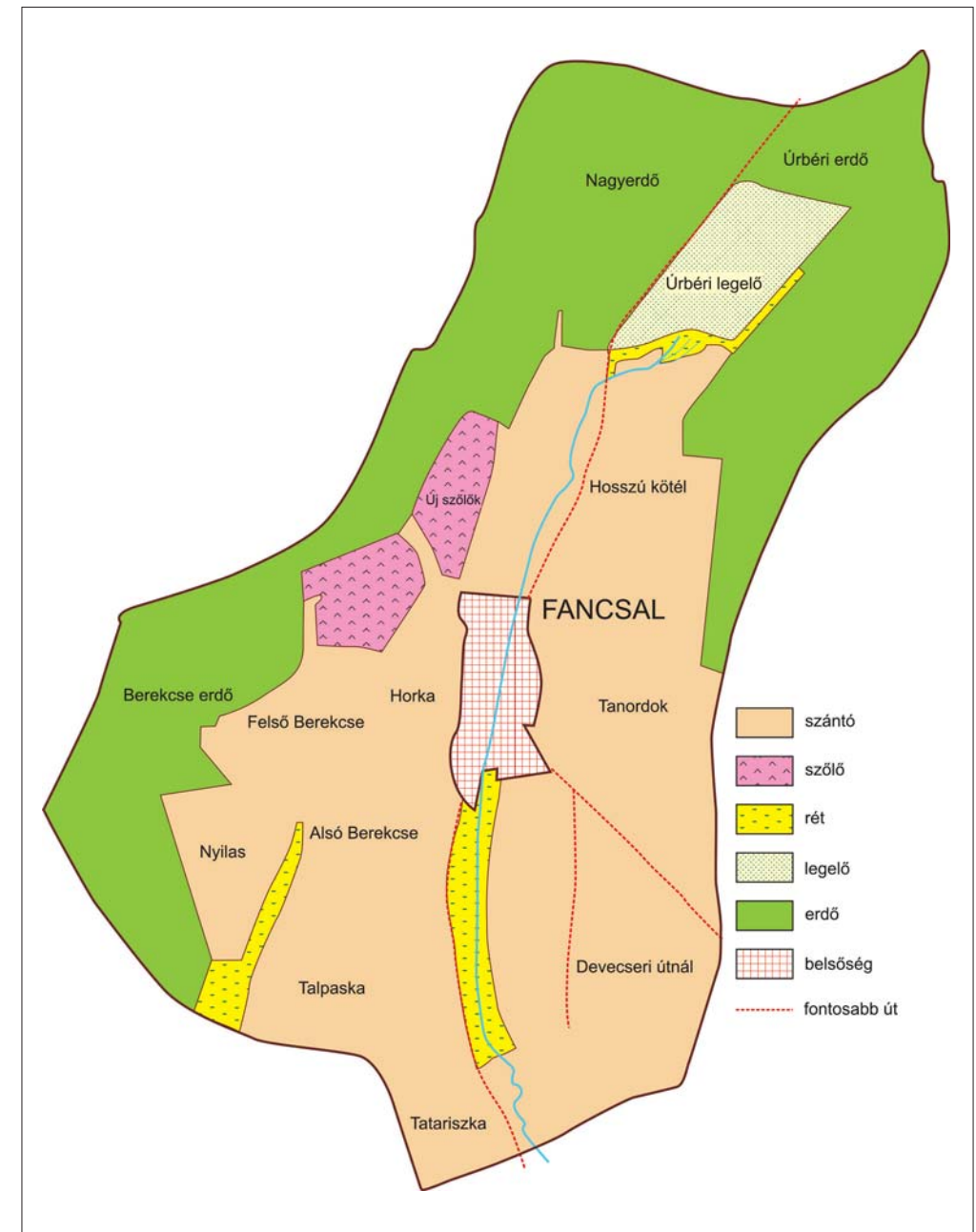
67. ábra. Keresztéte földhasznosítása a 19. század utolsó harmadában. A gyenge talajadottságú, erózió által veszélyeztetett felszínen nem sok értelme volt további területeket szántóként hasznosítani (kéziratos térkép alapján).

68. ábra. A szántó területének növekedése 1865–1895 között.

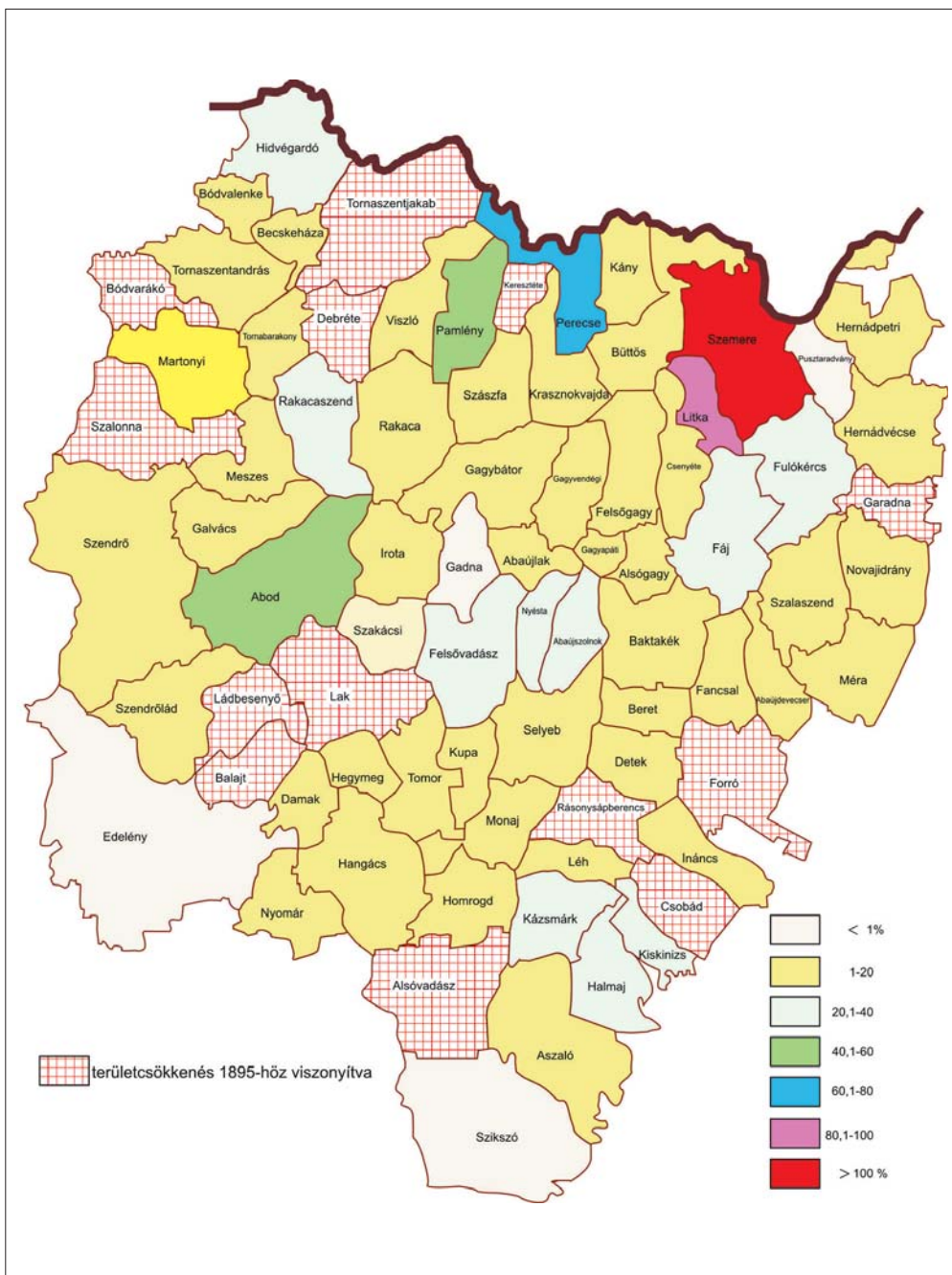
részesedése. Ez magasabb, mint Abaúj-Torna és Borsod vármegye hasonló adata, és több mint 10%-kal haladta meg a korabeli országos átlagot (42,8%).

1935-ig még növekedett a szántó területe, de a korábbiakhoz képest lényegesen kisebb mértékben, és nem is minden településen. A falvak 16,6%-ban már ellentétes tendencia érvényesült, részben ott, ahol a korábbi évtizedekben nagyon intenzív volt a növekedés mértéke (pl.

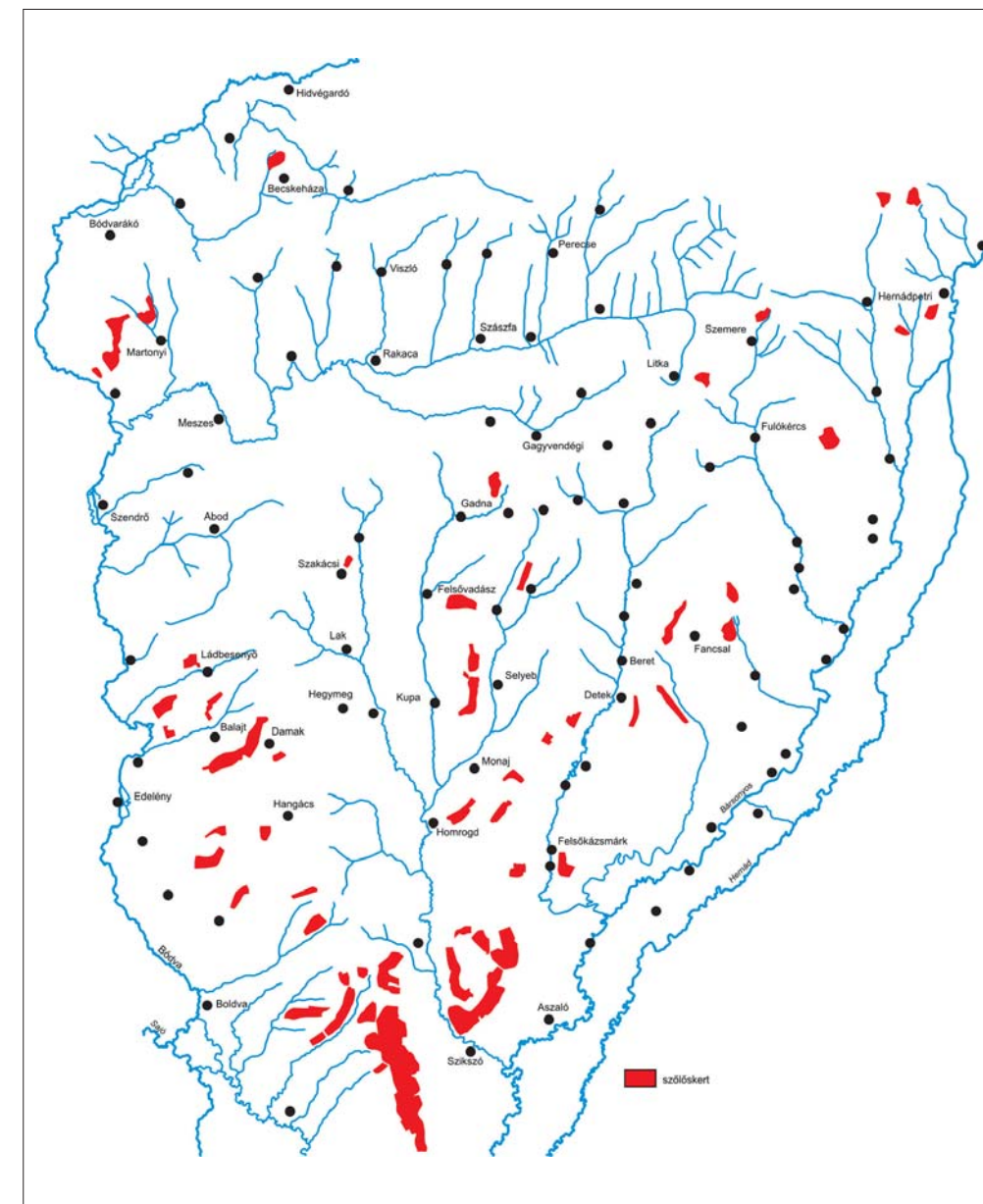
69. ábra. Fancsal határának a térszerkezete 1865-ben (kéziratos térkép alapján).

Alsóvadász, Novajdrány, Tornaszentjakab, Debréte), másrészt azokon a településeken, ahol a természeti viszonyok meglehetősen mostohák voltak (pl. Keresztéte, Bódvarákó, Szalonna). Szikszón, Edelényben gyakorlatilag nem volt változás, és a falvak 59%-ban a területnövekedés mértéke már nem érte el a 20%-ot sem. Ahol mégis számottevően gyarapodott a szántó (Szemere, Litka, Perecse), ott korábban szántóföldi növénytermesztést csak kis területen folytattak.

70. ábra. A szántó területének változásai 1895-1935 között.

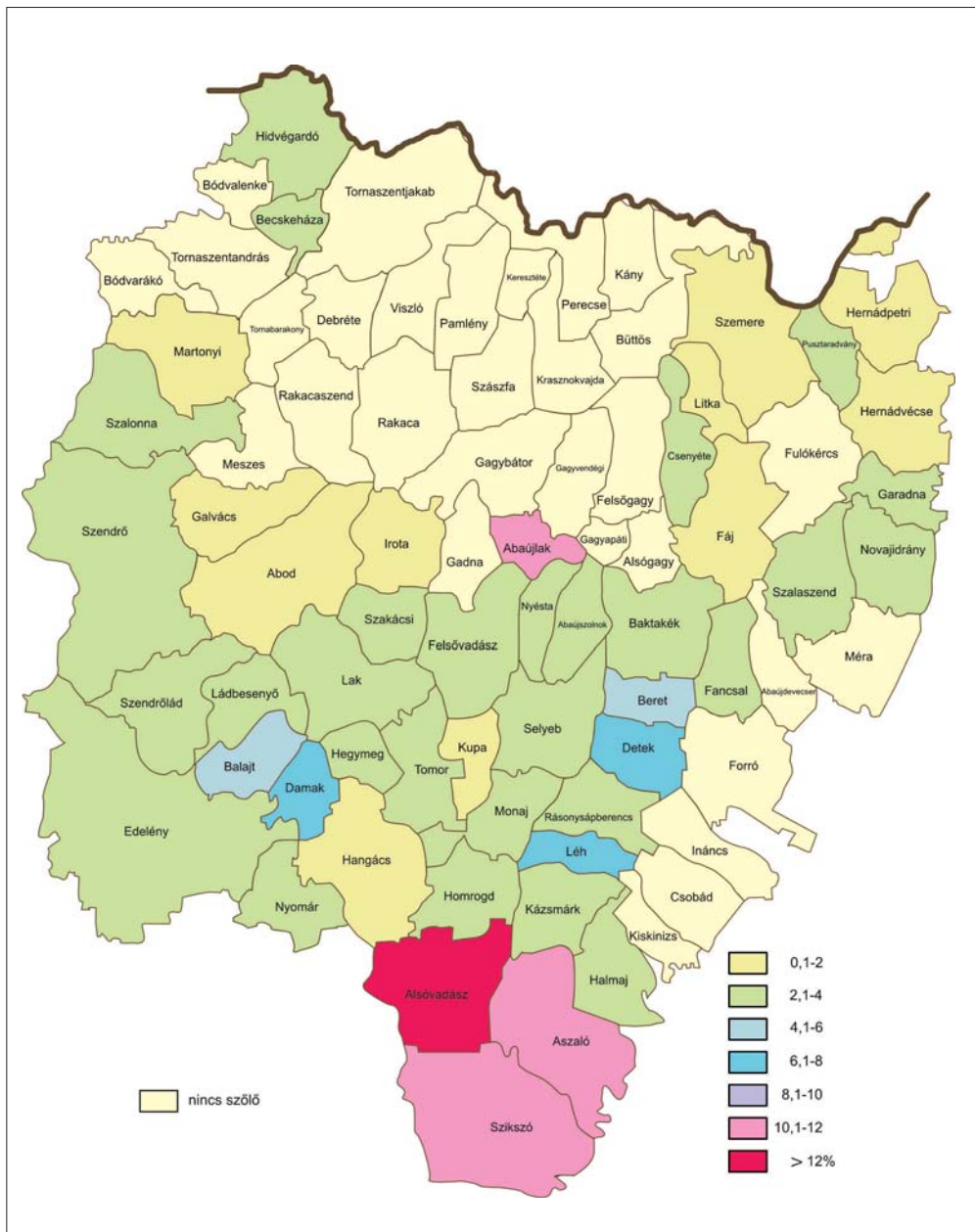
A Cseréhaton összességében 59,8%-ot foglalt el a szántó, és ez az érték már alatta maradt az akkori országos átlagnak (60,7%) annak ellenére, hogy a települések 56,4%-ban még az országos átlag fölött volt a szántó részaránya (70. ábra).

71. ábra. A szőlőterületek eloszlása a Cseréhaton a 18. század második felében (az I. katonai felmérés térképszelvényei alapján, egyszerűsítve).

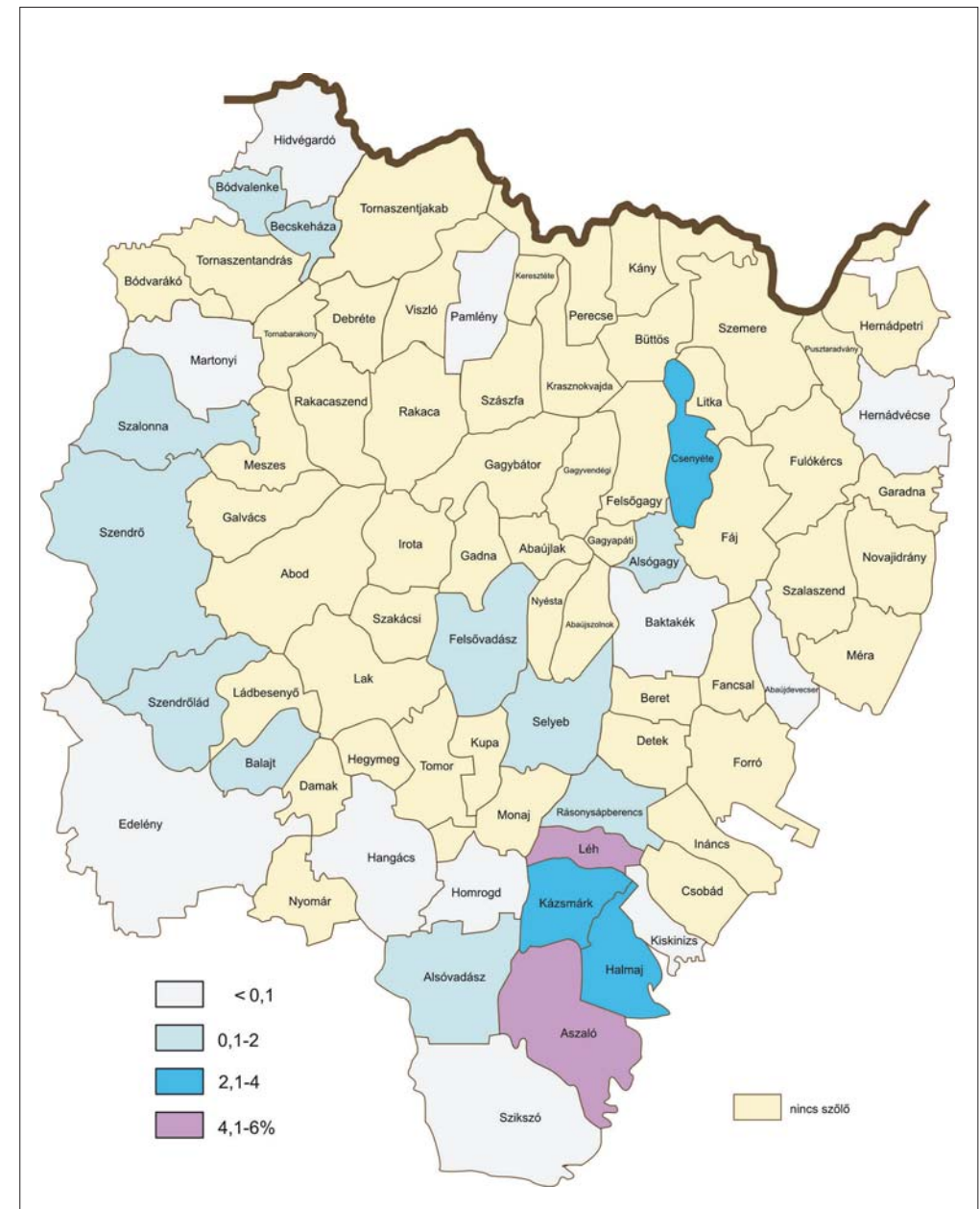
1865-ben a falvak 63%-ban műveltek szőlőt, s e művelési ág aránya elérte a 2,4%-ot. Különösen magas volt a szőlő részesedése Alsóvadászon, Szikszón, Aszalón és Abaújlakon (10% fölötti) (71-72. ábra).

E művelési ág elég drasztikus változását nem az emberi hatások, hanem a filoxéra pusztítása idézte elő. A járvány következtében az 1865-ös 2 656 hektárról 407 hektárra csökkent a kiterjedése, és 1895-ben 0,4% lett az összes területből való részesedése (73. ábra).

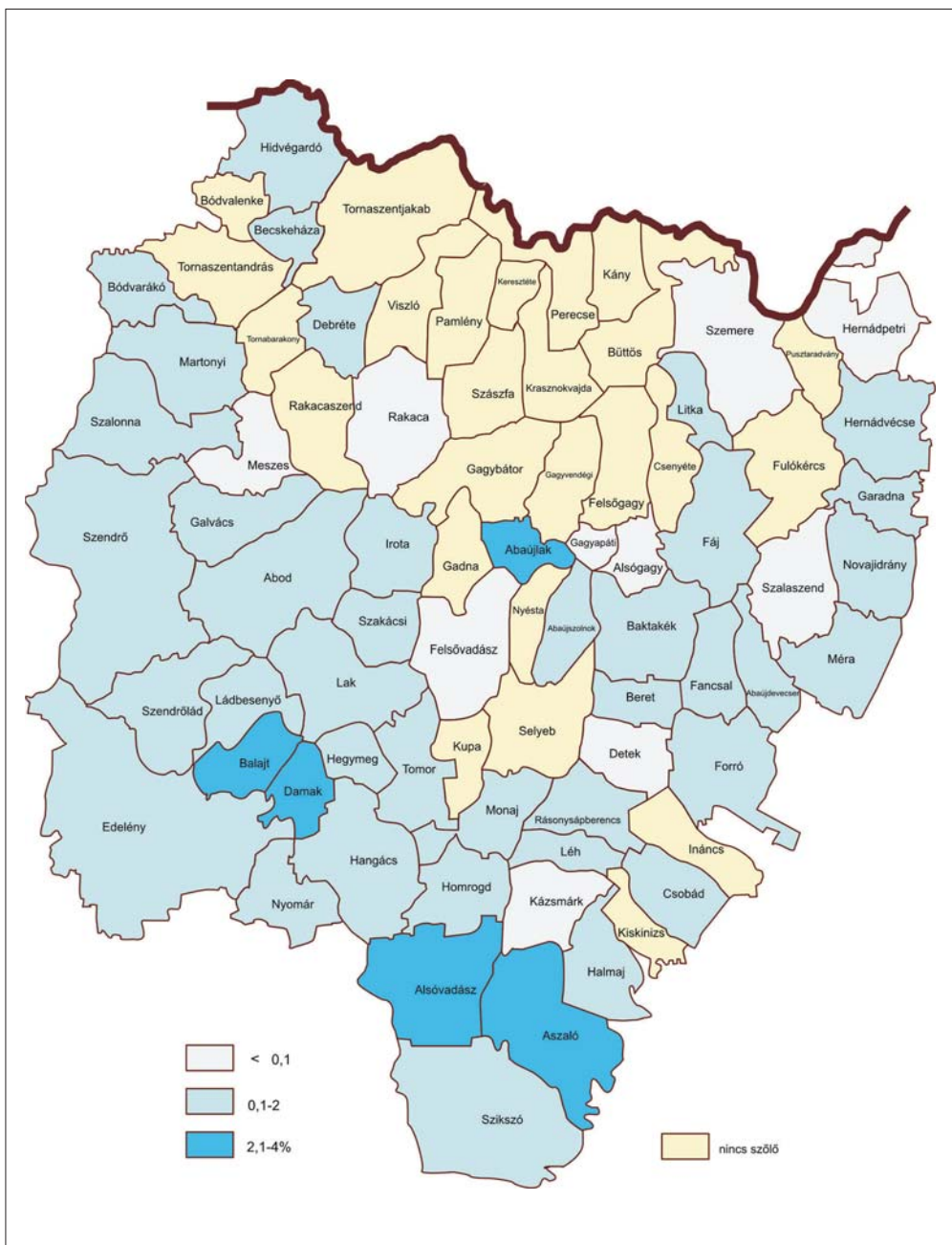
72. ábra. A szőlő %-os részesedése az összes területből 1865-ben.

Szikszó 369,5 hektár szőlőjéből 0,6 hektár maradt, s mindössze Aszaló és Léh határterületéből részesült akkor nagyobb mértékben a szőlő. A későbbi telepítések az arányon már nem igen változtattak, viszont sok falu határában a szőlő újra megjelent, s olyan falvak is akadtak, ahol az 1860-as években még nem foglalkoztak ezzel a növényi kultúrával (pl. Bódvarákó, Meszes, Debréte, Rakaca, Gagypáti, Alsógagy). Részaránya azonban messze elmaradt az országos átlagtól (74. ábra).

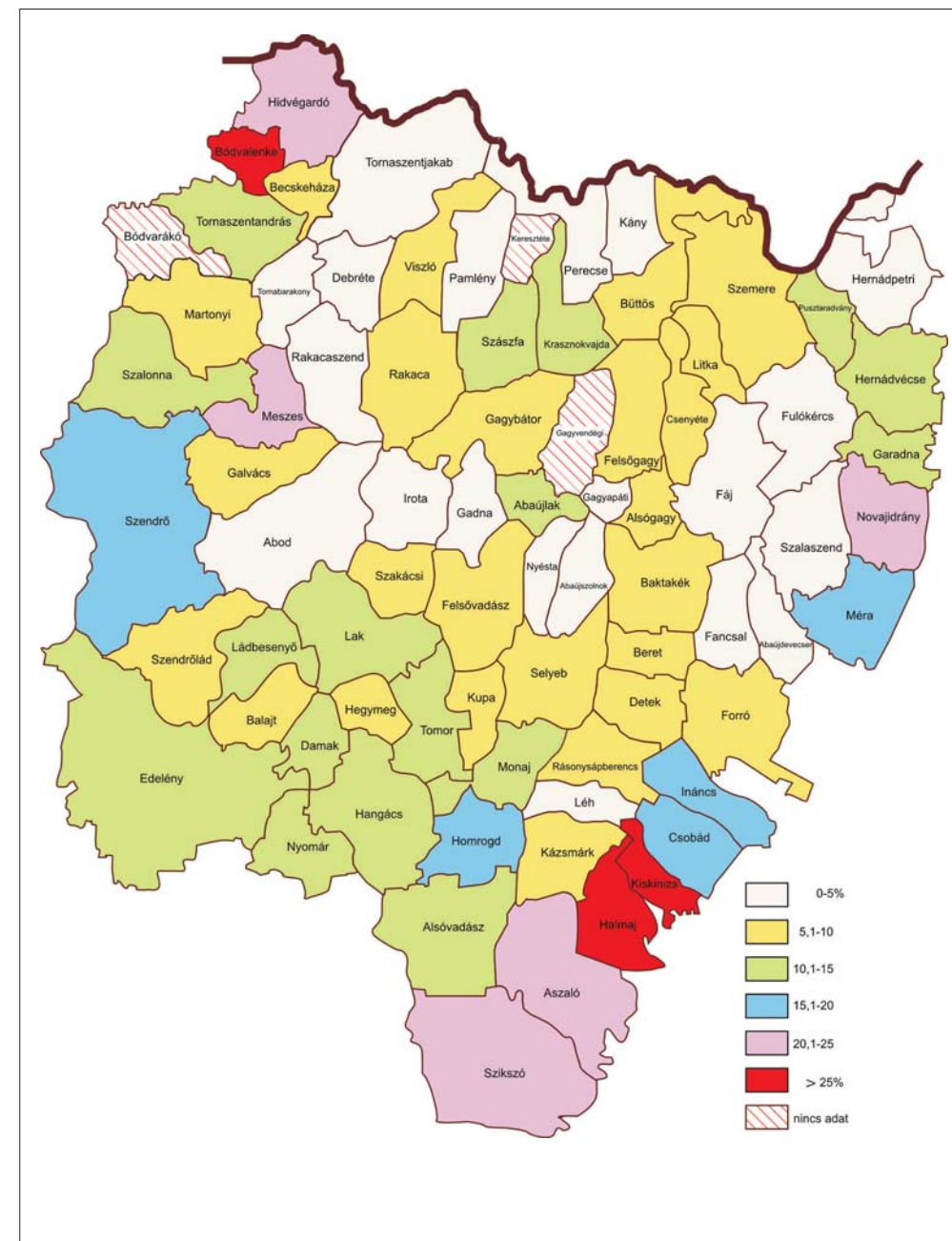
73. ábra. A szőlő %-os részesedése az összes területből 1895-ben.

Az 1865-ös statisztikában a kert, gyümölcsös kategória nem különült el a szőlőtől, így ezekről nem tudunk pontos képet alkotni. 1895-ben azonban már minden településen számon tartották e művelési ágak kiterjedését. Összkiterjedésük nem volt elhanyagolható, hiszen a Csereshát egészen magasabb volt az arányuk, mint az országos átlag. Az akkori szántóterület 2,8%-nak megfelelő felszín (1757,6 hektárt) foglalt el a kert, gyümölcsös területe. Lényeges változás később már nem következett be sem az arányok, sem pedig az összkiterjedés tekintetében.

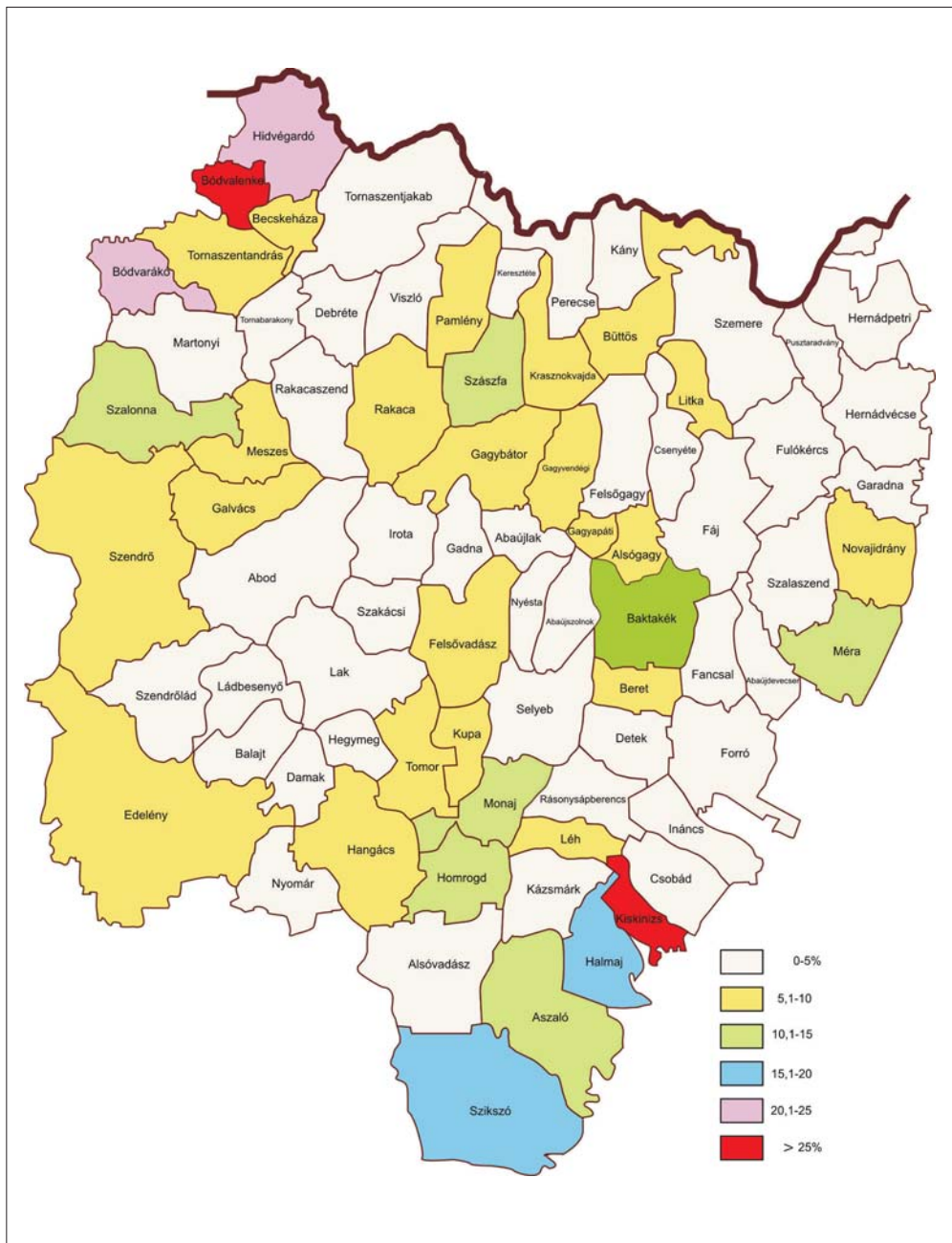
74. ábra. A szőlő %-os részesedése az összes területtől 1935-ben.

A szántó növekedésével párhuzamosan a rét, a legelő és az erdő kiterjedése csökkent, legalábbis a 19. század folyamán, de az utolsó évtizedekben már több településen is megindult egyik-másik művelési ág újbóli növekedése. Ebben nyilván szerepet játszott annak felismerése, hogy a szántóművelésre kevésbé alkalmas felszíneken gazdaságosabb állattenyésztéssel foglalkozni, mint az alig jövedelmező gabonatermesztést tovább erőltetni (75. ábra).

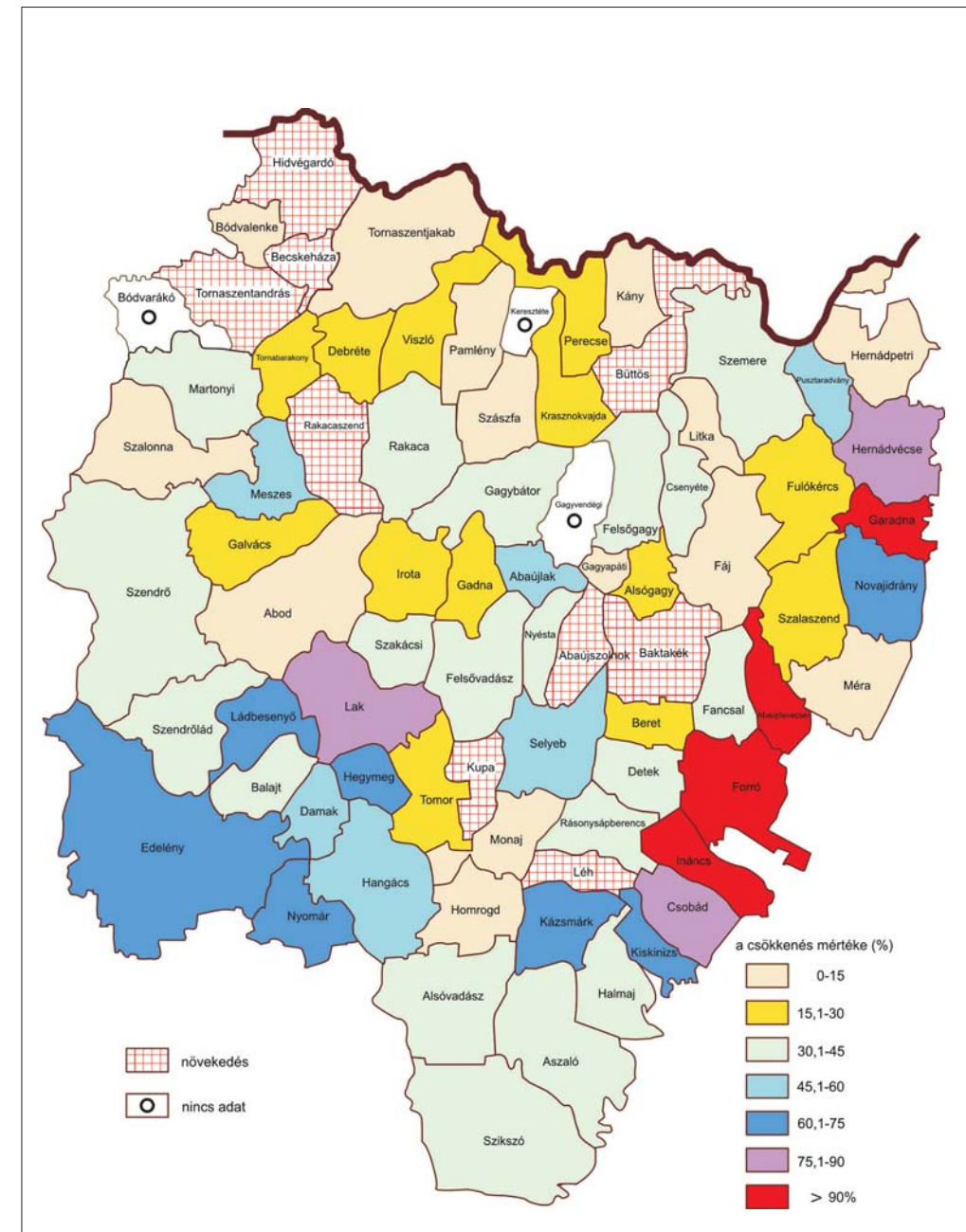
75. ábra. A rét területének %-os részesedése az összterületből 1865-ben.

1895-re a rét kiterjedése – 1865-höz viszonyítva – 37,8%-kal csökkent a dombvidéken. A szántó nagyarányú térhódítását leginkább a jobb minőségű és kedvezőbb talajadottságú rétek sínylették meg, elsősorban a Hernád-völgy felé eső térszíneken. Ináncs, Forró, Abaujvecser, Garadna rétségeinek több mint 90%-a esett áldozatul a műveléság-változásnak, de jelentős veszteség érte Hernádvécse, Novajdrány, Csobád, Kiskinizs, Kázmárk rétejait is. Számottevő

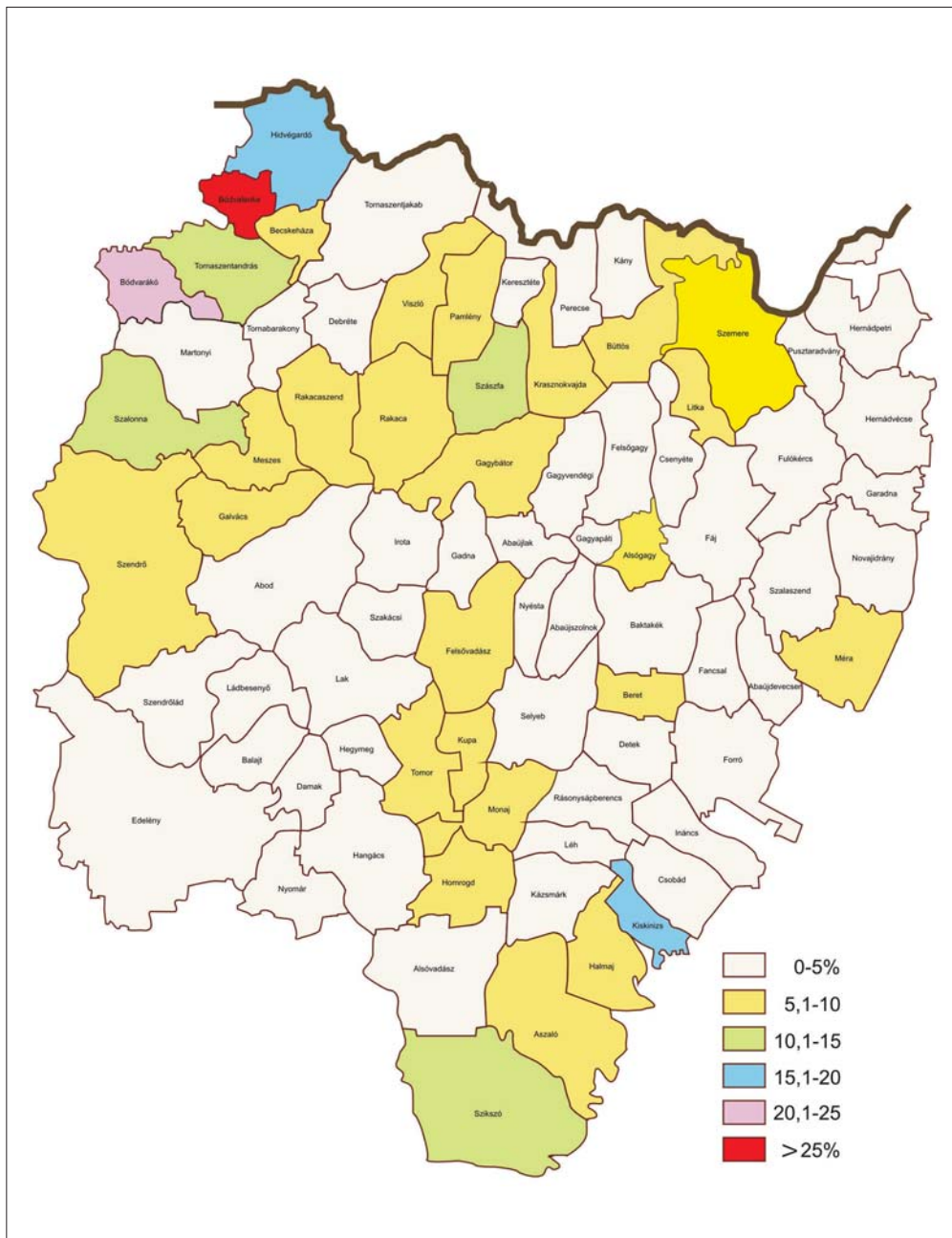
76. ábra. A rét területének %-os részesedése az összterületből 1895-ben.

kaszáló került felszántásra Edelény, Nyomár, Lak, Ládbesenyő, Hegymeg, Damak és Hangács településeken is. A Cserehát nagyobbik részén azonban a csökkenés mértéke nem haladta meg 40–50%-ot. Néhány településen, mint pl. Hidvégardó, Becskeháza, Tornaszentandrás, Büttös, Rakacaszend stb. a rét területe nem csökkent, hanem növekedett. Büttösön több mint 30%-kal, Baktakéken 21,8%-kal, a többi településen 10% alatti értékkel (76-77. ábra).

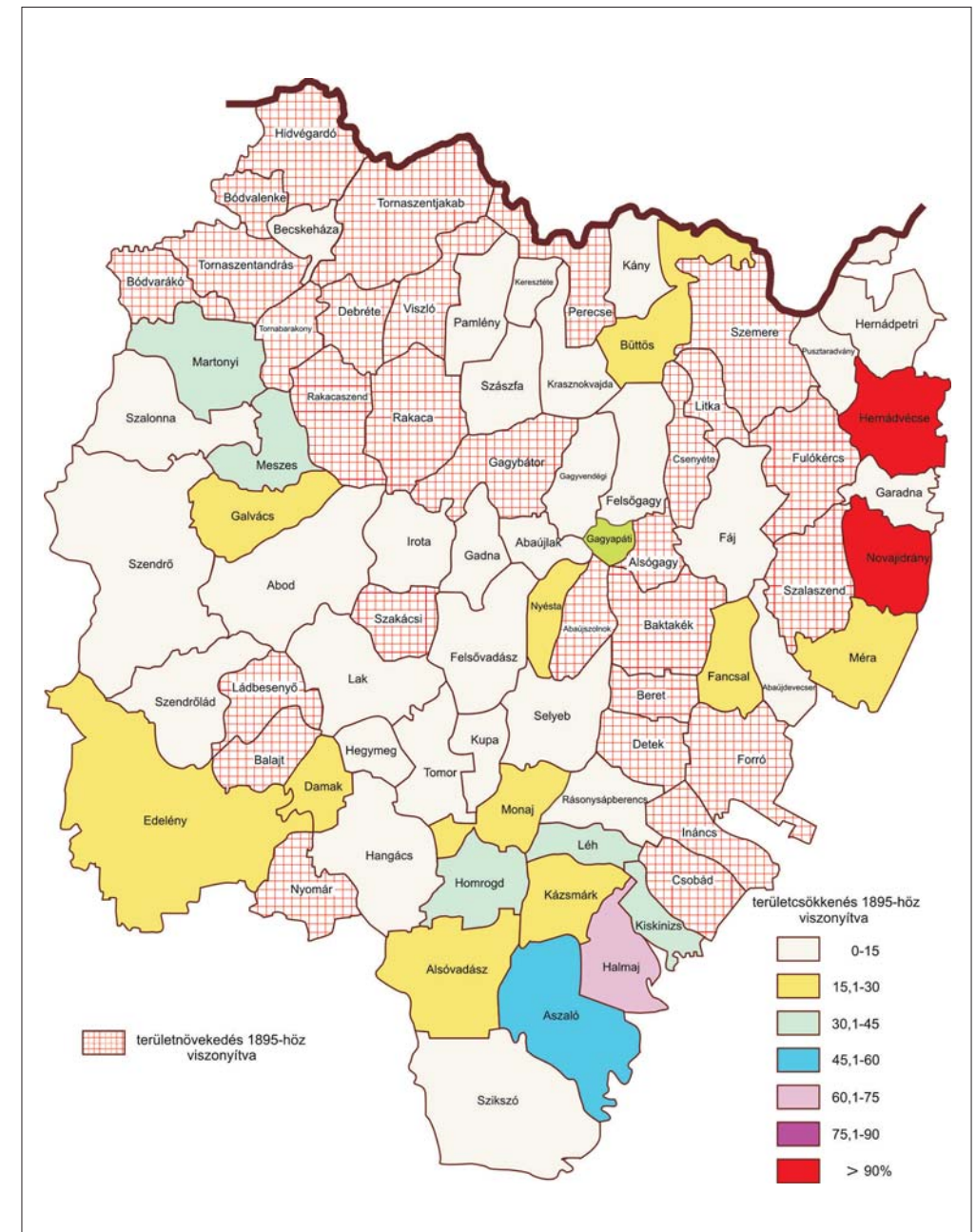

77. ábra. A rét területének csökkenése (növekedése) 1865–1895 között, az 1865-ös adatokhoz viszonyítva.

Ez a kettős tendencia nem változott a későbbiekben sem, hiszen 1935-re pl. Novajdrányban, Hernádvécsén, Halmajon, Aszalón az 1895-ben meglévő rétségek területe 50%-nál nagyobb mértékben csökkent. A Cserehát településeinek többségében azonban 15% alatt maradt a műveléság-változás mértéke. A falvak 37%-ban már a növekedés vált meghatá-

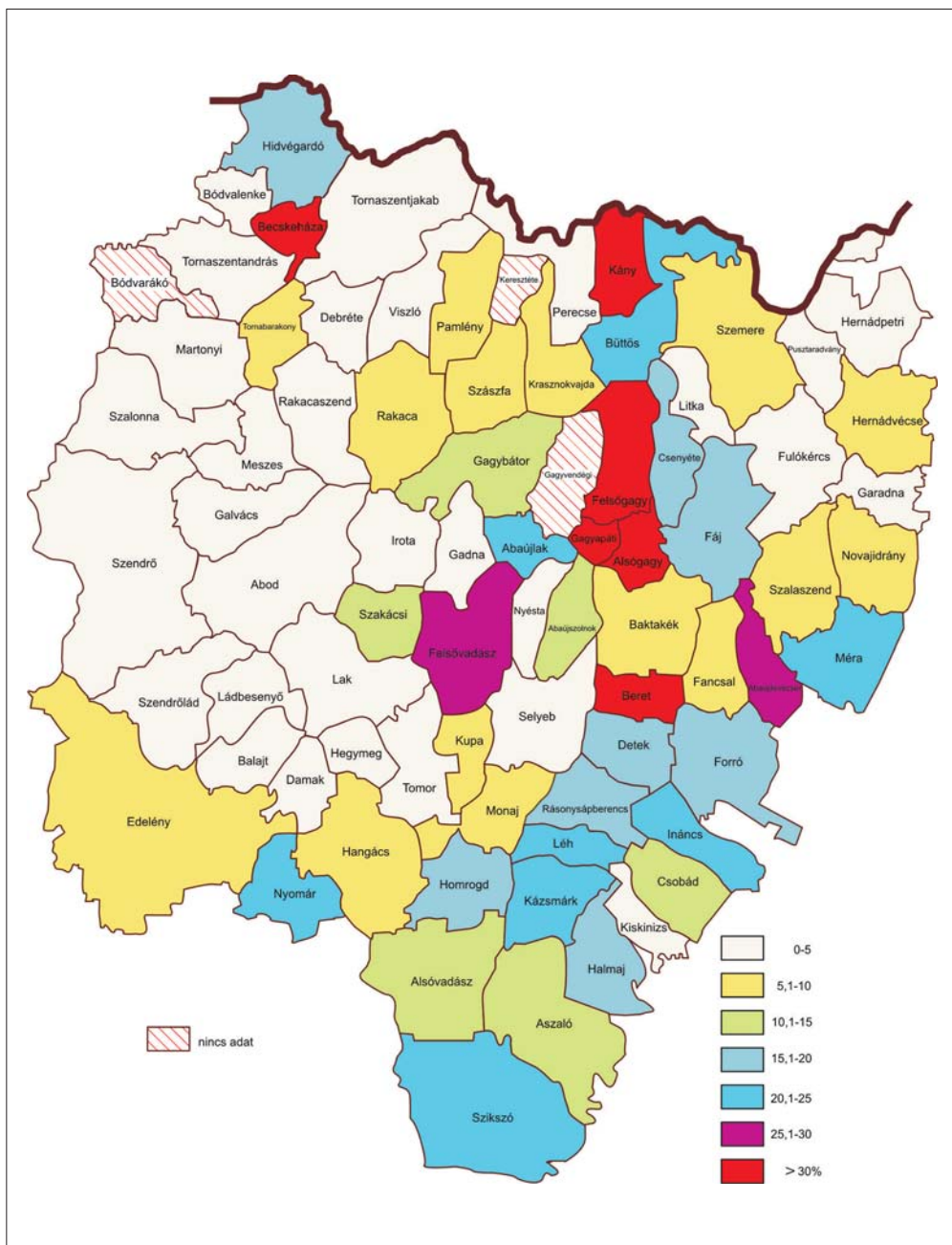

78. ábra. A rét területének %-os részesedése az összerületből 1935-ben.

79. ábra. A rét területének változása 1895–1935 között, az 1895-ös adatokhoz viszonyítva.

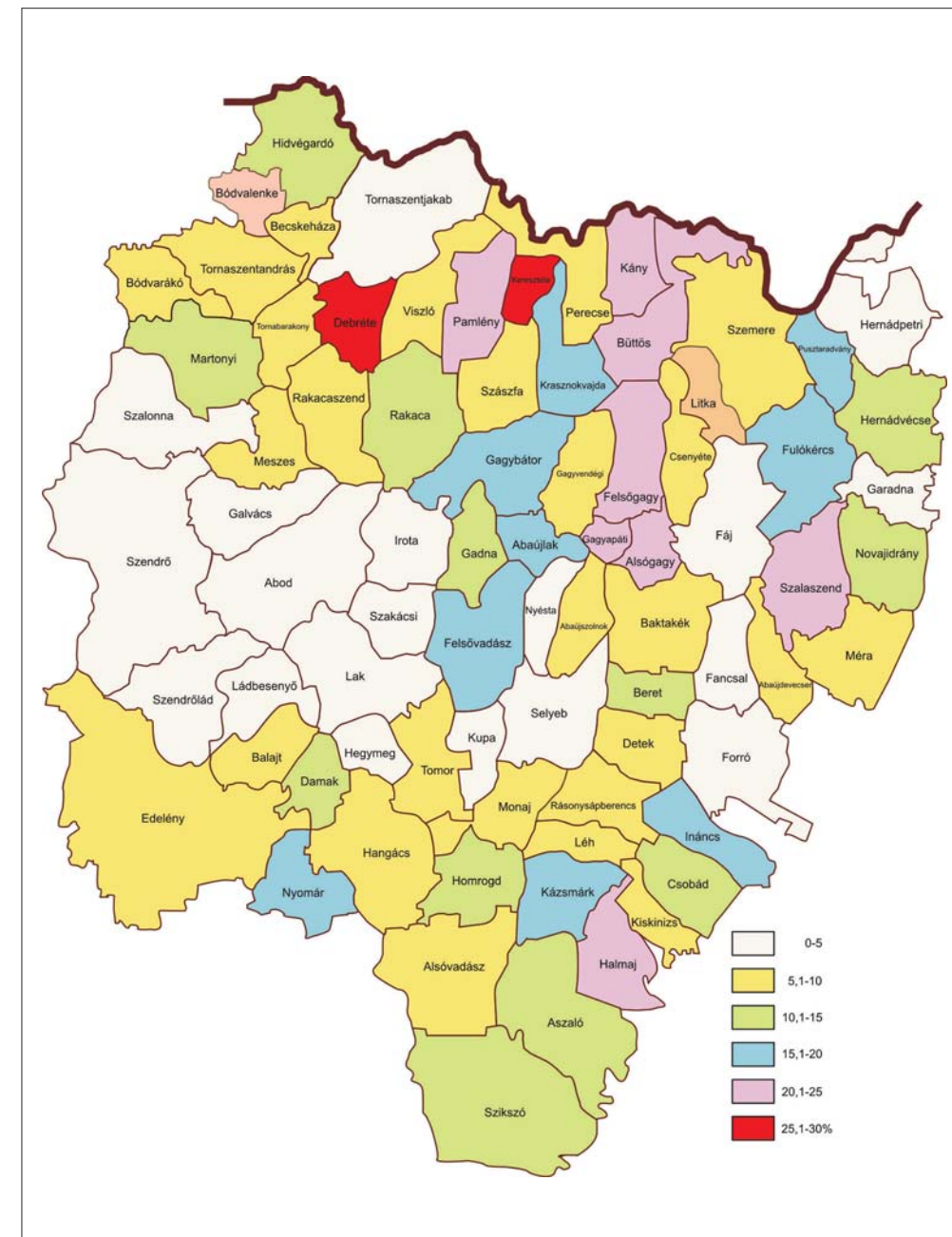
rozóvá (78-79. ábra). Ez utóbbi jelenség ellenére 1935-ben a rét összes területhez viszonyított aránya 5,7%-ra zsugorodott (az országos átlag akkor 6,9% volt).

80. ábra. A legelő %-os aránya az egyes településeken 1865-ben.

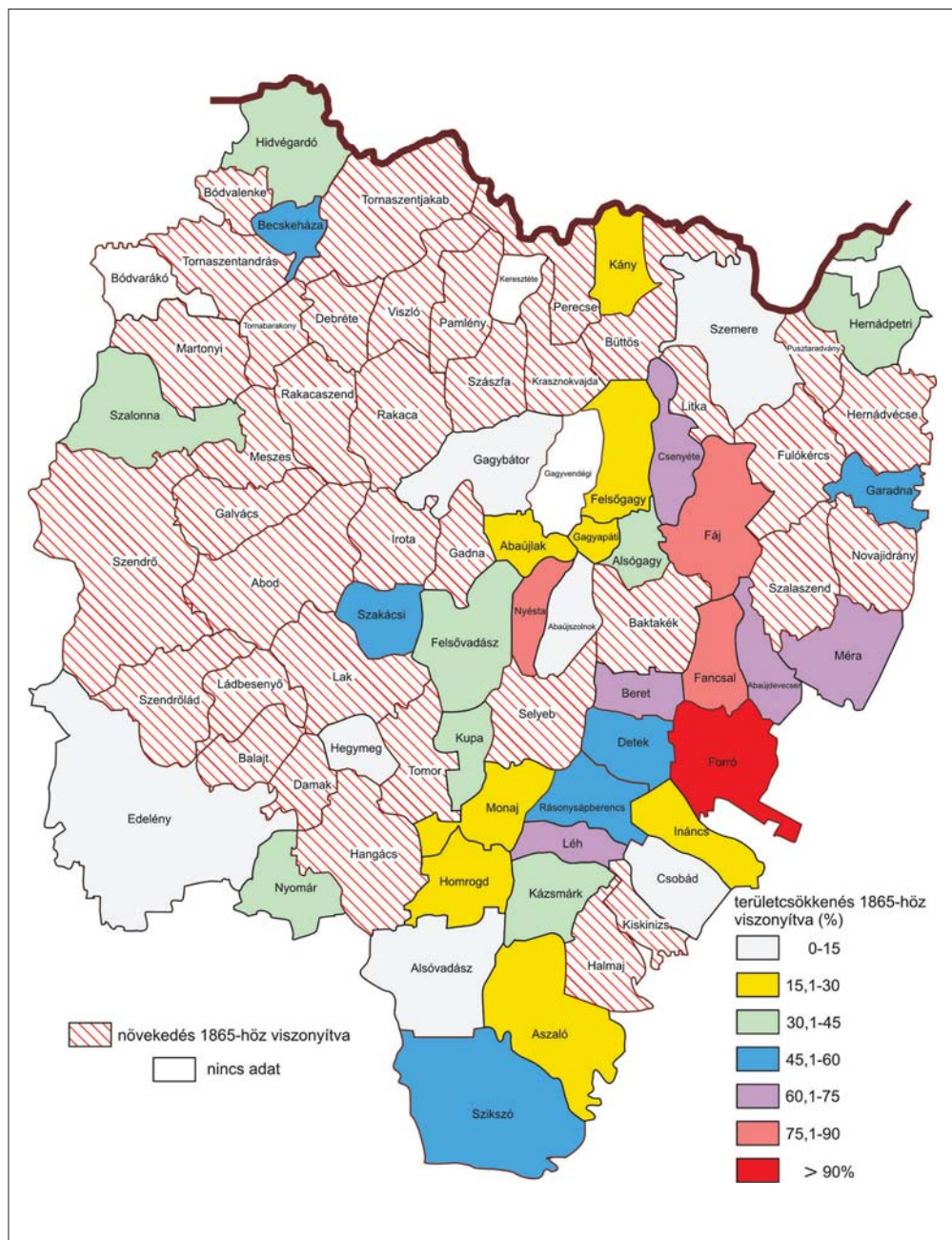
A legelő 1865-ben 10 624 hektárt foglalt el a Cserehát felszínéből, ami az összes terület közel 10%-át alkotta (80. ábra).

Nem fogyott olyan mértékben, mint a rét, 1895-re csak 3,1%-kal csökkent összkiterjedése. A Hangács–Szemere képzeletbeli vonaltól keletre eső területen – de ott sem minden településen – változott kiterjedése, elsősorban Forró, Fancsal, Fáj, Nyésta, Méra, Abaujvecser,

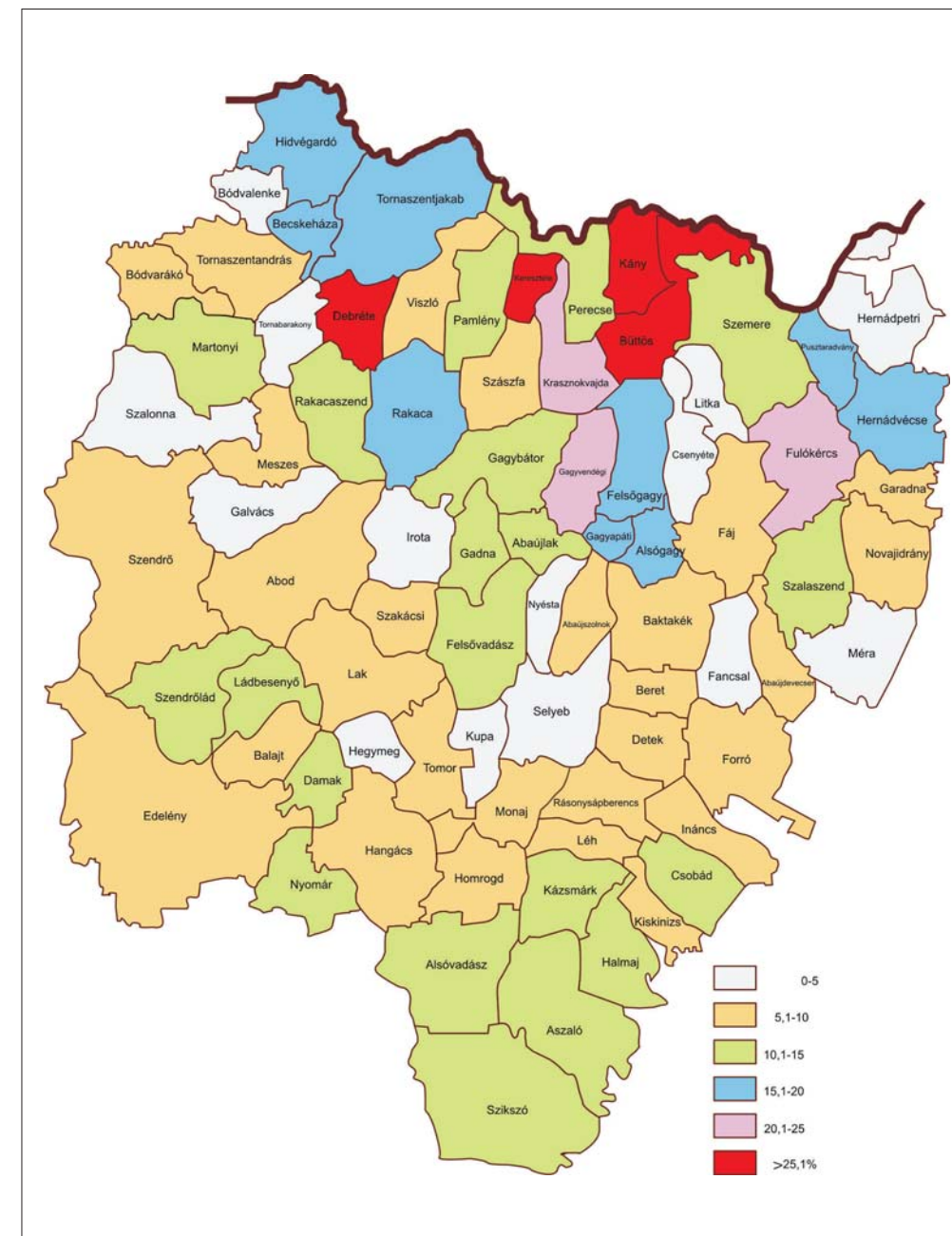
81. ábra. A legelő %-os részesedése az összes területből 1895-ben.

Csenyéte, Léh, Beret határterületein. Valamivel kisebb arányú, de még mindig jelentős volt megfogyatkozása Szikszón, Rásonysápberencsen, Deteken, Garadnán, mely településeken a korábbi legelők legalább felét feltörték. A legelők felszámolása – a rétekhez hasonlóan – a szántó területének a gyarapítását szolgálta.

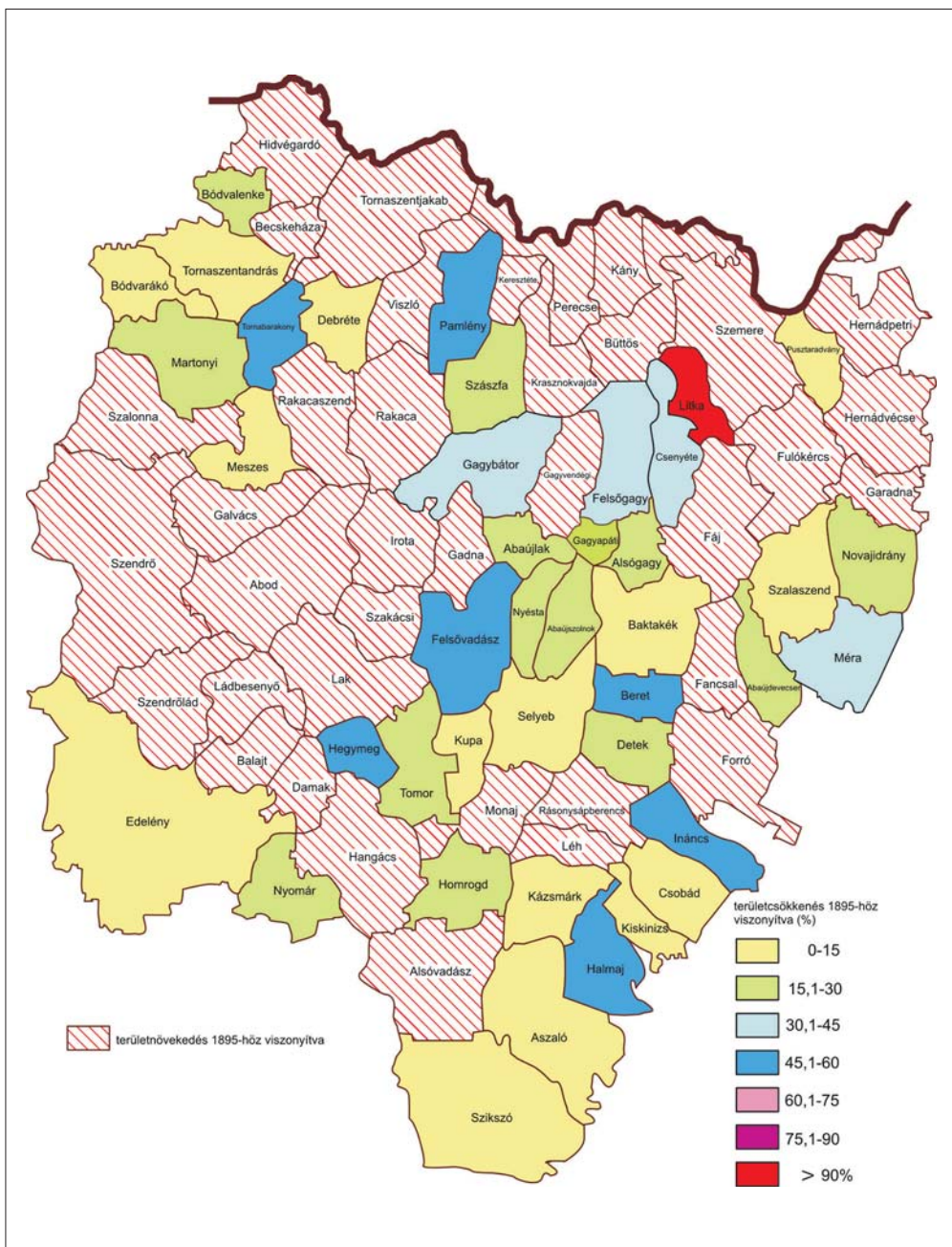
82. ábra. A legelő területének csökkenése (növekedése) 1865–1895 között, az 1865-ös adatokhoz viszonyítva.

A csereháti falvak 47,4%-ában kisebb-nagyobb mértékben még növekedett is a legelő, a Nyugati-Cserehát, a Rakacai-völgymedence, a Tornai-dombság és a Bódva-völgy egyes településein szinte egybefüggő tömböt alkotva (81–82. ábra).

83. ábra. A legelő területének %-os részesedése az összes területből 1935-ben.

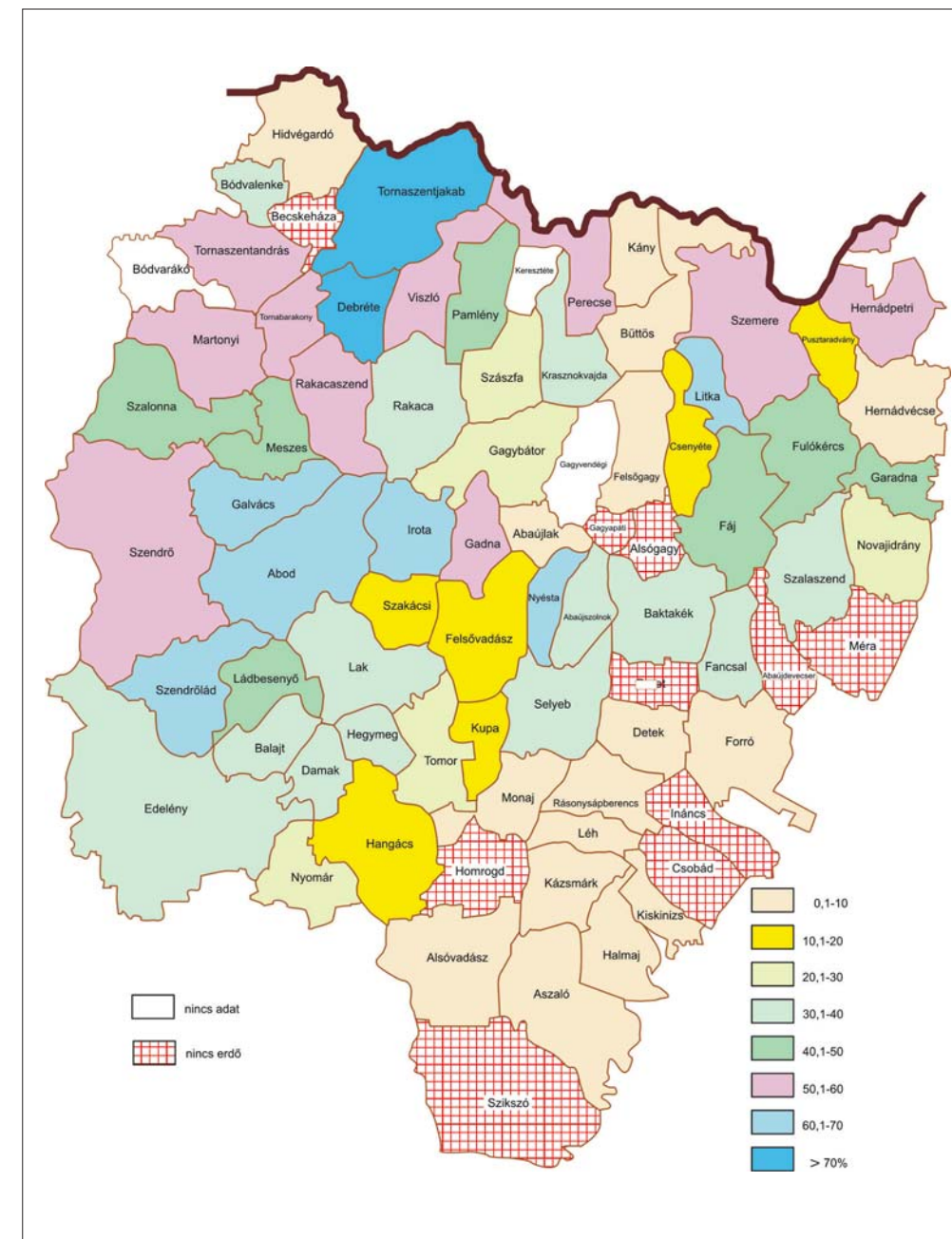
Azt ma már nehéz lenne megállapítani, hogy az 1865-ös statisztikai adatok pontatlansága, esetleg a rét-, illetve szántóterületek későbbi átminősítése, vagy ezek összessége okozta-e a legelő területének eme sajátos változásait. Az viszont tény, hogy az erdők irtása után sok helyen először legelőként használták az újonnan nyert földterületet, s azt csak később törték

84. ábra. A legelő területének változása 1895–1935 között, az 1895-ös adatokhoz viszonyítva.

fel szántónak. Ezt látszik igazolni az is, hogy a megfogyatkozó erdők övezete szinte csaknem megegyezett a fentebb körülhatárolt területtel.

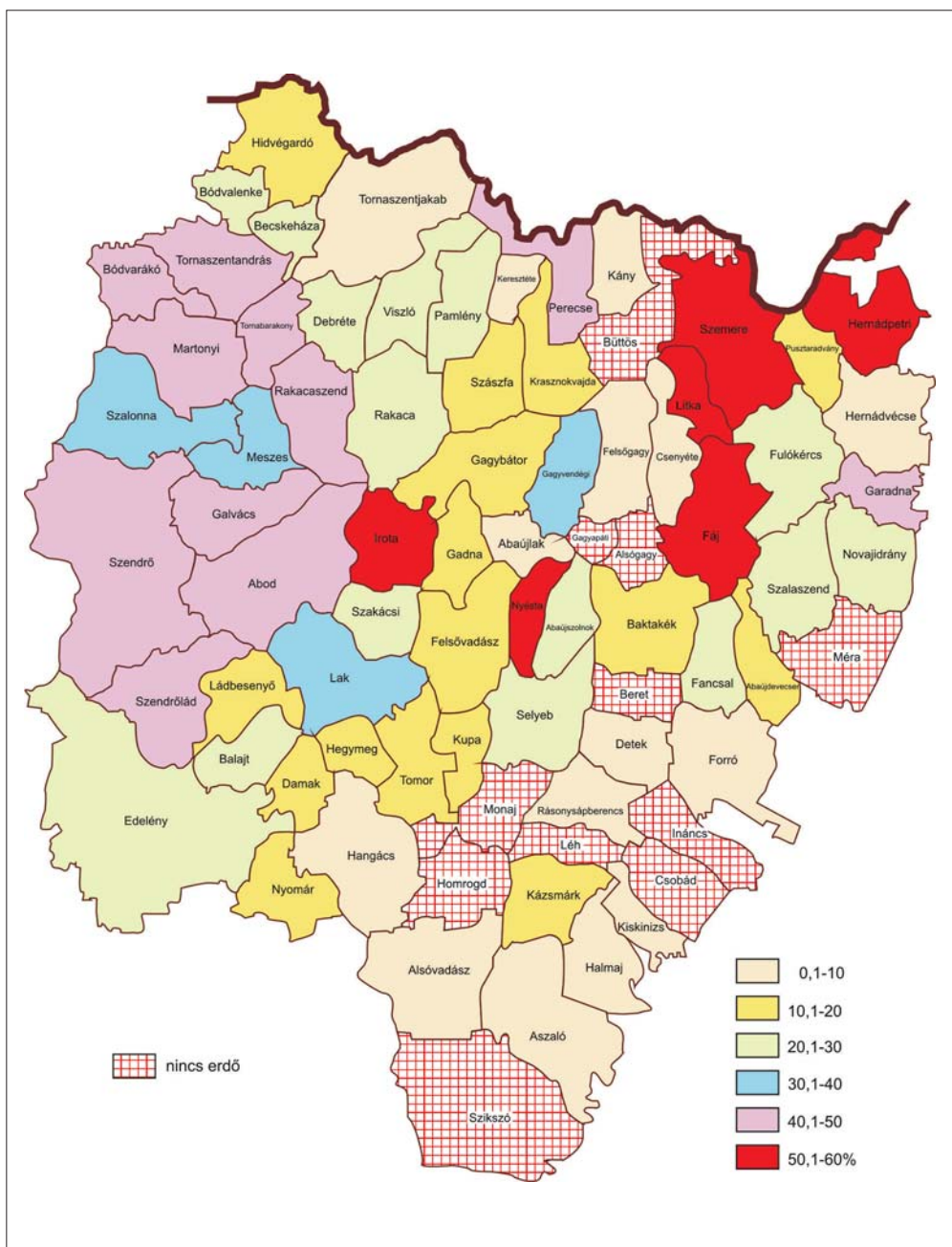
1895-re a legelő aránya 9,3%-ra csökkent, és 3%-kal elmaradt a korabeli országos átlagtól. A következő évtizedekben gyarapodni kezdett kiterjedése, többségében ugyanazokban a falvakban, ahol a korábbi évtizedekben is hasonló tendencia érvényesült. Mindössze egy települé-

85. ábra. Az erdő %-os aránya az egyes települések határterületein 1865-ben.

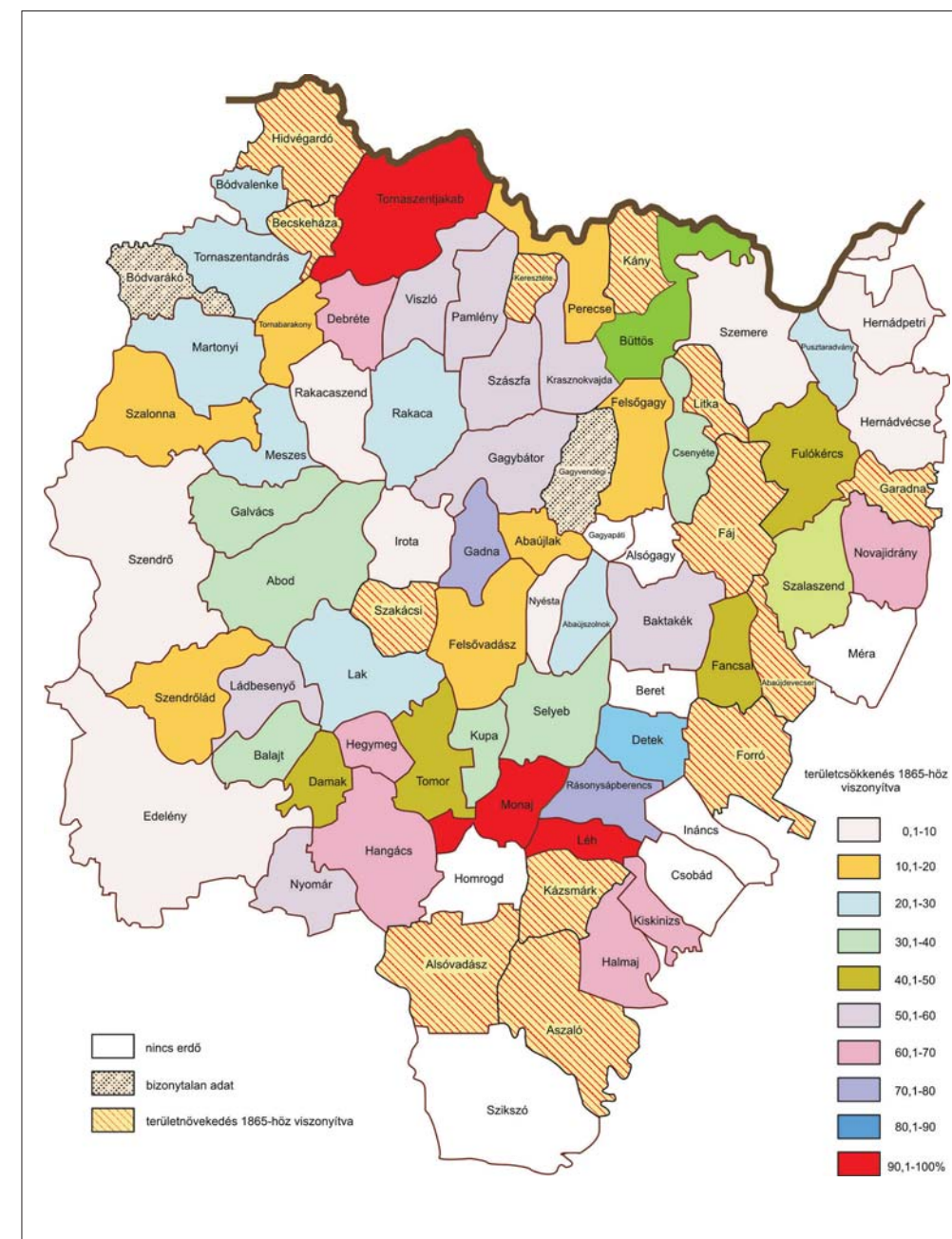
sen, Litkán apadt drasztikus mértékben e művelési ág aránya, 1895-höz képest. A megfogyatkozó legelőjű falvak többségében a csökkenés aránya már nem érte el a 30%-ot sem (83-84. ábra).

Az 1930-as években a legelő összes területhez viszonyított aránya nem volt alacsonyabb, mint az ország más területein.

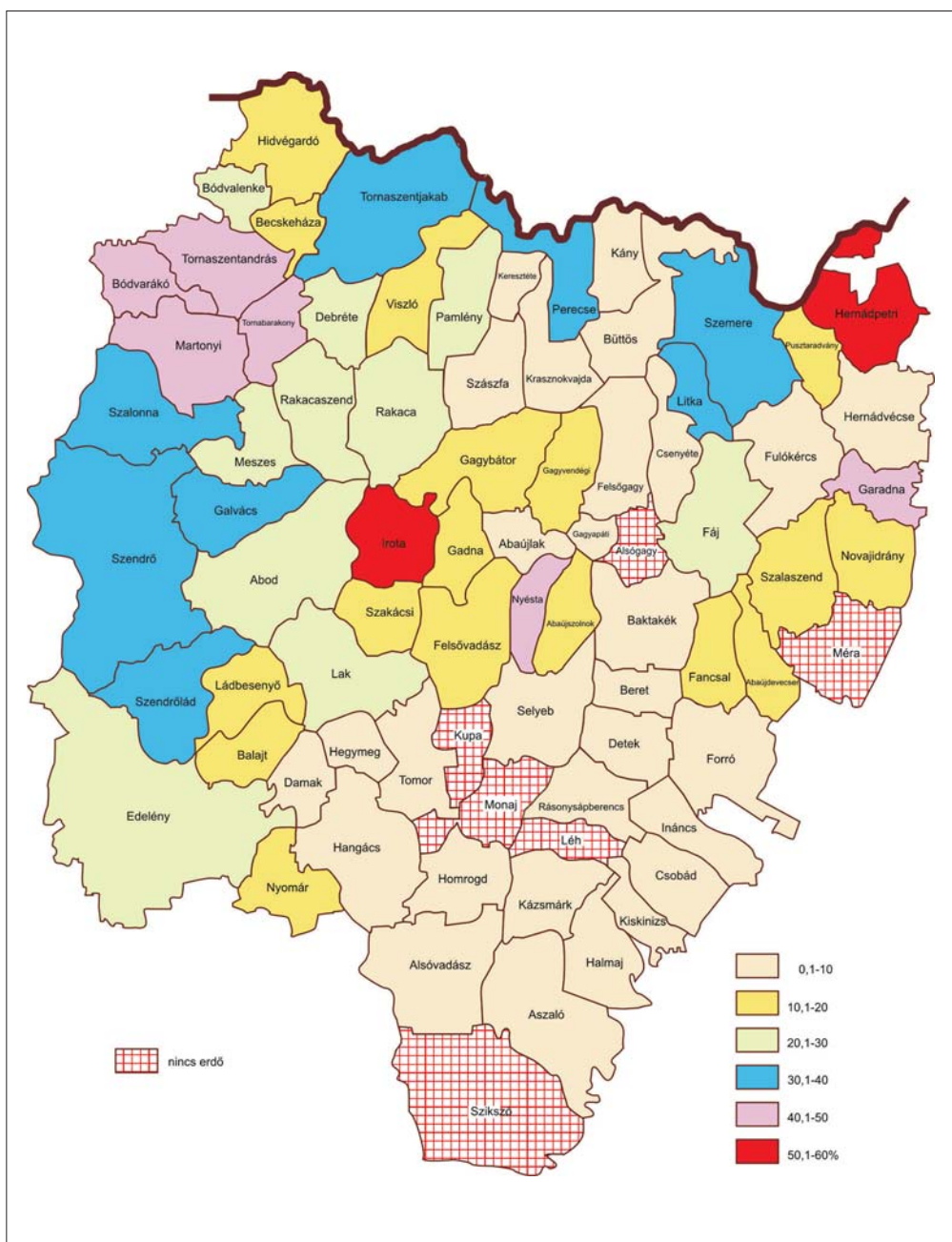
86. ábra. Az erdő területének %-os részesedése az összes területből 1895-ben.

1865-ben a Cserehát 31,2%-át borította erdő, s ez az országos átlagnál valamivel nagyobb erdősültséget jelentett. A cserehádi átlagot meghaladó erdőterületek elsősorban a Bódva-völgy, Tornai-dombság, a Nyugati-Cserehát és a Selyeb–Fáj–Hernádpetri vonal mentén elterülő falvakat jellemezte. A határterület felénél nagyobb erdőségek Tornaszentjakab,

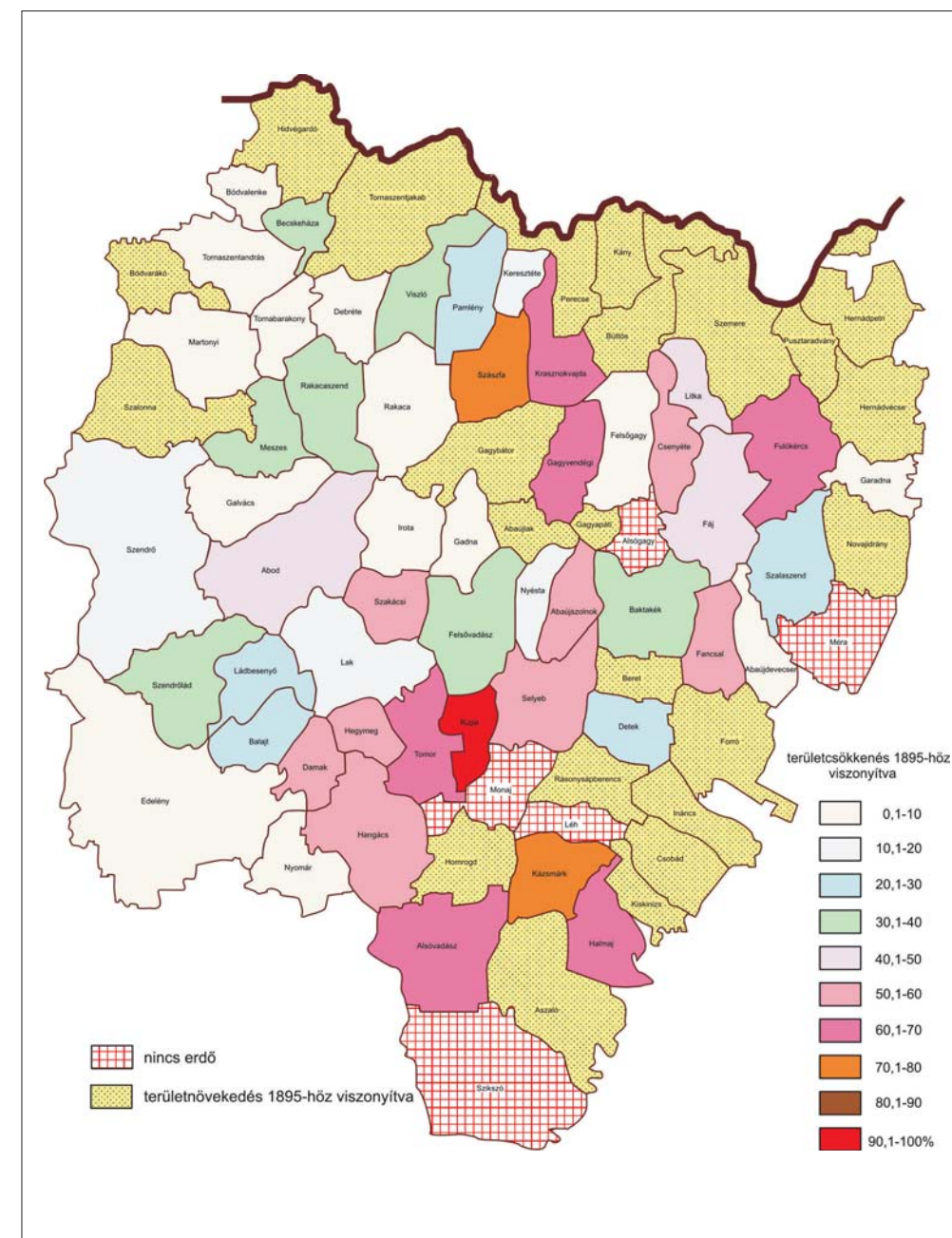
87. ábra. Az erdőterület változásai 1865–1895 között, az 1865-ös adatokhoz viszonyítva.

Debréte, Galvács, Szendrőlád, Irota, Litka, Csenyéte stb. településeket jellemezték. A falvak 13%-ában viszont egyáltalán nem volt erdő (85. ábra).

88. ábra. Az erdő területi aránya 1935-ben.

Amikor megindult a szántók gyarapodása, a rét mellett az erdő területe csökkent erőteljesen, pl. 1865 és 1895 között – az egész Cserébaton – 27,2%-kal (33 649 hektárról 24 481 hektárra). Itt sem volt azonban minden településre jellemző az erdő fogyása, ugyanis a falvak 16,6%-ában kisebb-nagyobb arányban még növekedett is kiterjedése. Sajnos az 1865-ös statisztika pontatlansága miatt a növekedés tényleges nagysága (egyáltalán a növe-

89. ábra. Az erdőterület változásai 1895-1935 között, az 1895-ös adatokhoz viszonyítva.

kedés ténye) több település esetében megkérdőjelezhető. Becskéházán pl. az 1865-ös statisztika nem jelzett erdőt, azt viszont nehéz elképzelni – ismerve a korabeli viszonyokat – hogy 1895-re 116 hektárt telepítettek volna. Tornaszentjakabon 1 767 hektár erdőből 1895-re mindössze 78 hektár maradt, ami 95,5%-os, valószínűtlenül magas arányú csökkenést jelent. Monaj és Rásonysápberencs erdői nem voltak nagy kiterjedésűek, így a 90% fölötti területcsökkenés

egyszerűen magyarázható. Azokon a településeken, ahol eleve kisebb volt az erdő területe, az irtás miatti területcsökkenés aránya magasabb, ugyanakkor ahol több volt az erdő, ott kisebb arányú területváltozás mellett is nagyobb erdőségek tűntek el (ez egyébként minden művelési ág esetében igaz – 86-87. ábra).

1895-ben az erdőterület csereháti átlaga 22,3%, az ország egészén pedig 26,6% volt. Nagyobb összefüggő erdők már csak a Szendrőlád–Tornaszentandrás közötti térségben és Fáj–Litka–Szemere határában fordultak elő.

Négy évtized alatt újabb 16,9%-os csökkenés következett be (az 1895-ös területhez képest), de emellett – a tervszerű erdőgazdálkodásnak köszönhetően – a települések 30%-án már érezhetően növekedni kezdett az erdő. Ebben az is szerepet játszott, hogy az új országhatár nyomvonala közelében, a határsávban nem folytattak kiterjedt szántógazdálkodást, így ott az erdő aránya minden településen növekedett (88-89. ábra).

A telepítések eredményeként 1935-ben már csak 5 településen nem volt erdősített terület. Az egykor kiterjedt erdőséggel rendelkező Csereháton az erdő mindössze 18,1%-kal részeseedett az összes területtől, s a 70 évvel korábbi, több mint 34 000 hektárról 20 333 hektárra fogyatkozott (11-12. táblázat).

11. táblázat. Az egyes települések határterületeinek művelésági megoszlása 1895-ben (hektár).

	Szántó	Kert, gyümölcsös	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Egyéb	Összesen
Abaújdevecser	665,8	21,8	0,6	2,4	66,2	161,1	36,3	954,2
Abaújlak	459,2	16,7	-	29,4	119,7	14,4	42,0	681,4
Abaújszolnok	489,7	15,5	-	30,5	81,7	221,6	32,2	871,3
Abod	1 295,4	33,9	-	109,9	107,6	1 499,2	71,4	3 117,5
Alsógagy	417,8	9,8	12,7	39,7	130,6	-	18,4	629,0
Alsóvadász	1 634,9	33,4	15,0	102,4	149,6	178,4	99,0	2 212,8
Aszaló	1 499,7	6,3	169,8	375,2	278,0	158,8	50,6	2 538,5
Baktakék	1 244,2	28,2	0,6	65,6	179,0	274,5	24,7	1 816,9
Balajt	551,9	34,5	3,5	37,4	51,8	202,6	29,4	911,0
Becskeháza	227,3	14,4	6,3	34,0	87,5	116,8	21,3	507,6
Beret	507,1	17,3	-	43,2	82,9	-	7,5	657,8
Bódvalenke	245,7	10,4	4,6	185,9	30,0	160,6	25,3	662,4
Bódvarákó	186,3	12,7	4,6	216,4	82,9	393,6	26,5	923,1
Büttös	1 073,8	13,2	-	143,9	395,4	-	33,4	1 659,7
Csenyéte	595,1	17,3	20,1	38,0	62,2	78,8	51,8	863,2
Csobád	934,0	20,7	-	31,0	143,9	-	57,5	1 187,3
Damak	394,2	23,0	-	30,0	72,5	134,7	22,4	676,8
Debréte	422,4	7,5	-	32,8	264,7	226,7	20,7	974,9
Detek	784,9	25,9	-	49,5	89,8	19,0	38,0	1 007,1
Edelény	3 086,4	110,5	1,1	297,0	341,8	1709,8	217,0	5 763,6
Fancsal	687,7	16,7	-	18,4	6,3	208,3	26,5	964,0
Fáj	805,2	20,7	-	59,3	32,8	972,0	44,3	1 934,3
Felsőgagy	929,4	29,3	-	50,1	348,2	24,2	60,4	1 441,6

	Szántó	Kert, gyümölcsös	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Egyéb	Összesen
Felsővadász	970,9	27,6	27,0	95,5	332,1	324,6	56,9	1 834,1
Forró	1 812,3	43,2	-	4,0	6,3	93,2	36,3	1 995,3
Fulókércs	746,4	16,7	-	40,9	290,1	344,1	54,7	1 492,8
Gadna	498,4	10,4	-	38,0	111,6	107,6	35,7	801,7
Gagyapáti	184,7	4,0	-	13,2	80,6	-	40,9	323,4
Gagybátor	1 138,9	34,5	-	114,4	345,9	347,0	64,5	2 048,2
Gagyvendégi	554,8	17,8	-	57,0	110,5	348,8	21,9	1 110,7
Galvác	675,1	19,6	-	99,0	43,2	625,6	36,3	1 498,6
Garadna	565,1	15,0	-	12,1	27,1	521,4	9,2	1 149,8
Halmaj	574,4	13,8	24,7	188,0	217,5	5,2	47,2	1 071,6
Hangács	1 752,9	43,2	2,3	120,9	132,4	215,8	94,4	2 361,8
Hegymeg	455,2	14,4	-	16,1	10,9	66,2	8,6	571,5
Hernádpetri	558,8	16,7	-	50,6	48,9	814,3	25,9	1 515,3
Hernádvéce	1 210,8	38,6	0,6	32,8	250,9	33,9	114,5	1 682,2
Hidvégardó	595,6	25,3	0,6	286,0	131,8	143,9	49,5	1 232,7
Homrogd	875,9	23,6	0,6	162,3	162,3	-	42,6	1 267,3
Ináncs	838,5	11,0	-	-	182,4	-	57,5	1 089,4
Irota	394,2	11,5	-	43,7	35,1	714,2	34,5	1 233,3
Kány	489,7	5,8	-	35,1	210,1	51,8	78,8	871,3
Kázmárk	919,1	24,7	30,5	33,9	216,9	147,3	52,9	1 425,5
Keresztéte	206,1	9,2	-	18,4	104,2	36,8	16,1	390,8
Kiskinizs	392,5	13,8	0,6	190,5	46,6	6,3	50,1	700,4
Krasznokvajda	608,9	25,9	-	91,0	192,8	179,5	39,7	1 137,8
Kupa	584,1	4,0	-	44,3	36,3	84,0	28,8	781,5
Lak	1 083,1	46,6	-	61,0	47,2	579,5	57,0	1 874,4
Ládbesenyő	676,2	28,2	-	41,4	44,3	203,2	39,1	1 033,6
Léh	411,5	8,1	23,6	27,6	35,7	-	15,5	522,0
Litka	246,9	11,5	-	40,3	9,8	461,5	19,6	789,6
Martonyi	639,9	33,9	1,2	85,2	255,5	764,8	46,0	1 826,6
Meszes	604,8	10,9	-	131,2	102,4	422,4	37,4	1 309,3
Méra	1 093,4	50,6	-	206,0	94,4	-	82,9	1 527,4
Monaj	912,7	15,0	-	139,8	74,8	-	35,7	1 178,0
Novajidrány	889,7	32,2	-	122,0	161,7	153,7	27,0	1 387,0
Nyésta	256,1	21,3	-	19,0	3,4	366,6	15,0	681,4
Nyomár	679,7	20,7	-	39,7	161,7	121,4	35,1	1 058,3
Pamlény	500,6	16,7	1,7	69,0	245,2	349,3	35,7	1 218,3
Perecse	330,3	6,3	-	24,1	81,7	401,1	29,3	873,0
Pusztaradvány	449,5	18,4	-	28,2	113,9	73,1	29,3	712,5
Rakaca	909,9	20,1	-	100,7	277,4	478,2	96,7	1 883,0
Rakacaszend	610,6	9,2	-	66,2	88,1	767,1	42,0	1 583,2
Rásonysápberencs	939,2	33,9	14,4	55,8	93,2	9,8	48,3	1 194,7
Selyeb	1 080,2	34,5	6,9	57,6	82,9	338,4	54,1	1 654,6

	Szántó	Kert, gyümölcsös	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Egyéb	Összesen
Szakácsi	562,3	17,8	-	34,0	43,2	193,4	11,0	861,5
Szalaszend	1 056,6	37,4	-	64,5	198,0	408,6	48,9	1 814,0
Szalonna	692,3	32,2	13,8	234,8	46,6	656,6	92,7	1 769,1
Szászfa	767,1	24,2	-	141,6	97,8	154,2	46,0	1 231,0
Szemere	536,9	27,6	-	73,1	114,0	797,6	24,7	1 574,0
Szendró	1 967,6	82,9	16,1	485,1	244,0	2 396,4	170,9	5 363,1
Szendrőlád	734,3	23,6	2,9	69,7	87,5	811,5	61,6	1 791,0
Szikszó	2 266,3	37,4	0,6	544,4	438,0	-	207,2	3 504,8
Tomor	911,6	6,3	-	124,3	108,8	185,3	48,3	1 384,6
Tornabarakony	347,1	6,7	-	23,6	77,1	342,4	16,1	813,2
Tornaszentandrás	548,4	18,4	-	156,5	109,9	676,8	59,9	1 570,0
Tornaszentjakab	2 000,4	5,2	-	90,9	102,4	77,7	23,6	2 300,3
Viszló	587,6	9,8	-	46,0	103,0	324,0	26,5	1 096,0
Összesen	62 034,2	1 757,6	407,0	7 213,0	10 293,9	24 481,2	3 736,9	109 923,0

A földhasznosítás változásának nagyobb intenzitású területei (1895 és 1935 között) elsősorban a Keleti-, és a Nyugati-Cserehát, valamint a Rakacai-völgymedence településeinek jelölhető ki, legkisebb mértékben pedig a Bódva-völgy mellékének településeit és Szikszót érintette a művelési ágak közötti változás (90. ábra).

Az 1895. és 1935. évi mezőgazdasági statisztikai adatokat felhasználva megkíséreltem felvázolni a Csereháton előforduló földhasznosítási típusokat. A típusalkotásnál azt vettem figyelembe, hogy az egyes művelési ágak közül melyik a domináns, a típus második jellemzőjeként pedig azt a művelési ágat választottam, amelynek részesedési aránya a csereháti falvak átlagától – pozitív irányban – a legnagyobb mértékben eltér. (A módszert MOSOLYGÓ LÁSZLÓ egyik 1978-ban publikált dolgozatában eredményesen alkalmazta.). Összesen 8 típust sikerült elkülöníteni mindkét időpontra, s ezeket három csoportba lehet besorolni (91–92. ábra).

Az első csoportba – egyetlen elemként – a legegyszerűbb földhasznosítási típus sorolható, amikor egy településen csak a szántó említhető (*szántó típus*). 1895-ben mindössze négy ilyen település volt (Fancsal, Kupa, Hangács és Tornaszentandrás), a csereháti településállományának mindössze 5%-a. 1935-re ez az arány megduplázódott, s olyan települések is ebbe a kategóriába kerültek, mint Forró, Baktakék és Felsővadász. Részben a kert művelési ág korábbi jelentőségének csökkenése (Forró, Ládbesenyő), részben a filoxéra hatása (Felsővadász, Csenyété, Léh) idézte elő a változást, de a legelők feltörése is típusmódosulást eredményezett (Baktakék). A szántó típusba tartozó településeken a gazdálkodás specializációjáról még csereháti viszonyok között sem beszélhetünk; az extenzív gabonatermesztés egyoldalúsága határozta meg a gazdálkodás jellegét.

12. táblázat. Az egyes települések határterületeinek műveléségi megoszlása 1935-ben (hektár).

	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Egyéb	Összesen
Abaújdevecser	714,7	31,6	5,1	2,9	55,8	148,5	-	37,4	996,0
Abaújlak	470,2	15,5	16,7	28,8	91,0	15,0	-	42,0	679,2
Abaújszolnok	626,7	17,8	1,5	31,6	65,0	103,6	-	27,0	873,2

	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Egyéb	Összesen
Abod	1 907,8	39,7	6,9	108,2	176,7	788,4	8,6	35,7	3 072,0
Alsógagy	439,1	10,3	0,6	44,3	100,1	-	-	34,5	629,0
Alsóvadász	1 633,3	27,0	50,6	74,8	221,6	67,9	-	103,6	2 178,8
Aszaló	1 674,1	11,5	93,2	188,2	265,9	244,6	-	141,6	2 619,1
Baktakék	1 350,1	31,6	7,5	70,8	160,6	167,5	-	85,2	1 873,3
Balajt	534,6	32,8	28,2	44,3	82,3	156,0	-	12,1	890,3
Becskeháza	260,7	14,4	4,6	31,7	87,5	80,6	-	23,0	502,4
Beret	540,4	16,7	1,5	46,0	37,4	8,6	-	7,5	657,8
Bódvalenke	259,5	10,4	-	190,0	25,3	146,2	-	28,2	659,5
Bódvarákó	174,4	16,7	6,3	226,2	76,0	389,0	-	33,4	921,9
Büttös	1 162,5	11,0	-	109,3	503,0	88,0	-	46,0	1 919,9
Csenyété	702,1	12,6	-	41,4	40,3	36,8	-	38,6	871,9
Csobád	932,3	14,4	2,9	41,0	138,1	2,9	-	37,4	1 168,8
Damak	446,0	24,2	18,4	25,3	73,1	66,8	-	24,2	677,9
Debréte	410,9	8,1	1,7	35,7	256,1	221,6	-	17,8	951,9
Detek	801,7	27,0	0,6	50,1	72,0	13,8	-	40,3	1 005,4
Edelény	3 115,2	149,0	80,0	240,6	326,3	1 613,7	-	188,2	5 713,0
Fancsal	761,4	16,7	13,2	15,5	38,0	100,1	-	30,0	974,9
Fáj	1 085,9	23,0	2,9	57,0	151,4	571,5	-	43,2	1 934,8
Felsőgagy	1 038,8	29,3	-	48,9	241,1	23,0	-	61,6	1 442,8
Felsővadász	1 263,2	26,5	0,6	93,2	180,7	214,1	-	18,4	1 796,7
Forró	1 609,1	38,0	6,9	6,3	122,0	99,0	-	64,5	1 945,8
Fulókércs	912,7	16,7	-	42,6	336,7	130,6	-	55,2	1 494,6
Gadna	500,1	10,4	-	36,2	112,2	107,0	-	36,2	802,3
Gagyapáti	208,9	4,0	0,6	12,1	63,3	6,3	-	28,2	323,4
Gagybátor	1 228,7	34,5	-	119,7	234,4	363,7	-	64,5	2 045,3
Gagyvendégi	620,4	17,3	-	55,2	272,2	120,3	-	6,3	1 091,7
Galvács	714,2	17,8	4,0	82,3	73,1	566,3	-	35,1	1 492,8
Garadna	549,6	17,3	2,9	12,1	63,3	484,6	-	29,3	1 159,1
Halmaj	784,9	32,2	11,5	55,2	112,2	1,7	-	47,8	1 045,7
Hangács	1 887,6	40,3	2,9	117,4	167,5	90,4	-	90,4	2 396,4
Hegymeg	482,8	14,4	5,2	15,0	4,6	27,6	-	19,6	569,2
Hernádpetri	596,2	18,4	0,6	50,6	80,6	932,9	-	29,3	1 708,7
Hernádvécse	1 228,1	38,6	8,6	2,9	255,5	35,7	-	65,6	1 635,0
Hidvégdó	742,9	33,4	1,7	306,0	318,2	217,5	-	75,4	1 696,0
Homrogd	946,1	5,2	12,1	108,2	119,1	20,1	-	23,6	1 234,5
Ináncs	885,1	25,3	-	17,3	105,3	6,9	-	16,1	1 056,0
Irota	406,3	12,1	1,7	43,2	35,7	696,9	-	35,1	1 231,0
Kány	515,1	4,6	-	33,4	236,0	52,4	-	80,6	922,0
Kázsmárk	1 103,8	27,6	1,5	25,9	185,3	29,9	-	48,3	1 422,1
Keresztéte	193,9	9,2	-	18,4	125,5	31,1	-	17,8	396,0
Kiskinizs	497,2	9,8	-	118,5	43,2	9,8	-	22,4	701,0
Krasznokvajda	684,8	21,3	-	82,9	237,7	64,5	-	73,1	1 164,2
Kupa	673,3	4,0	-	40,9	32,2	0,6	-	30,0	781,0

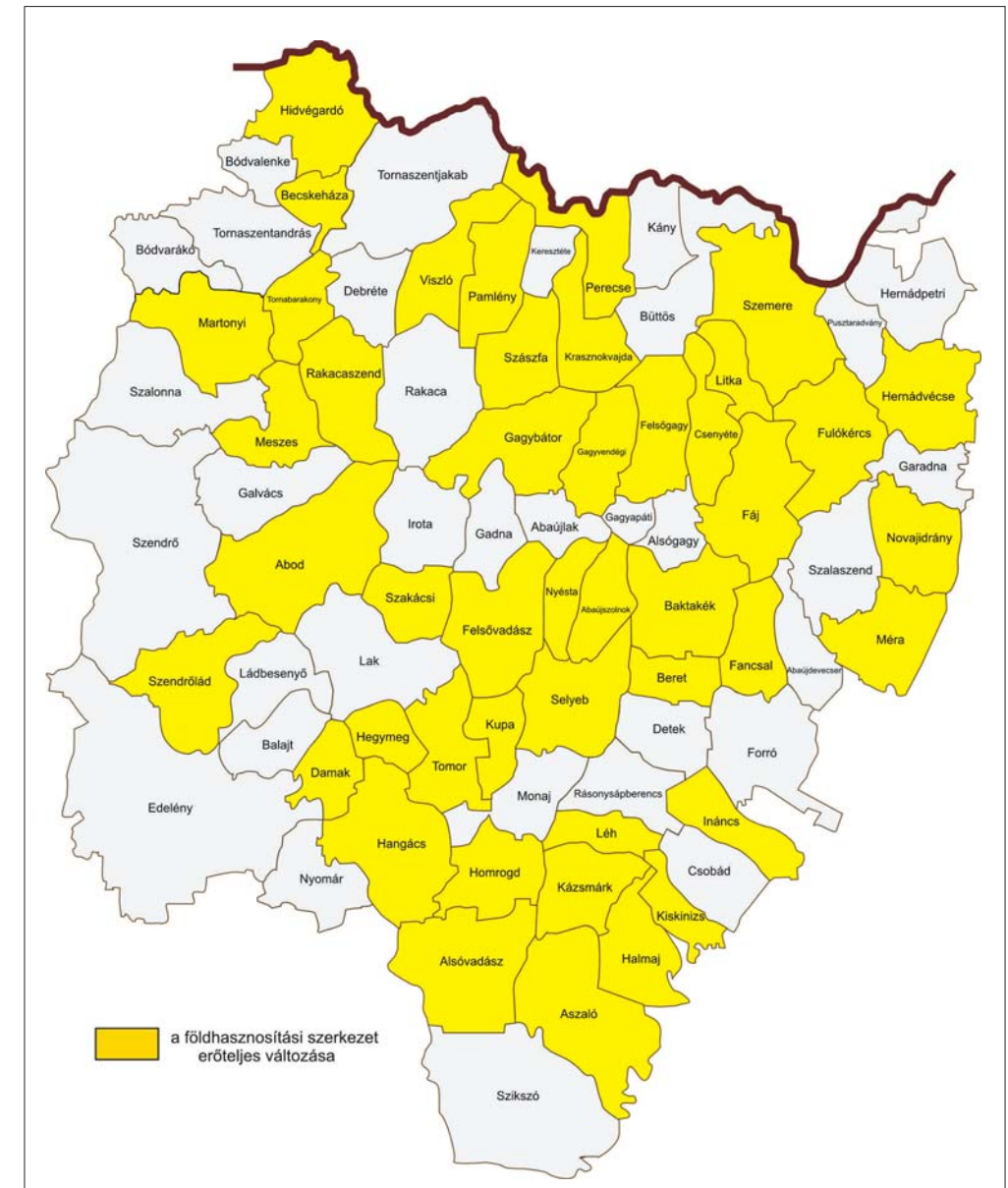
	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Egyéb	Összesen
Lak	1 070,4	46,0	11,0	58,7	133,0	506,4	-	55,2	1 880,7
Ládbesenyő	632,5	32,8	13,8	51,2	108,8	161,7	-	17,8	1 018,6
Léh	428,2	9,2	1,5	26,5	43,2	-	-	15,5	523,7
Litka	454,1	13,2	1,7	38,6	2,3	259,0	-	19,6	788,4
Martonyi	711,9	43,2	11,0	52,9	189,3	742,0	-	25,3	1 781,7
Meszes	698,1	39,7	0,6	130,1	100,1	287,7	-	41,4	1 297,7
Méra	1 231,6	54,7	2,9	96,1	65,0	-	-	78,9	1 529,1
Monaj	958,8	17,8	2,9	106,5	90,4	-	-	25,9	1 202,2
Novajdrány	1 021,5	32,8	21,9	-	116,8	158,8	-	48,3	1 400,2
Nyésta	322,8	16,7	-	16,1	2,9	302,7	-	15,1	676,2
Nyomár	708,4	22,4	13,2	40,9	128,9	111,1	-	38,6	1 063,5
Pamlény	708,4	15,5	-	67,3	126,0	268,8	-	31,7	1 217,8
Percse	562,3	6,3	-	37,4	139,8	469,0	-	39,7	1 254,6
Pusztaradvány	452,9	17,8	-	24,7	113,4	73,1	-	30,5	712,5
Rakaca	936,9	12,1	1,1	135,2	314,2	433,9	-	59,3	1 892,8
Rakacaszend	782,1	10,9	-	83,4	222,7	430,5	-	51,8	1 581,5
Rásonysápberencs	927,1	35,1	8,6	49,5	96,1	27,6	-	38,0	1 182,1
Selyeb	1 268,9	36,8	-	57,6	81,7	155,4	-	52,4	1 652,8
Szakácsi	578,4	20,7	12,7	42,6	79,4	89,8	-	36,8	860,4
Szalaszend	1 141,8	38,6	0,6	69,0	191,6	319,4	-	54,7	1 815,7
Szalonna	637,1	39,1	12,7	229,6	86,3	668,7	-	42,0	1 715,6
Szászfá	915,0	24,7	-	137,0	70,8	39,1	-	46,0	1 238,7
Szemere	1 183,2	29,3	1,7	134,1	367,7	806,3	-	43,2	2 565,6
Szendró	2 280,7	80,0	32,8	480,5	350,5	1 941,7	-	130,1	5 296,3
Szendrólád	827,6	21,3	23,0	63,3	221,6	546,7	-	52,9	1 756,4
Sziksó	2 285,9	40,3	47,2	494,3	404,0	-	-	196,2	3 468,0
Tomor	1 073,9	6,3	4,6	115,1	86,3	63,3	-	16,1	1 365,7
Tornabarakony	370,6	7,5	-	28,8	32,2	333,2	-	31,1	803,4
Tornaszentandrás	561,7	20,7	-	161,7	101,3	667,0	-	61,0	1 573,4
Tornaszentjakab	1 229,3	7,5	-	119,1	481,7	896,6	-	85,7	2 819,9
Viszló	676,2	8,1	-	68,5	110,5	215,8	-	21,3	1 100,3
Összesen	67 915,6	1 877,3	643,1	6 464,4	11 459,5	20 339,4	8,6	3 653,4	112 359,8

A második csoportba a szántó – mint domináns művelési ág – és a hozzátartozó, a típusalkotás elvénél ismertetett elv szerint kiválasztott másik művelési ág kombinációi (*szántó-legelő*, *szántó-rét*, *szántó-kert*, *szántó-szőlő*, *szántó-erdő*) tartoznak. Ha a gazdálkodás specializációja a cserehádi települések esetében egyáltalán felmerülhet, akkor az elsősorban a *szántó-szőlő* és a *szántó-kert* földhasznosítási típusokhoz kapcsolható. A szőlőtermesztésnek a cserehádi gazdálkodásban betöltött kiemelkedő fontosságáról már korábban is szó esett, a kertekben folytatott gyümölcsstermesztésről – amely ugyancsak említést érdemel, nem is a megtermelt gyümölcs minősége, hanem mennyisége s a cserehádi népesség ellátásában betöltött szerepe miatt – előjáróban csak annyit, hogy pl. 1895-ben negyedmillió gyümölcsfa állt a 78 cserehádi települések kertjeiben. E két földhasznosítási típus a falvak 20%-ában, túlnyomórészt a Cserehát középső, déli és délkeleti részén volt jellemző. A *szántó-szőlő* típus térhódítása – a filoxéra-

vészt követő telepítéseknek köszönhetően – 1935-re már érezhetővé vált, főleg Edelény környékén. Így a *szántó-kert* típusal együtt arányuk 36%-ra növekedett.

1895-ben a *szántó-legelő* és *szántó-rét* típusok magas területi aránya a jellemző, ami később sem változott lényegesen (37%, illetve 34,6%). Elsősorban a Rakacai-völgymedence és az attól északra eső falvak jellegzetes földhasznosítási típusaiként alkottak viszonylag egybefüggő övezetet, anélkül azonban, hogy e típusokhoz kiemelkedő állattenyésztés társult volna.

A szántó-erdő típus főleg az irtások révén szántóterülethez jutó falvak földhasznosítását reprezentálta.

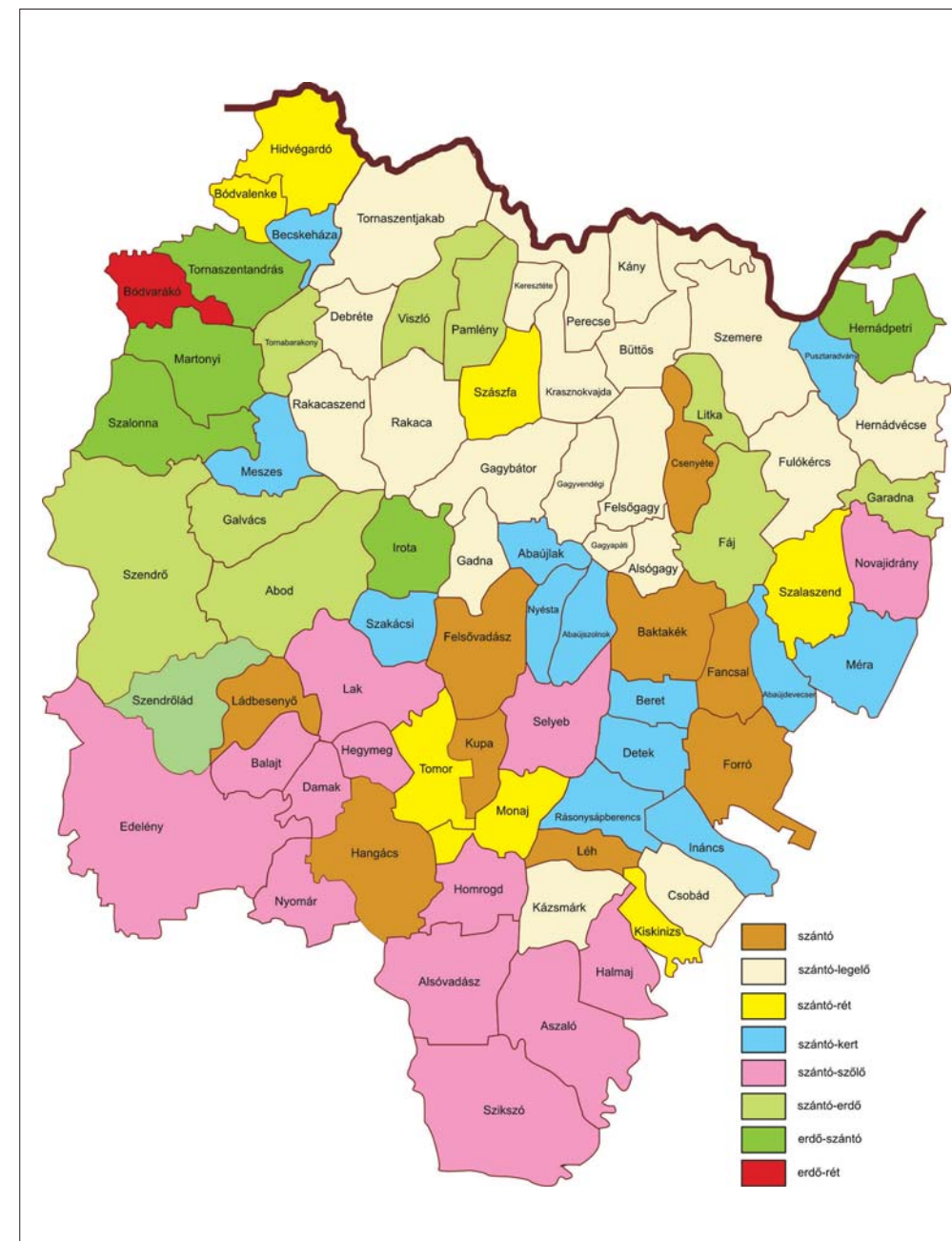

90. ábra. A földhasznosítás változásainak (1895–1935) nagyobb intenzitású területei.

91. ábra. Földhasznosítási típusok a Cserhátban az 1895-ös adatok alapján.

A harmadik csoportba az erdő dominanciájú, *erdő-szántó* és *erdő-rét* típusokat sorolhatjuk be. 1895-ben még 13 településen volt kiterjedtebb erdő, elsősorban a Bódva-völgy felé eső részen, valamint Fáj–Litka–Szemere–Hernádpetri térségében, aminek következtében önálló földhasznosítási típusokba lehetett azokat sorolni. Az irtások következtében azonban

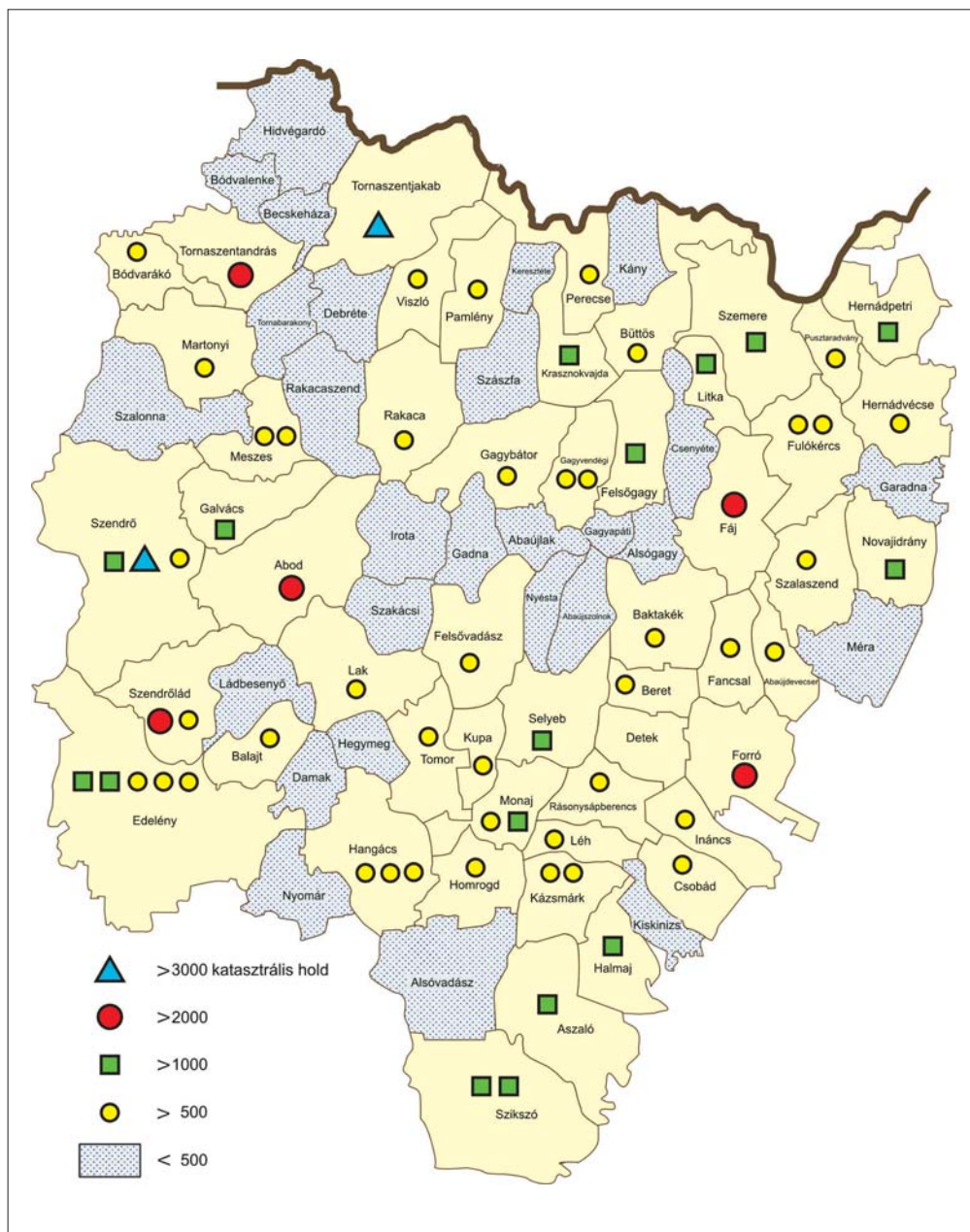

92. ábra. Földhasznosítási típusok az 1930-as években.

– négy évtized múlva – már csak öt település maradt, melyeken a földhasznosításban még kiemelkedően érvényesült az erdő szerepe.

Az *erdő-rét* típus csak egyetlen településen, Bódvarákón volt jellemző, ahol évtizedek alatt sem következett be érdemleges változás a földhasznosítás szerkezetében.

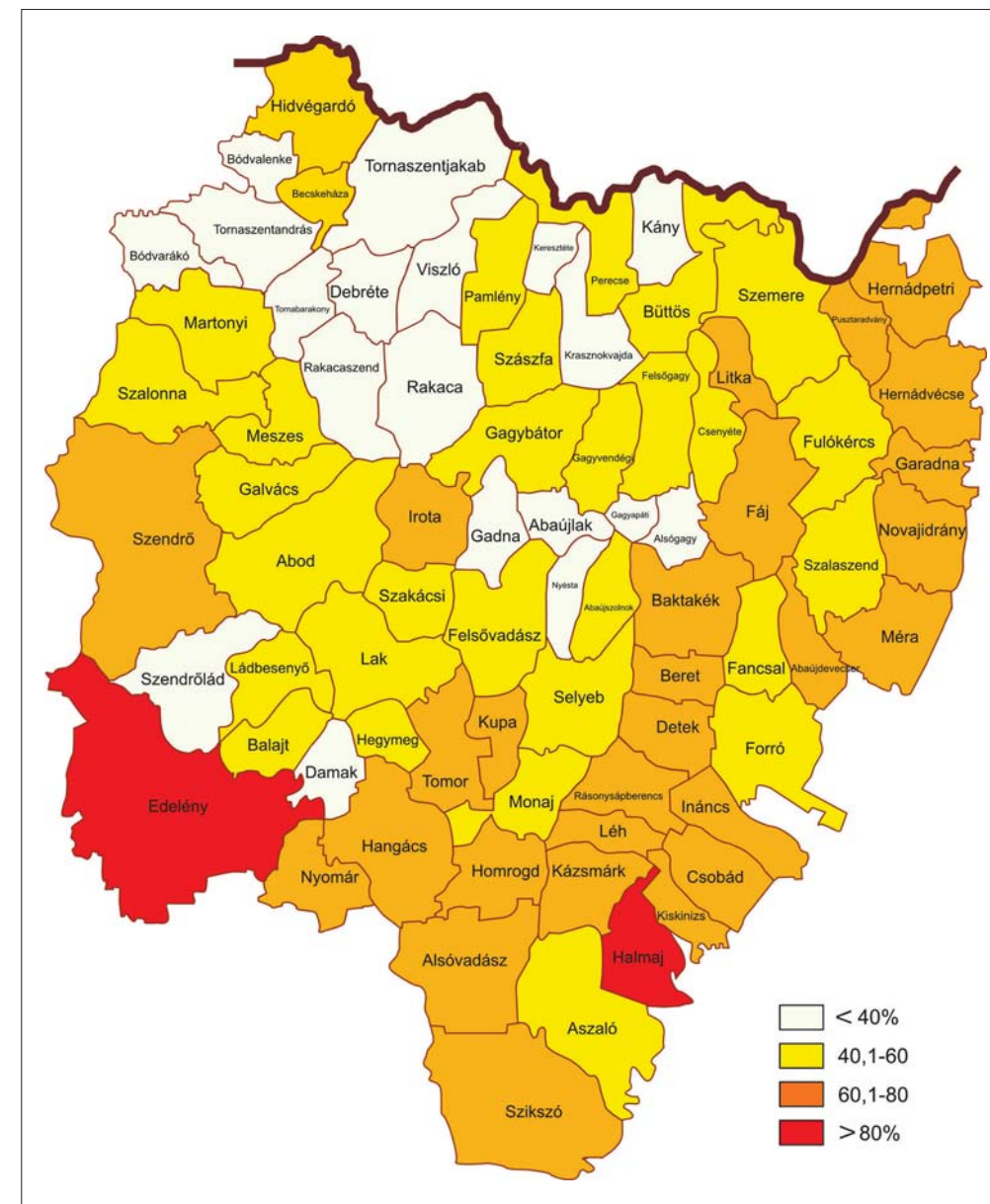
A Cserehát földhasznosítását vizsgálva végül is megállapíthatjuk, hogy a szántó művelési ág magas aránya a vidék földhasznosítását csak látszólag formálta egyveretűvé, a területi specializáció csirái több településen is felismerhetőek voltak. Ezt feltétlenül meg kell említeni még akkor is, ha tudjuk, hogy ez a stádium a gazdálkodás tényleges specializációjától még meglehetősen távol állt, s érdemben a gazdálkodás egészének struktúráját nem igen tudta kedvező irányba alakítani.

93. ábra. Az 500 katasztrális holdnál nagyobb földbirtokok megoszlása a Csereháton 1895-ben.

5.2.2. Növénytermesztés és erdőgazdálkodás

A jobbágyfelszabadítást követően a parasztság társadalmi-gazdasági helyzetének alakulását nem kis mértékben a rendelkezésre álló földterület nagysága határozta meg. Emellett különböző járulékos elemek, mint pl. a szántóföld minősége, a gazdasági eszközök megléte és technikai színvonala, az egyéb tevékenységekből származó pénzjövedelmek stb. ugyancsak befolyásolták a birtokosok vagyoni helyzetét és az ökonomiai viszonyok változásaihoz

94. ábra. Az 5 katasztrális holdnál kisebb (vagy földterület nélküli) gazdaságok aránya az összes gazdaság %-ában kifejezve 1935-ben.

való alkalmazkodóképességet. Általában a nagyobb birtokkal rendelkezők bizonyultak életképebbeknek, leginkább a középbirtokos réteg.

A jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben a feudális kötöttségek maradványai (hátasai) még tovább éltek egy ideig, s a vagyoni különbségeket még élesebbé tették. (Gyakran előfordult, hogy a parasztok pl. bizonyos pénztartozásaik törlesztése fejében nem pénzzel, hanem élők munkával fizettek a nagybirtokosnak.)

Megindult a differenciálódás mind a nemesek, mind pedig a volt úrbéres népesség sorában. A változó viszonyok közepette a földbirtokosból – akarta, nem akarta – tőkés vállalkozó lett, a volt kisnemesből, jobbágyból, zsellérből, kisbirtokossá lett parasztból kisvállalkozó, az eleve földtelen vagy földtelenné váló szegények pedig a szabad bérmunkások tömeget alkották (FÜR, 1996).

A nemesek kisebbik része jelentős nagyságú allodiális birtokaik mellett a jobbágyfelszabadítás előtt jobbágy- vagy zsellértelek tulajdonosai is voltak. Nagyobbik részük – a kuriális nemesek – csak saját nemesi földjükön gazdálkodtak (ha volt egyáltalán), s használták a nemesi közbirtokosság legelőjét és erdőjét. (A 18. század végén, 19. század elején a kisbirtokos és nincstelen kisnemesség nagy száma jellemezte Novajdrány, Csenyéte, Fulókercs, Szalaszend, Beret, Kupa, Gagybátor, Rásonyáberencs, Borsod, Szikszó, Lak, Kázmárk, Szendrő, Alsóvadász, Balajt stb. településeket.) A kapitalista viszonyok között rendi előjogaikat és privilégiumaikat elvesztő nemesek túlnyomó része a zsellérekkel azonos szintre süllyedt. A Csereháton a gazdagabb nemesek – az országos állapotokhoz viszonyítva – a dzsentriknek csak a szegényebb rétegét képviselheték. Ez utóbbi sommás megállapítás OROSZ ISTVÁNNAK (1969) *Egy borsodi falu birtokviszonyai a jobbágyfelszabadítás után* című munkájában olvasható, Szalonna község nemesével kapcsolatban, de a csereháti települések egy jelentős részére és a nagyobb birtokkal rendelkezők többségére is vonatkozatható.

A volt úrbéres népesség (telkes jobbágyok és a házas és házatlan zsellérek) birtokát részben az egykori telki állomány, másrészt a telken kívüli földek (pl. az irtások révén szerzett földterület) azon része alkotta, amely a birtokrendezéseket követően nem került a volt földesurak tulajdonába. A zsellérek túlnyomó hányada csak jelentéktelen földtulajdonnal rendelkezett.

A vagyoni különbségek kialakulását és a népesség tulajdon szerinti differenciálódását a családi birtokosztódás és az egyre erősödő birtokforgalom is erőteljesen befolyásolta. Több csereháti faluban birtokvásárlás révén centralizálódott a föld, s ez nemcsak a volt földesurakat jellemezte, hanem egyes tehetősebb parasztokat is. Szalonnán pl. SUHAJDA MOLNÁR ISTVÁN volt a legnagyobb birtokszerző a úrbéres jobbágyok között. 1859-től 1869-ig 22 holdas telke mellé még 32 hold szántót és kaszálót, valamint testvérével együtt még 87 hold majorsági erdőt is vett (OROSZ, 1969). 1897-ben a Csereháton a 100 katasztrális holdnál nagyobb birtokosok között 57 egykori úrbéres jobbágy leszármazottja volt, akik örökség vagy vásárlás révén gyarapították földterületeiket.

A 19. század utolsó harmadában az 5 katasztrális hold vagy annál kisebb méretű törpebirtokosok aránya meghaladta az 50%-ot a Csereháton. Ugyanez a kategória 1895-ben Borsod vármegyében 60% fölötti, Abaúj-Tornában 50–60% közötti. 1935-ig nem sok változás következett be, a vizsgált területen továbbra is 54% volt a törpebirtokok részesedése. A 100 katasztrális holdnál nagyobb birtokok a gazdaságok 1,8%-át alkották (a történetírás – erős fenntartásokkal – a 100 katasztrális holdon aluli birtokokat általában parasztbirtokoknak, a 100 katasztrális hold felettieket nem paraszti közép- és nagybirtokoknak tekinti – FÜR, 1996). A törpebirtokosok aránya különösen magas volt Edelényben és Halmajon (meghaladta a 80%-ot), s általában a Hernád-völgy felé eső területen. Alacsony volt viszont Rakaca környékén és a Tornai-dombság településein. A törpebirtokosok az összes földterület 7,7%-át, a 100 katasztrális holdat meghaladó gazdaságok pedig 35,8%-át birtokolták (93-94. ábra).

A csereháti települések sajátos gazdasági viszonyai között nem tudott kialakulni erős középbirtokos réteg, s nem volt igazán jellemző a nagyobb gazdasági potenciált képviselő nagybirtok sem, bár egy-egy településen 1000 holdnál nagyobb gazdaságok is működtek.

A Cserehát vidékét jellemző kis- és törpegazdaságok tömegében, valamint a nagyobb gazdaságok túlnyomó részében a korszerű határhasználat és talajművelés szinte alig bontakozott ki a korszak végéig. Vontatottan zajlott a tagosítás, a nyomásrendszert felváltó váltógazdálkodás csak kezdetleges formában, és nem is mindenhol került bevezetésre.

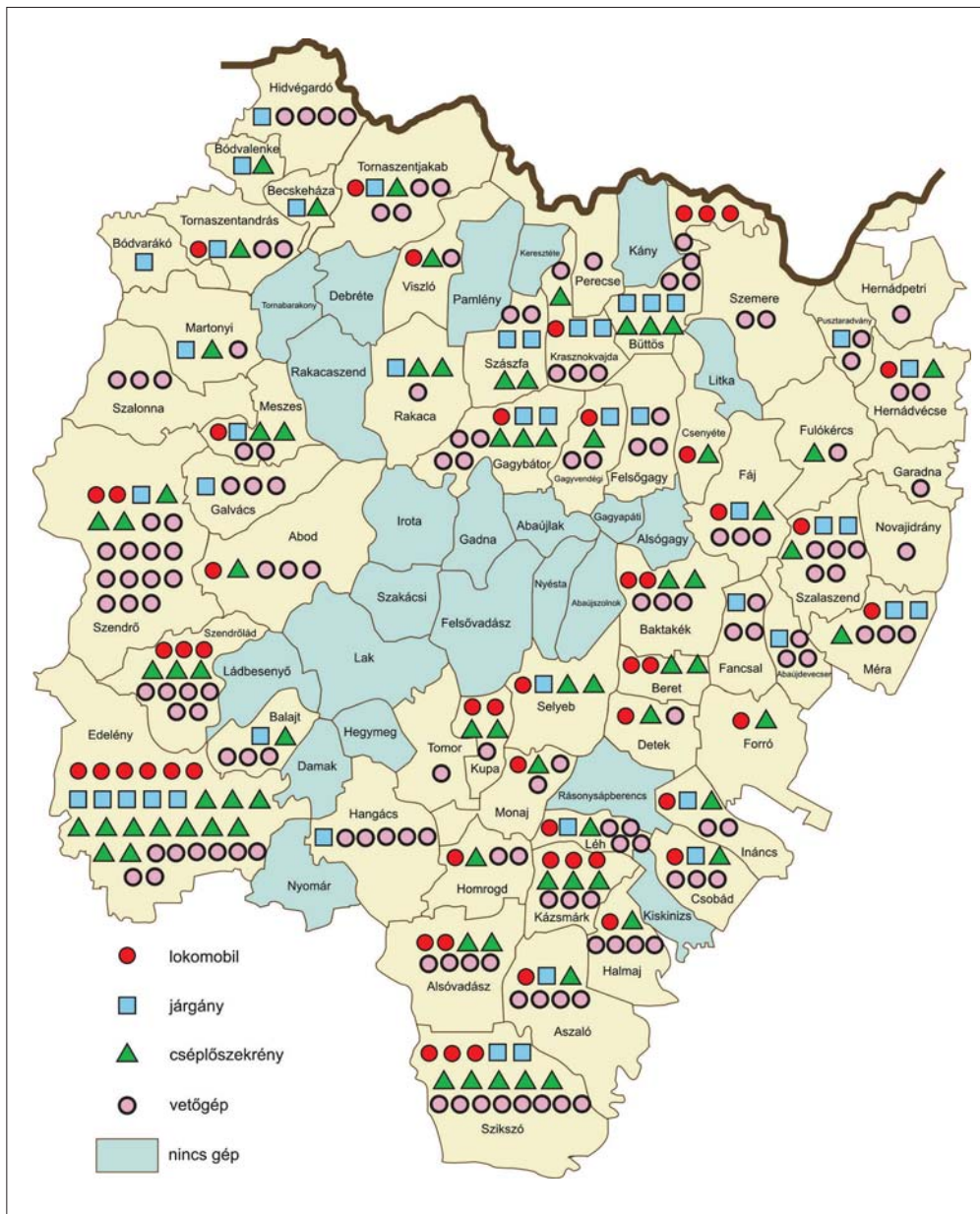
A belterjesebb gazdálkodáshoz nélkülözhetetlen istálló- és műtrágya használatában az előbbi tekintetben még volt is némi előrelépés, műtrágyát azonban még a legnagyobb gazdaságok is alig alkalmaztak. Istállótrágyát elsősorban a kisebb gazdaságokban használtak, az 500-1000 katasztrális holdnál nagyobb birtokok esetén viszont a csekély állatállomány nem tette lehetővé a rendszeres trágyázást. A műtrágyát leginkább annak magas ára miatt mellőzték.

A művelt terület növekedett ugyan, az ágazati és térstruktúra átalakulása azonban csak nagyon lassan, s nem is a csereháti viszonyokhoz alkalmazkodva valósult meg. Az agrártermelés technikai feltételeinek modernizálása – az ország fejlettebb régióihoz képest – messze elmaradt a kívánatostól. Mindezek együttesen a Csereháton folytatott mezőgazdasági termelés mennyiségi és minőségi lemaradását eredményezték, s a megtermelt javaknak csak csekély hányada kerülhetett kereskedelmi forgalomba. A gazdaságok többsége így továbbra is extenzív módon gazdálkodott, s csak az autarchia szintjén volt képes funkcionálni.

A háromnyomásos gazdálkodás prioritása a 19. században is érvényesült. F. TÖRÖK KATALIN szerint (1973) pl. Edelényben a határt még az 1950-es években is három nyomásban művelték, s ugyanezt olvashatjuk SZUHAY PÉTER (1982) Szendrő környékéről írt munkájában is. Borsod és Abaúj-Torna vármegyékben a fekete ugar hagyása általános volt, a gabonatermelés terjedése és az intenzívebb művelés térhódítása azonban lassan elkezdte visszaszorítani az ugarhagyást. Abaújban 1865-ben a szántó 1/3-a még ugar, az 1880-as években már csak 1/5-e. Kassa szűkebb környezetében és a Hernád völgyében a háromnyomásos gazdálkodásnak egy módosított formája alakult ki, amelynél az ugar felét – megrágyázva – burgonyával vetették be. Kassa környékén – a nyomásos gazdálkodás dominanciáját megtörve – viszonylag hamar tért hódított a váltógazdálkodás is. A Csereháton azonban – bár ott is felismerhetőek kisebb változások, elsősorban a nagy és középbirtokon – a községek többségében továbbra is érvényesült a nyomáskényszer, ha nem is a korábbi szigorú formájában. KORPONAY JÁNOS 1866-ban azt írta: „...a fekete ugar meghagyásával vezetett ősz régi három nyomású vetésforgás elégséges kaszáló és legelő mellett, jelen pangó viszonyaink között még sok helyt előnnyel folytatattik; e rendszer bár hiányos és elvényt, mind a mellett bír azon előnnyel, hogy ugarba vetett őszi vetése a rendkívüli időjárás, különösen az oly gyakori aszályokat, legbiztosabban állja ki.”.

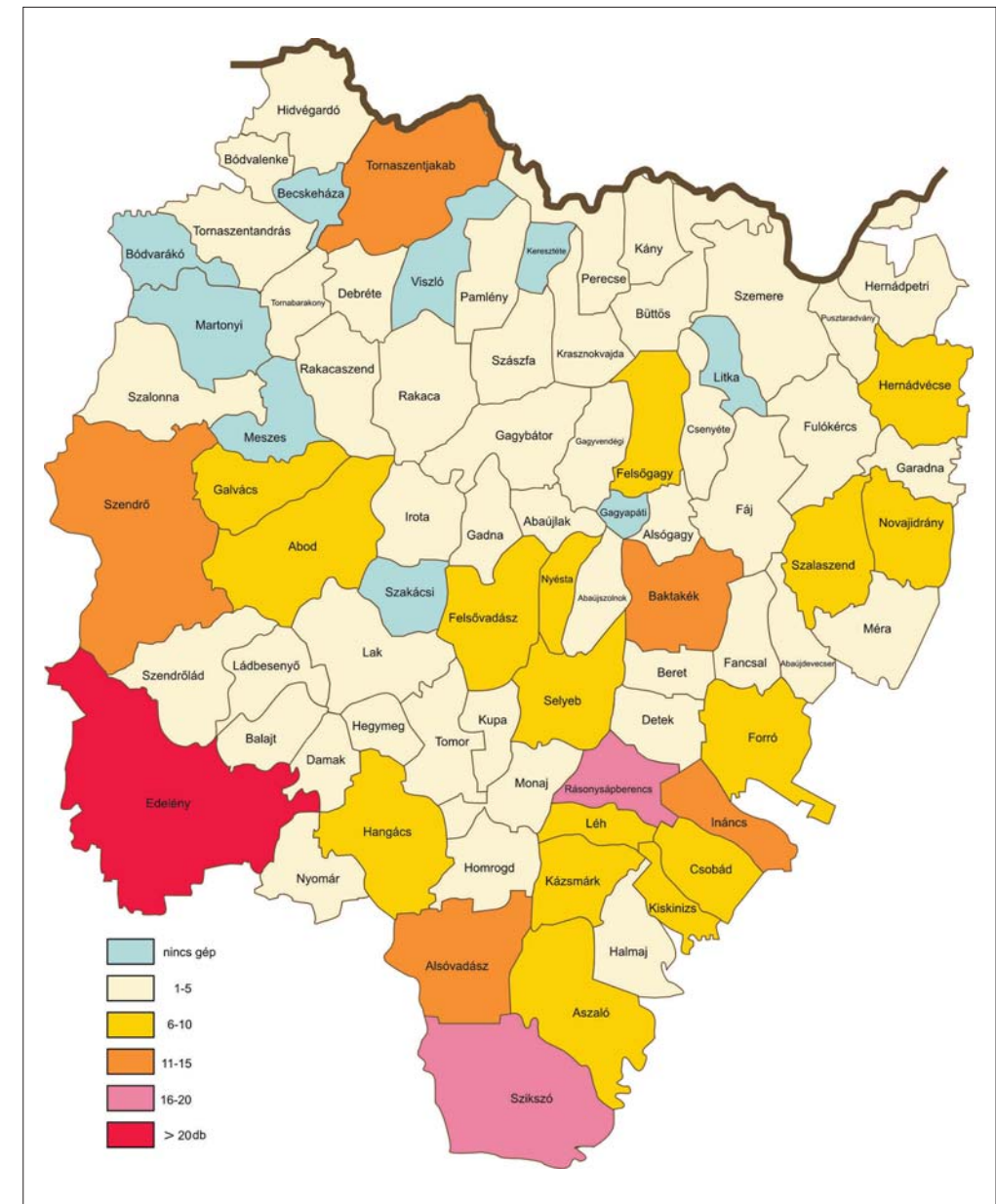
Egyes csereháti települések gazdaságaiban (általában a 20 katasztrális holdnál nagyobbakban) már négyes vetésforgót is alkalmaztak, kötöttségektől mentes földjeiken. Egy másik „variációban” a hármas nyomáskényszer nélküli ugaroló vetésforgó esetében elvileg felmerült a gazdálkodás szabadságának lehetősége is, de a gyakorlatban a gazdaságok nem tudtak élni vele. A termelés önként vállalt kötöttségek keretei között zajlott, s mivel a közös megegyezéssel hozott szabályok már nem érvényesülhettek (az egységes dűlőhasználat), az ilyen gazdaságok nem élhettek az ugar és a tarló kínálta előnyökkel sem.

Az 1930-as évekre a fekete ugar szinte mindenütt eltűnt, helyét a zöld ugar és az ültetett növények vették át; s azokban a gazdaságokban, ahol már nem volt vetéskényszer, ott a négyes vetésforgó (őszi-tavaszi-pillangósok-ültetett növények) egyre inkább általánossá vált (SZUHAY, 1982). Abaúj-Torna vármegyében még az 1930-as években is igen magas volt az ugar aránya, a szántóterület 5,5%-a maradt parlagon évente. Ez az érték az országos átlagnak közel háromszorosa, s jól reprezentálja a csereháti szántógazdálkodás extenzivitását.

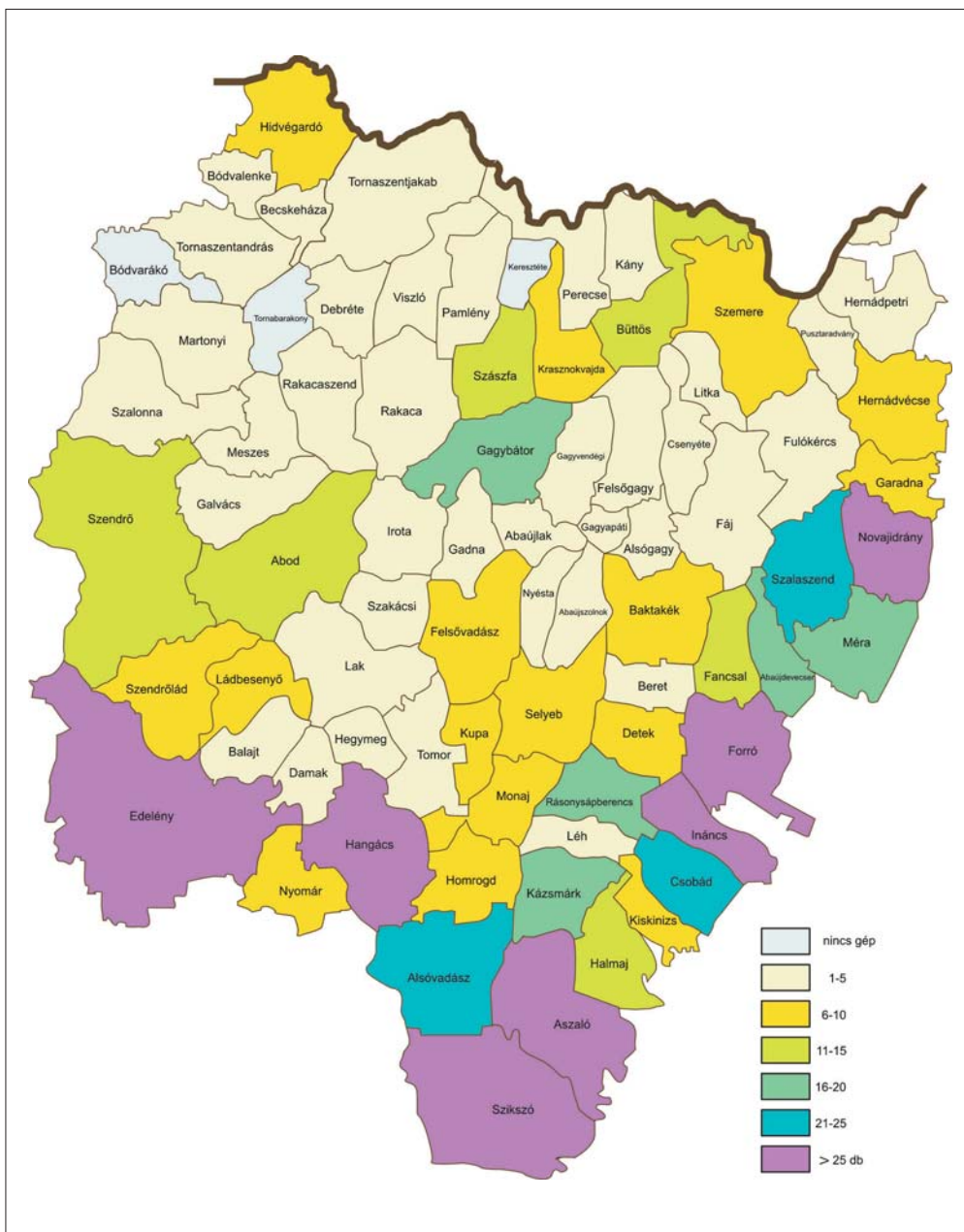
95. ábra. A 100 katasztrális holdnál nagyobb birtokok ellátottsága néhány fontosabb termelőeszközből 1895-ben.

GALGÓCZY KÁROLY 1855-ben azt írta: „Az egész kassai kerületben az újabb gazdasági eszközöket a nép látásból alig ismeri; közönségesen azt is tartja, hogy mostoha vidékének földje ki sem fizetné a jobb, s annál fogva nagyobb ám szerszámmal való művelést; és ezért használja, amit ősapától öröklött, s minden valamire való parasztember maga meg tud készíteni.”. A mezőgazdasági termelés eszközellátottságának alacsony fokát KORPONAY JÁNOS is megerősíti “Abaújvármegye monographiája I.” (1866) című munkájában: „Az újabb szántó-

96. ábra. A vizsgált települések gazdaságainak motoros erőgépekkel és traktorokkal való ellátottsága 1935-ben.

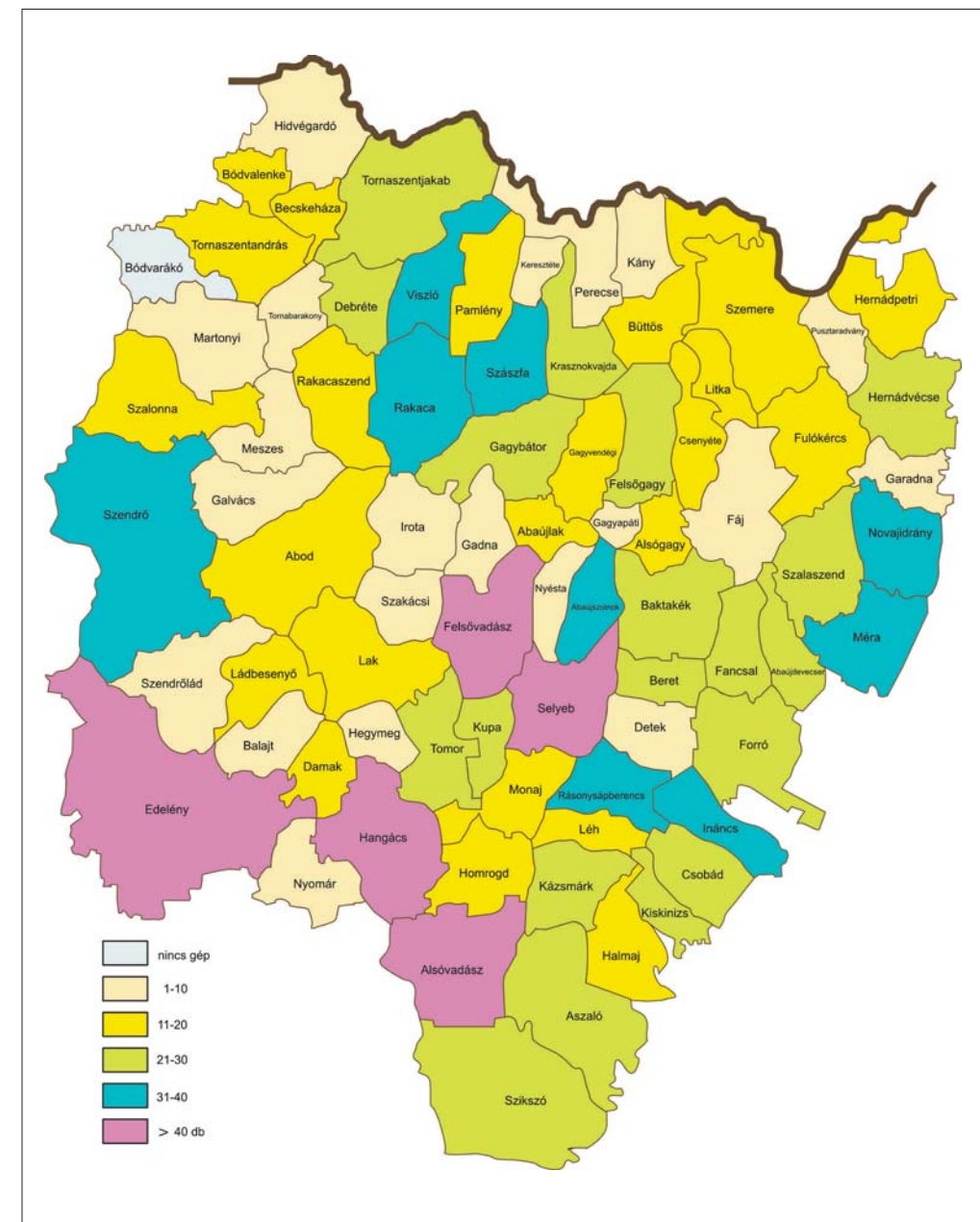
vető eszközöket, gépeket illetőleg, azok használata a megye területén elterjedve nincs. Nagyobb birtokosok jószágain....alsómezei....gépgyárakból vagy műhelyekből, leginkább Vidacs, Zugmayer és módosított Ruchadló-féle ekék, egyes kettős boronák, hengerek, szecska és répavágó gépek, szórórostákkal lehet ugyan találkozni, de kisebb vagy parasztagdák, munka és erőkimélő, s jó földművelést feltételező szántó-vető eszközökkel épen nem barátkoztak meg.”.

97. ábra. A vető- és iltetőgépek megoszlása a Cserhátón 1935-ben.

A cserhátai falvak gazdasági elavult eszközeikhez a vastartozékokat Alsó- és Felső-mecenzéken szerezték be (kisebb mértékben a közelebbi falusi kovácsműhelyekben), a szükséges fa alkatrészeket pedig mindenki saját maga készítette el.

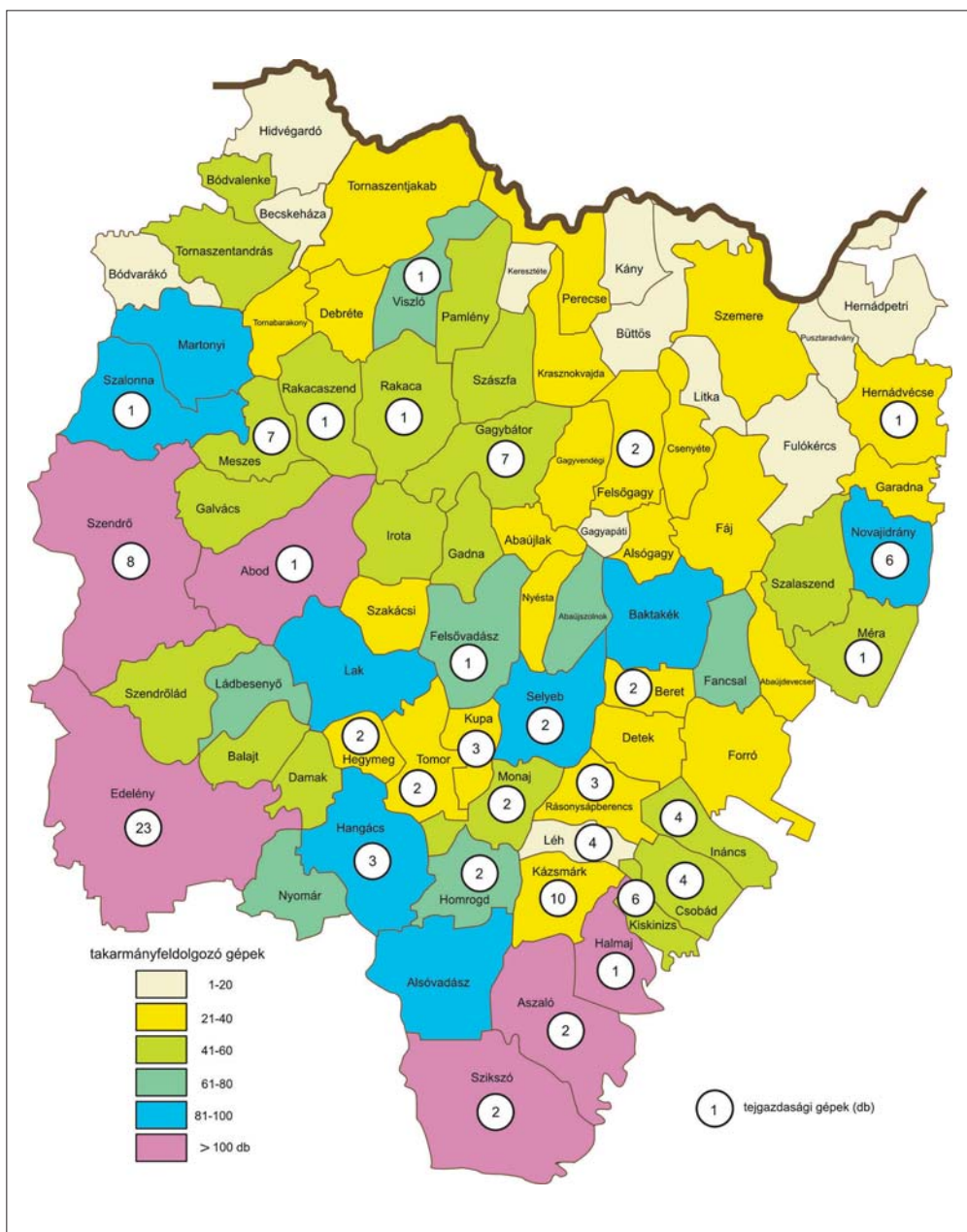
1871-ben a három vármegyében (Abaúj, Torna, Borsod) pl. 90 gőzcseplőgép, alig 25 000 vaseke, de még több mint 8 000 faeke, mindössze 100 lovas cseplőgép, ugyanennyi vetőgép és 66 lóvontatású arató- és kaszálógép volt. 1895-ben a 100 katasztrális holdnál nagyobb cse-

98. ábra. Az arató, a cséplő és a terménybetakarító gépek megoszlása a Cserhátón 1935-ben.

rehátai gazdaságokban összesen 51 lokomobil, 45 járgány, 67 cséplőszekrény, 164 vetőgép, 1 700 vaseke stb. volt, ami az összes cserhátai gazdaság számára, a megművelt földterület kiterjedéséhez képest alacsony ellátottságot jelentett.

A közel 170 közép- és nagybirtok eszközellátottsága meglehetősen differenciált volt. Fájon pl. GROSZ SÁMUEL haszonbérő 2 584 katasztrális hold kiterjedésű gazdaságában 86, Finkén, MIKLÓS GYULA 772 holdas gazdaságában 80 db. gazdasági eszközt (lokomobil, jár-

99. ábra. A takarmányfeldolgozó- és tejgazdasági gépek eloszlása a vizsgált területen 1935-ben.

gány, vetőgép, eke stb.) használtak, de a gazdaságok többségében legfeljebb az ekék, boronák, hengerek száma (nem a minősége!) volt elfogadható (95. ábra).

A 95. ábráról az is megállapítható, hogy Edelény, Szikszó és Szendrő nagybirtokai voltak legjobban ellátva gazdasági eszközökkel, s mellettük még néhány kisebb település: Aszaló, Alsóvadász, Kázmárk, Szendrőlád, Büttös, Szalaszend, Krasznokvajda, Gagybátor, Baktakék, Méra és – területéhez képest – Léh gazdaságai. Felsővadász környéke viszont feltűnően esz-

közhányos térség, aminek egyik oka az ottani közép- és nagybirtok hiánya lehetett. Később gyarapodott a modernebb mezőgazdasági gépek és eszközök száma a Csereháton is. 1935-ben pl. a 78 településen 276 motoros erőgép volt használatban, településenként átlagosan 3,5 darab, azonkívül 95 traktor (átlag 1,2 db), 234 cséplőgép (átlagosan 3 db), 809 vető- és ültetőgép (településenként 10,4 db) és 1 288 arató-, cséplő- és terménybetakarító gép (átlagosan 16,5 db). A legtöbb erőgép Edelény, Szikszó, Rásonysápberencs gazdaságaiban működött, míg Szakácsi, Litka, Kány, Keresztéte, Viszló, Becskeháza, Bódvarákó, Martonyi, Meszes, településeken egy sem. A Rakacai-völgymedence és Lak környéke alacsony ellátottságú volt, de még az olyan, alapvetően kedvező adottságú településeken, mint Halmaj, Homrogd, Monaj, Méra stb. is csak elenyésző számban működött motoros erőgép.

A vető- és ültetőgépek területi megoszlásánál markánsan kirajzolódik a legnagyobb szántóterülettel rendelkező Hernád-völgy településeinek és a két legnagyobb település, Edelény és Szikszó csereháti átlagot meghaladó eszközellátottsága. Az előbbiekhöz viszonyítva kiegyenlítettebb az arató-, cséplő- és terménybetakarító gépek jelenléte, míg a takarmányfeldolgozó és tejgazdasági gépek eloszlása aszimmetrikus, azok elsősorban a Bódva-völgy felé néző nyugati területen és Szikszó környékén koncentráltak. Kétségtelen tény, hogy az 1930-as években termelőeszközök tekintetében Edelény és Szikszó települések voltak a legkedvezőbb helyzetben az egész Csereháton (96-99. ábra).

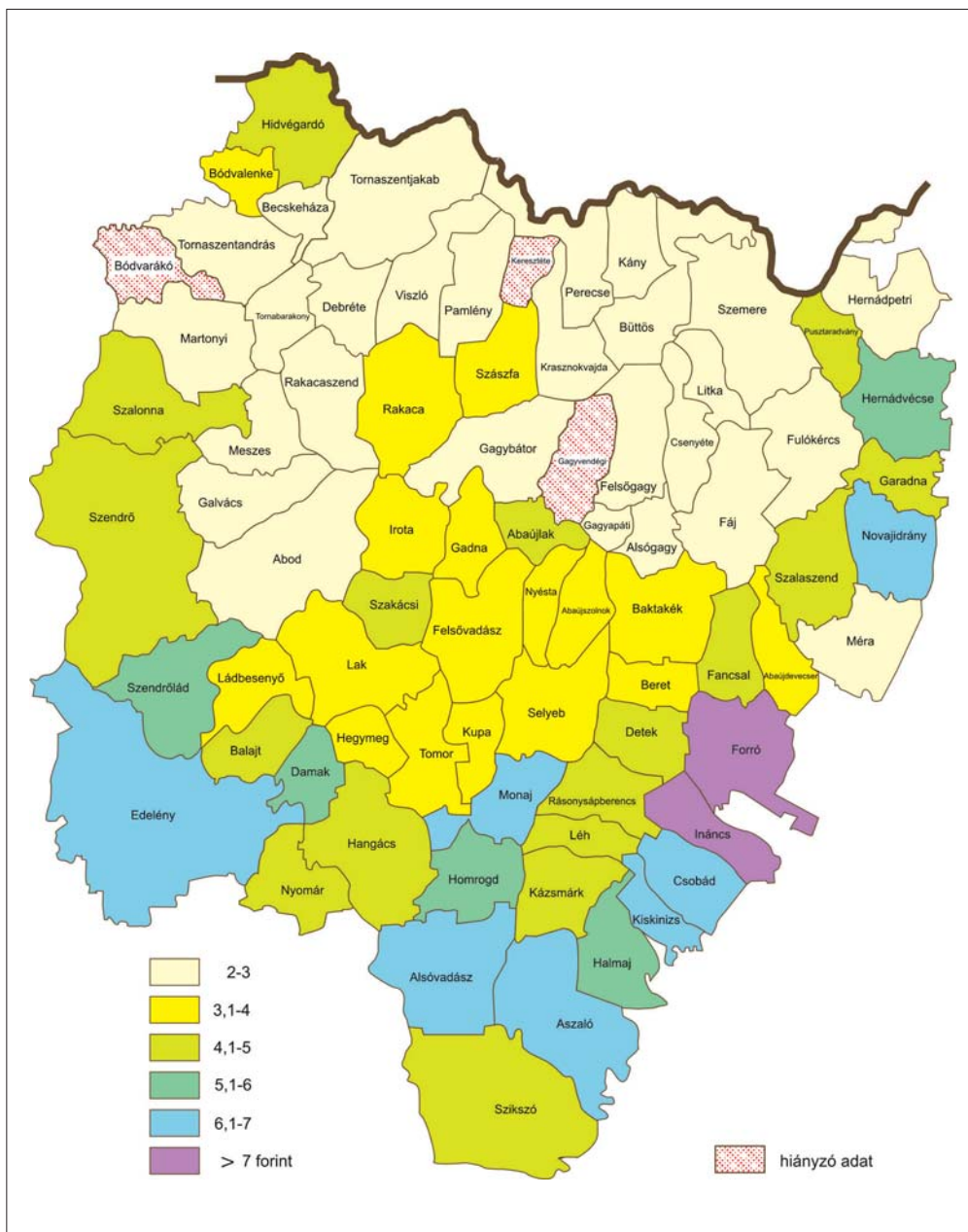
A törpe- és kisgazdaságokban a félvas és vaseke, vas ekekap, vasborona, vashenger, vetőgép stb. csak lassan terjedt el, s az ország fejlettebb területeihez képest az eszközváltás folyamata (faeke – vaseke, sarló – kasza, kézi cséplés – gépi cséplés stb.) a Csereháton megkésve, a 19. század 70-es éveitől vette kezdetét, és egészen az 1930-as évekig elhúzódva zajlott le. A gazdaságok modern eszközökkel való ellátatlansága a tőkehiány, a maradi gondolkodás mellett azzal is magyarázható, hogy a bőségesen rendelkezésre álló olcsó munkaerő nem is nagyon készítette az eszközellátottság javítására a gazdákat.

A szélesebb körben alkalmazott mezőgazdasági technológia is elmaradt a kor követelményeitől. „A sormívelés, főleg nagyobb gazdaságoknál a burgonya, helylyel – noha gyéren – a kukorica és repce vetésnél előfordul ugyan, de a gabona neműek vetőgéppeli sorvetés és annak sormívelése csaknem ismeretlen” – írta KORPONAY JÁNOS 1866-ban.

Az elavult termelési technológia továbbélésének nemcsak gazdasági okai voltak, hanem a gazdák hiányos szaktudása, ősi tradíciókból merítő gondolkodása is elősegítette azt. A törpe- és kisgazdaságok termelési gyakorlatából pl. hiányzott az aratót követő tarlóhántás egyszerűen azért, mert a parasztok egy jelentős hányada nem is ismerte azt. A mélyszántást – bár sokan tisztában voltak jelentőségével – az eszközök hiánya, részben pedig a konzervatív szemlélet miatt nem alkalmazták. A Csereháton még a két világháború között is a 100 évvel korábbival megegyező módon történt a gabona betakarítása a kisebb gazdaságok többségében, noha a betakarítást megkönnyítő, gyorsító és tökéletesebbé tevő gépek már több csereháti gazdaságban is – a helyi viszonyok között – bizonyították alkalmazhatóságukat.

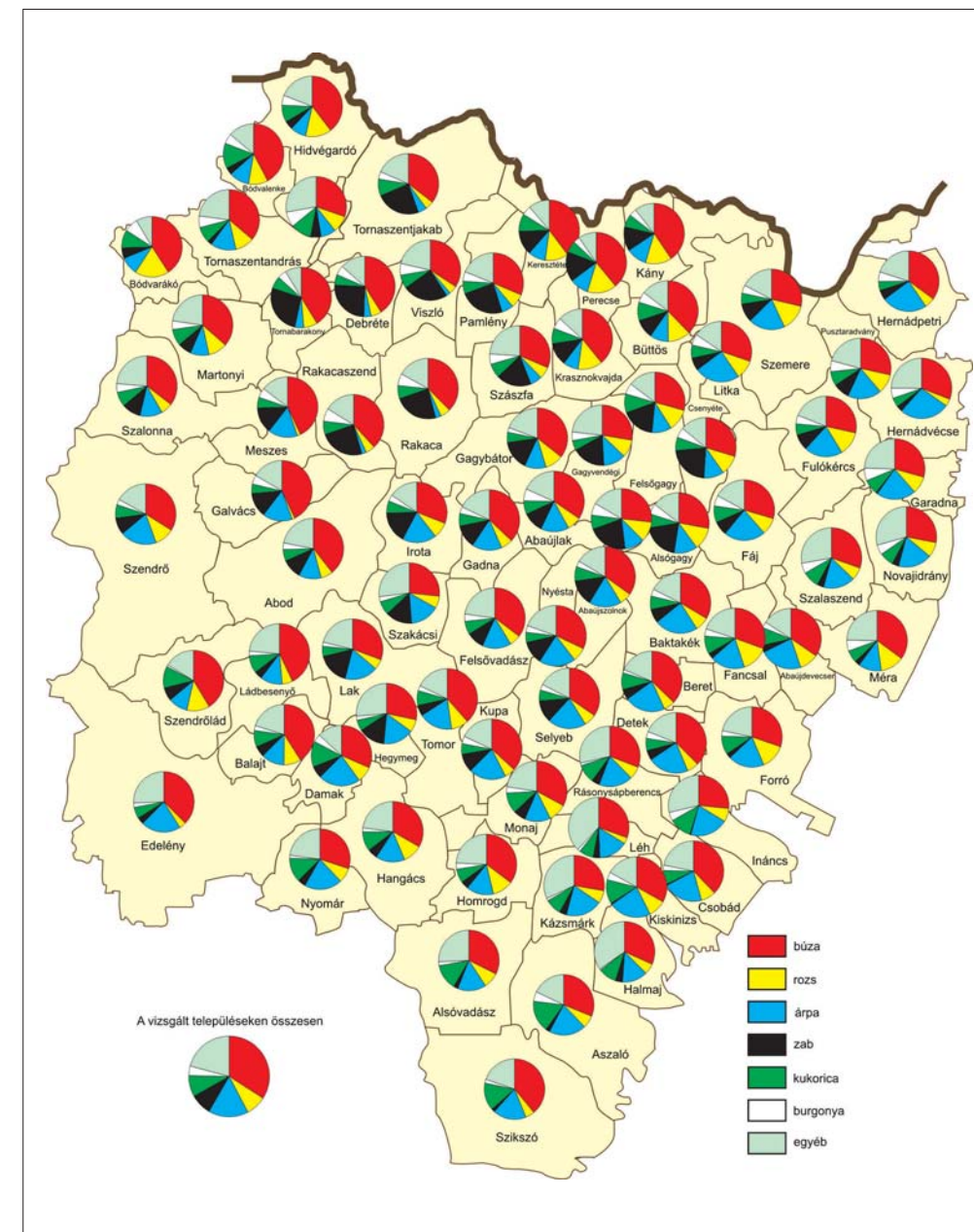
A Cserehát vidékén széles körben gyakorlattá vált elavult földművelési módszerek az időjárás kiszámíthatatlan hatásaival együtt alacsony és szeszélyesen ingadozó termésátlagokat eredményeztek, s ezzel kedvezőtlenül befolyásolták a csereháti népesség gazdasági kondícióját.

A 19. század közepén kezdődő gabonakonjunktúra alapvetően meghatározta a szántóföldi növénytermesztés szerkezetét. A szántók nagyobbik felét gabonafélék foglalták el annak ellenére, hogy azok nagyarányú termelésére a csereháti szántók nem voltak alkalmasak. A már többször idézett KORPONAY JÁNOS például ezt írta: „...Cserehát hullámzatos földalkatú természeténél fogva, részint homokkal mérsékelt agyag, részint kötött hideg agyag lévén, gazdaságitilag véve második és harmadik osztályú búzaföldnek kapható”. Ő a legjobb búzatermő határnak a szikszóit jelölte meg.

100. ábra. Az egy hektárra jutó tiszta jövedelem az egyes településeken 1865-ben.

PESTY FRIGYES 1864-ből származó leírásában ugyancsak a szántőgazdálkodás nehézségeit ecsetelte. Hegymegről például az alábbiakat olvashatjuk munkájában: „A' helység határában lévő szántó földek többnyire dombosak és hegyesek nyirkossak és kavatsossak, és agyagos természetűek, többnyire terméketlenek, mely a' mezei gazdáktól roppant szorgalmat igényel, még is többnyire háládatlan.” VÁSÁRHELYI JÓZSEF jegyző így jellemezte Irota határát 1864-ben: „Határának kiterjedése több dülölkbe foglalvatván, de ezeknek sorozatából kiválló

101. ábra. A fontosabb növények vetésterületének %-os megoszlása 1936-ban.

kitüntetését nem érdemli, mert csak gyakori trágyázása után a fáradozó munkás embernek kényerét meg téríteni, fáradsága díját pedig ki szolgáltatni nem képes.” Még kedvezőtlenebb képet festett Szakácsi szántóföldjeiről: „...határának némely részei, melynek földje fehér homokhoz hasonló, s vad vizeses (!), s sok esszözések alkalmával, partos helyekről megszaladnak, s gödrös haszna vehetetlené válnak, annyira, hogy tulajdonosa könnyes szemmel véres veritékkel mivelése alá vett szántó földjére.”

A példákat tovább lehetne idézni, de annyi már a fentiekből is kitűnik, hogy a gazdasági ismeretekben jártas kortársak pontosan ismerték és reálisan értékelték a csereháti viszonyokat, s azzal is tisztában lehettek, hogy az adott ökonomiai feltételek mellett milyen eredményekre képesek az eltérő nagyságú, felszereltségű stb. gazdaságok. Annak is több jelét megtalálhatjuk, hogy az alacsony színvonalú mezőgazdálkodás krónikus állapotának jobbítása érdekében segíteni is próbáltak, elsősorban a konzervatív gondolkodás kedvezőbb irányba történő kimozdítása révén. Ezek a kísérletek azonban érdemlegesen nem igen befolyásolták a Csereháton folytatott gazdálkodás gyakorlatát, s a szántó arányának növekedése, valamint a gabonafélék indokoltnál nagyobb területen történő termelése továbbra is meghatározó maradt.

A vetésszerkezet nagyjából az országos tendenciákat követve változott, attól időben némileg elmaradva, s az ipari növények aránya nem volt olyan jelentős, mint országosan. Továbbra is a gabonafélék (búza, rozs, árpa, zab stb.) termesztése dominált, különösen a Hernád völgyében, valamint Szikszó és Edelény környékén, ahol az egy hektárra jutó tiszta jövedelem a legmagasabb értéket érte el. 1865-ös statisztikai adatok alapján számolva a Cserehát egészén 4 pengő forint volt az egy hektárra jutó tiszta jövedelem, ami magasabb ugyan Abaúj vármegye (2,68 Ft/ha) hasonló értékétől, megegyezett a Felvidékével, de elmaradt Borsodétól (5,15 Ft/ha) és az országostól is (4,93 Ft/ha). 6-7 Ft/ha tiszta jövedelem jellemezte még Forró, Ináncs, Novajdrány, Csobád, Kiskinizs, Aszaló, Alsóvadász, Monaj határát, míg a belső területeken (a Cserehát közel felén) 4 Ft/ha alatt maradt (100. ábra).

A Hernád mellékén a 19. század vége felé – kedvező időjárás mellett – 8-10 mázsás átlagtermések is előfordultak. Edelényben az 1920-as években katasztrális holdanként búzából 10 q, rozsból 9 q, kukoricából 8 q, burgonyából 30 q termésátlagot produkáltak a kisebb gazdaságok; ezeket az uradalom átlagosan 33%-kal haladta meg hasonló talajviszonyok mellett (F. TÖRÖK, 1973). Máshol nem volt ennyire kedvező a kép, pl. Abaúj-Tornában a búza termésátlaga katasztrális holdanként 8,1 q volt 1910-ben.

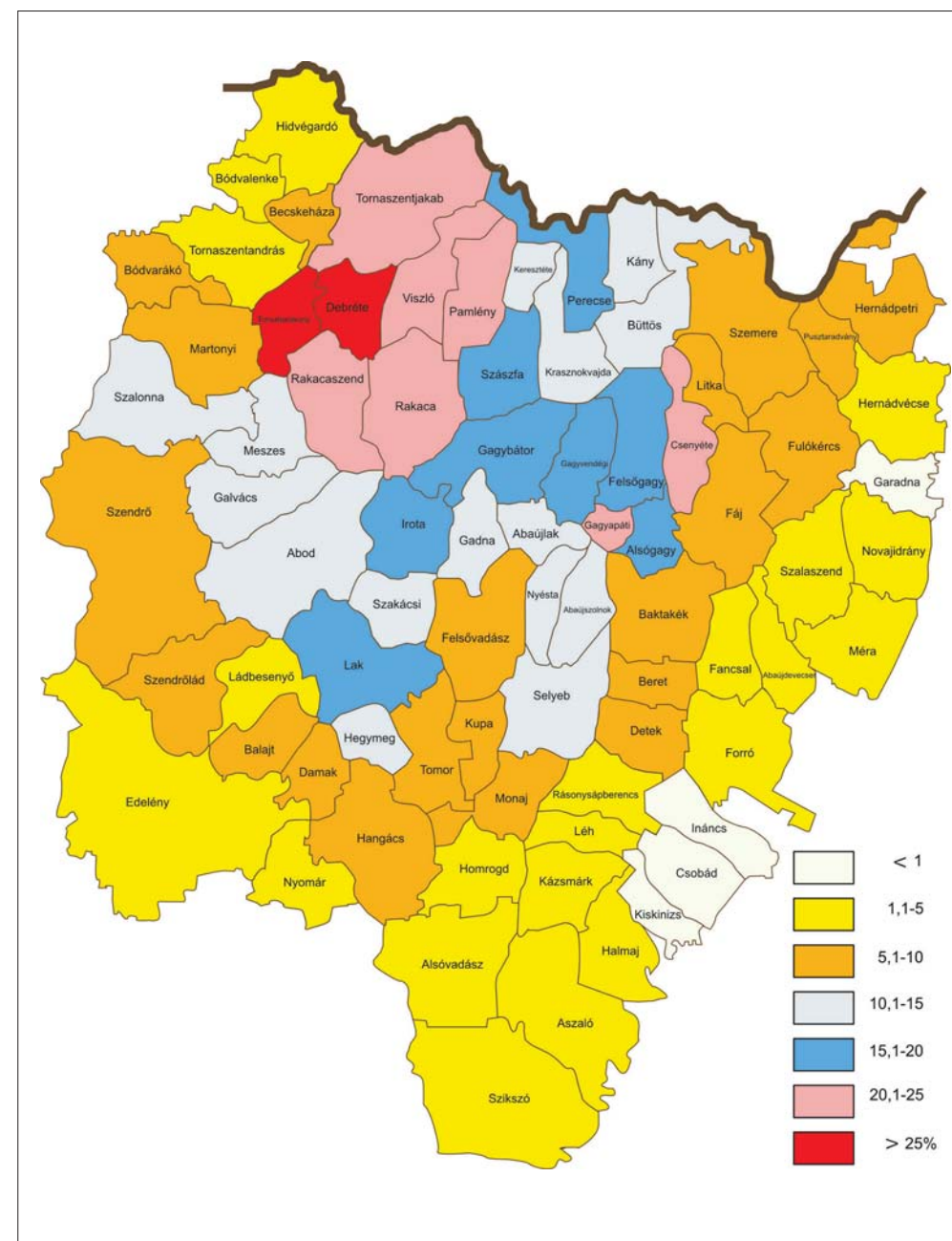
A rozst elsősorban a parasztgazdaságokban termelték, az árpa egy részét sörrápaként értékesítették. Szemerén például a PALLAVICINI uradalomban igen nagy gondot fordítottak a sörrápa termesztésére, de más gazdaságokban is beillesztették a vetésszerkezetbe, különösen a filoxeravész követő időszak megnövekedett keresletének hatására.

A századfordulót követő évtizedekben stabilizálódott a vetésszerkezet, s az 1930-as években a búza vetésterülete 34,3%, a rozsé 8,1%, az árpáé 16,1%, míg a zabé 8,5% volt a Csereháton (101. ábra).

A vetésterület aránya a dombvidék középső és nyugati részén a legmagasabb (Meszes 43,1%, Galvács 43%, Ládbesenyő 42,9%, Bódvalenke 42,3% stb.), azokon a településeken, ahol a kedvezőtlen ökológiai adottságok következtében a népesség ellátásához szükséges búzamennyiség megtermeléséhez nagyobb területet kellett igénybe venni.

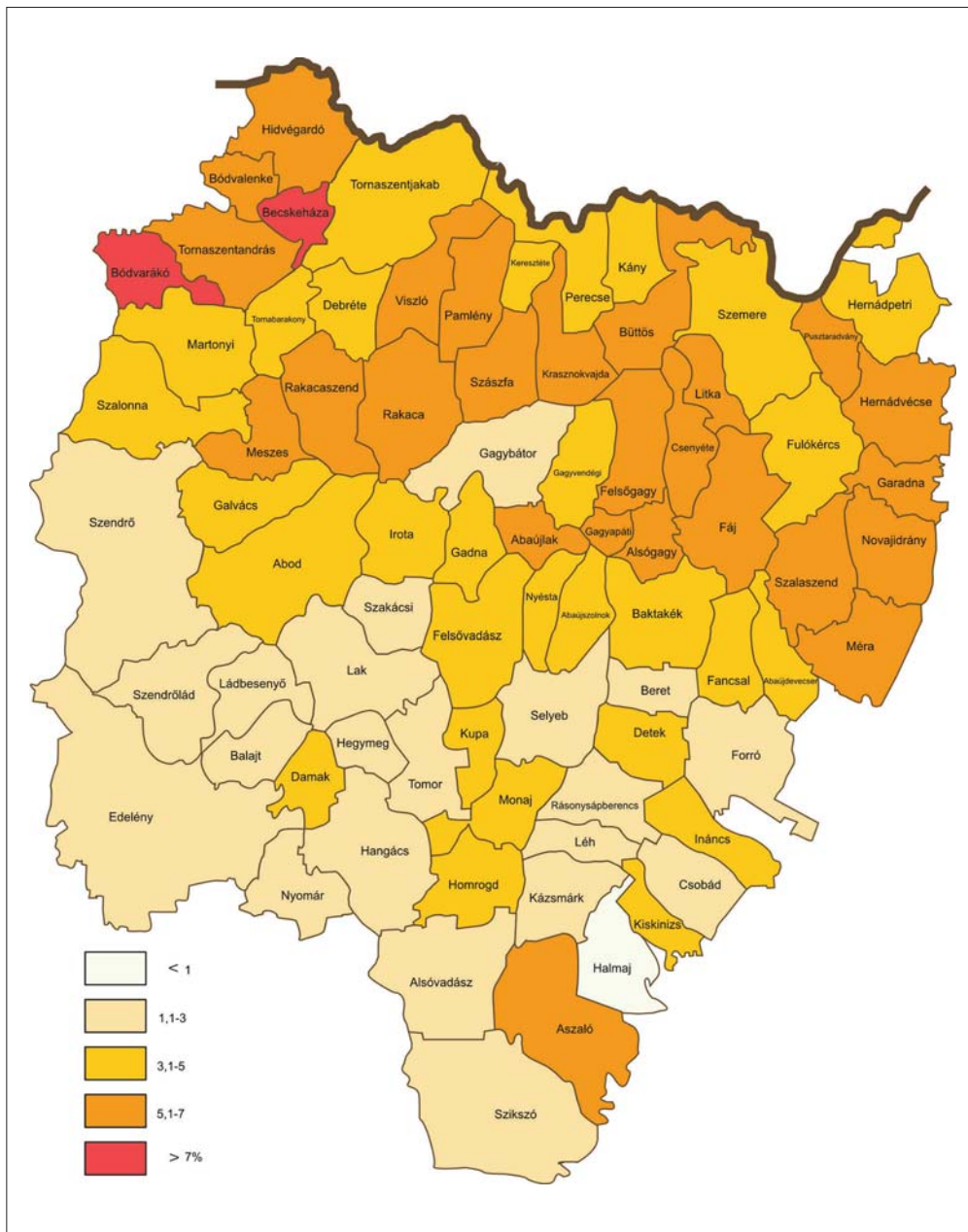
A csereháti átlagot meghaladó rozstermesztés három körzetet alkotott. Az egyik Alsóvadásztól Damakon és Balajton át egészen Szendrőig húzódott, de Edelény nem tartozott hozzá. Egy kisebb körzet Martonyi–Hidvégaró térségében alakult ki, a legnagyobb pedig a Forró–Gagybátor–Percse–Garadna térségen belüli településeket foglalta magába. E körzetek települései közül is kiemelkedett Bódvarákó (18,2%), Percse (15,7%), Fancsal (14,4%) és Szemere (14,3%) vetésterületének magas aránya.

Az árpatermesztés elsősorban a Keleti-Cserehát településeit és Edelény, Szendrő, Nyomár, Damak, Hegymeg stb. falvakat jellemezte. Hernádvécscsén, Hernádpetriben és Litkán a vetésterület negyedét az árpa foglalta el. Rakaca, Rakacaszend és a szomszédos falvak szántóinak negyedét-ötödét zabtermesztésre használták, de feltűnően alacsony volt a vetésszerkezetben belüli aránya a Hernád völgyében (102. ábra).

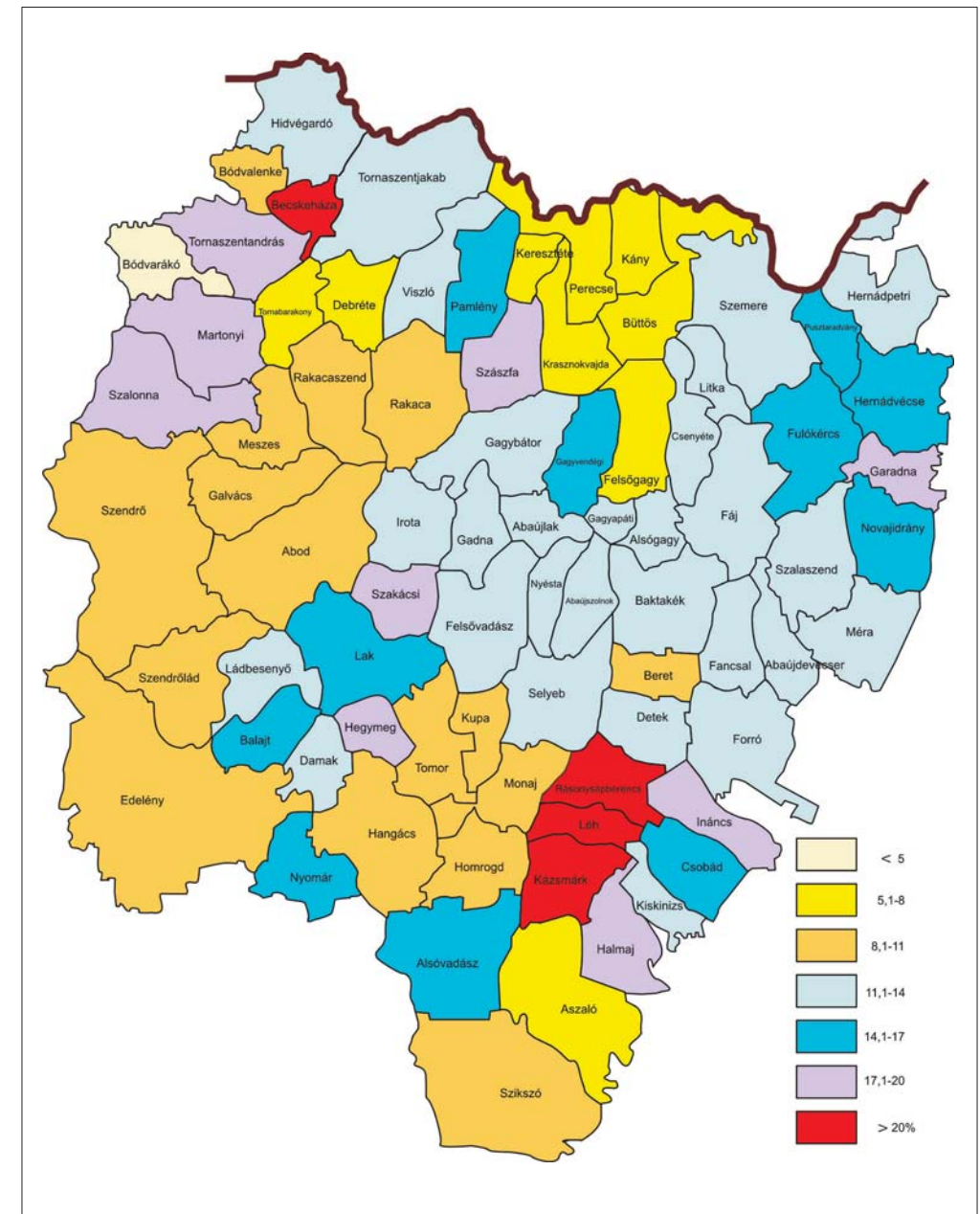
102. ábra. A zab %-os részesedése a vetésterületből 1936-ban.

A Bódva mellékén (a Cserehát más vidékein is) termesztettek tönkölyt (=vörös búza), tárkát és kölest. A tönkölyt leginkább a gyengébb talajadottságú, meredekebb felszíneken lévő parcellákon vetették ősszel és tavasszal is, ha a körülmények úgy hozták. Szapora és könnyen csépelhető volt. Később e növényfélések veszítettek jelentőségükből, helyüket elsősorban a rozs vette át a vetésszerkezetben (F. TÖRÖK, 1973).

103. ábra. A burgonya %-os részesedése a vetésterületből 1936-ban.

Az intenzívebb művelést igénylő kapásnövények a korábbi, nyomáskényszeren kívüli földekről egyre inkább a szántókra kerültek ki a táplálkozásban és a takarmányozásban betöltött szerepük felértékelődésével párhuzamosan. A 30-as években a kukorica vetésterülete már meghaladta a 8%-ot, de még mindig jelentősen alacsonyabb volt mint az országos átlag. (Egyes településeken, mint Szikszó, Damak, Alsóvadász, Nyomár, Bódvalenke aránya meghaladta a 13-15%-ot is.) Nagyobb arányú termesztése a Cserhát déli részén, valamint

104. ábra. Néhány takarmánynövény (lucerna, vöröshere, zabosbükköny) %-os részesedése a vetésterületből 1936-ban.

Martonyi–Hidvégardó és Krasznokvajda–Forró térségében történt. A kukoricát elsősorban sertéshízalásra használták, de a szegényebb családok étrendjét is gyakran kiegészítette.

Burgonyát az összes vetésterület mindössze 3,7%-án vetettek, nagyobb arányban a Bódva-völgy északi részén, a Rakacai-völgymedencében és a Hernád-völgy északi településein. Főleg kis- és középgazdaságok termelték, de pl. Krasznokvajdán, SCHOLTZ GYULA birtokán

az 1890-es években 1 300 mázsa, Selyeben, PÉCHY ISTVÁN gazdaságában 600 mázsa termett évente. Ez utóbbiak csereháti viszonylatban már nagygazdaságoknak számítottak (103. ábra).

Az edelényi cukorgyár működésének időszakában a szomszédos falvakban nagyobb mennyiségben termeltek cukorrépát, de a gyár megszűnése után már azokon a településeken sem volt számottevő az aránya. Az 1930-as években a települések 18%-ban fordult elő kisebb-nagyobb földterületen, a Hernád völgyében és Edelény, Szendrő, Abod szántóin.

Takarmányröpát elsősorban a délebbi falvakban vetettek, illetve ott, ahol nagyobb szarvasmarha-állomány volt a gazdaságokban.

Az ipari növények közül a dohány termesztésének hagyományai voltak a Csereháton, de csak néhány településen. Később sem terjedt el szélesebb körben; a II. világháború előtt mindössze a települések 24%-ban foglalkoztak vele. Elsősorban a Cserehát déli felén, valamint Galvács, Abod, Méra, Hernádvécse, Hernádpetri parcelláin termesztették.

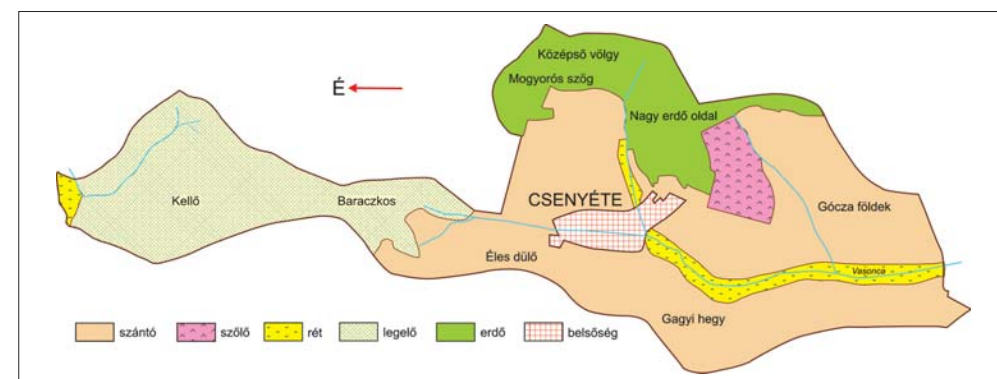
Napraforgó a házak kertjeiben és köztes veteményként majdnem mindenütt előfordult, de önállóan, említésre méltó területen csak öt településen vetették, Forró környékén.

A kender a települések többségében még része volt a termelvényeknek, de korábbi jelentőségéből már veszített. Az 1930-as években repce kevés helyen került ki a szántóföldre, ott is csak néhány hektáron és nem is minden évben. Mérán, Novajidrányban, Szalaszenden, Büttösön, Szemerén és Edelényben említi a statisztika. Az 1890-es években Felsőgagyon, DARVAS FERENC gazdaságában cikóriát termesztettek viszonylag nagyobb mennyiségben.

„A takarmány termesztés mint péld. lucerna, lóher, bükköny, takarmánykukorica, vagy a takarmány egyveleg, kevésbé a baltaczim, csak a nagyobb jószágokban, s a miveltebb osztály birtokain tapasztalható... Az apróbb s parasztagazdáknak a tagosítás irányában ellenszenv, a rendbeszedéseknél is, három nyomásu ugargazdaság után sóvárgó előítéletes vágya miatt, a mesterséges takarmány termesztés terjedést nem nyerhet.” Ezeket a sorokat KORPONAY JÁNOS vetette papírra, s a takarmánytermesztés mostoha állapotát talán nem is lehetett volna ennél szemléletesebben jellemezni. A szántó területének a kiterjesztése – elsősorban a gyep-terület rovására – idővel mégis arra kényszerítette a gazdálkodókat, hogy szántóik egy részén takarmányfélét termesszenek. Szendrő környékén pl. az ugarföldeken bükkönnyt és lóherét vetettek, s a lucerna pedig a nyomásföldeken kívüli parcellákba került, de megtalálható volt a szőlőkben és a gyümölcsösökben, a rétekből kihasított földdarabokon és a kertekben is. A takarmánynövények közül a bükköny terjedt el legkorábban, az 1870-es években már zabbal együtt vagy önállóan is vetették; a lóhere vetése az 1890-es évektől válik gyakoribbá, s a zöldugar legfontosabb takarmánynövényének számított. A lucerna honosodott meg legkésőbb, s a pillangósok elterjedése a kaszálók csökkenését, s így a takarmánytermelés intenzívebbé válását eredményezte (SZUHAY, 1982).

A századfordulót követő évtizedekben már minden csereháti település vetésszerkezetében helyet követeltek a legfontosabb szalastakarmány-félék, de sokkal kisebb arányban, mint az ország fejlettebb területein. Néhány településen, mint pl. Kázsmárk, Léh, Rásonysápberencs, Halmaj, Ináncs, Garadna, a határterület 17-20%-át foglalták el, s hasonlóan magas arányt képviseltek Becskeháza, Tornaszentandrás, Martonyi, Szalonna határában is (104. ábra).

A szőlő- és bortermelés az 1880-as évekig az egyik legjelentősebb ágazat a Csereháton, annak ellenére, hogy a szőlőtermesztés és borkészítés technológiai színvonala a települések többségében elmaradt a kívánatostól, s a gazdák többségének igénytelensége, nemtörődősége jelentősen csökkentette az ágazat hatékonyságát. A szőlő háromszori kapálását, fedését és nyitását már korábban is alkalmazták, de a szőlő telepítésének elavult gyakorlata, a trágyázás hiánya illetve elégtelensége, az oltás lassú elterjedése, a szőlőkben előforduló sokféle szőlő, a települések egy részét jellemző csekély szőlőterület stb. egyaránt akadályozták a lehetőségek optimális kihasználását (105. ábra).

105. ábra. Csenyété földhasznosítási térképe 1869-ben. Az irtásföldön kialakított, csekély kiterjedésű szőlő alig biztosította a település saját szükségletét (kéziratos térkép alapján).

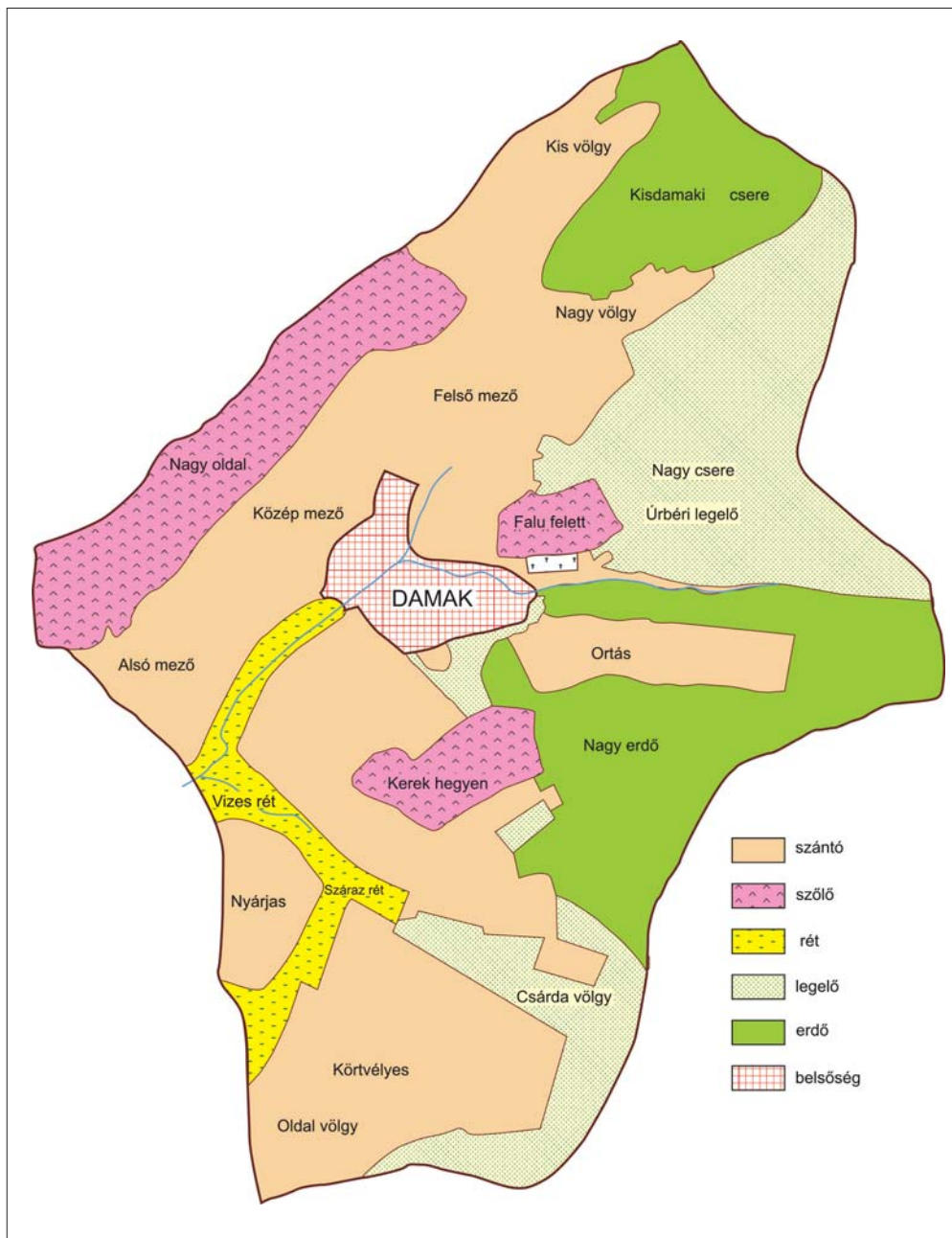
KORPONAY JÁNOS a borkészítés és kezelés technológiai hiányosságai között megemlíttette az eszközök elavultságát: „A prések ódon faalkatúak, francia vagy rajnai újabb szerkezetű préseket nem láthatni. A legerebenelés vagy is a szőlőszemeknek száraikról lezes hengergép általi lepereggetése s azután való kipréselése, bár Szikszón szokásba kezd jöni, de egybeült ismeretlen. Innen van az, hogy középnedves és hideg években – midőn t.i. a szemekben a szőlőcukor ki nem fejlődhetik – fanyar a bor, s a túlnyomó cseranyag el nem távolítása miatt, színe hamar megtörik.”

A szőlősgazdák egy része a bor vizezésétől sem riadt vissza, a borkereskedők pedig gyakran különböző fajta és minőségű borokat vegyítettek össze, ami az esetleg fölöslegként megmaradt bor értékesítését is nagyban hátráltatta. Azért „...kitűnő és okszerű bortermesztők” is voltak, mint pl. HUDACSKÓ GYÖRGY orvos, SIPOS ANTAL, SZENTIMREY ELEK és GÁBOR, MIHÁLYFY LÁSZLÓ plébános Szikszón, VENDÉGHY JÓZSEF és GÁBOR, SZENTIMREY BERTALAN Abaújlakon. A szőlőtermesztés nehézségeit PESTY FRIGYES is megemlíttette (1864). A damaki szőlőkről az alábbiakat olvashatjuk munkájában: „...Ezen utóbbi hegy területén felül fekszik az úgynevezett Nagyhegy nevű szőlő domb a’ mely minden szorgalmatos munka után sem jutalmazza a munkás fáradságát. Ezek után fekszik a’ Nagypart és Kerekhegy nevű szőlők a’ melyekre az előbbinél alig mondhatunk kedvezőbb véleményt.” (106. ábra).

A filoxéra pusztítása után a rekonstrukció csak lassan indult meg, és a tőkehiány nem tette lehetővé, hogy a korábbi szőlőterületet újratelepítsék. A direkt termő fajták is elterjedtek, melyek ellenállóak ugyan, de boruk rossz és értékesíthetetlen. Ez a kedvezőtlen állapot nem volt általánosan jellemző, mert Szikszó környékén pl. az 1930-as években egészen jó minőségű peccsenyebort állítottak elő. A holdankénti musthozam átlagai is közepesek voltak, s a bor nagyobb része viszonylag jobb minőségű, asztali bor volt.

A szőlő- és bortermelés hanyatlása, amelyről KORPONAY JÁNOS már 1866-ban is említést tett, végül is bekövetkezett, amit csak tetézt az 1926-os peronoszpóra-járvány, illetve az 1927. és 1929. évi, sok helyen 50-80%-ot elérő fagykár is.

A 19. század második fele a gyümölcsfaállomány gyarapodásának az időszaka a Csereháton. Már nemcsak a kertekben és szőlőkben (itt különösen a filoxéravész követően) gyarapodtak a gyümölcsfák, hanem kisebb-nagyobb gyümölcsültetvények is létesültek. Egyik másik település gyümölcsstermesztéséről a korabeli források is említést tettek (pl. Balajt, Hegymeg, Martonyi – PESTY, 1864). Kitűnő gyümölcsstermesztőként örököltette meg SÜTŐ SÁMUEL református lelkész és VARGA PÁL szászfi, SZENTIMREY ELEK krasznokvajdai, valamint MATUSZ JÓZSEF abaújvecseri gazdálkodók neveit KORPONAY J. (1866).

106. ábra. Földhasznosítási viszonyok Damak község határában, 1876-ban (kéziratos térkép alapján).

Az 1860-as években még nem voltak elkülönített gyümölcsösök, s mivel a meglévő fákat sem igen gondozták, azok általában egy idő után elsatnyultak. „Nincs gazda, nincs zsellér emberünk, kinek ne lenne saját kertecskéje; a kert megvan, de nemes gyümölcsök helyébe: vadkörtét, vadalmát termeszt benne, restelli, sajnálja önmagától, gyermekeitől azt a perczetnyi időt, hogy nemes gyümölcsöt óltana vadóczaiba;...” írta KORPONAY.

A falvak többségében éppen annyi gyümölcsöt termesztettek, amennyit a népesség képes volt elfogyasztani, megaszalni vagy pálinkának kifőzni. Az aszalványok készítésének eléggé primitív módja és a végtermékek gyenge minősége következtében azokat nehezen lehetett értékesíteni.

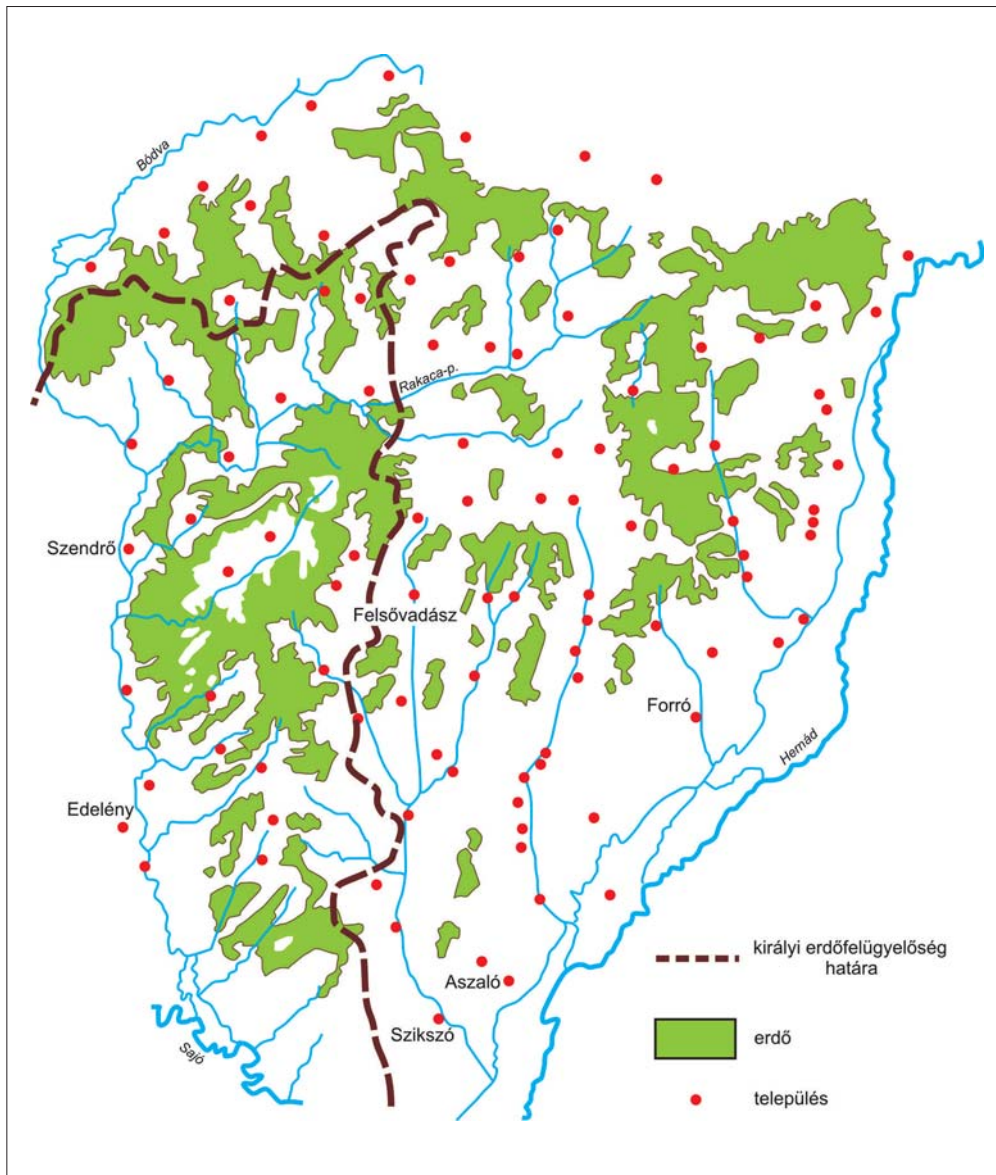
Szendrő környékén egy átlagos gazdaságnak 20-30 szilvafája (fehér, veres, bódi, betrencei), 5-8 almafája (nyári, borizú, kormos, sóvári), hasonló számú körtefája, néhány cseresznye-, meggy-, sárgabarackfája, és mint legértékesebb, 3-4 diófája is volt (SZUHAY, 1982). Az 1890-es években már több gazdaságban, így Gagyvendégiben, VENDÉGHY GÁBOR birtokán 20 katasztrális holdon, tervszerű gyümölcsstermesztést folytattak. Szemerén, PALLAVICINI ADOLF gazdaságában sóvári almát, körtét, szilvát termesztettek nagyobb arányban.

1895-ben a 78 településen összesen 256 607 gyümölcsfát jelzett a statisztika, falvanként átlagosan 3 290 fát. Legnagyobb arányban szilva alkotta az állományt (57,3%), majd az alma (8,4%), a körte (7,1%), a cseresznye (6,5%), a dió (5,5%), az eper (5,3%), a meggy (3,9%), az őszibarack (3,9%) és a kajszibarack (1,7%). Cserehátit átlagot meghaladó gyümölcsfaállománnyal Szikszó környéke, a Bódva völgye, valamint Selyeb–Forró–Méra térsége rendelkezett. Szikszónak átlagon felüli szilva-, alma-, cseresznye-, meggy-, körte-, őszi- és kajszibarack-, dió- és mandulaállománya volt. A szilvatermesztés jelentős még Edelényben, Balajton és Martonyiban is. Almafa nagyobb mennyiségben Edelényben, Balajton és Szendrőn fordult elő, őszibarack Aszalón, Alsóvadászon, cseresznye Alsóvadászon, Balajton és Hidvérgárdón, meggy Balajton, Edelényben, Szendrőn és Becskeházán. Kiemelkedett még Alsóvadász, Balajt és Szendrő eperfa-, Balajt gesztenye-, valamint Szalonna és Martonyi diófaállománya is.

Az 1920-as évektől kezdődően növekedésnek indult a gyümölcsfaállomány, s 1930-ra megközelítette a 400 000 darabot (településenként 4 022). Ebben a gyarapodásban nyilván szerepet játszott a határmódosítás következtében országosan fellépő gyümölcschiány és az ezáltal megnövekedett kereslet is. Sajnos a Cserehátot a gyümölcsfaállományon belüli „szerkezetváltás” nem játszódott le, mint az ország más területein; az igénytelen szilva aránya továbbra is 50% fölött maradt (országosan csak 29,8% volt aránya), s a belterjesebb fajták sem terjedtek el általánosan. Az alma részesedése az országos átlagot megközelítve 17,4%-ra növekedett ugyan, de a fajtaváltás, a téli tárolást és szállítást jobban elviselő fajták kívánt mértékű termesztése nem valósult meg. Elmaradt a körte, az őszi- és kajszibarack, a cseresznye és meggy fajtaváltása és nagyobb arányú termesztése is. Területileg némileg átrendeződött a gyümölcsstermesztés, az északabbi falvak egy részében is növekedett a gyümölcsfák száma, míg a Bódva-völgy északi településeiben a cserehátit átlag alá csökkent az állomány.

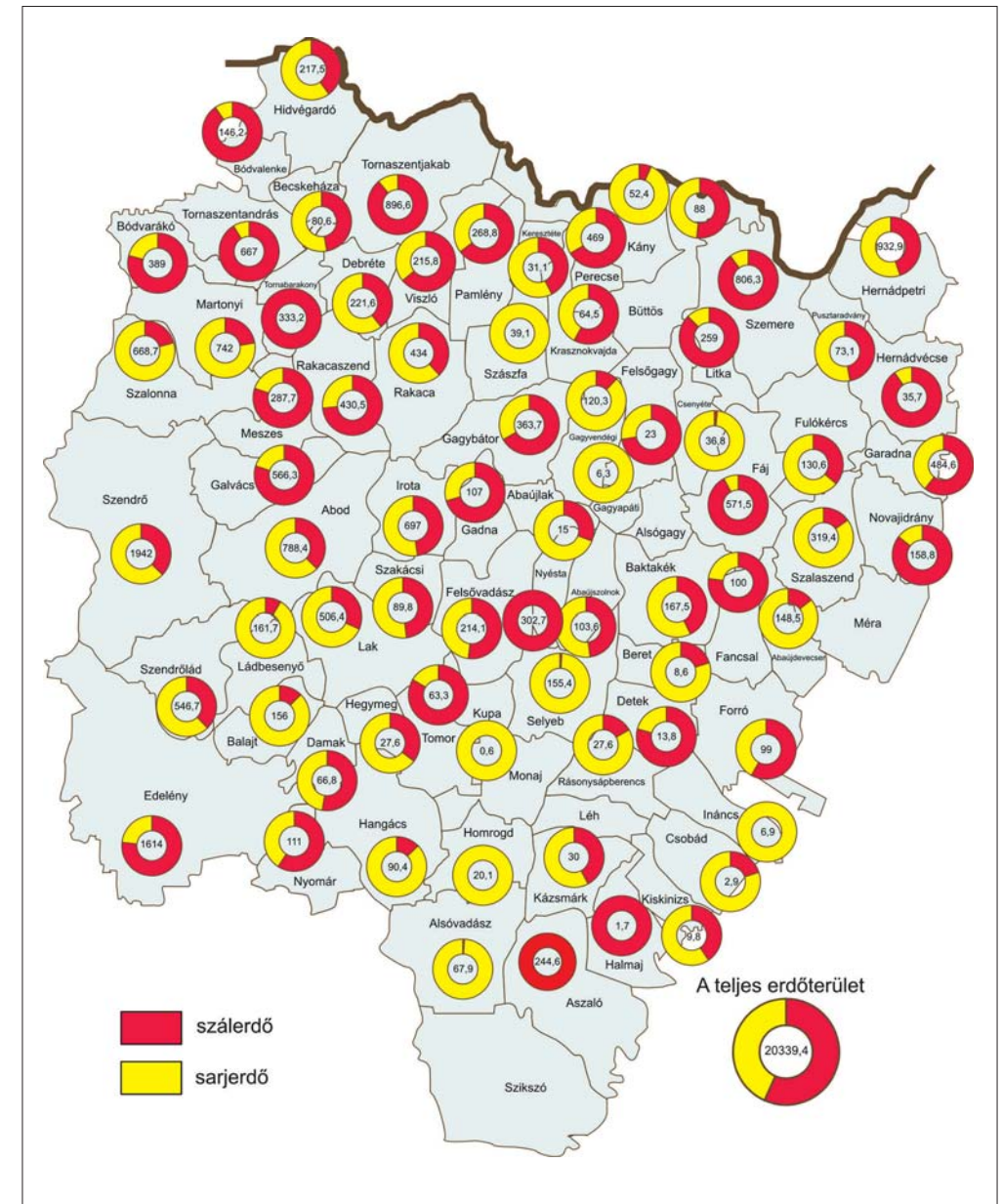
A zöldség- és főzelékfélék termesztése korábban szinte kizárólag a kertekben történt, később szántóföldi köztes- és szegélynövényekként is egyre gyakrabban vetették azokat. Különösen a bab és a tök vetésterülete volt számottevő, munkai igényességük miatt fogva elsősorban a kisebb gazdaságokban termelték. A többi zöldség- és főzelékféle vetésterületét csak annyiban módosították, amennyire a népesség számának a változása azt feltétlenül szükségessé tette.

A cserehátit erdők megfogyatkozása hosszabb távon kedvezőtlenül hatott a helyi gazdaságokra. A szakszerű erdőművelés csaknem teljes hiánya (legalábbis a 19. század második felében) a megmaradt erdők állagának leromlásához vezetett, ami értékvesztést idézett elő; az erdőtörvények pedig rendkívüli mértékben beszűkítették az erdő használatának korábbi rendjét. Az 1860-as években még az alábbi gyakorlat volt a jellemző a Cserehátot: „...kisebb birtokosság és községek nagyobb része, a nemzetgazdaság nagy kárával és törvényeink ellenére naponta pusztítja az erdőket, rendesb erdőkezelésről, vagy a kipusztítottak helyett újabb ültetéséről tudni sem akar.” (KORPONAY, 1866).

107. ábra. Az erdő területe a 19. század végére jelentős mértékben csökkent (a csereháti erdők a Miskolci és a Kassai Királyi Erdőfelügyelőség fennhatósága alá tartoztak – BEDŐ ALBERT térképe alapján).

Az erdő egy része a közbirtokosság tulajdonában volt, de az 1879. évi, majd az 1898. évi erdőtörvények a közös erdőket állami kezelésbe helyezték. Erre azért is szükség volt, mert az erdei legeltetés (ami a Csereháton széles körben elterjedt gyakorlat volt) komoly károkat okozott, másrészt a kivágott fákat nemigen pótolták. Az állami kezelésbe vett erdők gondozásáról az erdőbirtokosoknak kellett gondoskodniuk a későbbiekben állami erdőfelügyelőségek ellenőrzése mellett. A csereháti erdők a Miskolci és Kassai királyi erdőfelügyelőségek területéhez tartoztak (107. ábra).

108. ábra. Az erdőterület (ha) megoszlása (szálerdő/sarjerdő) az 1930-as években.

Az immáron okszerű erdőgazdálkodás eredményeképpen a század végére stabilizálódott valamelyest az erdőállomány, s a fa kitermelése már tervszerű keretek között zajlott. 1895-ben pl. Abaujvecseren, CSOMA JÓZSEF gazdaságában erdészeti üzem működött, ahonnan tűzi- és épületfát értékesítettek. Felsővadászon, VAY TIHAMÉR uradalmának erdészetében a vágási területen egyszer végighaladó vágás időtartama 60 év volt, jó minőségű faárut biztosító tölgyerdővel. Krasznokvajdán, SCHOLTZ GYULA gazdaságában már ültetett akácerdő adta a faanyag túlnyomó többségét 18-20 éves vágási időtartammal.

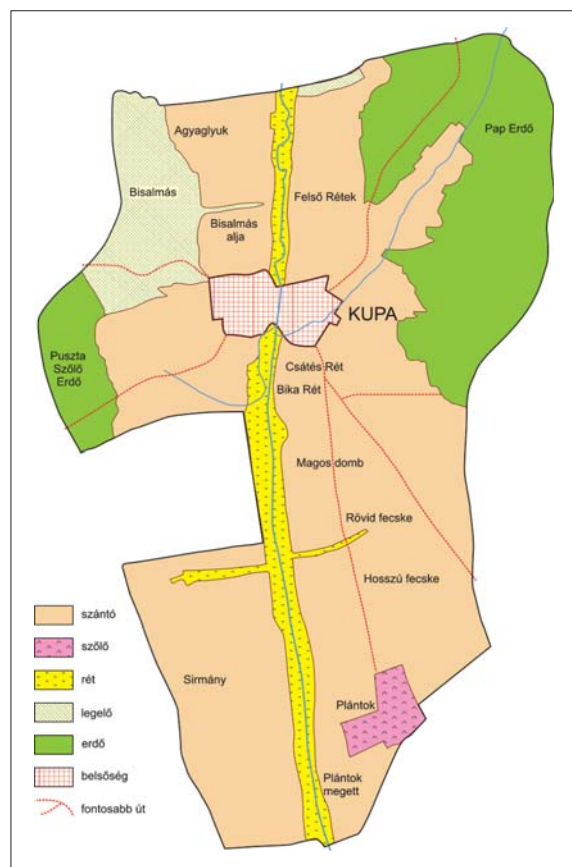
Az 1900-as években egyre növekedett a sarjerdő aránya, 1934-ben az összes erdőterület 42,6%-át alkotta (108. ábra).

A szálerdő a korábbi, viszonylag homogén fajösszetételhez (tölgy) képest megváltozott, az akác és a fenyő aránya jelentősen megnövekedett. A kihasznált erdőterület mindössze 2,2% volt, ahonnan kevesebb, mint 60 000 köbméter fát termeltek ki 1934-ben. Legnagyobb arányú kitermelést Tornaszentjakabon Abaújdevecseren, Fájon és Edelényben folytattak, ez a négy település adta az összes kitermelt fa 44,4%-át. Az értékesített fa 7,1%-a volt műszaki faáru, a többit közönséges tűzifaként adták el.

Az erdő – bár egyes települések határában még kiterjedt felszint borított – igazán lényeges szerepet már nem töltött be a cserehádi gazdaság életében, legfeljebb korlátozott mértékű munkalehetőséget biztosított a népesség egy része számára.

5.2.3. Állattenyésztés

A rét és legelőterületek feltörése, az erdők irtása a Cserehát vidékén is az állattenyésztés jellegének a megváltozását eredményezte, de az állatállomány összetételének, minőségének az átalakulása, valamint a takarmánytermesztésen alapuló istállózó állattenyésztésre való áttérés nem az általánosan jellemző módon, hanem a helyi viszonyok szabta keretek szűk mozgásterében zajlott le, s nem is valósult meg teljes egészében. A külterjes formák – különösen a sertés- és juhtartás terén – még a 20. században is fellelhetőek voltak, s talán csak a szarvasmarha-tenyésztés belterjesebbé tételére tett erőfeszítések okoztak érezhető változást.

109. ábra. Kupa földhasznosítási szerkezete 1881-ben (kéziratos térkép alapján).

Az állattenyésztésen belüli struktúra- és módszerváltást elsősorban a földhasznosítás addig nem tapasztalt mértékű átalakítása indította el a Cserehátban. Ezt akár pozitív hatásként is értékelhetnénk, csak hogy a drasztikus művelésági változás sokkal komplexebb, az átalakulást hátrányosan érintő folyamatokat is indukált, s végül a Cserehát társadalmi-gazdasági életét negatívan befolyásoló tényezővé vált. Hatása elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a korábban kiegyensúlyozott tájhasználatot kedvezőtlen irányba terelte, s ennek káros következményei – egyéb faktorokkal együtt – a növénytermesztést és az állattenyésztést egyaránt sújtották.

Az állattenyésztésen belüli struktúra- és módszerváltást elsősorban a földhasznosítás addig nem tapasztalt mértékű átalakítása indította el a Cserehátban. Ezt akár pozitív hatásként is értékelhetnénk, csak hogy a drasztikus művelésági változás sokkal komplexebb, az átalakulást hátrányosan érintő folyamatokat is indukált, s végül a Cserehát társadalmi-gazdasági életét negatívan befolyásoló tényezővé vált. Hatása elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a korábban kiegyensúlyozott tájhasználatot kedvezőtlen irányba terelte, s ennek káros következményei – egyéb faktorokkal együtt – a növénytermesztést és az állattenyésztést egyaránt sújtották.

Mivel a legjobb adottságú rétek és legelők kerültek feltörésre, a megmaradt gyepterületek önmagukban már képtelenek voltak nagyobb állatállomány ellátására. Ehhez járult még az is, hogy a Cserehátban tervszerű rét- és legelőgazdálkodást nem folytattak, noha annak fontosságára a korabeli szaktekintélyek számos esetben felhívták a gazdák figyelmét. A dombvidéken ráadásul többségében gyenge minőségű, alacsony szénahozamú rétségek voltak, ahonnan holdanként legfeljebb 7-10 q szénát takaríthattak be (109. ábra).

A földhasznosítás szerkezetében bekövetkezett változás elsősorban azzal hatott az állattenyésztésre, hogy a beszűkült gyepterületek miatt egyre nehezebb helyzetbe hozta a külterjes állattenyésztést, s ezzel így a gazdákat a belterjesebb tartásmódra kényszerítette. Ennek megvalósításához a fajtajelleg átalakítására lett volna szükség, ami viszont a szántóföldi takarmánynövények nagyobb volumenű termesztését kívánta meg. Ez utóbbi feltétel – a gabonafélék erőltetett termesztése, a nyomásos gazdálkodáshoz való ragaszkodás, általában a konzervatív gazdasági szemlélet miatt – a Cserehátban csak korlátozott mértékben teljesült, s ez az állattenyésztés átalakulásának az intenzitását és mértékét előnytelenül befolyásolta.

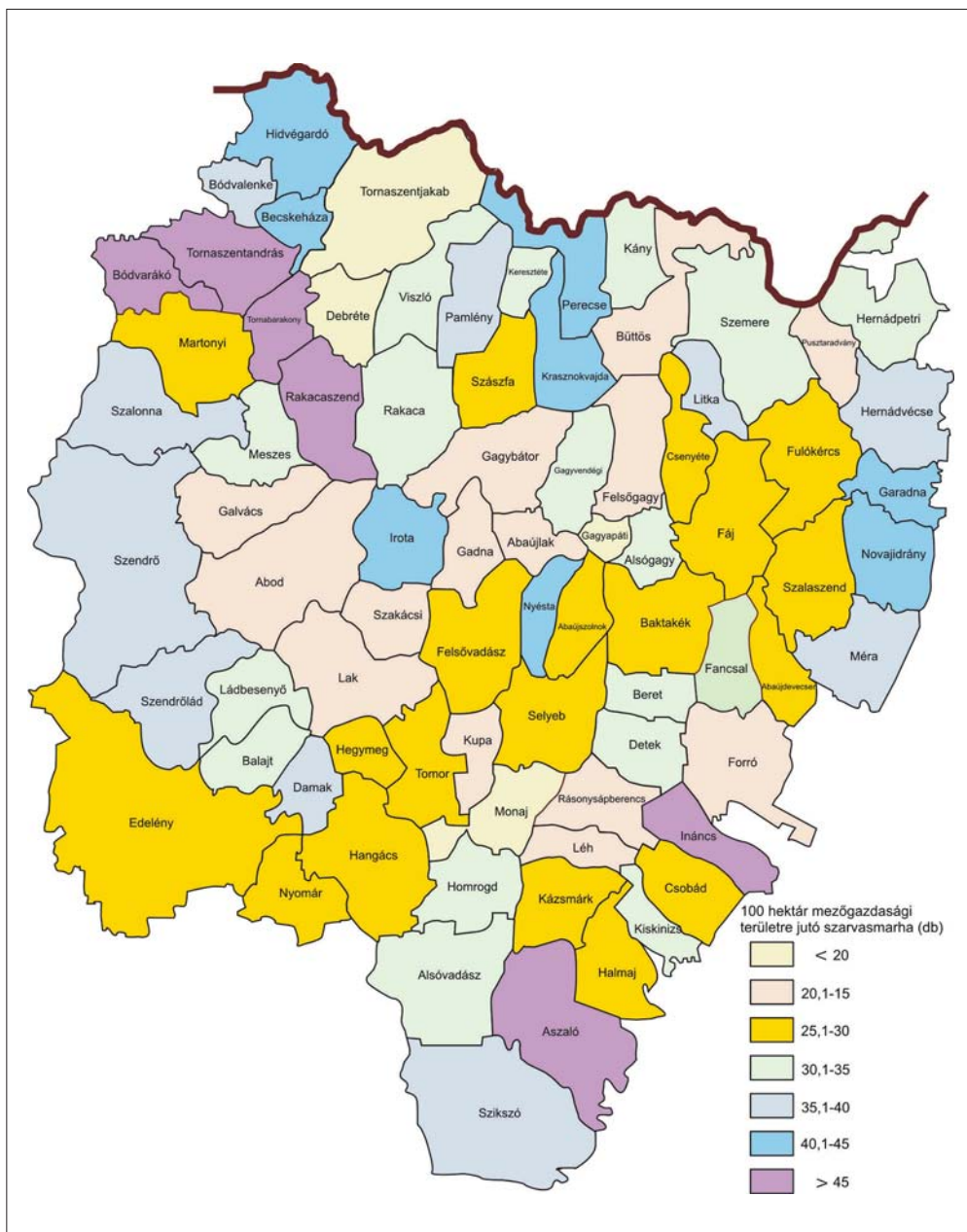
Az intenzívebb szántóföldi növénytermesztésre történő áttéréshez – ez biztosította volna az állattenyésztés takarmánybázisát – alapvető fontosságú a kellő mennyiségű szerves trágya, ami ugyancsak az istállózó állattenyésztés bevezetését indokolta. Ehhez is takarmánynövényekre lett volna szükség, így egy olyan ördögi kör alakult ki, amely akadályozta (késleltette) mind a szántóföldi növénytermesztést, mind pedig az állattenyésztés belterjessé válását.

A bonyolult és ellentmondásoktól sem mentes átalakulási folyamat sajátos kettősséget eredményezett a szántóföldi növénytermesztés és az állattenyésztés viszonyában. Egyfelől a mezőgazdaság két nagy ága között a korábbiakhoz képest szervesebb kapcsolatot épített ki, másrészt a művelési ágakban a rét és legelő ellenében bekövetkező változások még inkább előtérbe helyezték a földművelést az állattenyésztés rovására. Ez annál is inkább sajnálatos, mert már az 1860-as években megállapította KORPONAY JÁNOS, hogy Abaújban „...az állattenyésztés az, mely a földművelés termékei árával hasonlítottn, a kivitelnél fontosabb tényező képzésére hivatva van.”.

A szarvasmarha-tenyésztést – az 1860-as évektől az 1880-as évekig – az állomány csökkenése jellemezte elsősorban a természetes legelők fogyása miatt. Ettől a tendenciától némileg eltért a Hernád völgye, ahol nem csökkent lényegesen az állomány. 1890-től az abaúji részen számottevő emelkedés indult meg, a borsodi területen viszont megfogyatkozott az állatok száma. A korszak szarvasmarha-tenyésztésének válsága a rét- és legelőterületek csökkenése mellett a rét- és legelőföldek példátlanul hiányos kezelésében és a mesterséges takarmánynövények nagyon csekély mérvű termelésében gyökerezett (PALÁDI-KOVÁCS, 1979). A korabeli vélemények szerint az állatbetegségek, valamint a helyi jellegű piaci okok együttesen eredményezték a visszaesést.

A következő évtizedekben hol csökkent, hol pedig növekedett az állomány, a II. világháborút megelőző években azonban egyértelmű növekedés volt a jellemző. 1895-ben 100 hektár mezőgazdasági területre átlagosan 31,4 szarvasmarha jutott, de Bódvarákón 74,8, Tornaszentandrason 56,6, Tornabarakonyban 49, Rakacaszenden 48, ugyanakkor Gyagyapáti, Monaj, Debréte és Tornaszentjakab településeken kevesebb, mint 20. A Bódva-völgy településeinek többségén a cserehádi átlagot meghaladó az állomány, és hasonló volt a helyzet a Hernád-völgy falvaiban is. A 78 településen összesen 25 390 db szarvasmarhát tartottak a gazdaságokban (110. ábra).

Az 1850-es években még a rideg tartású magyar marha egyeduralma jellemezte a szarvasmarha-tenyésztést. A nyugatról behozott jól tejelő, ám belterjes tartást igénylő fajták elsősorban a tőkeerősebb uradalmakban jelentek meg, majd az 1880-as években egyre több parasztgazdaságban is. 1880-ban Abaúj vármegyében az állomány 1/6-a, Borsod vár-

110. ábra. 100 hektár mezőgazdasági területre vonatkoztatott szarvasmarha-állomány 1895-ben.

megyében 1/3-a tartozott az intenzívebb fajtákhoz (pirostarka, berni, szimentáli, mürztali stb.). Általában jellemző volt a svájci fajták dominanciája, egyéb fajták (pl. a borzderes), előnytelenebb tulajdonságaik miatt nem terjedtek el. Az 1850–70-es években még nem foglalkoztak a gazdák a szarvasmarhák nemesítésével, s a tejnek nagyobb mértékű felhasználása (pl. sajtkészítés), értékesítése sem volt elterjedt gyakorlat. Az állomány többsége a 100 katasztrális holdnál kisebb gazdaságokba koncentrált, a minőségi szarvasmarha-tenyésztés

tés viszont a nagygazdaságokhoz kapcsolódott. Amikor a tejértékesítési viszonyok javultak, s a tej szállítása már megoldható volt (Kassa, Miskolc piacaira), a szarvasmarhák száma is érezhetően növekedni kezdett. Abaújdevecseren, Felsőgagyon, Krasznokvajdán, Szemerén stb. nagyobb tehenészetek működtek az 1890-es években, zömmel pirostarka, szimentáli, kuhlandi stb. fajtákkal. Edelényben pl. ötfajta szarvasmarhát tartottak, 490 db magyar-erdélyit, 12 db pirostarkát, 96 db mokány vagy riskát, 1 db borzderest és 9 db egyéb színes fajtát (F. TÖRÖK, 1973). A 100 katasztrális holdnál nagyobb birtokok közül (összesen 163, s ebből 157-ben volt szarvasmarha) mindössze tízben haladta meg a szarvasmarha-állomány a 100 darabot. Legnagyobb tenyésztett Tornaszentandrás DREHER ANTAL sörgyáros rendelkezett, gazdaságában összesen 243 szarvasmarhát tartottak. Nagyobb számú állomány volt még Aszalón, CZINCZÁR JÓZSEF haszonbérlet birtokán (195 db) és Szendrőládon, BERZEVICZY GYÖRGYNÉ földbirtokos tulajdonában (183 db). Átlagosan 39,4 db szarvasmarha volt egy-egy nagygazdaságban, elég jelentős szórással. Összesen 6 188 állat, a cserhádi állomány 24,4%-a volt a nagygazdaságok tulajdonában.

A 20. század elejére megváltozott a takarmányozás gyakorlata is; a korábbi takarmányok (széna, szalma, kukoricaszár, pelyva, törek stb.) mellett egyre nagyobb mennyiségben etették az állatokkal a lucernát, lóherét, bükkönyt, árpát, zabot, takarmányrépát, kukoricadarát stb. A takarmány összetételénél igyekeztek figyelembe venni a tejtermelés elemi követelményeit is.

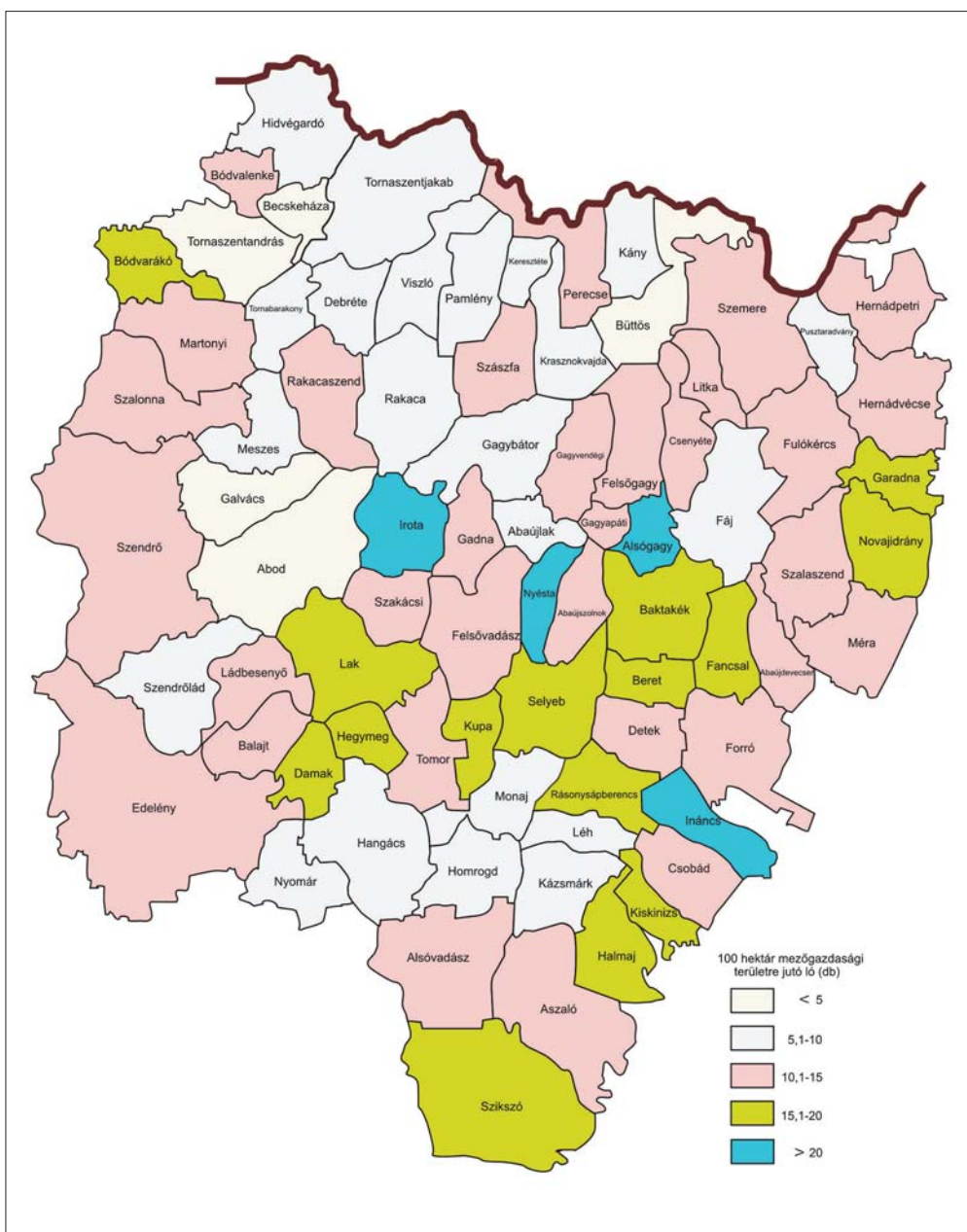
1911-re némileg csökkent az állomány (2,2%-kal), ami nem volt igazán jelentős mértékű. Abszolút értékben Edelényben (1 274 db), Szendrőn (1 144 db) és Aszalón (1 032 db) volt legmagasabb az állatok száma.

Később újra több szarvasmarhát tartottak a gazdaságokban, 1935-ben számuk már meghaladta a 25 000 db-ot. Ez ellentétes tendencia volt az országoshoz képest. Az ország más területein tapasztalt csökkenés oka – az állattenyésztés hátrányos helyzete mellett – a sorozatosan rossz takarmánytermés árfelhajtó, s így önköltségnövelő szerepe volt (GUNST, 1996a, 1996b). A Cserhátot kevesebb takarmánynövényt használtak takarmányozásra, így valószínűleg ez a probléma nem befolyásolta lényegesen a szarvasmarha-állomány számának alakulását. A takarmányozás hiányosságai viszont az állomány minőségét érintették kedvezőtlenül, elsősorban a kisebb cserhádi gazdaságokban. A takarmányozás minőségi különbségei a tejhozamok eltéréseiben mutatkoztak meg markánsan.

A szarvasmarha-tenyésztés minőségének javítása érdekében állami intézkedések is történtek. A tenyészállatok beszerzéséhez kedvezményeket nyújtottak a községek számára, gazdasági felügyelőségeket szerveztek, intézkedéseket hoztak a járványok megelőzése érdekében stb.

Az értékesítési nehézségek ellenére a Cserhátot tovább növekedett az állomány, s 1942-ben már meghaladta a 31 000 egyed. Ez az 1935-ös értékhez képest 23,7%-os növekedést jelentett. A települések többségében gyarapodott az állatok száma, de pl. Csenyétén mindössze egyetlen tehen maradt (1895-ben még 204 db volt). Az abaúji terület állománycsökkenéséhez képest a Cserhátot ebben az időszakban is ellentétes tendencia érvényesült. Minőségileg tovább javult az állomány, a pirostarka fajta egyre inkább meghatározó vált, de a törpe- és kisgazdaságoknak még viszonylag nagyobb számú keresztezett, ún. *bartard* állománya volt. A keresztezett állomány azért gyakoribb a kisebb gazdaságokban, mert a keresztezett egyedeket mind igáztatásra, mind pedig hús- és tejtermelésre fel lehetett használni. A nagyobb gazdaságok kedvezőbb helyzetét jól mutatja az, hogy pl. Edelényben, 1935-ben, az állomány 69%-át különböző pirostarka, 15,1%-át szimentáli, 0,1%-át egyéb, s mindössze 15,7%-át alkotta magyar-erdélyi fajta (F. TÖRÖK, 1973).

Abaúj-Torna vármegyében a lótenyésztés a 19. század második felében nem számottevő, csak a századforduló tájékán írtak arról a korabeli források, hogy „...újabb

111. ábra. A települések lóállománya 1895-ben, 100 hektár mezőgazdasági területre számítva.

időben lendületnek indult.”. Egyes gazdaságokban korábban is történtek kísérletek a lótenyésztés minőségének a javítására: „PAMLÉNYI PÁL Pamlényban, DUDÁS MIHÁLY Alsó-Mérán..... kik a lótenyésztést nemesített mének és kancák által emelni törekuszenek – de a mennyiben a tenyészmének száma aránylag csekély, a vonó faj mint a gazdászati érdekeibe vágó, köztük kellőleg képviselve nincs; a köztenyésztők a különben csekély hátagatási díjak fizetését értelmiségők és számítás képesség hiánya miatt, nagyjából gazdászati

befektetésnek nem tekintik – s azt felszámítani nem képesek, mit tesz 120 forinttól 250 forintig értékesíthető csikókat, vagy 3 vagy 4 éves korukban, vagy 20-25 forint értékű gebéket, ugyanannyi tenyész idő alatt nevelni, e szerinti tenyészésnél semmit, vagy 25-40%-et nyerni vagy a takarmányt jobban értékesíteni.“. KORPONAY JÁNOS eme néhány sora elég kendőzetlenül jellemezte azt a konzervatív gondolkodást, amely nemcsak a lótenyésztés hátráltatója volt, hanem általában akadályozta a racionális gazdálkodás meggyökerezését a Cserehát és annak tágabb környezetében.

Az 1890-es években a 100 katasztrális holdnál nagyobb gazdaságok között mindössze öt olyan akadt, amelyben 40 lónál többet tartottak (átlagosan 11 ló volt egy-egy gazdaságban). A legtöbb lovat SZÜCS JÓZSEF haszonbérelő gazdaságában írták össze, míg Felsőgagyon, DARVAS FERENC birtokán angol és arab fajták keveréke alkotta a ménest. Abaújvecseren, CSOMA JÓZSEF földbirtokos gazdaságában viszonylag kevés ló volt (27), viszont mind angol fajta. Nagyobb ménes (kevert fajtákkal) Fancsalon, Finkén és Szendrőladon fordult még elő. A gazdaságokban található 1 665 ló a 78 település 9 677 darabos állományának 17,2%-át alkotta. A lóállomány esetében is érvényesült az, hogy a lovak túlnyomó többsége a kisebb birtokosok tulajdonát alkotta. Ha településenként vizsgáljuk az állományt, akkor a 100 hektár mezőgazdasági területre jutó lovak száma Ináncs, Alsógagy, Nyésta, Irota településeken a legnagyobb, míg Büttös, Tornaszentandrás, Becskeháza, Galvács és Abod településeken 5 ló sem jutott egységnyi területre. Abszolút számokat tekintve Szikszó (508), Edelény (422), Szendrő (377) és Aszaló (343) települések állománya a legnagyobb (111. ábra).

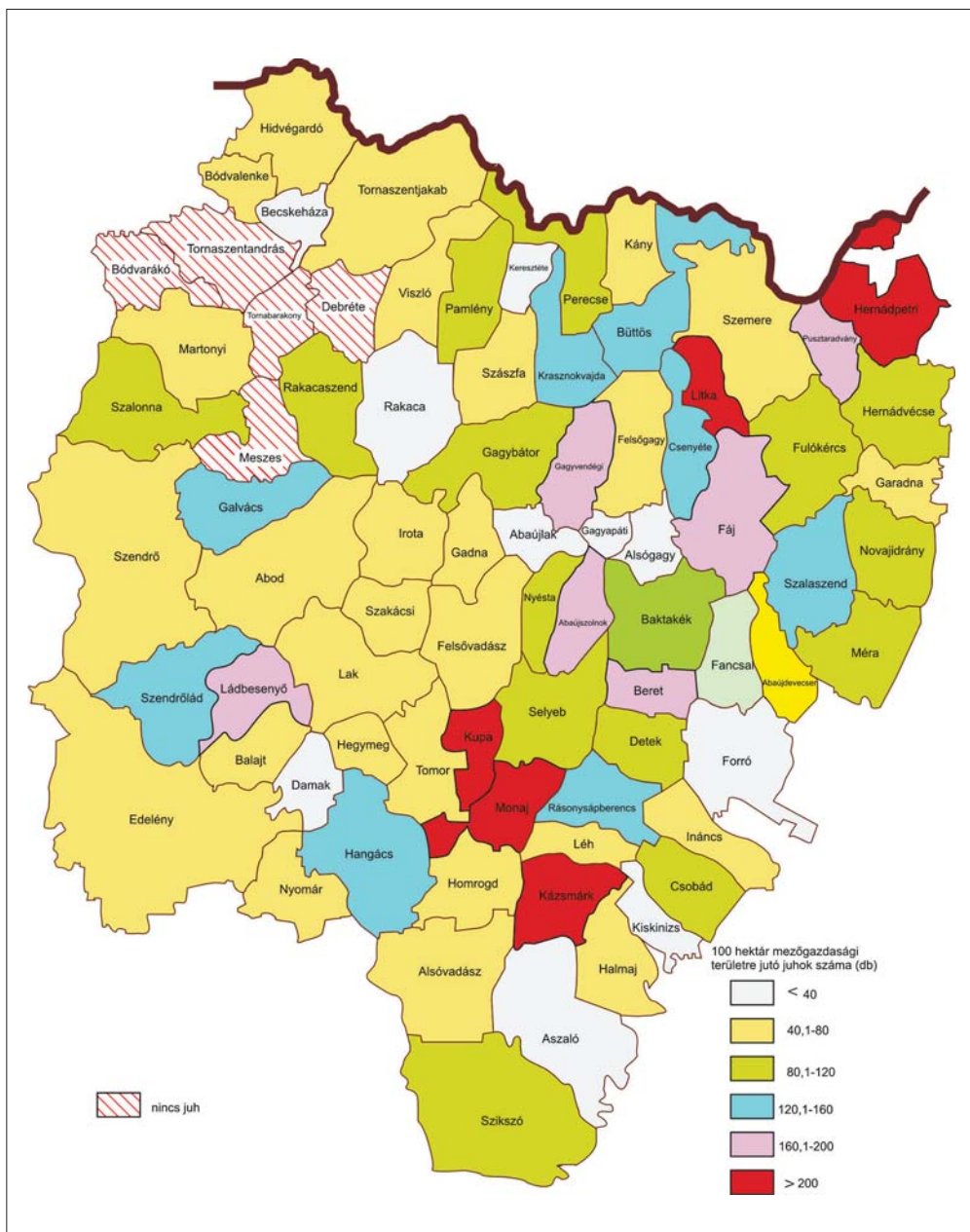
A következő évtizedekben a lóállomány számát tekintve alig következett be változás, s lényeges minőségi fejlődés sem volt tapasztalható. A Cserehát a mostoha közlekedési adottságok mellett a lovak tartása továbbra is elemi érdeke volt a gazdáknak, annál is inkább, mert sok esetben csak fuvarozással tudták szegényes jövedelmeiket kiegészíteni. A peremeken futó vasútvonalak elérése a belső területeken fekvő falvakból ugyancsak lovak segítségével volt megoldható.

A juhtenyésztés 1870-ig általában növekedett a Cserehátban. Az elkövetkezendő évtizedekben viszont – hasonlóan az országban tapasztalható tendenciához – ott is veszített jelentőségéből. A gyapjúkonjunktúrát tartós dekonjunktúra váltotta fel, a gyapjú ára erőteljesen csökkent. A szántóföldi gazdálkodás extenzív irányú terjeszkedése következtében csökkent az ugar és a legelő területe, természetes takarmánybázisától fosztva meg az extenzív módon tartott juhnyájakat. Ugyanakkor az intenzív tartásmódra való áttérés a gyapjúárak esése miatt nem igen lett volna kifizetődő (FÜR, 1996).

Fajta szerint már az 1850-es években a nyugati, fésűs fajták alkották az állomány számottevő részét, az 1870-es évekre viszont – az imént vázolt okok következtében – arányuk visszaesett az extenzív fajták javára. Később kísérletet tettek az angol húsjuh (hús- és tejhasznosítású juh) elterjesztésére is (pl. Krasznokvajdán SCHOLTZ GYULA gazdaságában), de a juhtenyésztés nem tudott a századforduló után sem kikerülni válságos helyzetéből. Az 1920-30-as években a gazdaságok többségében a magyar fésűsmerinót tenyésztették legnagyobb arányban.

1895-ben 71 899 juh volt a Cserehátban, ebből a 100 katasztrális holdnál nagyobb gazdaságokban 56 813 (átlagosan 531), ami az összes állomány 79%-át tette ki (az arány éppen fordítottja annak, mint amit a szarvasmarha-, illetve a lóállomány esetében tapasztaltunk, tehát a juhtenyésztés a nagyobb gazdaságokat jellemezte, és a kisgazdaságokban nem volt említésre méltó szerepe).

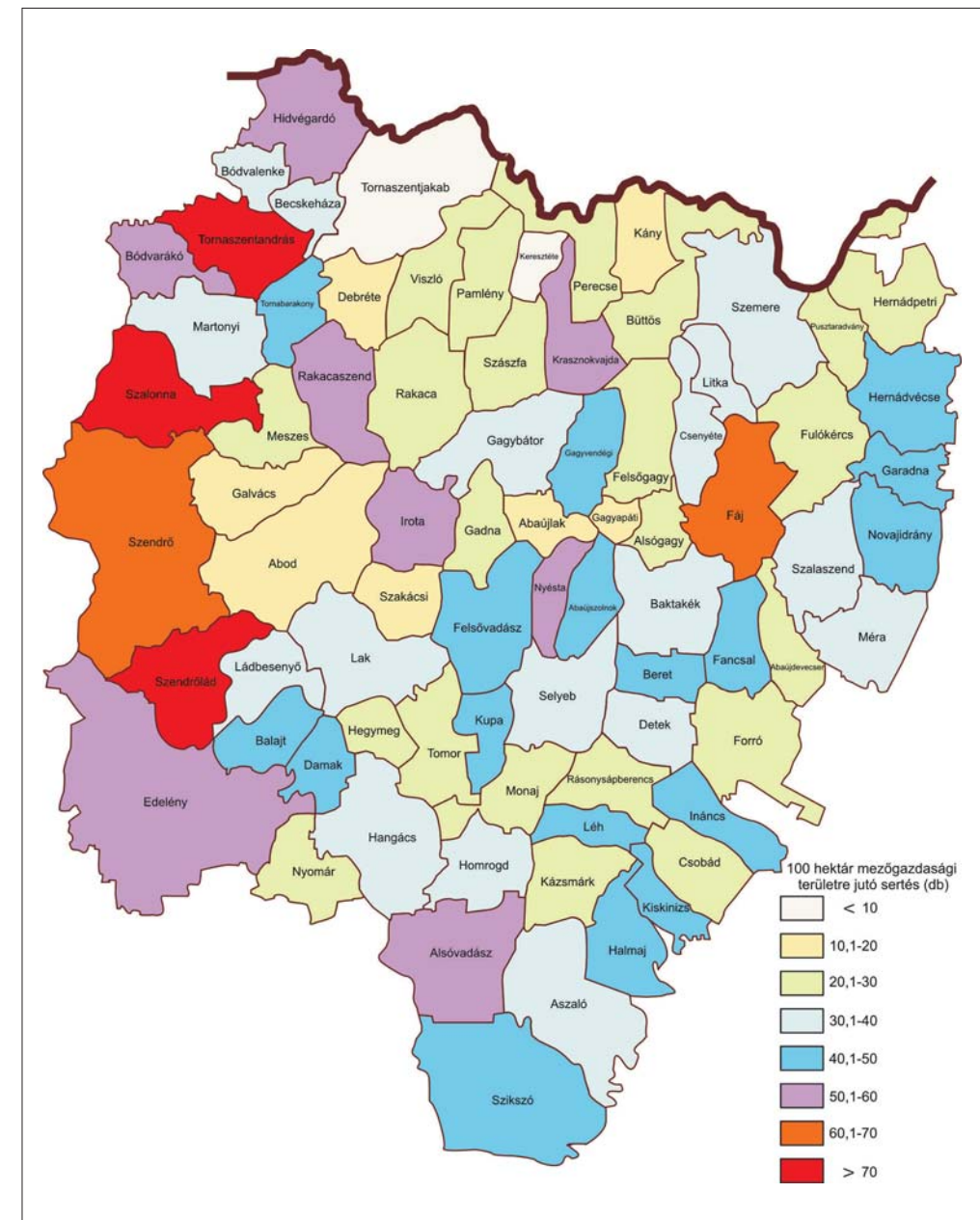
Igen differenciált volt az állomány eloszlása, a 163, 100 holdnál nagyobb gazdaságból mindössze 107-be koncentrált az állomány, igen nagy szórással. Szendrőladon BERZEVICZY GYÖRGYNÉ földbirtokos 2 000 egyed számú juhászata volt a legnagyobb az egész Cserehátban. Tornaszentjakabon GLÜCK MÓR és társa (1 700 juh), Fájdon GROSZ SÁMUEL,

112. ábra. A települések juhállománya 1895-ben, 100 hektár mezőgazdasági területre számítva.

(1 547 juh) szintén jelentős nyájuk tulajdonosai voltak. Rajtuk kívül még kilenc olyan gazdaság működött, ahol az állomány meghaladta az 1 000 egyedét. Bódvarákón, Tornaszentandrás, Tornabarakonyban, Debrétén és Meszesen egyetlen juh sem volt akkoriban.

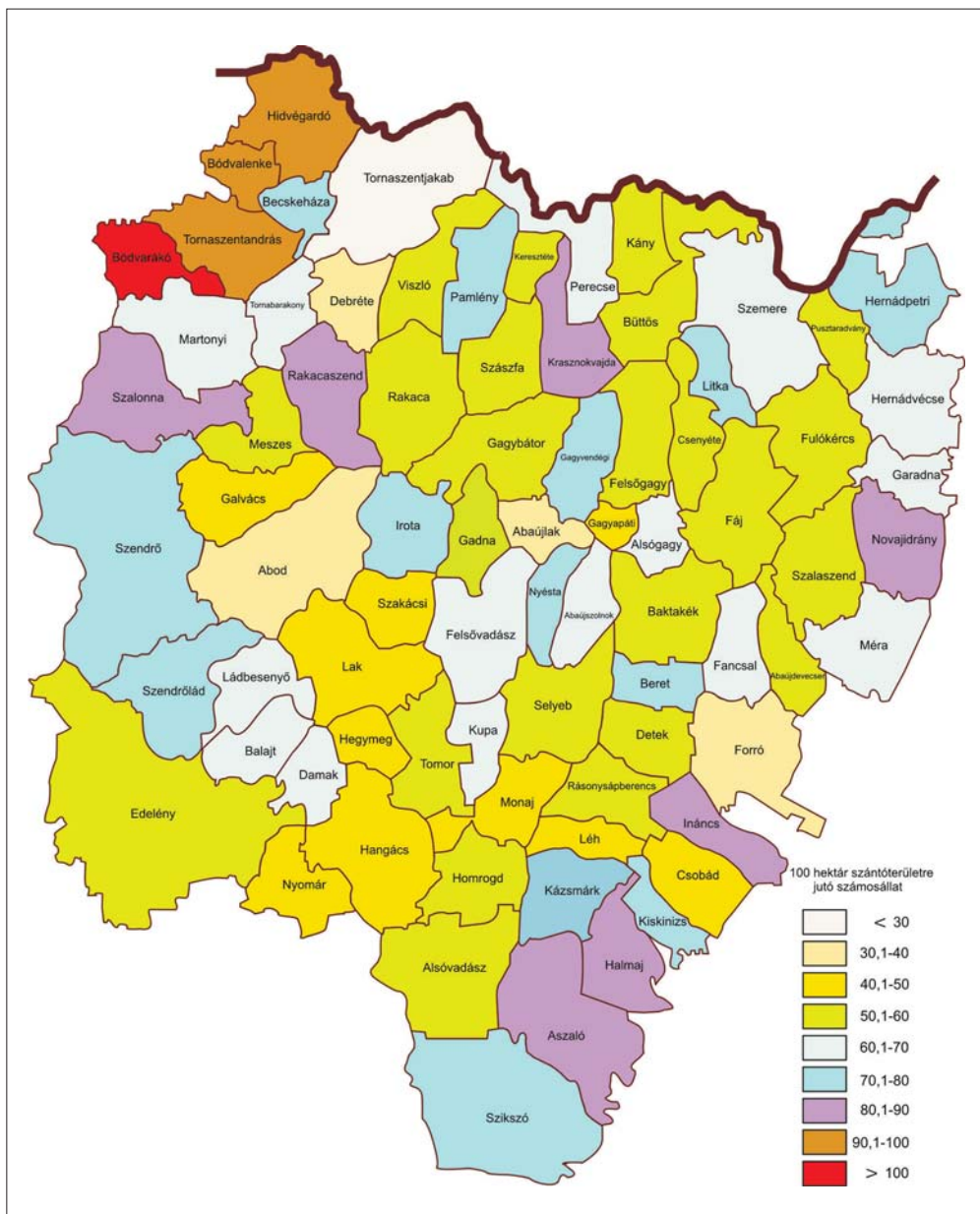
100 hektár mezőgazdasági területre Kázsmárk, Monaj, Kupa, Litka és Hernádpetri településeken jutott legnagyobb számú állat, általában a Cserhát keleti felén volt nagyobb az állomány sűrűsége (112. ábra).

113. ábra. A sertésállomány 1895-ben, 100 hektár mezőgazdasági területre számítva.

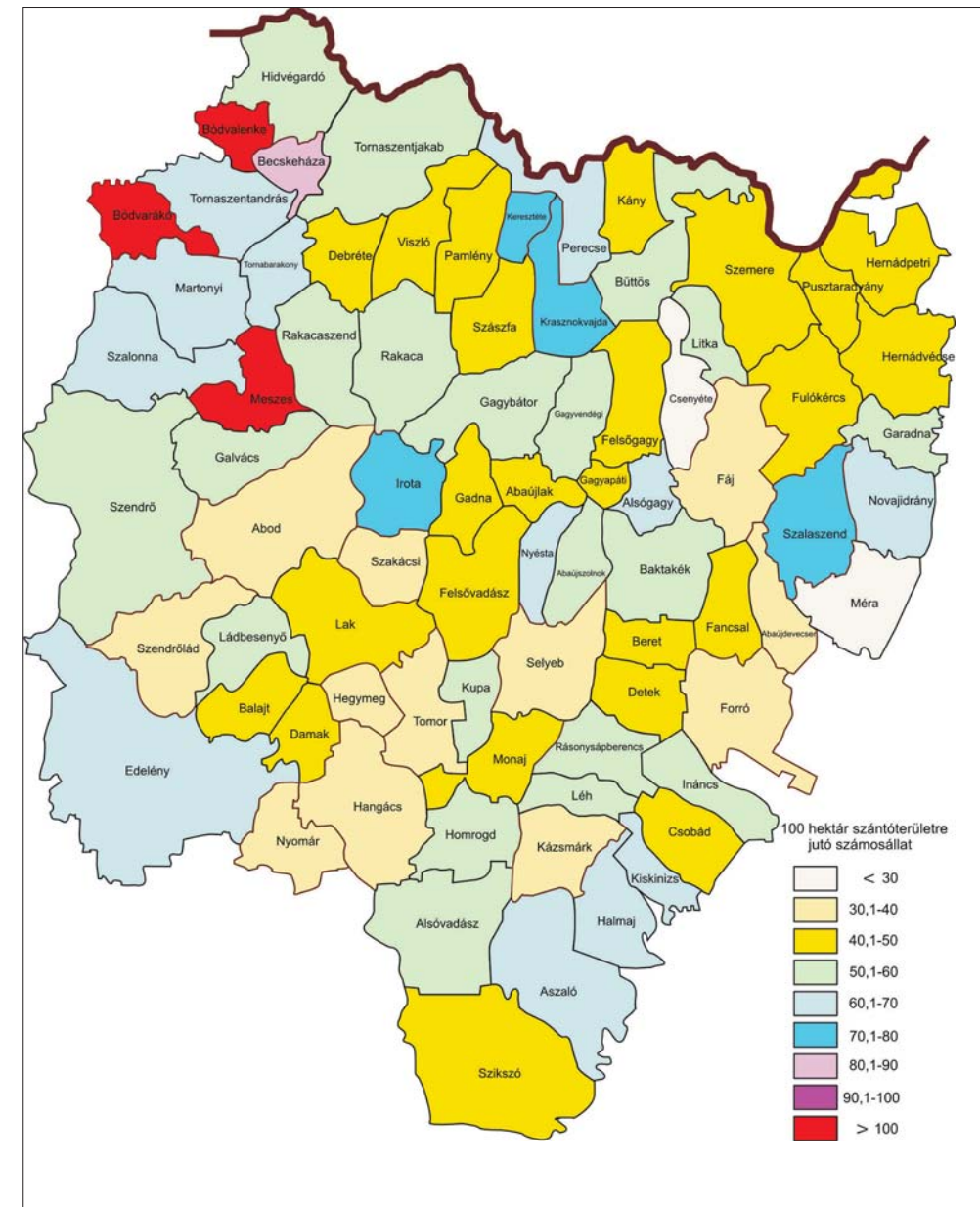
1911-re 20%-kal csökkent a juhok száma, majd – az 1911-es állapothoz képest – tovább fogyatkozott, közel 50%-kal. 1942-re némi gyarapodás következett be, de az ágazatnak ekkor már nincs számottevő szerepe (1942-ben településenként kevesebb, mint 500 juh volt átlagosan, 1895-ben még több, mint 900).

Az 1895 körüli sertésvész hatásától eltekintve a sertésállomány jelentősen gyarapodott országosan, a Cserhátban ugyanekkor lényeges változást csak a fajtaváltás jelentett. Már az

114. ábra. A vizsgált terület állatállománya 1895-ben, számosállatban kifejezve.

1860-as években gond volt a sertésenyésztéssel, elsősorban Abaújban: „Mióta a megye területén a tagosítás nagyobb mérvet nyer, több községben a közlegelő megszűnt, vagy korlátozása, s a makktermő idősb. erdők ritkult, vagy azok pusztítása és kiirtása folytán a sertés tenyésztés mennyiségben és minőségben alászállott, és így évenkénti használatra a megyébe sok sertés behozatik.” (KORPONAY, 1866). A Cserhátra ugyan nem kellett máshonnan sertéseket behozni, de tény, hogy az állomány hat évtizeden keresztül alig változott, míg valamivel rövidebb időszak alatt országosan közel a duplájára növekedett.

115. ábra. A települések állatállománya 1935-ben, számosállatban kifejezve.

A zsírsertés-húsertés váltás nagyon lassan haladt a gazdaságokban. Még az 1930-as években is a mangalica vagy annak keresztezett fajtája volt az általánosan elterjedt a Cserháton. A kisparaszti gazdaságokban a húsertések helyett annak mangalicával keresztezett fajtája azért volt keresett, mert nagyobb hizóképessége mellett a külterjesebb tartásmódot is jobban elviselte. A Cserhát egyes településein az 1920-as években is makkoltatták a sertéseket. A 20. század elején Szendrőn még az ugart és az erdőt járták a sertések, a hizlalás egyetlen módja a makkoltatás volt, s ugyanezt a gyakorlatot folytatták Szalonnán és Rakacaszenden is;

Meszesen a makkoltatást a gyűjtögetés és a makk otthoni etetése váltotta fel (SZABADFALVI, 1991). Azért a kukorica és az árpa is gazdagította a hizlalásra fogott sertések takarmányát, s egyre inkább jellemző lett a cserehát gazdaságokban, hogy a téli időszakban szemestakarmányt adtak a hizóknak.

1895-ben az egységnyi területre (100 ha) jutó sertésállomány Szendrőlád, Szalonna, Tornaszentandrás településeken volt a legnagyobb, a Bódva-völgy településeit tekintve (113. ábra).

Az állomány (30 283) 29,4%-a a közép- és nagygazdaságok tulajdonában volt, igen differenciáltan. Edelényben, Tornaszentandrason, Szendrőn, Szendrőládon egy-egy nagybirtokon 400-600 sertés is előfordult, ugyanakkor a gazdaságok egy részében vagy egyáltalán nem voltak sertések, vagy csak néhányat tartottak. 1911-ig 11%-kal csökkent az állomány, majd a következő évtizedekben lassú és egyenletes növekedés következett be, s 1942-ben már meghaladta a 32 000 példányt.

Az 1895-ös állományt (szarvasmarha, ló, juh, sertés együtt) számosállategységben kifejezve és 100 hektár szántóterületre vonatkoztatva a Bódva-völgy települései – Edelény és Martonyi kivételével – a cserehát átlagot meghaladó állatállománnyal rendelkeztek, mint ahogyan Szikszó és még néhány szomszédos, Hernád menti község is (114. ábra).

1935-re kiegyenlítettebb lett az állomány eloszlása, a Bódva-völgy kiemelt jelentősége már nem olyan markáns, kivéve a viszonylag kisebb szántóterülettel rendelkező Bódvalenkét és Bódvarákót (115. ábra).

A baromfitartás soha nem vált intenzívvé a Cserehát vidékén, a tenyésztést kizárólag a saját fogyasztás igényeihez igazították. A baromfiállomány a népességváltozás tendenciáit követve egyes településeken növekedett, míg máshol stagnált vagy fogyott, összességében azonban némileg gyarapodott az 1940-es évekig. A baromfi a népesség hús- és tojásellátásában továbbra is alapvető szerepet töltött be, különösen a tyúk és a lúd volt fontos táplálék, a pulyka húsát kevésbé szerették. A lúd tolla és pelyhe a mindennapi életben keresett cikk volt, a 19. században Kassa, Szepsi, Pest és Bécs felé is szállították eladásra. „*Kassa piacza a tyúk-tenyésztésnek és a tojások jó értékesítésének elég ingert ad.*” olvashatjuk a korabeli források egyikében. Valószínű, hogy a Cserehát északi, északkeleti részének településeiről alkalomadtán baromfit és tojást nagyobb számban is értékesítettek a városban.

13. táblázat. A települések állatállománya a jelzett időpontokban (db).

	Szarvasmarha		Ló		Juh		Sertés	
	1895	1911	1895	1911	1895	1911	1895	1911
Abaújdevecser	201	166	115	93	730	770	226	168
Abaújlak	131	159	52	70	245	264	74	91
Abaújszolnok	180	149	104	109	1 030	759	302	151
Abod	311	644	77	142	1 004	1 416	308	772
Alsógagy	192	206	130	129	39	106	140	182
Alsóvadász	614	674	278	318	1 527	350	1 012	746
Aszaló	1 066	1 032	343	315	695	1 189	862	1 425
Baktakék	415	434	283	274	1 305	1 408	311	406
Balajt	227	169	96	83	525	443	312	126
Becskeháza	153	147	11	24	120	260	146	82
Beret	202	156	115	111	1226	274	297	211
Bódvalenke	189	176	49	55	195	-	174	146

	Szarvasmarha		Ló		Juh		Sertés	
	1895	1911	1895	1911	1895	1911	1895	1911
Bódvarákó	369	221	85	70	-	-	254	205
Büttös	372	232	76	92	2 308	2 162	353	320
Csenyéte	204	96	107	82	931	818	246	91
Csobád	296	361	133	141	970	550	247	278
Damak	187	176	88	98	6	-	213	206
Debréte	144	165	49	46	-	-	101	102
Detek	290	271	108	146	994	375	318	365
Edelény	1 121	1 274	422	409	3 035	1 302	2 124	2 024
Fancsal	258	239	137	131	840	868	340	372
Fáj	238	219	78	116	1 607	987	602	234
Felsőgagy	325	270	168	120	900	625	341	296
Felsővadász	367	390	192	201	1 007	818	664	437
Forró	413	482	203	177	610	700	500	579
Fulókércs	288	228	117	133	1 029	400	288	360
Gadna	154	126	95	102	463	549	173	138
Gagyapáti	51	80	38	38	5	-	37	87
Gagybátor	335	293	145	154	1 664	2 022	498	462
Gagyvendégi	232	225	76	59	1 420	1 245	324	253
Galvács	186	302	38	68	1 300	1 594	108	216
Garadna	249	268	104	128	420	-	257	260
Halmaj	281	432	164	142	600	-	444	830
Hangács	525	494	155	178	2 472	1 577	663	582
Hegymeg	131	120	80	71	350	253	116	107
Hernádpetri	236	172	101	109	1 400	404	192	149
Hernádvécse	558	474	189	236	1 400	1 102	664	748
Hidvérgárdó	459	438	98	110	424	523	570	383
Homrogd	373	378	93	116	894	776	475	602
Ináncs	488	496	255	211	800	812	423	527
Irota	212	190	101	93	350	425	281	256
Kány	223	192	41	54	370	565	115	148
Kázsmárk	343	351	93	103	3 185	2 143	244	381
Keresztéte	104	114	24	5	64	-	2	99
Kiskinizs	212	243	110	105	25	1	228	308
Krasznokvajda	386	300	64	46	1 114	2 049	527	339
Kupa	161	212	106	82	1 492	753	290	173
Lak	280	259	213	238	940	944	415	536
Ládbesenyő	248	168	98	67	1 527	1 617	267	155
Léh	113	125	38	46	301	856	215	330
Litka	120	107	42	53	640	150	95	127
Martonyi	304	363	109	119	704	437	319	198
Meszes	286	244	67	70	-	566	218	117
Méra	527	524	178	191	1 266	787	551	288
Monaj	194	255	75	97	2 310	1 621	232	300

	Szarvasmarha		Ló		Juh		Sertés	
	1895	1911	1895	1911	1895	1911	1895	1911
Novajdrány	502	449	217	213	1 200	953	559	595
Nyésta	121	144	72	70	291	-	176	244
Nyomár	250	277	84	53	482	523	251	240
Pamlény	316	260	51	56	1 003	426	228	186
Perece	185	148	45	35	371	505	111	130
Pusztaradvány	153	147	37	45	1 137	757	126	128
Rakaca	428	462	116	68	400	1 085	341	427
Rakacszend	372	364	114	99	651	270	408	364
Rásonysápberencs	269	268	189	145	1 390	935	238	303
Selyeb	322	312	202	194	1 370	1 215	462	363
Szakácsi	151	193	96	92	300	275	127	275
Szalaszend	373	287	145	151	1 828	1 380	516	356
Szalonna	374	334	145	174	883	797	805	328
Szászfa	303	308	126	104	681	885	269	292
Szemere	245	211	80	86	588	825	256	241
Szendró	1 046	1 144	377	234	1 274	677	1 842	920
Szendrőlád	352	248	87	94	1 295	419	686	147
Szikszó	1 204	938	508	421	3 168	2 048	1 323	741
Tomor	341	250	121	126	579	460	339	317
Tornabarakony	223	221	44	37	-	-	202	85
Tornaszentandrás	472	369	35	32	-	910	773	284
Tornaszentjakab	391	505	124	93	1 700	1 670	164	327
Viszló	244	313	53	23	530	-	183	199
Összesen	25 390	24 833	9 677	9 421	71 899	57 630	30 283	26 966

A méhészet jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az 1890-es évek végén már 3 184 méhcsaládot tartott számon a statisztika, településenként átlagosan 41-et. 1935-ig további 61%-os növekedés következett be, s a méhcsaládok száma meghaladta az ötezret. Egyes gazdák olyan híresek voltak méhészetükről, hogy név szerint is megörökítette őket a korabeli krónika. Így maradt fenn pl. Csobádról PATAKY JÁNOS neve, az 1866-ban megjelent *“Abaújvármegye monographiája I.”* című könyvben. Arra vonatkozóan sajnos nem találtam adatokat, hogy egy-egy évben mekkora volt a megtermelt méz mennyisége, de az imént említett monográfiában olvasható egy adat, miszerint Abaúj vármegyében évente 6 800 q mézet termeltek. Nyilván ennek csak töredékét állíthatták elő a Csereháton, de a népesség egészségesebb táplálkozásához a helyben előállított méz jelentős mértékben hozzájárult (13-14. táblázat, 116. ábra).

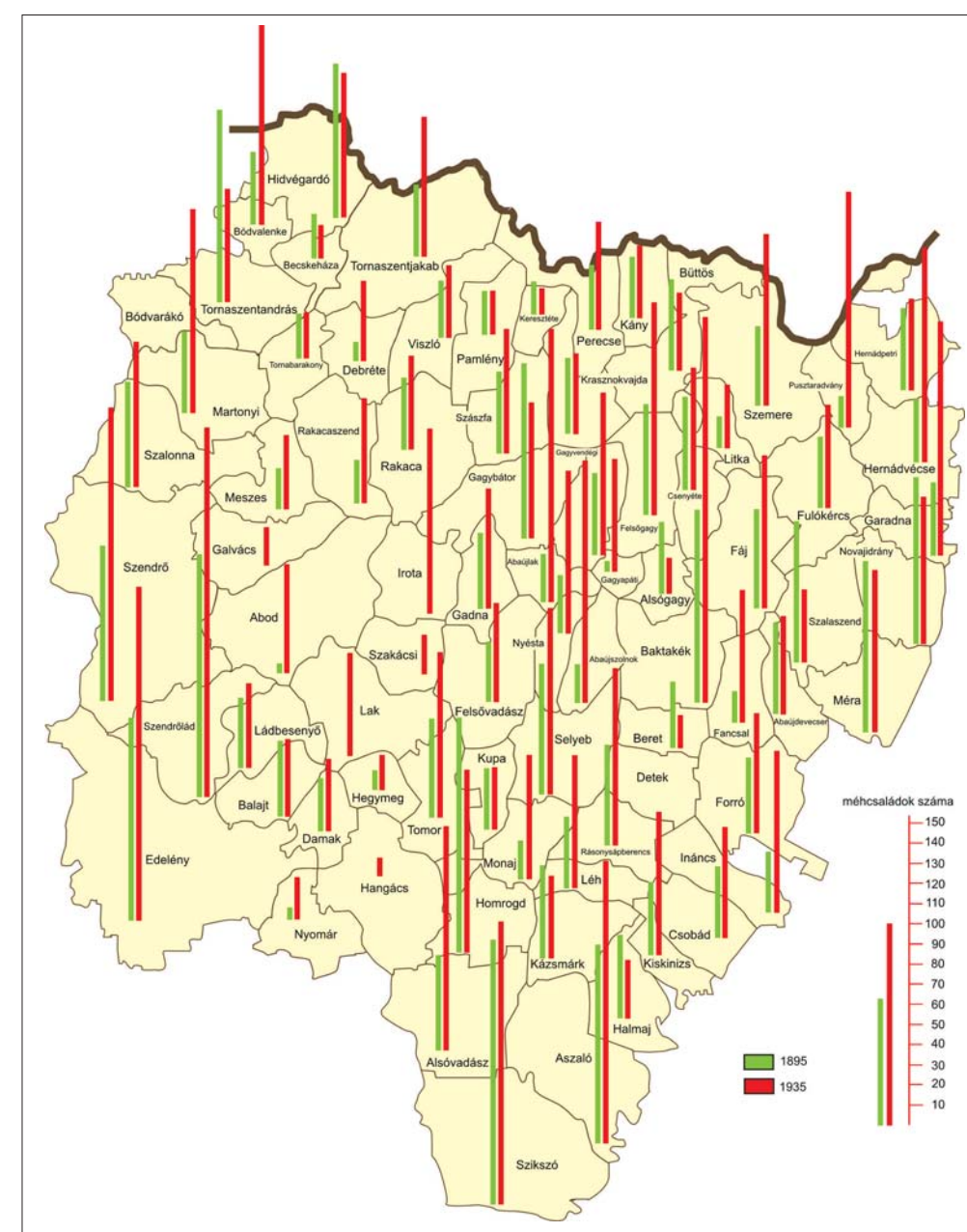
Az 1895. 1911. 1935. és 1942. évi statisztikai adatok felhasználásával megkíséreltem elkészíteni az állattenyésztés típusait bemutató térképvázlatot. A tipizálás a vizsgált időpontokban a cserehátit átlagot meghaladó állomány alapján készült, s mint ilyen, a legegyszerűbb, s inkább csak az esetleges specializációt megjelenítő osztályozásnak tekinthető. A tipizálási kísérletnél közgazdasági szempontokat és módszereket nem igen lehetett figyelembe venni, elsősorban az adatok hiánya miatt. Azt is figyelembe kell venni, hogy egy tágabb térség (vármegye, Felvidék, esetleg az egész ország) adataival történő összevetés alapján készült, szakszerűbb tipizálást mennyire bonyolulttá tett volna az a tény,

hogy éppen a vizsgált időszakokra esett az országhatár és a vármegyék határainak a megváltoztatása. Az eleve két (bizonyos időszakokban három) vármegye területén fekvő cserehátit települések adatait így sem a vármegyék, sem pedig az országos adatokkal nem lett volna szerencsés összevetni.

14. táblázat. A települések állatállománya a jelzett időpontokban (db).

	Szarvasmarha		Ló		Juh		Sertés		Méhcsalád	
	1935	1942	1935	1942	1935	1942	1935	1942	1895	1935
Abaújdevecser	171	323	116	96	271	1262	242	281	45	48
Abaújlak	141	238	83	85	-	12	138	159	23	135
Abaújszolnok	210	214	119	112	171	275	296	215	18	120
Abod	608	669	151	119	624	778	706	639	2	53
Alsógagy	207	248	106	112	-	383	358	222	35	17
Alsóvadász	545	820	317	435	740	160	541	775	47	111
Aszaló	808	1 188	276	277	775	1 023	910	944	98	140
Baktakék	411	586	234	284	845	1 124	728	544	95	191
Balajt	178	312	62	73	120	398	212	269	37	35
Becskeháza	238	238	2	6	-	-	253	110	22	16
Beret	135	181	85	80	531	889	185	298	33	16
Bódvalenke	286	300	32	26	-	1	231	191	36	98
Bódvarákó	186	298	68	51	-	9	153	226	45	38
Büttös	579	282	153	75	748	559	402	499	52	36
Csenyéte	12	1	97	95	628	714	165	230	47	60
Csobád	310	381	147	134	220	741	272	392	35	54
Damak	178	266	66	70	-	-	168	185	26	36
Debréte	185	201	24	14	-	-	136	141	8	39
Detek	228	322	140	173	380	375	316	543	44	45
Edelény	1 342	1 415	545	421	1 913	1 852	2 587	2 821	101	166
Fancsal	224	366	132	161	465	527	248	405	15	65
Fáj	211	275	95	93	930	814	481	588	48	75
Felsőgagy	397	397	135	135	10	397	515	271	54	105
Felsővadász	380	417	188	184	-	1 989	875	582	29	48
Forró	385	473	237	218	340	85	440	479	37	59
Fulókércs	273	318	117	117	306	591	236	277	35	52
Gadna	161	222	94	107	3	27	128	117	37	56
Gagyapáti	59	100	42	49	-	12	74	66	6	55
Gagybátor	420	403	169	176	1 138	1 059	637	318	87	67
Gagyvendégi	194	236	92	112	997	517	359	179	40	81
Galvác	246	289	62	64	758	622	427	387	-	18
Garadna	243	307	107	123	-	229	315	257	36	117
Halmaj	455	509	157	160	-	459	338	619	42	28
Hangács	418	752	191	215	1 429	1 476	454	1 481	-	8
Hegymeg	115	147	64	58	141	114	53	57	9	17
Hernádpetri	183	283	86	107	322	856	99	118	39	45

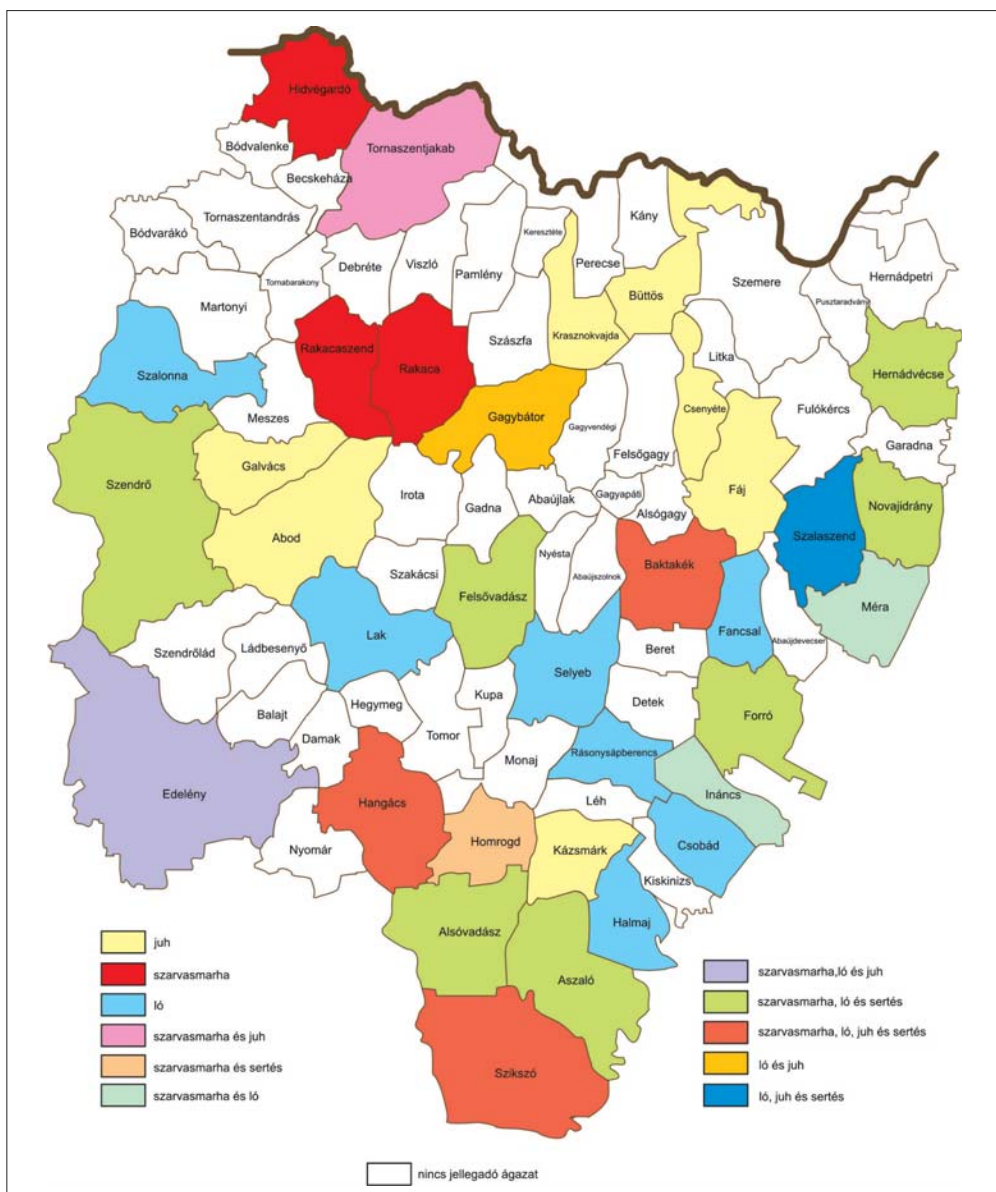
	Szarvasmarha		Ló		Juh		Sertés		Méhcsalád	
	1935	1942	1935	1942	1935	1942	1935	1942	1895	1935
Hernádvéce	370	514	211	258	600	110	433	521	32	107
Hidvégdó	370	515	91	83	-	460	260	353	77	72
Homrogd	464	566	85	81	510	312	489	808	117	90
Ináncs	370	556	202	271	-	-	383	622	30	79
Irota	227	316	92	84	271	363	316	192	1	92
Kány	232	251	37	22	-	220	209	125	30	35
Kázmárk	269	404	121	134	391	1 437	440	526	46	40
Keresztéte	136	162	16	20	113	-	161	124	16	13
Kiskinizs	264	314	103	117	-	1 022	253	459	36	71
Krasznokvajda	376	431	109	74	780	535	505	449	37	39
Kupa	204	261	96	111	987	50	395	264	30	31
Lak	304	367	199	222	478	899	356	320	-	51
Ládbesenyő	184	311	88	63	950	232	292	276	34	42
Léh	123	183	71	60	664	688	446	470	35	65
Litka	169	220	69	68	-	103	186	207	15	32
Martonyi	323	398	131	113	318	5	326	260	40	102
Meszes	271	259	104	139	-	284	243	215	20	37
Méra	599	635	234	238	230	1 256	759	595	89	80
Monaj	291	374	121	127	787	891	349	769	18	62
Novajdrány	489	489	199	214	3	1	641	770	87	73
Nyésta	167	193	70	73	-	16	182	78	28	80
Nyomár	239	344	55	49	240	273	154	318	6	20
Pamlény	238	381	85	90	90	149	171	241	22	23
Percse	366	276	59	15	81	-	286	157	32	53
Pusztaradvány	158	192	35	66	347	365	157	127	15	117
Rakaca	501	523	71	69	91	463	505	385	35	46
Rakacaszend	381	517	109	65	133	183	347	224	21	52
Rásonysáberencs	210	374	139	209	169	185	403	533	50	93
Selyeb	314	418	165	149	234	1 260	449	408	64	92
Shakácsi	165	229	85	80	-	328	170	186	-	18
Szalaszend	517	456	246	220	1 397	900	1 232	588	70	35
Szalonna	291	466	188	140	-	1	344	312	52	72
Szászfa	323	389	129	129	-	325	290	379	40	61
Szemere	354	401	138	136	1 035	893	519	939	39	84
Szendró	1 073	1 225	238	217	933	391	1 314	756	77	145
Szendrőlád	223	430	84	90	497	692	273	337	121	183
Szikszó	673	875	430	425	939	1 239	847	1 093	132	140
Tomor	250	323	124	119	185	351	297	385	48	82
Tornabarakony	230	303	34	22	-	-	163	133	22	23
Tornaszentandrás	319	366	30	57	1 000	339	273	217	95	56
Tornaszentjakab	520	559	112	70	1 157	1 276	877	463	35	68
Viszló	307	409	41	24	-	343	277	215	27	35
Összesen	25 176	31 152	9 837	9 730	30 415	38 669	31 650	32 684	3 184	5 141

116. ábra. A méhcsaládok száma a jelzett időpontokban a Cseréhaton.

Úgy gondolom, hogy ha egy fél évszázad alatt egy település mindig a szubrégió átlagán felüli pl. szarvasmarha-állománnyal rendelkezett, akkor azt, azon a településen, a specializációra való törekvés jeleként lehet értelmezni. Az ugyanis nehezen vitatható, hogy például egy Aszaló nagyságú településen – cseréhati viszonyok között – egy több mint 1 000 darabot tartósan meghaladó szarvasmarha-állomány ne jelentett volna meghatározó gazdasági értéket.

A települések 55%-ában nem lehetett elkülöníteni egyetlen jellegadó ágazatot sem, s viszonylag kevés települést jellemzett tisztán egy-egy típus (23%). A falvak 22%-ában a típusok valamilyen kombinációja volt a jellemző. Mindössze három olyan település akadt – Szikszó, Hangács, Baktakék – ahol az állattenyésztés mind a négy főága egyaránt kiemelkedett gazdasági súlyával. A Hernád-völgy falvainak túlnyomó többségében, valamint Edelény, Szendrő és Felsővadász településeken ugyancsak összetettebb struktúrák jellemezték a típusokat. Az is egyértelműnek tűnik, hogy az egyes ágazatok közül a sertésenyésztésnek volt legkisebb gazdasági jelentősége (117. ábra).

117. ábra. Az állattenyésztés típusai a Cserhátban (1895., 1911., 1930. és 1941. évi adatok felhasználásával).

6. Bányászat és ipar a Cserhátban

A Cserhát sajátos földtani felépítése következtében jelentősebb kitermelhető ásványvagyonnal nem rendelkezik. Egyedül talán az ópaleozóos mészkövekből (és palákból) álló Szendrő–Rakacai-rögvidék és a triász mészkövet tartalmazó Szalonnai-hegység mészköve hasznosítható, egyéb ásványi nyersanyag, illetve energiahordozó (szén) csak korlátozott mennyiségben és kedvezőtlen földtani viszonyok között fordul elő, s ezek kitermelése korábban sem volt, és a mai technológiák használata mellett sem gazdaságos. Ennek ellenére a területen folytatott bányászati tevékenységről már a 13. századtól vannak írásos források, melyek a Tornaszentjakab és Tornabarakony határában működő vastermelő helyekről tettek említést. Valószínűleg vas-kohók is üzemeltek ott, igaz, csak rövid ideig (CSORBA, 1994). Hogy az egyébként csekély mennyiségben kitermelt vasérc bányászata folyamatos volt-e, arra vonatkozóan nincsenek adatok; az viszont tény, hogy a 19. század végén s még az 1930-as években is említik a közeli Tornaszentandrás, ott működött ugyanis a Királyi Kincstár „Flórián” nevű vasérctelepe (BODGÁL, 1973). A 15. századtól Martonyi határában is bányásztak vasércet. 1773 körül vasgyár alakult a Martonyiban és Garadnán kitermelt vasérctelepek kiaknázására. A gyár Szendrő alatt, Garadnapusztán, a Bódva vízi energiájára alapozva épült. 1779-ben két tót kemence, egy nagy hámor, pörkölőtér és vízduzzasztó vízvezeték alkotta a komplexumot, amely egészen 1807-ig üzemelt (KORITSÁNSZKY & LUKÁCS, 1959). Vasércet még a 20. század elején is bányásztak Martonyi határában.

FÉNYES ELEK (1847) Bódvarákó településsel kapcsolatban azt írta: „*az Ostromoshegyében jeles vaskőbányát mivel...*”. A 19. század végén a vastartalmú mészkövet szekerekkel szállították innen Dernőre, s 1877-ben és 1901-ben barnavasérc kitermelését jegyezték fel. Az Esztramos oldalában egészen 1950-ig folyt vasércbányászat. A hegy ércibúvárait talán már az őskorban is ismerték, a kora Árpád-korban pedig vasműves központ alakult ki a közelben (DÉNES, 1999).

Az 1838-ban alapított edelényi cukorgyár energiaellátásának biztosítására saját szénbányát nyitottak, ahol mintegy 15 bányász és 30 napszámos végezte a kitermelést (FÉNYES, 1851). 1879-ben 9 200 tonna szenet bányásztak ki, majd a cukorgyár megszűnte után csökkent a termelés. A később létrehozott Edelényi Kőszénbánya Vállalat – amely 1926-ban részvénytársasággá alakult – 1920-ban még 161 fővel működött, később csökkent a létszám, s 1927-ben átlag 115 munkással 23 405 tonna barnaszenet hoztak a felszínre. Szenet Szendrőn is bányásztak, ahol az 1920-as években a Borsodszendrői Kőszénbánya Rt. üzemeltetett két bányát. Szerény mértékű kitermelés folyt, 1927-ben pl. alig valamivel több, mint 7 000 tonna szenet bányásztak ki 30–40 munkás. A csekély kőszénvagyon, a fejtést nehezítő körülmények (gyakori vízbetörés) gazdaságtalanná tették a bányákat, így azokat 1944-ben bezárták.

1920 és 1924 között rövid életű lignitbányát nyitottak Galvácon. A műre való lignit mennyisége, a kedvezőtlen közlekedési viszonyok eleve reménytelenné tették a bánya működését.

Mészkövet Rakaca, Rakacaszend, Tornaszentandrás, Bódvarákó, Szalonna, Szendrőlád, Borsod települések határában fejtettek, elsősorban mészegetéshez, de a kitermelt kőzetet építkezéseken, falazáshoz is felhasználták. Az említett települések mellett Hidvégárdon is égettek meszet, ami szinte az egyetlen pénzkereseti forrás volt akkor, azon a vidéken. Az égetett meszet Rakacáról távolabbi vidékekre is elfuvarozták, s ez a tevékenység annyira jelentős volt, hogy a település 18. századi *Investigatio*-jában a jobbágyok hasznáik között említették (Rakacaszenden úgyszintén). PESTY FRIGYES korában (1864) még mindig jel-

legadó volt ez a tevékenység. Rakacaszendrőről az alábbiakat írta: „... a faluhoz legközelebb fekvő nagy Kopasz nevű hegy, mely csupán mészkövekből álland, amelyből egész vidékre mészet elfuvarozni szokta, – miutan határa igen terméketlen egyedüli kereset forrása mészkereskedése létezik.”.

A 19. században Irotán és Szendrőládon agyagot termeltek ki a helyben működő, kis kapacitású téglá- és cserépgyártó üzem (Szendrőládon csak téglagyár) számára.

A cserehádi települések zömében ipari tevékenységet nem folytattak, néhány nagyobb mezőváros kisipara csak helyi jelentőségű volt. Amit csak lehetett a parasztek saját maguk készítették el, a helyben elő nem állítható termékeket (a fémből készült eszközöket, edényeket, lábbeliket stb.) a szomszédos piacozó helyeken (pl. Kassa, Miskolc, Szikszó, Alsómecenzéf, Felsőmecenzéf, Szepsi, Jászó, Abaújszántó, Tállya, Mád, Aszaló, Forró stb.) szerezték be. A paraszti háziipar elsősorban a lakosság szükségleteit elégítette ki, s legfeljebb fatermékekkel és szövött anyaggal jelent meg a piacokon. Rakaca és Szalonna már a 18. században híres fafaragó települések voltak, ahonnan a termékeket (pl. favillákat és gereblyéket) az Alföldre is el- fuvarozták értékesíteni. Tornaszentandrás, Bódvárakón és még néhány környékbeli településen a fát szénégetésre is felhasználták, s a 20. században már kisipari szinten folytatták ezt a tevékenységet. A paraszti gazdaságokban az összes famunkát igyekeztek saját maguk elvégezni, míg a nagyobb gazdaságokban általában mesterembereket, vagy famunkákban jártas parasztokat fogadtak fel. Ez utóbbi különösen házépítéseknel volt elterjedt gyakorlat. Idővel kialakult – a kisebb gazdaságok parasztjaiból – egy „*paraszt-ács*” réteg, ami a parasztságon belüli munkamegosztás egy kezdetleges formájának tekinthető. Egy önálló mezőgazdálkodó és egy autonóm iparos réteg különválását ugyanis nem eredményezte.

A vessző- és szalmafonás, a szövő-fonó tevékenység, az élelmiszerek előállítás és konzerválása ugyancsak a paraszti gazdaságokra koncentrált, de mindez az önellátás keretein belül maradt (SZUHAY, 1982).

FÉNYES ELEK 1847-ben azt írta Szendrőről: „...*lakosai... különféle mesterségeket űznek*.”. Ezek közül elsősorban a ruhafestő ipar említhető, amely a környéken termelt kenderre s az abból szőtt vászonra, valamint gyapjúdarócra támaszkodott leginkább. Az egykori kékkfestő műhelyből, amely ma ipartörténeti emlék, külföldi piacokra is eljutottak a termékek. A céhes ipar jelentősége kétségtelenül Szikszón, Edelényben és Forróon volt a legnagyobb. Híresek voltak a szikszói csizmadiák, tímárok, róluk FÉNYES ELEK is megemlékezett.

Az élelmiszeripar ágazatai közül kisipari szinten a malomipar és a szeszipar (szeszfőzés), valamint – az edelényi cukorgyár fennállása idején – a cukorgyártás volt jelen a Csereháton. Az eléggé decentralizált malomipar a 18. század végén, 19. század elején leginkább a vízi energiát hasznosította, de állati erővel működtetett szárazmalmokat is találunk (Forróon pl. a 18. század második felében két szárazmalom volt). Az I. katonai felmérés térképlapjain jól láthatóan feltüntették a Hernádon, Bársonyoson és Bódván működő vízimalmokat (Aszaló, Méra, Ináncs, Novajdrány, Garadna, Bódvalenke Szendrőlád, Edelény stb.). A belső területek falvaiból sokszor több órányi járásra volt egy-egy malom, így a gabona őrlése igen fáradságos tevékenységnek számított.

A 19. század végén, 20. század elején a Hernád a Bársonyos és a Bódva mentén még több mint 30 vízimalom található, de néhány gőzmalom is örölt már (Alsóvadász, Szemere, Büttös, Méra, Forró stb.). Baktakéken motoros, Fulókércsen kendertörő malom volt. Edelény vízimalma egészen az 1950-es évekig működött.

A 19. században a szeszgyártás központjának kétségtelenül Edelény számított, ahol a cukorgyártás mellett évente mintegy 80 000 liter szeszt állítottak elő. Szeszgyár Forróon, Büttösön, Hernádvécscén is volt, részben már a 19. században, részben e század 20-as, 30-as éveiben. Halmajon szerény kapacitású olajgyár, Debrétén, Fulókércsen olajtűző működött.

Helyi tőke hiányában osztrák érdekeltséggel hozták létre az edelényi cukorgyárat 1838-ban. Magyarországon az elsők között jött létre, s a legnagyobbak közé tartozott. Főidényben átlagosan 150 főt foglalkoztatott, egyébként 50 napszamosnak és 34 állandó munkásnak biztosított megélhetést. Közvetve a környékbeli településekre is jótékony hatást gyakorolt, ugyanis a gyár cukorrépa szükségletét a közeli falvak gazdaságai termelték meg, s a munkaigényes növény termelése még a női munkaerőknek is pénzkereseti lehetőséget biztosított.

A gyár évente mintegy 6 000 mázsa cukrot állított elő. Energiaszükségletét kezdetben a szomszédos erdők faanyaga fedezte, majd a saját bányájából nyert barnaszén (FÉNYES, 1851, DONÁCZI & BERTALAN, 1973). Az üzemben a szeszgyártáson kívül csontszén előállításával is foglalkoztak, amelyhez az alapanyagot (csontot) Miskolc, Debrecen, Eger környékéről szerezték be. A sok kalciumfoszfátot tartalmazó, nagy felületű, aktív szén kiváló adszorpciós tulajdonságánál fogva a cukorgyártás (finomítás) egyik fontos segédanyaga volt. A cukorgyárnak saját gépgyára is működött, ahol a répatermesztéshez szükséges gépeket készítették. Az 1846. évi „*Iparműkiállítók Lajstroma*” tanúsítja, hogy Edelényből, SZÁSZ-COBURG-GOTHA FERDINÁND herceg cukorgyára nyers répacukrot, melist, kockacukrot, gépgyára pedig répamagvető- és répakapáló gépet állított ki.

1853-ban egy bécsi cég 30 évre kibérelte a hercegtől a gyárat, s 800 000 forint befektetésével korszerűsítette a berendezéseket. Barnaszén tüzelésű gőzkazánokat építettek be a finomítóba, s a gyár kapacitását jelentősen megnövelték. Az 1860-as évektől a cukorgyártásban visszaesés indult meg, ami 1872-ben tetőzött a gyarmatokról beáramló olcsó cukor miatt. Ez végül is a gyár bezárásához vezetett, s ezzel a Cserehát elvesztette egyetlen jelentősebb ipari üzemét.

Később, a nagyipar előretörése mellett a tradicionális kézmű- és háziipar még tovább funkcionált a Csereháton, különösen annak belső, elzártabb területein. A vas- és fémipart elsősorban a kovácsok, lakatosok képviselték (1900-ban pl. Szikszón 32, Szendrőn 13, Edelényben 12 kovács volt), de viszonylag sok asztalos, szabó, csizmadia, molnár, pék, hentes és mészáros, kőműves és ács stb. dolgozott. Főleg a városoktól és piachelyektől távolabbi falvak ellátásában volt jelentőségük tagadhatatlan.

7. A közlekedés és a kereskedelem a 18-20. századi Csereháton

FUCKER ANDRÁS 1749-es kiadású térképén – amely a Zempléni-hegységet mutatja be, de a Cserehát keleti részét is ábrázolja – jól látható az az útvonal, amely eltérő gazdasági nagytájakat összekötve mind gazdasági, mind pedig katonai szempontból stratégiai fontosságú volt, és a Cserehát Hernád felé eső szakaszán vitt tova. Ez az egyik első térképi ábrázolása a Pest–Kassa–Duklai-hágó érintésével haladó útvonalnak. Hatása a csereháti falvak egy részének társadalmi-gazdasági életére vitathatatlanul jelentős volt. Az utat nem a későbbi nyomvonalán (Szikszó–Aszaló–Forró–Hernádvécse–Hernádpetri) jelölte a térkép rajzolója, hanem Aszaló után a Vasonca völgyén át vezette, majd Forrón keresztül kapcsolta a Hernád völgyéhez. Méra és Novajdrány települések után az útvonal ismét eltért a későbbi nyomvonalától, s Fáj, Hernádvécse, Hernádpetri érintésével haladt Perény felé.

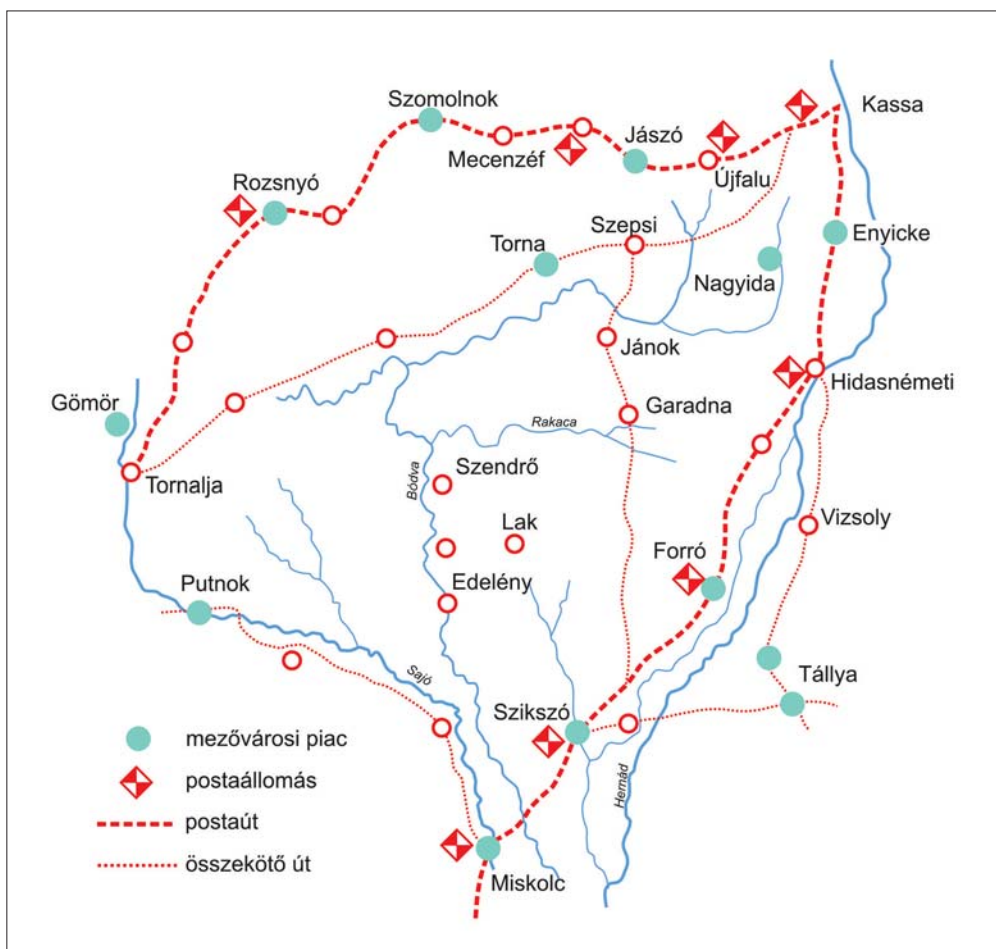
Egy másik fontos út – Aszalónál elágazva – a Hernádhoz futott ki, ahonnan az átkelés után Megyaszó–Golop–Abaujszántó–Vizsoly–Vilmány–Tornyosnémeti településeken át érhetett a korabeli utazó Enyickére, majd Kassára. Hogy mennyire hiteles (pontos) a térkép tartalma, a tényleges útvonal nyomvonala van-e feltüntetve rajta, azt ma már nehéz lenne kideríteni. Az viszont egyértelmű, hogy a Cserehát keleti peremén haladó útvonalak jó összeköttetést biztosítottak Kassa és Tokaj–Hegyalja, valamint az Alföld felé, s ennek a kedvező helyzeti energiának számottevő szerepe lehetett abban, hogy az útvonal mentén mezővárosok és piacközpontok szerveződtek az idő múltával.

A Cserehát társadalmi-gazdasági viszonyai javulásának elvi lehetőségét – egyebek mellett – a postautak kiépítése teremtette meg, mely hálózat a 18. században kezdett kiépülni. A Pestről kiinduló ötödik – elsőrendű – útvonal Ónodon át (Miskolcot elkerülve) haladt a Hernád jobb partján Kassára (BÁCSKAI & NAGY, 1984). Kassáról Eperjes felé is jó út vezetett, s hasonló volt az összeköttetés Rozsnyó irányába is. A Bódva völgyét viszont elkerülte a postaút, s FÉNYES ELEK még 1847-ben is azt írta Torna vármegyéről: „*Posta ezen megyében nem jár.*” Ennek következtében aszimmetrikus postauthálózat jött létre a Cserehát körül, amely a későbbiekben alapvetően befolyásolta a dombvidék völgyhálózatához igazodó útvonalakat, elsősorban azok kiépítettségi szintjét, minőségét. Ez a differenciáltság egészen napjainkig jellemzi a Cserehát úthálózatát.

Egy 1823-ból származó posta- és úttérképen (szerzője I. A. PETER) már a postaállomásokat is feltüntették. A csereháti települések közül mindössze Szikszón és Forrón állt meg a postakocsi, amely a gyorspostát szállította a címzettekhez. Ennek némileg ellentmond az, hogy MAGDA PÁL 1819-ben Hernádvécset is mint postaállomással rendelkező települést mutatta be.

Szikszóról egy összekötő (kereskedelmi) útvonalat is jelölt a térkép, amely a Vasonca völgyén át – Jánokot érintve – Szepsivel biztosított összeköttetést. Egy Csereháton átvetető, alacsonyabb rendű útnak ez az egyik első térképi ábrázolása, s egyben jól illusztrálja azt is, mennyire elkerülték a fontosabb utak a dombvidék belső területét (118. ábra).

A postaszolgálat viszonylag gyors fejlődésnek indult, különösen azt követően, hogy Kassán felső postaigazgatóságot hoztak létre. A Szikszó–Forró–Hidasnémeti postaúton az 1840-es években postakocsi közlekedés és lovasposta is működött, s a gyorsposta-szolgáltatás egyre kiterjedtebbé vált. Egyes útvonalakon csak levélpostát továbbítottak, míg a fő kereskedelmi utak mentén a postaszolgáltatásnak egy komplexebb módja valósult meg. Szikszón és Forrón a postahivatalok egyben postaállomások is voltak, ahol a lóváltás lehetőségét is bizto-

118. ábra. Mezővárosi piacok és postaállomások a Cserehát tágabb környezetében, 1823-ban (I. A. PETER térképe alapján).

sították. A postaszolgálat az utasokat delizsánszokkal szállította, s az 1840-es években már naponta két menetrend szerinti járat közlekedett Buda és Kassa között érintve Szikszót és Forrót. Kassára minden délután 3 órakor, valamint szombaton reggel indult postakocsi. A Cserehát keleti felének népessége számára így az utazás lehetősége biztosított volt, feltéve ha az utazás költségeit elő tudta teremteni. (1847-ben Budáról Kassára 9 forint 36 krajcár volt az útiköltség, ha a kocsin belül utazott valaki, s 8 forint 24 krajcár ha azon kívül.)

Az utazás lehetőségét, kényelmét, időtartamát stb. az utak állapota jelentősen befolyásolta. Azt a korabeli utazók leírásaiból is tudjuk, mennyire lehetetlen állapotok uralkodtak az ország útjain általában. A Cserehát vidékét átszelő utakról viszont konkrétabb információkat is meg tudhatunk a már idézett *Landesbeschreibung* lapjairól. Az utak minőségének ismerete katonai szempontból alapvető fontosságú volt, így – amellett, hogy a katonai térképen a nyomvonalakat berajzolták – még rövid jellemzést is adtak azokról. Az 1780-as években (a térképek és a leírás készítésekor) azok a csereháti utak voltak szekérrel viszonylag jól járhatók, amelyek köves terepen vagy a domboldal magasabb térszínein húzódtak. Ahol az út a völgytalpon, domboldalon, erózió által sújtott felszínen, valamint sűrű erdőben

haladt, ott általában a rosszabb minőségű szakaszok domináltak, melyek – különösen csapadékos vagy hóolvadási periódusban – nehezen vagy egyáltalán nem voltak járhatók. Kupáról pl. ezt olvashatjuk: „Az út Tomorra meredek és nagyon elhasznált, alapzata sok helyen agyagos. A többi jó.”. Keresztétéről azt írta az egykori szerző: „Az út Vajdára tulajdonképpen csak gyalogkaptató... A többi út, s az a gyalogkaptató is, amelyik Perecsére visz, erdőben megy, s keserves rajta haladni.”. A Hernád mentén fekvő települések közlekedési viszonyai – a postautat kivéve – ugyancsak kedvezőtlenek voltak. Garadna, Novajdrány, Forró, Csobád, Kiskinizs útjain elég nehéz volt a közlekedés, Kiskinizsen pl. „Nagyon nagy víz esetén a faluból kivezető utak közül egyetlen egy sem marad járható: még a Halmajra vivő út használható ilyenkor a legtávolabbi azzal az úttal együtt, amelyik a hídon át vezet Csobádra.” (CSORBA, 1993).

A csereháti utak állapota nem változott lényegesen később sem. Rendszeres útépitési munkálatok nem folytak, az utak karbantartása, javítása rendszerint nem történt meg. Egyedül a Miskolc–Szikszó–Forró–Kassa elsőrendű útvonalnak szántak nagyobb figyelmet.

A Miskolcra Torna irányába haladó út több részből állt, ami az út mentén fekvő települések között csak laza kapcsolat kiépítését és fenntartását tette lehetővé (FÉNYES, 1851).

Az 1860-as években viszonylag forgalmas országút vezetett Szikszóról Szomolnokra a Cserehátot át, érintve Szepsit, Jászót és Mecenzéfet. Erről az útról írta KORPONAY JÁNOS: „Kraszniknál két bolthajtásos 2 öl botívú kőhid” ível át a patakon. Gyenge minőségű, de már viszonylag elfogadható közlekedési feltételeket nyújtó utak kötötték össze Alsógagyot Kázmárkkal, Homrodot Felsővadással, Homrodot Csobáddal. Egyáltalán nem volt kiépített út pl. Méra, Szalaszend, Fulókércs, Szemere, Fáj, Litka között, s továbbra is csak szekérút vezetett a Rakaca-patak mentén. Általában a zsákutcás települések megközelíthetősége volt – kiépített út hiányában – a legproblémásabb.

Az 1890. évi I. törvénycikk, amely az utak építésének és karbantartásának a rendjét is szabályozta, a fenntartás kötelezettsége szerint csoportosította az utakat (állami, törvényhatósági, községi közlekedési és községi közdűlőutak). Ezek közül az állami utak voltak a legfontosabbak, és a legjobban karbantartottak, mert gazdasági és katonai jelentőségük kiemelkedően fontos volt. A Miskolcot Kassával összekötő, Hernád menti út tartozott ebbe a kategóriába. A törvényhatósági (megyei) utak a vármegyén belüli vagy a vármegyék közötti összeköttetést biztosították. Ilyen út volt a Szikszót Szepsivel, illetve Nagyidával és Tornával összekötő út, valamint a Sajószentpéter–Edelény–Szendrő–Szalonna–Tornanádaska településeken átmenő útvonal. Ez utóbbiból rövidebb szakaszok ágaztak ki (Torna–Becskeháza, Edelény–Damak–Lak–Irota, Szalonna–Martonyi–Meszes, Edelény–Finke–Sajóvámos, Ziliz–Hangács). A községi közlekedési, ún. vicinális utak a szomszédos települések közötti kapcsolatot biztosították, illetve a magasabb rendű utakhoz való csatlakozást tették lehetővé. Végül a községi közdűlőutak a település határain belül a belsőséget kötötték össze a határ különböző dűlőivel.

Az állami és törvényhatósági utakat általában kővel (kavics, kőzúzalék) borították, s a kő egy részét a helyi vagy a közeli szomszédos kőbányákból szerezték be (pl. Szendrő, Szalonna, Szendrővár, Bódvárakó, Rakaca stb.). Sajnos az utak folyamatos karbantartására a törvény ellenére nem fordítottak kellő figyelmet, így még az állami és megyei utak állapota sem felelt meg a kor követelményeinek. A vicinális utaknak általában nem volt szilárd burkolata (alapja sem mindig), s fenntartásuk a falvak számára meglehetősen nagy áldozatokkal járt.

Az I. világháború után nem sokat változott a közutak minősége, bár a Miskolc–Szikszó–Forró–Kassa útvonal és a Bódva-völgyön át haladó megyei út egy-egy szakasza bitumenes (kátrányos) burkolatot kapott. Az utak állandó javítgatása a fuvarozással foglalkozó helybélieknek jövedelmük kiegészítését tette lehetővé, a világgazdasági válság idején pedig az egyetlen pénzkereseti forrást jelentette (CSÍKI, 1999a, 1999b – 119. ábra).

Az 1930-as évek végén a Cserehátan az autóbusz-közlekedés is megindult, Szikszótól Gagybátorig, illetve Kassa felől, Buzitán át, Krasznokvajdáig. Miskolcra – Szikszón keresztül – ugyancsak autóbusz közlekedett.

A Cserehát vidékének társadalmi-gazdasági életére, infrastruktúrájának további fejlődésére a vasút fejtett ki igen nagy hatást, s ez annak ellenére is igaz, ha magán a dombvidéken keresztül nem vezetett vasútvonal, csupán a peremeken.

1860-ban épült meg a Miskolcot Kassával összekötő pálya a Tiszavidéki Vasút részeként, s jelentősen megnövelte a Hernád-völgy forgalmi szerepét. A Bódva-völgyi helyi érdekű vasút csak jóval később, 1896-ban készült el összeköttetés biztosítva a Sajó-völgy és Kassa között. Tervek születtek a Szikszó–Szepsi, illetve Szikszó–Torna között közlekedő vasút építéséről is, de ezek sajnos nem valósultak meg. Ugyancsak kezdeti stádiumig jutott SZABÓ JÓZSEF ügyvéd próbálkozása, egy keskeny nyomtávú vasútvonal kiépítésére, amely a Szendrő–Rakaca–Gagybátor–Bakta–Detek–Kázmárk–Halmaj (esetleg Kázmárktól elágazva Szikszóig) nyomvonalon szelte volna át a Cserehát vidékét (G. FEKETE, 1991).

Ipar- és bányavasutakat a Bódva-völgy egyes településein hoztak létre. Az 1920-as években épült meg a Tornaszentandrás határában fekvő vasércbányától Bódvaszilas állomásig a normál nyomtávú bányavasút. A szalonkai kőbányához a Magyar Kő- és Mészipari Vállalat építette ki a pályát, míg a Felső-magyarországi Kőbánya és Útépítő Rt. a Borsod és Szendrőlád községek mellett fekvő bányát és mészegető telepet kötötte össze iparvasúttal (CSÍKI, 1999a).

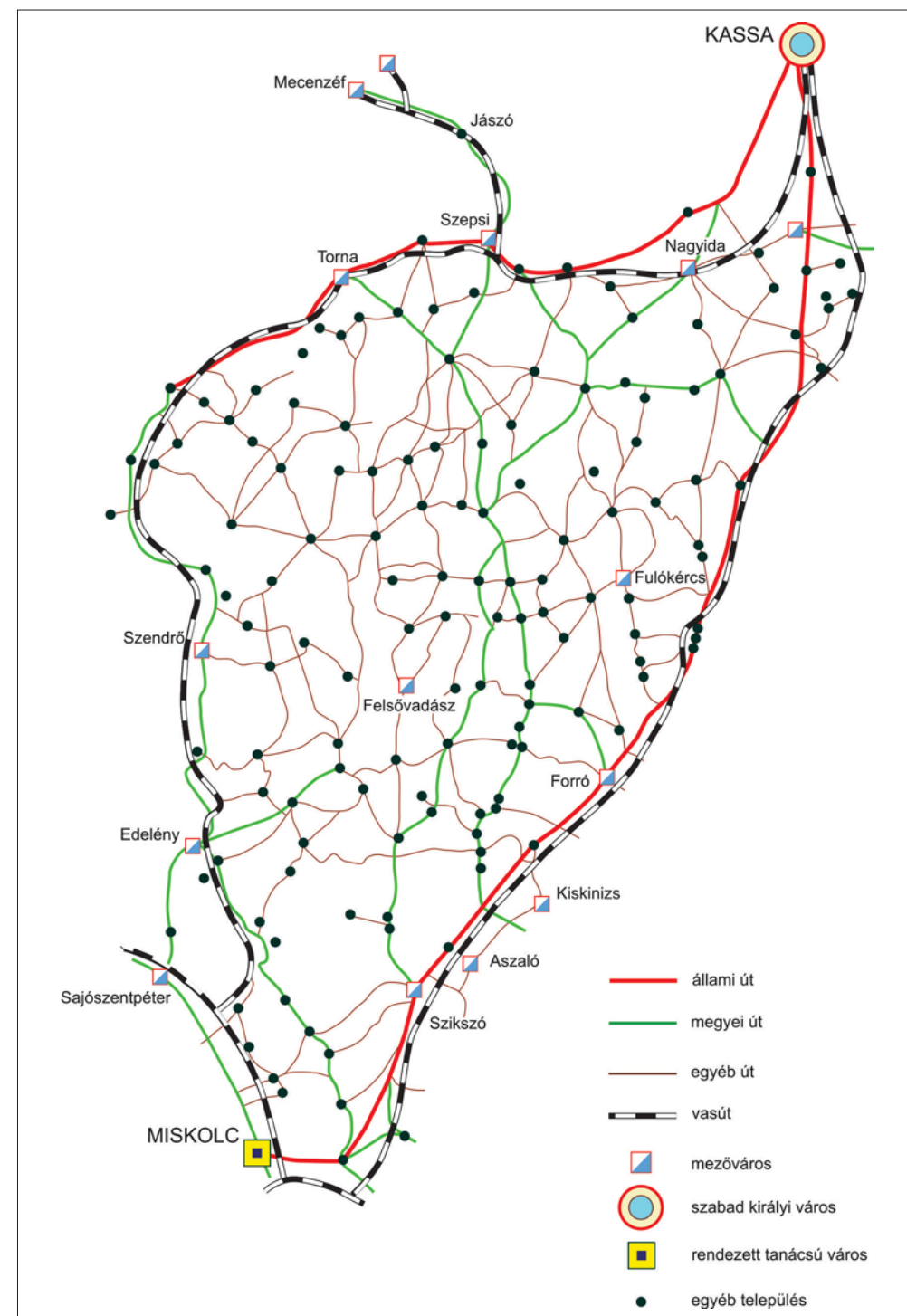
A vasút – amellett, hogy a közelében fekvő települések számára lehetővé tette a tább térséget átfogó kereskedelembe történő bekapcsolódást s a gazdasági kibontakozást – az infrastruktúrára is kedvező hatást gyakorolt. 1866-ban még csak Szikszón, Forró-Encsen és Garadnán volt vasútállomás, de néhány év alatt a többi megállót is kiépítették. Átalakult a postaszolgálat, amely áthelyeződött a vasútra, s behatolt a belső területekre is. 1863-ban Szendrőn, 1871-ben Garadnán, Csobádon, Homrodon, Felsővadászon, Baktakéken, 1877-ben Edelényben stb. is működött már postahivatal. A környéken először Kassán kezdte meg működését táviróállomás (1856), majd a Hernád-völgy fő vasútvonala mentén lévő fontosabb megállóknál (Szikszó, Halmaj, Forró, Garadna). A századfordulóra nemcsak a Hernád menti vasútállomásokon, hanem – a Bódva-völgy települései közül elsőként – Edelényben és Szendrőn is volt már vasúti táviró. Edelényben 1900-tól telefonállomás működött, s az 1920-30-as évekre minden postaállomásról lehetett telefonálni.

A Cserehát vidékét jellemző közlekedési hálózat – kétségtelen fejlődése ellenére – nem tudott olyan gazdaság- és településfejlesztő hatást gyakorolni, amely érezhető változást idézett volna elő a dombvidék társadalmi-gazdasági viszonyaiban, településhálózatában. A Cserehát nagyobbik része forgalmi árnyékban feküdt, s a települések többsége a forgalom- és információáramlás pályáitól, a gazdasági növekedés pólusaitól továbbra is elszigetelődött (FRISNYÁK, 1994).

A 18. század végén s a 19. század elején a cserehát falvak népessége szorosabb-lazább kereskedelmi kapcsolatot a környező mezővárosok és Kassa lakóival tartott fenn, de megjelent a távolabbi piacokon is. A kereskedelmet a csekély pénzforgalom és a közvetlen csere jellemezte, amelyből a kereskedőreget részben kirekesztették.

A korabeli kereskedelmet szemléletesen jellemzi VIGA GYULA *„Árucseré és migráció Észak-Magyarországon”* című munkájában (1991): *„Az élelmiszerkereskedelem több síkon zajlott, amelyek önálló vonulatokként voltak jelen a tradicionális kereskedelemben: a közvetlen csere-től a közvetítő kereskedelem különböző formáig, a hálózatos kereskedők jelenlétéig, s a szervezett árucseré eltérő formáig a javak cserejének minden hagyománya felbukkan ebben.”*

A Cserehát vidékétől északabbra elterülő, kedvezőtlenebb agroökológiai potenciállal, ám annál több ásványkincsel, kiterjedt céhes iparral, nagyobb manufaktúrákkal rendelkező

119. ábra. A Cserehát és közvetlen környékének település- és közlekedési hálózata a 19. század végén (BEDŐ A. térképe alapján).

felvidéki települések élelmiszerszükségletük nagyobbik részét Abauj és Borsod vármegyék kedvezőbb természeti adottságú, elsősorban szántóföldi növénytermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkozó falvaiból szerezték be. A mezővárosi piacokon főképp fémesszűzőket (sarló, kasza, kapa, ekevas, edények stb.) cseréltek gabonára és egyéb mezőgazdasági termékekre. A vásárokon többnyire közvetlen termékcsere zajlott, az állatkereskedelemben viszont a pénz-forgalom dominált.

A 18. század végén a cserehát falvak Kassa, Szepsi, Jászó, Alsó- és Felsőmecenézef, Torna, Tállya, Abaujszántó, Mád, Szikszó, Aszaló, Miskolc stb. vásáraiba (hetipiacaira) jártak. Kassán évi hat országos, egy-egy alkalommal két hétig tartó vásár volt, emellett hetipiacai is sok környékbelit vonzottak. Az abauji falvak lakóinak *Investigatio*-iból egyebek mellett az is kiderül, hogy leginkább hova jártak vásárolni, sőt azt is megtudhatjuk, hogy az egyes települések mely vásároló helyeket látogatták leginkább, melyet másodsorban stb. A cserehát falvak közül Kassát első helyen mindössze Felsőgagy és Hernádpetri lakói említették, mint ahova leggyakrabban járnak piacozni. A kassai vásárokat fontossági sorrend szerint harmadik helyre sorolta Csenyéte, Detek, Fancsal, Fáj, Gadna, Baktakék, Litka, Novajdrány, Szalaszend népessége, akikhez 5-6 óra járásnyira volt a város. Ez a távolság azt jelentette, hogy egy nap alatt a vásárt nem lehetett megjárni.

Abauj vármegye második legnagyobb forgalmú piaca Alsómecezenéfen volt. A fémipari tevékenységéről híres település – melynek lakói kiválóan értettek az útépitéshez, a mocsarak lecsapolásához is – kiterjedt vonzásterülettel rendelkezett. Vásárait, hetipiacait elsősorban magas élelmiszerárú és a fémipari termékek beszerzésének lehetősége miatt látogatták a környékbeliek. A cserehát települések közül – harmadik helyen említve Meczenézet – Litka, Szászfa, Abaujszolnok, Hernádvécse, Krasznokvajda, Keresztéte, Novajdrány, Kány, Percse lakói jelentek meg rendszeresen a vásárokon, hetipiacokon. Litka jobbágyai arról is említést tettek, hogy Szikszón és más, gabonát bőven termő helyen élelmiszert (gabonát) vásároltak, s nyereség reményében a drága meczenézi (szepsi, jászói) vásárokból fuvarozták el. Hasonlóan vallottak Szászfa, Abaujszolnok, Kány, Percse úrbéresei is. Negyedik helyen emlegették a meczenézi vásárokat Baktakék, Hernádvécse, Hernádpetri, Gagybátor, Szemere lakói, ötödik, hatodik, hetedik, nyolcadik, kilencedik helyeken Nyésta, Pamlény, Selyeb, Szalaszend, Detek, Abaujvecser, Fancsal, Fáj, Gadna, Kupa jobbágyai. Az, hogy a cserehát falvak Meczenézet pl. nyolcadik, kilencedik helyen is említették, mint olyan helyet, ahova vásárolni járnak, bizonyítja azt, hogy mennyire mozgékonyak voltak a 18. század végén a dombvidék lakói.

Szepsi, az egykori királyi kerékgyártók által lakott település évente négy országos vásárt tartott. Ide Csenyétéről, Kányról, Keresztétéről, Litkáról, Pamlényből, Percséről, Szemeréről, Abaujszolnokról, Krasznokvajdáról, Gagyvendégiből és Hernádvécseről jártak elsősorban fő- lős termékeiket értékesíteni, használati cikkeiket beszerezni. A másodiktól az ötödik helyig rangsorolta 18 cserehát település Szepsi vásárait. Szikszó vásárait 45 abauji településről látogatták, de Borsod vármegye és a távoli Polgár, Tiszadob, Tiszadada, Tiszacsege, Tiszabüd, Szentmihály és Prügy lakói is rendszeresen felkeresték (TAKÁCS, 1988). Sok településről azért jártak a szikszói vásárba, hogy ott gabonát és egyéb élelmiszert vásárolhassanak, majd az északi bányavárosokba elfuvarozva azt, ott haszonnal eladhassák. Az egyébként 4-5 különböző vásárt is rendszeresen látogató cserehát falvak közül a szikszói vásárt első helyen említette Gagyapáti, Detek, Fáj, Gadna, Gagybátor, Homrogd, Novajdrány, Kázmárk, Baktakék, Kupa, Léh, Nyésta, Rásonysápberencs, Selyeb, Szalaszend, Tomor. A szikszói vásárról búzát és egyéb gabonafélét a Hegyaljára is szállítottak értékesíteni, elsősorban Csobád, Fulókércs, Abaujvecser, Fancsal, Forró, Ináncs, Méra, Novajdrány, Szalaszend jobbágyai. A Szikszóval határos Alsóvadász lakói is jártak a szikszói vásárokból, bár azt nem az első helyen említették. MAGDA PÁL 1819-ben Szikszót mint híres és tekintélyes számú állatot forgal-

mazó helyet jellemezte, s FÉNYES ELEK is azt írta, hogy „...a szikszói baromvásár ezen a vidéken a legnevezetesebb.”. BÁCSKAI & NAGY (1984) az 1820-as évek Szikszóját piaci alközpontként sorolták be, amely mindössze egyetlen falut vonzott, alig több mint 2 000 fővel. Véleményem szerint Szikszónak sokkal nagyobb vonzáskörzete lehetett ettől, s jelentősebb népesség ellátásában vett részt, mint amekkorát a szerzők említettek.

Jászó vásárai elsősorban a nemesek körében volt kedvelt, de mivel a település gabona-behozatalra szorult, a délebbi falvak jobbágyai is fuvarozták fölös gabonájukat és egyéb élelmiszereiket vásáraiba. Garadna, Csenyéte, Kány, Keresztéte, Litka, Pamlény, Percse, Szászfa, Szemere, Krasznokvajda, Hernádvécse, Abaujszolnok, Gagyvendégi nemesei, jobbágyai gyakrabban, Szalaszend, Hernádpetri, Abaujvecser, Gadna, Kupa, Nyésta, Selyeb, Tomor vásárolói – a nagyobb távolság miatt – valamivel ritkábban keresték fel.

A 18. században kiterjedt vonzáskörzettel rendelkezett Abaujszántó is, bár a cserehát települések közül kevesebbet vonzott, mint pl. Alsómecezenézet. Ennek ellenére pl. Abaujvecser, Fancsal, Forró, Fulókércs, Ináncs, Méra, Novajdrány, Szalaszend lakói Abaujszántót mint legfontosabb vásároló helyüket jelölték meg.

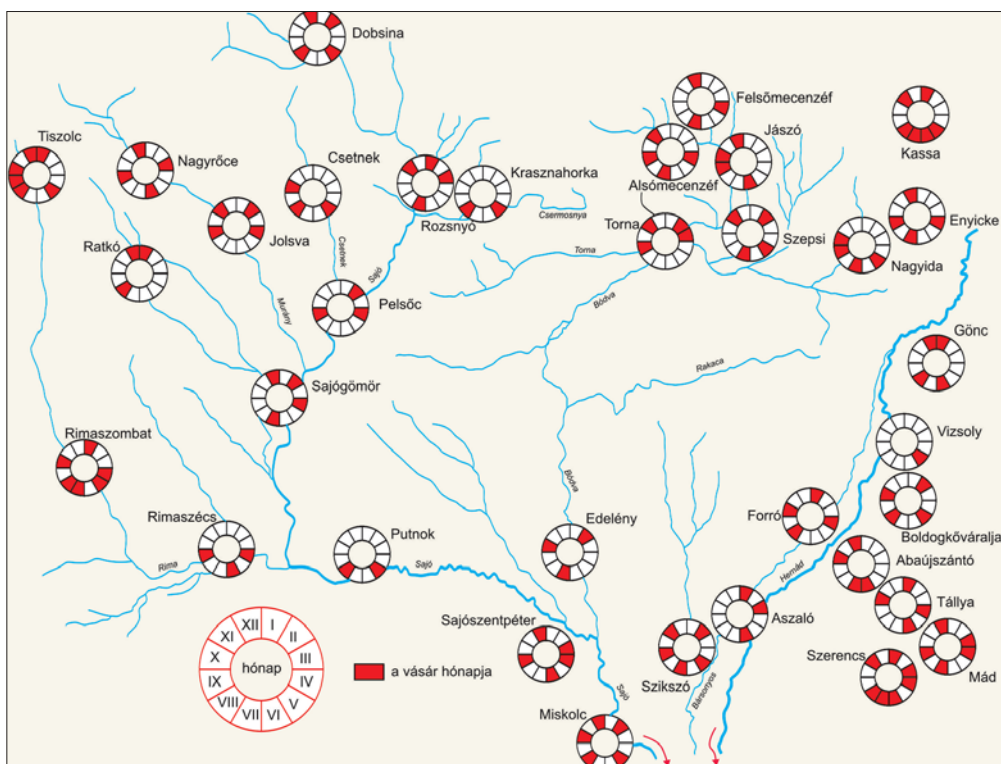
A 18. században még Borsod vármegyéhez tartozó Aszaló mezőváros vásárai jelentőségükben elmaradtak ugyan az eddig említettekétől, de néhány közeli településről – mint Alsóvadász, Rásonysápberencs, Homrogd, Kázmárk, Léh, Csobád, Forró, Méra – a jobbágyok rendszeresen látogatták. Évente négy országos vásárt tartottak Forróon is, de a közelebbi és távolabbi falvak lakói nem tettek arról említést, hogy ott vásárolnának. FÉNYES ELEK viszont híres országos vásárokat tartó mezővárosként jellemezte 1847-ben.

A Zemplén vármegyéhez tartozó Tállya vásárait ugyancsak előszeretettel keresték a cserehátiak. Csobád, Abaujvecser, Fancsal, Forró, Fulókércs, Ináncs, Méra, Novajdrány, Hernádpetri, Szalaszend, Detek, Gadna, Gagyapáti úrbéresei a tekintélyes távolságtól sem riadva vissza szekereztek a tállyai vásárokból. A még távolabbi Mádra Csobád, Forró, Méra, Novajdrány lakói jártak, Nyéstáról, Gagybátorról pedig Tokajba is elmentek sóért, amit aztán a Cserehát vidékére fuvaroztak, de közben vásároltak is néha. Saját feleslegük értékesítése mellett a munkavállalás is vonzotta Tokaj-Hegyaljára pl. Halmajról, Kiskinizséről, Méről a jobbágyokat.

A miskolci vásárokat közel harminc Abauj vármegyéhez tartozó cserehát faluból látogatták. Sajószentpéterre Gagyapátiból és Abaujszolnokról mentek el nagyritkán. Szomolnokra Pamlény, Gadna, Szászfa, Gagybátor fuvarosai élelmiszert szállítottak, amivel egyrészt pénzt kereshettek, másrészt használati cikkeket vásárolhattak a helyi vásárban (TAKÁCS & UDVARI, 1989, 1991).

Sajnos a Cserehát Borsod vármegyéhez tartozó falvainak vásárolási szokásairól nem tudunk ennyi részletet. TÓTH PÉTER ugyan közreadta e települések jobbágyainak paraszti vallo- másait is (1991), de azokból nem derül ki, hogy mely városokat, milyen gyakorisággal látogatták. Ennek ellenére nem lehet kétségünk afelől, hogy a falvak úrbéres népességének fölös javai elsősorban Miskolc, Edelény, Szikszó, Sajószentpéter, Meczenézet, Szepsi stb. vásárain cseréltek gazdát. Edelényben pl. évente négy országos vásárt tartottak (kirakodó és állatvásárokat), s minden vasárnap hetivásár és állandó piac volt (F. TÖRÖK, 1973 – 120. ábra).

Miskolc kereskedelmi szerepe a 18. század végétől kezdődően egyre inkább felértékelődött. A kezdetben csak állatvásáraitól és mézkereskedelméről híres város lett az északi vármegyék fő gabona- és borbeszerző helye, s idővel a Felvidék és az Alföld találkozásánál kialakuló vásárvonal egyik legjelentősebb tagjává vált, megelőzve Kassát. A 19. század második felében, mint regionális pénzügyi központ is egyre inkább kiterjesztette befolyását a környező vidékre. Az 1830-as években már nagyobb tiszta vonzáskörzettel rendelkezett, mint Kassa, tiszta és megosztott körzetének lakossága kétszerese volt Kassa hasonló értéké-

120. ábra. A cserhádi települések lakói által leginkább látogatott vásárosó helyek és a vásárok időpontjai 1846-ban (TAKÁCS P., UDVARI I., SZALKAY G. és NÉMETH J. adatai alapján).

nek (BÁCSKAI & NAGY, 1984). FÉNYES ELEK 1847-ben azt írta Borsod vármegyéről: „A kereskedés gyűlpontja Miskolcz, mellynek mind heti, mind országosvásárai a legnevezetesebbek közé tartoznak.”

A városban és annak környékén kialakuló ipar, majd a település vasúti csomóponttá válása, az intézményhálózat kiépülése, a népesség, s benne a kereskedők számának rohamos gyarapodása stb. egyaránt a város regionális központtá történő fejlődését segítette elő.

Kassa gazdasági szerepének csökkenése már a 18. század végén megindult, de igazán majd csak a 19. században, a városon átmenő külkereskedelmi forgalom lanyhulásával vált érezhetővé. Népessége nem gyarapodott olyan dinamikusán, s nehézipara is elmaradt Miskolcéhoz viszonyítva. Pénzügyi viszonylag hamar kiépültek (1844-ben alakult a Kassai Takarékpénztár, 1867-ben az Első Felsőmagyarországi Zálogkölcsönintézet, amelyből később létrejött a Kassai Hitelbank, 1871-ben a Kassai Népbank stb.). Ettől függetlenül a hitelintézeti hierarchián belül Miskolc jelentősen megelőzte (GÁL, 1998). Mindez azt is eredményezte, hogy a cserhádi falvak többsége – beleértve az Abauj-Tornához tartozókat is – gazdasági téren sokkal inkább Miskolchoz (és 1920-ig Mecenzéf környékéhez) kapcsolódott, mint Kassához, jóllehet közigazgatásilag a cserhádi falvak többsége továbbra is Kassához tartozott. A mezővárosi státusz megszűnésével, a vásárok szerepének csökkenésével a cserhádi viszonylatban korábban fontosabb szerepet betöltő települések (Szikszó, Forró, Aszaló, Edelény) egyre inkább veszítettek jelentőségükből, tovább erősítve Miskolcnak a térségre kifejtett hatását.

A kereskedelemben a kapitalizálódás alapvető változásokat eredményezett a Cserhátban is. A gyáripár által előállított termékek elárasztották a piacokat, s a népesség ellátásában oly

fontos vásárok a 19. század végére elveszítették jelentőségüket. Megjelentek a falvakban a szatócüzletek, amelyekből egy-egy településen akár több is előfordult. Ezek nem is élelmiszerral kereskedtek elsősorban – azok inkább a hetipiacokon cseréltek gazdát, nagyjából még hagyományos keretek között –, hanem a mindennapi élet bonyolításához szükséges eszközökkel. Az értékesebb árufeleségeket viszont Miskolcon (Kassán) szerezte be lakosság, ha arra módja nyílt. A korábbi termékcsere a pénzzel történő vásárlás váltotta fel. A pénz- és hitelintézetek megjelenésével kölcsönökhöz juthattak a gazdaságok – legalábbis egy részük –, s nagyobb vásárlásaik (pl. telek- és házvásárlás, gépek beszerzése) elvileg így megvalósíthatókká váltak. A közvetítő szerepet betöltő termény- és állatkereskedőket felváltották a különböző felvásárló szövetkezetek, amelyek egyszerűbbé tették a gazdaságok számára feleslegük értékesítését. Az állatvásárok azonban továbbra is megőrizték szerepüket (lásd pl. Szikszót).

A Cserhátban zajló kereskedelmi gyakorlatra a legnagyobb csapást az államhatár erőszakos megváltoztatása fejtette ki, amely a hagyományos kereskedelmi kapcsolatokat egyik napról a másikra megszüntette. A cserhádi népesség eléggé egyoldalú árukínálatát 1920 után már nem tudta olyan biztonsággal piacra juttatni, mint korábban, ahhoz viszont nem voltak meg a feltételek, hogy egy esetleges szerkezetváltással új piacokat kereshessenek maguknak.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a Cserhátban a csekély mértékű áruterelés kevés racionális elemet tartalmazott, esetleges maradt, s a gabona túlsúlya jellemezte, amely mellett sokkal kisebb jelentősége volt az állattenyésztésnek (SZUHAY, 1982). A paraszti gazdálkodás autarchikus jellegének dominanciája, az idejétmúlt termelési szerkezet, a megmerevedett birtokstruktúra, a városi felvevőpiacok hiánya, a kedvezőtlen közlekedési viszonyok, általában a falvak népességének szegénysége meggátolta az agrár-ár-terelés kibontakozását, s ennek legfontosabb feltételét, a termelés specializációját, belterjessé válását. Ez pedig – egyéb tényezőkkel együtt – csak tovább erősítette a Cserhát hátrányos helyzetét.

8. Összegzés

A 18. század végétől 1945-ig terjedő időszak Csereháton zajló folyamatait és azok eredményeit áttekintve megállapítható, hogy a csereháti falvak népességét a természettől való nagyfokú függőség, a feudális tradíciók – egyes helyeken még a 20. század elején is fellelhető – erős kötelékei, a naturális gazdálkodás, az extenzivitás, az alacsony színvonal és termelékenység jellemezte, ahol a társadalmi munkamegosztásban az egyoldalú agrárjelleg dominált. Mindezek, valamint a kistalvas településszerkezet, a forgalmi árnyék, a városok nem mezőgazdasági koncentrációjának – mint a mezőgazdasági termelést alapvetően befolyásoló fogyasztópiacnak – csaknem teljes hiánya azt eredményezték, hogy a falvak túlnyomó többségében a népesség az önellátás alacsony, bár kétségtelenül stabil szintjén élte napjait. A falvak szegényes művi környezettel, konzervatív helyi társadalommal az eltartóképesség határán egyensúlyozó, stagnáló vagy fogyó népességű településekké váltak.

A Csereháton zajló társadalmi térfolyamatokat befolyásoló ok-jellegű tényezők (pl. a szűkös természeti adottságok), a területet is érintő külső hatások (pl. a Cserehát északi részét átmetsző új országhatár, a környezet szűk munkaerő- és agrárpiaca), a következmény-ok állapotok (az alacsony színvonalú talajerő-gazdálkodás, az ebből következő alacsony színvonalú mezőgazdálkodás, a szegény és magas természetes szaporodást, így munkaerő-felesleget produkáló népesség, a térség periféria-helyzete, a csekély innovációs készség, a konzervatív társadalom stb.) és a következmény állapotok (egyoldalú agrárjelleg, a magas természetes szaporodás miatti fiatalos korstruktúra, a szűk munkaerőpiac és a munkaerő-felesleg miatti nagymérvű kivándorlás, a stagnáló népességszám, majd a meginduló demográfiai erózió) együttesen eredményezték azt, hogy a vizsgált időszak végére a Cserehát gazdasági fejlettségének színvonala számottevő mértékben elmaradt az országos átlagtól, s ezzel együtt a népesség életszínvonala, életkörülményei, a településhálózat, valamint az infrastruktúra is a depressziós területek típusjegyeit hordozták magukon (BELUSZKY & SIPOS, 1982).

A kedvezőtlen állapotok elmélyülésének két – időhöz köthető – sorsdöntő fordulata volt. Az egyik a 19. század első felére esett, amikor a népesség száma már meghaladta a terület eltartóképessége szabta felső határt. A másik fordulatot a 19. század utolsó harmadában jelentkező, indokolatlanul nagymértékű művelésügyi változás generálta, amely az ökológiai adottságok, és a mezőgazdasági szerkezet között addig többé-kevésbé fennálló összhangot bontotta meg. A kiegyensúlyozott tájhasználati mód megváltozásával a humanizált táj egyre inkább homogenizálódott. A gabonakonjunktúra teremtette kedvező piaci viszonyok, valamint a növekvő népesség diktálta igények a mezőgazdasági terület túlhasználatát eredményezték, ami aztán szükségszerűen annak degradálódásához vezetett.

Az Abaúj-Torna vármegyét jellemző sajátos területi munkamegosztás az ipar megtelepedését – a Cserehát nagyobbik részén – azáltal is akadályozta, hogy a viszonylag kedvezőbb agroökológiai potenciállal rendelkező déli települések a vármegye északi, iparosodottabb településeinek élelmiszer-ellátóivá váltak – legalábbis G. FEKETE ÉVA szerint. Ennek némileg ellentmond az a tény, hogy a gazdaságok többsége csak az önellátás keretei között tengődött (tehát nem árutermelésre specializálódott), továbbá hogy a Borsod vármegyéhez tartozó csereháti településeken sem alakult ki említésre érdemes ipar, pedig ott az abaujtól eltérő vármegyei koncepció befolyásolta a munkamegosztást.

A vasút kiépítése a Cserehát peremén – relatíve – rontotta az egyébként is szűkös piaci lehetőségeket, ez utóbbira azonban a végső csapást a trianoni határ meghúzása mérte, amely a

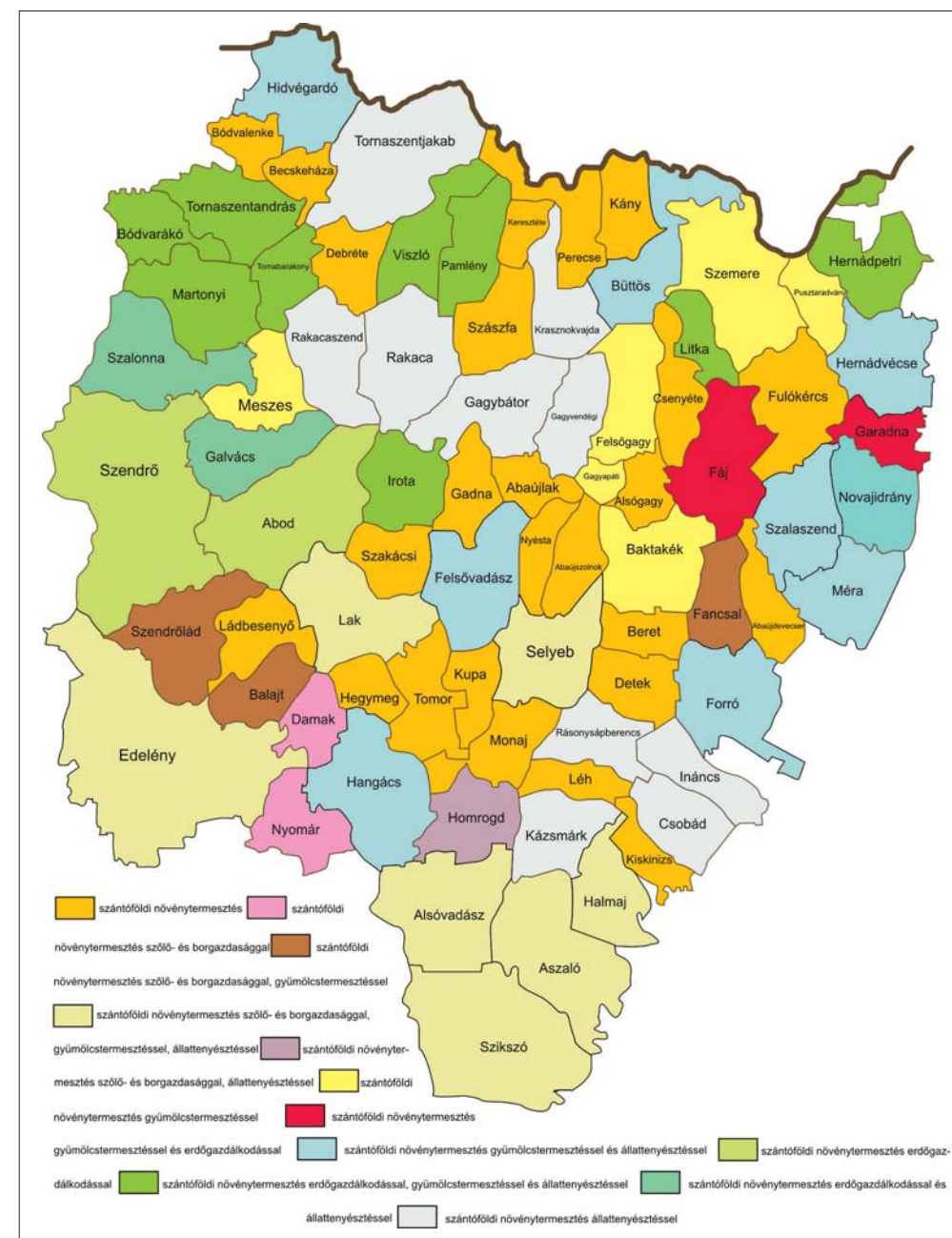
gazdasági, közigazgatási, kulturális és emberi kapcsolatok megszakításával visszafordíthatatlanná tette a Cserehát perifériává válásának folyamatát.

Végül is a Cserehát a Felvidék térszerkezetébe, mint dombvidéki erdő- és mezőgazdálkodást folytató szubrégió illeszkedett be, déli peremén dombvidéki mezőgazdálkodással, helyenként szőlő- és bortermeléssel foglalkozó falvakkal (FRISNYÁK, 1998).

Ha a helyi és helyzeti energiákat, valamint az azokkal szoros kapcsolatban álló ökológiai faktorokat településekre lebontva, s hosszabb időkeresztmetszetben vizsgáljuk, akkor kísérletet tehetünk a vizsgált településhalmazt jellemző gazdálkodás variánsainak a feltárására is (121. ábra).

Úgy vélem, hogy a Cserehát vidékét valóban jól ismerők, s a könyvet is olvasók számára az eléggé nyilvánvalónak tűnik, hogy a csereháti településeken a szántóföldi növénytermesztés több évszázados dominanciája megkérdőjelezhetetlen. A szőlő- és bortermelés, a gyümölcs-termesztés, az erdőgazdálkodás és az állattenyésztés – differenciáltan – csak kiegészítő rész-eleme volt a gazdálkodásnak. Annak ellenére és annak tudatában merem mindezt leírni, hogy több munkában a fentivel nem mindenben egyező állítást találunk, s hogy a több mint tízezer elemzett adat, valamint a korabeli források többsége a fenti állítást látszik igazolni. A korrekt, ám egész régiókat felölelő tipizálások szükségszerűen elmoszák az azonos típusokon belüli egyedi vonásokat, amelyek pedig sajátos karaktert biztosítanak a típuson belüli halmaz egyes tagjainak. Néha azonban szükségessé válhat, hogy pontosan ezeket az egyedi vonásokat keressük meg annak érdekében, hogy egy látszólag homogén szubrégió – esetünkben a Cserehát – településeinek gazdasági gyakorlatában felismerhessük azokat a specifikus tulajdonságokat, amelyek hosszú történelmi fejlődés eredményeként alakultak ki, s esetleg komoly szerepet játszottak abban, hogy a települések népessége a legkritikusabb időszakokat is eredményesen átvészelhették. A kollektivizálást követően pontosan ezek a specifikumok tűntek el a gazdálkodás gyakorlatából, s véleményem szerint ettől az időszaktól vált a humanizált táj igazán homogénné a Csereháton. A rendszerváltást követően meginduló „*inhomogenizálódási*” folyamatnak ma már jó néhány eleme igazolni látszik a 118. ábrán megjelenő – mintegy nyolc évtized statisztikai adatsorai alapján készített – variánsokat.

Talán eljön majd az az idő is, amikor a dombvidék sorsáért felelősséget viselő és azért tenni is akarók, valamint az ott élők úgy alakítják a gazdálkodás gyakorlatát, hogy egyrészt valóban figyelembe veszik a Cserehát nagyon is differenciált lehetőségeit biztosító természeti adottságait, másrészt visszatérnek azokhoz a tradicionális gazdálkodási elemekhez, melyek a mai kor viszonyai közé eredményesen beilleszthetők. Csak ezek együtt jelenthetik a fogyatkozó népesség számára a helyben maradás lehetőségét, arra számítani ugyanis, hogy a halmozottan hátrányos helyzetet előidéző okok közül bármelyiket is – központi támogatással – megszüntetik, merő naivitás.

121. ábra. A gazdálkodás variánsai 1930-ban a Csereháton.

Summary

Historical geography of the Cserehát Region (18th – 20th Century)

The Cserehát region is a part of the southern line of basins of the Hungarian Highlands, and the northernmost hilly area of Hungary. This area is a sub-region joined by two micro-regions: the Szendrő Block, and the Rakaca Valley. To the north the area is bordered by the Torna Hills and the Szalonna Mountains, to the west by the Bódva Valley, to the south-west by a small segment of the Sajó Valley, and to the east by the right bank of the Hernád Valley.

The 1,100 km² area is one of the most underdeveloped parts of the country, being both poor in minerals and with limited agricultural potential. As no comprehensive historical geographic analysis or survey of the region has so far been produced, the author will here attempt to provide a complex geographical analysis of the Cserehát region, surveying the area at several different stages of its development over a long period of time, in order to offer the most accurate results possible.

As part of the analysis the author examines whether it is possible to identify different basic human activities in those settlements that are geographically very similar to one other. The author is seeking to know whether it is possible to find some sort of a regional specialization within the sub-region, and how the Cserehát region was integrated in the distribution of labour with the major geographical areas in the Highlands and the Plains.

The author uses comparative analysis as his primary method of the research, characterizing the social and economic processes by quantitative indicators collected at the community, in village level. Simple mathematical-statistical methods have been used to identify trends and to set up reference figures, and the data thus obtained have been presented in topical sketch maps.

Analyzing the data from the end of the 18th century to 1945, the following important conclusions have been reached.

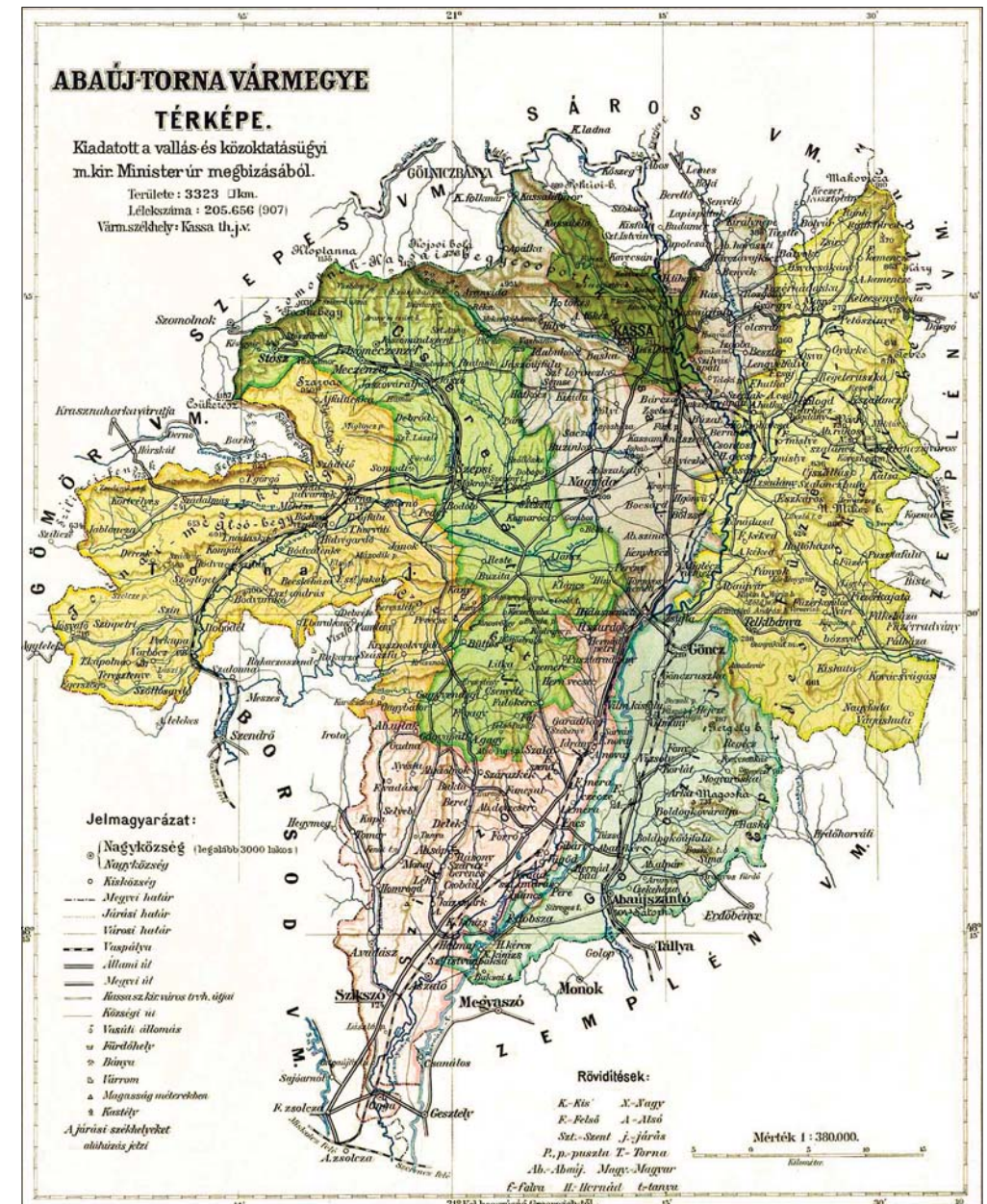
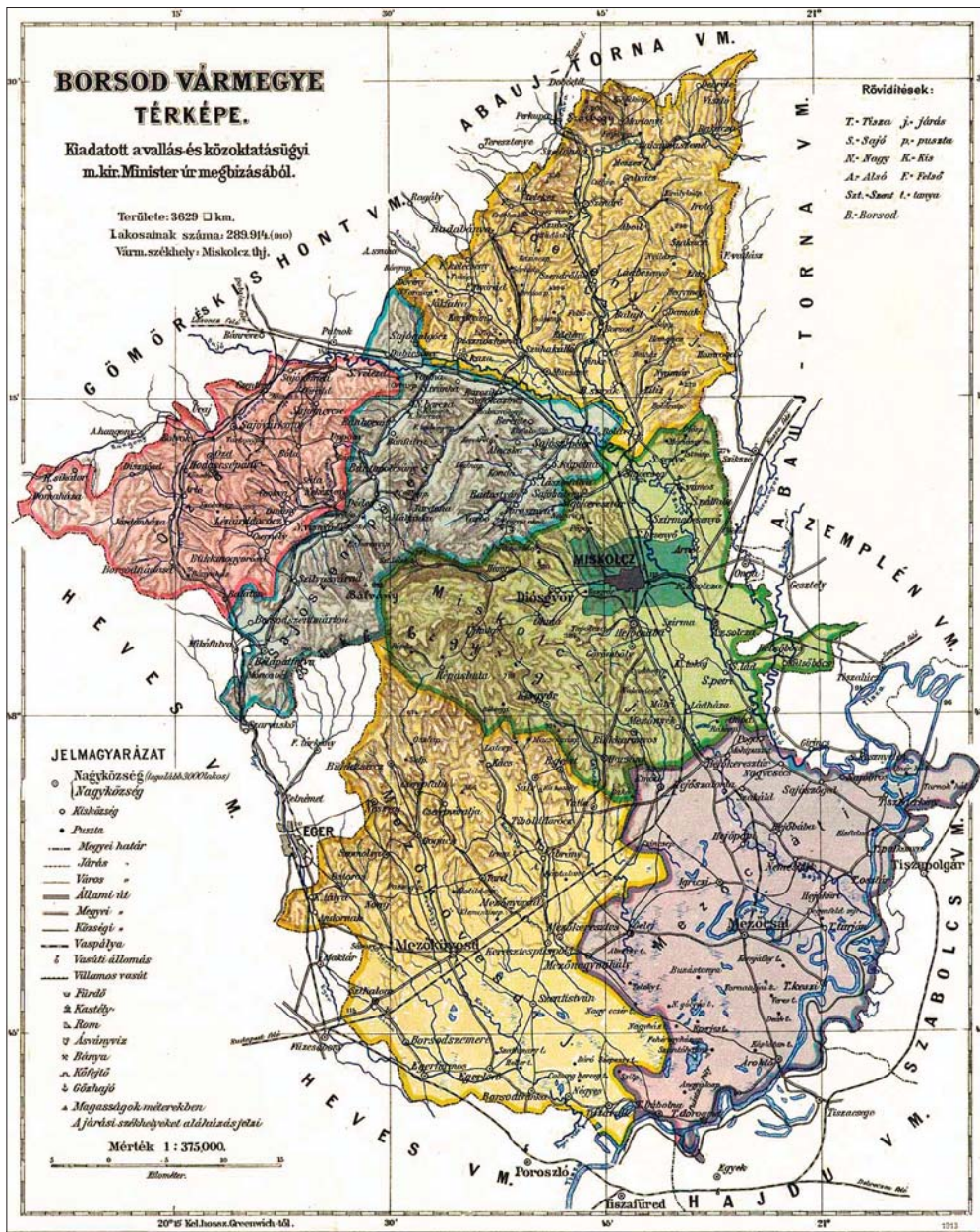
The Cserehát region constituted a sub-region of the Highlands, where the local population of the hilly areas was involved in forestry and farming. Farming was also the dominant occupation on the southernmost hills of the area, although wine production was also significant in some areas (FRISNYÁK, 1998).

The people of the villages used to live under a very strong feudal dependency regime in the earlier centuries, and certain surviving elements of former feudal bonds were still present in the early 20th century. Farming was extensive, but characterized by low productivity and generally low standards. Agriculture was absolutely dominant in the area.

The region was characterized by small villages, but with no major town that would have served as a market for the agricultural produce. Furthermore, the area was devoid of any major transport routes.

Hence the population was primarily involved in agricultural production to supply the needs of local people. While inefficient production levels proved to be reliable enough for centuries. The result was a very conservative local society, and the population of the villages stagnated or even at times declined, as the communities struggled to supply themselves with sufficient quantities of food and commodities needed.

After World War I, the meagre natural resources and the fact that the new state border isolated the northern part of the Cserehát, meant an even smaller market for local agricultural produce. These factors, together with inefficient soil management, low agricultural produc-

tivity, resulted in widespread poverty. Yet at the same time a high rate of population growth created a surplus in the labour market, which in turn led to large-scale migration of the excess workforce, and to stagnation and later reduction in the local population.

As a result, by the end of the period under examination, the living standards of Cserehát were far below the national average, with underdeveloped infrastructure and a general air of depression throughout the region (BELUSZKY & SIPOS, 1982).

Two major turns of history further deepened the crisis. The first took place in the first half of the 19th century, when the population exceeded the limit the area was able to

sustain. The second occurred in the last third of the 19th century, when, as result of higher grain prices there was a sudden and radical change the make up of agricultural production. However, this upset the sustainability of agricultural production, and the arable land was over-exploited. Meanwhile, in an attempt to provide for a growing population, the relatively intensive farming meant ultimately that the arable land was degraded, and yields eventually fell. At the same time, while industry was growing in many parts of Hungary, the lack of minerals and skilled workforce thwarted any significant development in the Cserehát region.

The arrival of the railway line on the edge of the Cserehát area, in theory, improved communications and the ability of the area to reach better markets. However, in relation to many parts of the country, which gained better links to Budapest and bigger markets, in practice it made little difference, and if anything there was a relative worsening of market possibilities.

But the biggest blow to the region was the new border with Czechoslovakia, drawn up as a result of the Versailles Peace Treaty. This disrupted economic, administrative, cultural and human relations, and made Cserehát's decline and drift to the peripheries irreversible.

Felhasznált és ajánlott irodalom

- ADÁMYNÉ KOFLANOVITS E. & SZABÓNÉ P. É. (1989): Éghajlat. In: *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Kartográfiai Vállalat, Budapest. p. 54–57.
- AMBRÓZY P. & KOZMA F. (1990): Az Észak-Magyarországi középhegység éghajlata. In: MAROSI S. & SOMOGYI (szerk.): *Magyarország kistájainak katasztere I.* MTA FKI, Budapest. p. 745–980.
- ANDRÁSFALVY B. (1996): Az anyagi kultúra változása és az életmód átalakulása. In: OROSZ I., FÜR L. & ROMÁNY P. (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Mezőgazda Kiadó, Budapest. p. 345–381.
- ASZTALOS, I. (1968): *Az állattenyésztés területi megoszlása Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 250 p.
- BÁCSKAI V. & NAGY L. (1984): *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 402 p.
- BALASSA M. I. (1994): *A parasztház története a Felföldön*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc. 306 p.
- BALOGH J., CSORBA P., HAHN GY. & PÉCSI M. (1989): Domborzattípusok. In: *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Kartográfiai Vállalat, Budapest. p. 26–27.
- BARTA GY., BELUSZKY P. & BERÉNYI I. (1975): A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Földrajzi Értesítő* **24**(3): 299–390.
- BARTA J. (1996): Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása 1711-1790. In: OROSZ I., FÜR L. & ROMÁNY P. (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Mezőgazda Kiadó, Budapest. p. 33–79.
- BELUSZKY P. (1977): Krasznokvajda - egy alsófokú központ (?) gondjai a Csereháton. *Földrajzi Értesítő* **26**(3-4): 349–386.
- BELUSZKY P. (1979): Borsod-Abaúj-Zemplén megye falusi településeinek típusai (Településformáló folyamatok a megye falusi térségeiben). *Földrajzi Értesítő* **28**(3-4): 339–370.
- BELUSZKY P. (1982): Társadalmi térfolyamatok a Cserehát–Aggteleki-karszt vidékén (1900–1945–1980). *Földrajzi Értesítő* **31**(4): 467–482.
- BELUSZKY P. & SIKOS T. T. (1982): *Magyarország falutípusai*. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest. 167 p.
- BENDA GY. (1973): *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767-1867*. Statisztikai Kiadó, Budapest. 457 p.
- BENDÁSZ I. & KOI I. (1994): *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészségeinek 1792. évi katalógusa*. Szent Atanáz Görögkatolikus Főiskola, Nyíregyháza. 145 p.
- BÉRCZI I., HÁMOR G. & HALMAI J. (1989): Fontosabb földtani képződmények (alsó és középső Miocén, felső Miocén). In: *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Kartográfiai Vállalat, Budapest. p. 41.
- BOGDÁL F. (1973): A község népeletéből. In: SÁPI V. (szerk.): *Edelény múltjából*. Edelényi Közös Községi Tanács, Edelény. p. 385–425.
- BOROS L. (1990): Csapadékvíz által előidézett talaj- és tápanyagkimosódás Baktakék határában. *A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* **12/B./**: 5–11.
- BOROS L. (1994): Adalékok a Szikszó-csereháti borvidék történeti földrajzához. In: SIMON I. & BOROS L. (szerk.): *Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv* **1**: 155–177.

- CSÍKI T. (1999a): A Bódva-völgy település- és infrastrukturális szerkezetének alakulása a kapitalizmus korában (1867–1944). In: BODNÁR M. & RÉMIÁS T. (szerk.): *Tanulmányok a Bódva völgye múltjából*. Gömöri Múzeum és Baráti Körének kiadványa, Putnok. p. 167–189. /Múzeumi Könyvtár 5./
- CSÍKI T. (1999b): A Bódva-völgyi települések mezőgazdasági termelésének néhány vonása a kapitalizmus korában (1867–1944). In: BODNÁR M. & RÉMIÁS T. (szerk.): *Tanulmányok a Bódva völgye múltjából*. Gömöri Múzeum és Baráti Körének kiadványa, Putnok. p. 191–234. /Múzeumi Könyvtár 5./
- CSÍKVÁRI A. (szerk.) (1939): *Abaúj-Torna vármegye*. Vármegyei szociográfiák VII. Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala, Budapest. 218 p.
- CSISZÁR Á. (1974): Sertésmakkoltatás az északkeleti erdővidéken. *Agrártörténeti Szemle* **14**: 234–247.
- CSORBA Cs. (szerk.) (1993): *Abaúj-Torna vármegye katonai leírása (1780-as évek)*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc. 195 p. /Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 33./
- CSORBA Cs. (1994): Az Árpád-kori vármegyéktől Borsod-Abaúj-Zemplénig. In: VIGA Gy. (szerk.): *Megyekönyv*. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közgyűlés kiadványa, Miskolc. p. 81–130.
- DÁM L. (1998): A Felvidék népi építészetének táji történeti tagolódása. In: FRISNYÁK S. (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. p. 475–480.
- DANYI D. & DÁVID Z. (szerk.) (1960): *Az első magyarországi népszámlálás*. KSH Könyvtára, Budapest, 389 p.
- DÉNES Gy. (1999): A Bódva-völgy felső szakaszának Árpád-kori története a tatárjárásig. In: BODNÁR M. & RÉMIÁS T. (szerk.): *Tanulmányok a Bódva völgye múltjából*. Gömöri Múzeum és Baráti Körének kiadványa, Putnok. p. 131–148. /Múzeumi Könyvtár 5./
- DOBÁNY Z. (1998a): A Cserehát gazdasági élete a 18–19. században. In: FRISNYÁK S. (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. p. 383–402.
- DOBÁNY Z. (1998b): Adalékok a cserehádi települések 18. század végi történeti földrajzához. In: BOROS L. (szerk.): *Táj, ember, gazdaság*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. p. 122–142.
- DONÁCZI F. & BERTALAN J. (1973): A bánya és a cukorgyár. In: SÁPI V. (szerk.): *Edelény múltjából*. Edelényi Közös Községi Tanács, Edelény. p. 213–234.
- DUCK T. & STEFANOVITS P. (1989). Talajerózió. In: *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Kartográfiai Vállalat, Budapest. p. 80.
- ERDŐSI F. (1998): A Felvidék vasúti főhálózatának kialakulása. In: FRISNYÁK S. (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. p. 493–502.
- F. TÖRÖK K. (1973): A mezőgazdaság a kapitalizmus korában. In: SÁPI V. (szerk.): *Edelény múltjából*. Edelényi Közös Községi Tanács, Edelény. p. 175–191.
- FARAGÓ T. (1973a): A jobbágyság gazdálkodása a XVIII. század derekán. In: SÁPI V. (szerk.): *Edelény múltjából*. Edelényi Közös Községi Tanács, Edelény. p. 87–121.
- FARAGÓ T. (1973b): Községeink demográfiai helyzete. In: SÁPI V. (szerk.): *Edelény múltjából*. Edelényi Közös Községi Tanács, Edelény. p. 343–357.
- FÉNYES E. (1847): *Magyarország leírása 1-2*. Pest.
- FÉNYES E. (1851): *Magyarország geographiai szótára I-IV*. Pest.
- FRISNYÁK S. (1963): Adatok Szikszó gazdasági földrajzához. *Borsodi Szemle* **3**: n.a.
- FRISNYÁK S. (1983): A történeti földrajz tárgya, feladata és módszere. *Földrajzi Közlemények* **31**(3-4): 350–357.
- FRISNYÁK S. (1990): *Magyarország történeti földrajza*. Tankönyvkiadó, Budapest. 212 p.
- FRISNYÁK S. (1994): A tájak és az emberi tevékenységi formák. In: VIGA Gy. (szerk.): *Megyekönyv*. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közgyűlés kiadványa, Miskolc. p. 9–44.
- FRISNYÁK S. (1996): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920). In: FRISNYÁK S. (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. p. 121–142.
- FRISNYÁK S. (1998): A Felvidék mező- és erdőgazdasága a 18–19. században. In: FRISNYÁK S. (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. p. 365–382.
- FRISNYÁK S. (1999): Borsod vármegye földhasznosítása a 18–19. században. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* **37**: 585–602.
- FRISNYÁK S. (2002): A történeti földrajz alapjai. In: TÓTH J. (szerk.): *A társadalomföldrajz alapjai II*. Dialog Campus Kiadó, Pécs.
- FÜR L. (1996): Földtulajdon és agrártermelés. In: OROSZ I., FÜR L. & ROMÁNY P. (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Mezőgazda Kiadó, Budapest. p. 173–225.
- G. FEKETE É. (1991): Egy elmaradott terület felzárkózásának történeti földrajzi lehetőségei. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* **28-29**: 351–380.
- G. FEKETE É. (1994): Cigányok a Cserehátban. In: SIMON I. & BOROS L. (szerk.): *Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv* **1**: 139–154.
- G. FEKETE É. (szerk.) (1995): *A térség, amely élni akar I. Helyzetelemzés és stratégia*. (Cserehát-Hernád-Bódva vidék) (Térségfejlesztési Program). MTA Regionális Kutatások Központja, Miskolc. 196 p.
- GAÁL L. (1978): *A magyar növénytermesztés múltja*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 637 p.
- GÁL Z. (1998): A Felvidék városainak pénzügyi funkciói a századfordulón. In: FRISNYÁK S. (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. p. 455–474.
- GALGÓCZY K. (1855): *Magyarország, a Szerb vajdaság s a Temesi bánóság mezőgazdasági statiszticája*. Pest.
- GUNDA B. (1937): Népi mezőgazdálkodás a Bódva-völgyében. *Néprajzi Értesítő* **29**: 45–70.
- GUNST P. (1996a): A termelés megrekedése. In: OROSZ I., FÜR L. & ROMÁNY P. (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Mezőgazda Kiadó, Budapest. p. 271–318.
- GUNST P. (1996b): Az agrártermékek piaca (értékesítés, feldolgozás, fogyasztás). In: OROSZ I., FÜR L. & ROMÁNY P. (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Mezőgazda Kiadó, Budapest. p. 319–342.
- GYÖRFFY I. (1943): *Magyar falu magyar ház. Az Alföld település formái*. Turul Szövetség, Budapest. p. 90–107.
- HADOBÁS P. (szerk.) (1999): *Edelény és a Bódva völgye. Segédkönyv a helytörténet és a természetrajz tanításához általános és középiskolások részére*. VRHK, Edelény. 189 p.
- HALMAY B. & LESZIH A. (szerk.) (1929): *Miskolc és Borsod-Gömör-Kishont egyelőre egyesített vármegyeibeli községek*. Magyar Városok Monográfiája. Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatal, Budapest. 719 p.
- HUNYADI L. (1998): A Felvidék történeti vallásföldrajza. In: FRISNYÁK S. (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. p. 133–144.
- JAKUCS P., KERESZTESI Z., MAROSI S., PÉCSI M. & SOMOGYI S. (1989) Tájtipusok. In: *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Kartográfiai Vállalat, Budapest. p. 90–91.
- JÁMBOR Á. & SZENTGYÖRGYI K. (1989): Fontosabb földtani képződmények (alsó-pannóniai, felső-pannóniai). In: *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Kartográfiai Vállalat, Budapest. p. 41.
- KORITSÁNSZKY & LUKÁCS J. (szerk.) (1959): *Szendrő*. Miskolc.
- KORPONAY J. (1866): *Abaújvármegye monographiája I*. Kassa. 402 p.
- KÓSA L. & FILEP A. (1983): *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 230 p.

- KOZMÁNÉ TÓTH E. & ZÁRBOK Zs. (1989): Éghajlat. In: *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Kartográfiai Vállalat, Budapest. p. 55–57.
- LAKI LUKÁCS L. (1998): A Cserehát néprajza. In: RAKACZKY I. (szerk.): *A Cserehát turistakalauza*. Bíbor Kiadó, Miskolc. p. 70–84.
- MAGDA P. (1819): *Magyar Országának és a határ őrző katonaság vidékének leg újabb statisztikai és geographiai leírása*. Pest. *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Kartográfiai Vállalat, Budapest. 395 p. 1989.
- MAROSI, S. & SOMOGYI, S. (1990): *Magyarország kistájainak katasztere*. MTA Földtudományi Kutató Intézet, Budapest. 1023 p.
- MEZŐSI G. (1985): *A természeti környezet potenciáljának felmérése a Sajó-Bódva köze példáján*. MTA FKI. Elmélet – Módszer – Gyakorlat 37. Budapest. 216 p.
- MOLNÁR E. (szerk.) (1935): *Abaúj-Torna vármegye*. Magyar városok és vármegyék monográfiája 17. Magyar Városok és Vármegyék Monográfiája Kiadóhivatala, Budapest. 170 p.
- MOSOLYGÓ L. (1978): Az alföldi városok földhasznosítási viszonyai az 1895-ös és az 1935-ös általános mezőgazdasági összeírás adatai alapján. *Alföldi Tanulmányok* 2: 171–182.
- OROSZ I. (1969): Egy borsodi falu birtokviszonyai a jobbágyfelszabadítás után. *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének Évkönyve* 1: 109–128.
- OROSZ I. (1996): Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán. In: OROSZ I., FÜR L. & ROMÁNY P. (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Mezőgazda Kiadó, Budapest. p. 81–136.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1979): *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 540 p.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1999): Népi gazdálkodás a Bódva-völgyében. In: BODNÁR M. & RÉMIÁS T. (szerk.): *Tanulmányok a Bódva völgye múltjából*. A Gömöri Múzeum és Baráti Körének kiadványa Putnok. p. 235–372. /Múzeumi Könyvtár 5./
- PEJA Gy. (1962): A csereháti tájak földrajzi képe. *Borsodi Földrajzi Évkönyv*, p. 7-31.
- PEJA Gy. (1973): Az edelényi táj földrajzi képe. In: SÁPI V. (szerk.): *Edelény múltjából*. Edelényi Közös Községi Tanács, Edelény. p. 15-38.
- PESTI F. (1864): *Borsod vármegye leírása 1864-ben* (sajtó alá rendezte TÓTH P.). Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, Miskolc. 425 p.
- PETERCSÁK T. (1991): Feudalizmus kori erdőhasználat az Északi középhegységben. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 27-29: 181–194.
- PETERCSÁK T. (1996): Az erdő egy Kárpát-medencei régió – az Északi-középhegység – népének életében. In: FRISNYÁK S. (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. p. 259–268.
- RAKACZKY I. (szerk.) (1998): *A Cserehát turistakalauza*. Bíbor kiadó, Miskolc. 323 p.
- RÉVÉSZ I. (szerk.) (1994): „Mit ránk hagytak a századok...”. *Vezető a Herman Ottó Múzeum állandó régészeti kiállításához*. Megyei Múzeumok Igazgatósága, Miskolc. 79 p.
- SOMOGYI S. (1988): A magyar honfoglalás földrajzi környezete. *Magyar Tudomány* 33: 863–69.
- SÁPI V. (szerk.) (1973): *Edelény múltjából*. Edelényi Közös Községi Tanács, Edelény. 250 p.
- SÜLI-ZAKAR I. (1994): Az infrastrukturális ellátottság szinte Abaújban. In: SIMON I. & BOROS L. (szerk.): *Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv* 1: 105–137.
- SZABADFALVI J. (1972): Pásztormigráció Felső-Tiszántúl és az Északi-középhegység között. *Herman Ottó Múzeum Közleményei* 11: 128–133.
- SZABADFALVI J. (1991): *A sertés Magyarországon*. Ethnica Alapítvány, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen. 201 p.
- SZABÓ J. (1978): A Cserehát felszínfejlődésének fő vonásai. *Földrajzi Közlemények* 26(102): 246–268.
- SZABÓ J. (1982): *Felszínfejlődési, geomorfológiai és természeti tájpotenciál-vizsgálatok a Csereháton*. Kandidátusi értekezés tézisei. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen. 18 p.
- SZABÓ J. (1984): A természeti környezet mezőgazdasági szempontú minősítése a Csereháton. *Földrajzi Közlemények* 3: 255–284.
- SZABÓ J. (1986): A Cserehát természeti viszonyai. In: DORGAI L. (szerk.): *Cserehát: Ember - táj - mezőgazdaság*. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei TESZÖV és a MAB közös kiadványa, Miskolc. p. 5–87.
- SZABÓ J. (1998a): A Cserehátvidék geomorfológiai fejlődése és domborzati képe. *Földrajzi Értesítő* 47(3): 409–431.
- SZABÓ J. (1998b): A Cserehát domborzati adottságai a változó társadalmi-gazdasági igények tükrében. In: FRISNYÁK S. (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. p. 43–56.
- SZALKAY G. & NÉMETH J. (szerk.) (1847): *Ipar-czimtár*. Pest. 159 p.
- SZIKLAY J. & BOROVSKY S. (szerk.) (1896): *Magyarország vármegyéi és városai I. Abaúj-Torna vármegye és Kassa*. Budapest. 579 p.
- SZUHAY P. (1982): *A Szendrő környéki falvak paraszti gazdálkodása a kapitalizmus időszakában*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság, Miskolc. 159 p.
- TAKÁCS P. (1988): Adalékok a 18. századi szabolcsi vásárok és vásározó szabolcsiak történetéhez. *Folia historica et ethnographica* 2: 105–121.
- TAKÁCS P. & UDVARI I. (1989): Adalékok Torna vármegye vásárai és a vásározó Torna megyei 18. századi történetéhez. *Herman Ottó Múzeum Közleményei* 26: 54–59.
- TAKÁCS P. & UDVARI I. (1991): Adalékok Abaúj vármegye 18. század végi vásáraihoz és az Abaúj megyei lakosság vásározási szokásaihoz. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 28–29: 195–206.
- TÓTH J. (1998): A Felvidék szerepe a Kárpát-medence formálódó térszerkezetében. In: FRISNYÁK S. (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. p. 255–262.
- TÓTH P. (1991): *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Borsod vármegye (1770)*. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, Miskolc. 280 p.
- UDVARI I. (1990): Abaúj, valamint Torna vármegyék jobbágynepe Tokaj-Hegyalján a XVIII. század második felében (Adatok a szlovák-magyar interetnikus kapcsolatokhoz). In: BENCSIK J. & SZAKÁL J-NÉ (szerk.): *Tokaj és Hegyalja II*. Miskolc. p. 38–47.
- VAJKAI-WAGENHUBER A. (1937): Adatok az Alsó-Hernádvölgy és az abaúji Cserehát népi építkezéséhez. *Néprajzi Értesítő* 29: 263–273.
- VÁLYI A. (1796-1799): *Magyarországnak leírása...I-III*. Buda.
- VIGA Gy. (1990): *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. Ethnica, Debrecen-Miskolc. 328 p.
- WELLMANN I. (1979): *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 194 p. /Agrártörténeti tanulmányok 6./

Fontosabb statisztikai források

- BARSI J. (szerk.) (1991): *Magyarország Történeti Helységnévtára Borsod megye (1773–1808)*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 226 p.
- MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (1897): *A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája I-II*. Pesti Könyvnyomda Részvény Társaság, Budapest.
- Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme*. Buda, 1865.
- A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása II. A népesség foglalkozása községenként*. Budapest, 1904.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. Budapest, 1912.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása II. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként*. Budapest, 1914.
- Az 1920. évi népszámlálás II. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként*. Budapest, 1925.
- Az 1930. évi népszámlálás I. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint*. Budapest, 1932.
- Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfaállománya az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint*. Magyar Statisztikai Közlemények. Budapest, 1937.
- Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint*. Magyar Statisztikai Közlemények, Budapest, 1938.
- Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870–1970. Állattenyésztés III. Községsoros adatok 1–4*. Statisztikai Kiadóvállalat, Budapest, 1972.
- Magyarország tervezési-gazdasági körzetei II*. Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1974
- Az 1941. évi népszámlálás I. Foglalkozási adatok községek szerint*. KSH Történeti Statisztikai Kötetek Budapest, 1975.
- VARGA G-NÉ (szerk.) (1970): *Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, Miskolc. 674 p.

Borító: Csereháti látkép
Fotó: Dr. Dobány Zoltán

Kiadó: AGGTELEKI NEMZETI PARK IGAZGATÓSÁG
3758 Jósvafő, Tengersizem oldal 1.
E-mail: info.anp@t-online.hu
www.anp.hu

Felelős kiadó: VERESS BALÁZS igazgató

Nyomdai munka: Winter Nyomda Kft.
www.winternyomda.hu

ISBN 978-963-88158-2-8
ISSN 1417-0442 ANPI